

В.Ю.Васильєв*

УКРАЇНА В ПОЛІТИЦІ КЕРІВНИЦТВА СРСР НАПЕРЕДОДНІ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті аналізуються теоретичні проблеми усвідомлення керівництвом СРСР політики як суспільного феномену, ставлення лідерів Компартії до України, особливості політичного курсу крізь призму загрози Другої світової війни.

Відзначення 60-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні змушує істориків знову й знову повертатися до проблем ціни перемоги, людських жертв і страждань, готовності Радянського Союзу до війни тощо. Світле свято не повинно заступити важкі питання, що протягом десятиліть яtringать свідомість людей та потребують подальших роздумів і наукових досліджень.

Під час існування СРСР відповіді, які давали історики на такі питання, перебували в межах офіційних ідеологічних настанов. Тільки після краху комуністичної системи та розпаду СРСР з'явилася можливість неупередженого, об'єктивного аналізу довоєнних та повоєнних подій. Але до відтворення повномасштабної історичної картини ще далеко. Українська історіографія має закрити "лакуни" в тематиці досліджень, що існують з минулих часів. Зокрема, йдеться про дискусійні питання структури політичної системи, привнесеної в Україну з Росії, характеру так званої "української радянської державності", механізмів функціонування політичного режиму в республіці, заходів керівництва Компартії щодо зміцнення обороноздатності, перебудови Червоної армії та її розміщення на території України, створення армійської інфраструктури, взаємовідносин армії та населення, а також багато інших проблем.

За останні п'ятнадцять років українські історики активно досліджували проблеми політичної історії 1920-1930-х рр. Особлива увага була прикута до репресивної проблематики та голодомору 1932-1933 рр.^{1,2} З'явилось кілька наукових розвідок про стан Червоної армії в Україні, написаних з об'єктивістських позицій на основі широкого залучення нових архівних матеріалів³. Проте подальших інтелектуальних зусиль дослідників вимагає аналіз теоретичного усвідомлення лідерами СРСР політики як суспільного феномену, специфіки здійснення політичного курсу в Україні через призму підготовки до нової світової війни.

Метою даної статті є спроба реконструкції логіки радянського керівництва, його загального політичного підходу, ставлення до українського суспільства та республіканських управлінських структур у 1930-х рр. в умовах зростання військової загрози. Зрозуміло, що така точка зору на події 1920-х - 1930-х рр. передбачає проведення різнопланових досліджень. Тому ця історична розвідка має окреслити коло наукових проблем, що можуть стати предметом обговорення та дискусій.

Щоб краще зрозуміти особливості мислення та політичної діяльності керівників СРСР, зокрема Й. Сталіна, порівняємо його теоретичні погляди на політику з уявленнями лідера німецьких націонал-соціалістів А. Гітлера. Для останнього характерним був "біологічний" підхід до політики, в якому зникали категорії "нації" та "народу" і на перший план висувалося поняття "породи".

*Васильєв Валерій Юрійович - канд. іст. наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

Дуже показовою була заява Гітлера про те, що "наша революція буде останнім кроком до подолання історизму і визнання чистої біологічної цінності"⁴. Політика для революціонера Гітлера була боротьбою арійської "крові" та "породи" за виживання і поширення в усьому світі.

На відміну від "біологічних" підходів, погляди Сталіна на політику знаходились у рамках марксистської теорії. Для нього марксизм - соціологічна наука, яка при аналізі суспільних явищ оперує такими категоріями, як "клас", "стан", "прошарок", між якими постійно точиться жорстока боротьба за власність та владу.

Такий висновок дозволяє зробити промова Сталіна на засіданні Військової ради Наркомату оборони СРСР 2 липня 1937 р. Ведучи мову про своїх колишніх політичних соратників, військових керівників СРСР, яких репресували за звинуваченням у нібито існуючій "військово-політичній змові", радянський вождь зазначив: "...Коли кажуть про ворожі сили, мають на увазі клас, стан, прошарок, але не кожна особа з даного класу може шкодити. Окремі особи з дворян, з буржуазії працювали на користь робітничого класу і працювали непогано... Ми марксизм вважаємо не біологічною наукою, а соціологічною наукою..."⁵.

Марксистська світоглядна схема, класовий підхід до аналізу суспільних явищ і процесів у поєднанні з ідеєю месіанської ролі всесвітньої пролетарської революції та віри у безмежні можливості впливу сучасної держави на суспільство зумовлювали специфіку свідомості та мислення керівників СРСР у 1920-1930-х рр. Відповідно до неї Сталін та інші лідери Компартії ставилися до України. Республіка розглядалась ними як важлива складова частина Радянського Союзу, що мала довгий спільний кордон із капіталістичними Польщею та Румунією, багатонаціональний склад населення, потужний економічний потенціал, що забезпечував Росію металом, вугіллям та хлібом.

У 1920-х рр. в уявленнях радянського керівництва Україна залишалася територією - мостом, через який може розгортатися пролетарська революція в країнах Західної Європи (особливо це торкалося 7 млн. українців, які жили в прикордонних з СРСР районах Польщі та Румунії). Невдала спроба лідерів російських більшовиків "помацати багнетом Польщу"⁶ в 1920 р. не вгамувала їх месіанські амбіції. Вони змушені були визнати силу національних почуттів, але продовжували вірити, що соціально-класові протиріччя хвилюють людей набагато більше, ніж національні проблеми. Національне питання для них залишалося другорядним, підпорядкованим класовому.

Але після третього приходу в Україну (наприкінці 1919 - на початку 1920 рр.) РКП(б) намагалася хоча б зовні змінити свою політику. Головне завдання її керівники вбачали в тому, щоб "оволодіти Україною", "радянізувати" її, легітимізувати в очах українського суспільства комуністичний режим. Тому в 1922-1924 рр. вони інтегрували республіканські управлінські структури в СРСР та одночасно проголосили політику українізації.

Нова централізована держава, що постала на місці колишньої Російської імперії, запропонувала українцям зовнішню привабливу національну політику підтримки культури, мови, державного будівництва. Упродовж 1920-х рр. Україну намагалися зробити зразком вирішення більшовиками національного питання⁷. Лідер грузинських меншовиків Н. Жорданія, оцінюючи політику Компартії в Україні, зазначав, що республіка стала ґрунтом, на якому відбулося перше перетворення комунізму в інструмент примусового розвитку "народів без історії"⁸. Тодішній генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович не заперечував Н. Жорданії. Навпаки, він з гордістю говорив про досягнення більшовиків в Україні⁹.

Утім, в умовах українізації, що об'єктивно сприяла формуванню національної ідентичності українців, радянське керівництво намагалося розв'язати головні для себе завдання: зміцнити апарат радянської влади і Компартії за рахунок україномовних та місцевих "радянізованих" працівників; глибше інтегрувати республіканську економіку в загальносоюзну; очолити український національний рух, "радянізувати" його, скомпрометувавши для суспільства ідею незалежності України та колишніх політичних противників.

На партійних форумах Л. Каганович рішуче відстоював українізацію, але відверто заявляв, що підтримка українських національних прагнень вела до неминучого посилення антирадянських націоналістичних настроїв. Такі політичні оцінки орієнтували радянські спецслужби на боротьбу проти українського націоналізму і всіх реальних та потенційних супротивників комуністичного режиму¹⁰. Вже у 1926 р. в надрах радянської політичної поліції - ДПУ УСРР з'явився циркуляр "Про український сепаратизм", в якому стверджувалося, що гасло "великої України" для чекістів "мало політичне значення першорядної важливості", на що потрібно було своєчасно реагувати¹¹.

Тоді ж керівництво ДПУ УСРР звернулося до начальників окружних відділів із вимогою скласти списки "соціально небезпечних елементів", до яких включити тих, кого підозрювали у шпигунстві, представників "української і білої контрреволюції", активних членів опозиційних партій, "антирадянський елемент", засуджених за контрреволюційні злочини, політбандитизм, іноземних підданих, осіб, які можуть бути взяті в заручники. Особлива увага приділялася колишньому офіцерству, особам з привілейованих станів, частині української інтелігенції, яка "залишалася сліпо відданою ідеям "самостійної України"". На облік брали емігрантів та куркулів, які повернулись із закордону¹².

Таким чином, політика керівництва СРСР в Україні в 1920-х рр. мала суперечливий характер або, інакше кажучи, містила в собі подвійні стандарти, характерні для тоталітарних режимів. У випадку з Україною, з одного боку, офіційно декларувалася всебічна підтримка національно-державного будівництва. З іншого, - вищі партійні сановники та керівники чекістів розглядали феномен "українства" як потенційний політичний сепаратизм та класову загрозу диктатурі компартії. Тому вже в середині 1920-х рр. органи держбезпеки в Україні визначили коло реальних та потенційних супротивників режиму. І як тільки керівництво СРСР почало "розгорнутий наступ соціалізму по всьому фронту", всі вони перетворилися на об'єкт репресій з боку влади. Терор залишався важливим чинником політичної практики більшовиків. Звичайно, що справа була не в "первородному" прагненні насильства чи збоченнях психіки комуністичних лідерів. Для їх марксистської свідомості природною була жорстка ув'язка змін у відносинах власності з процесами очищення політичної "надбудови" українського суспільства від "родимих плям" капіталізму. Образно кажучи, переддень апокаліпсису у вигляді всесвітньої пролетарської революції вимагав від "пророків нового земного щастя" винищити в суспільстві усе, що заважало, чинило опір, вагалося. Такий сектантсько-антигуманний, маніхейський, за своєю суттю, погляд на суспільні процеси закріплював у свідомості радянського керівництва ідею всесвітньої змови ворожих сил, їх впливу на внутрішні політичні процеси.

Загострення наприкінці 1920-х рр. відносин СРСР з Польщею та приход у 1933 р. нацистів до влади в Німеччині підживлювали характерні для лідерів російської компартії побоювання щодо нападу світового імперіалізму на "країну соціалізму". Ще на XVI з'їзді ВКП(б) (червень-липень 1930 р.) Сталін заявив, що буржуазія буде шукати вихід зі світової економічної кризи у новій імперіалістичній війні та інтервенції, а пролетаріат - у революції¹³.

За таких умов керівництво СРСР непокоїла техніко-економічна відсталість країни. "...Ми диявольськи відстали в сенсі рівня розвитку нашої промисловості від передових капіталістичних країн..., - відмітив Сталін на тому ж з'їзді, - тільки подальше прискорення темпу розвитку нашої промисловості надасть нам можливість догнати й перегнати у техніко-економічному відношенні передові капіталістичні країни". Труднощі на цьому шляху неминучі, але для їх подолання "...необхідно, перш за все, відбити атаки капіталістичних елементів, придушити їх опір і розчистити, таким чином, дорогу для швидкого руху вперед"¹⁴.

Лідери ВКП(б) намагалися швидкими темпами одержавити промисловість, провести її технічне переоснащення, політичними заходами знищити соціальні групи, пов'язані з приватною власністю.

Створюючи в ході форсованої індустріалізації СРСР новий тип технічно передової цивілізації - соціалізм, радянське керівництво враховувало могутній промисловий потенціал України. Але перетворення республіки в роки першої п'ятирічки (1928/29-1932/33 рр.) в основну базу індустріалізації СРСР, окрім позитивних наслідків для радянської влади, містило низку негативних моментів. Серед них - недоліки та потрясіння прискореного розвитку промисловості, що викликали незадоволення мешканців урбаністичних центрів та більшості робітників. За таких умов керівники СРСР вирішили перекласти вину за всі негаразди життя з себе на класових "шкідників".

Користуючись можливостями державної влади та контролем над засобами масової інформації, найвищі посадовці Радянського Союзу почали широкомасштабні маніпуляції громадською думкою. Недарма протягом 1928 р. Сталін обробляв суспільство заявами на зразок: "Шахтинська справа свідчить про наявність в країні активних класових ворогів"¹⁵. Чекісти публічно переконували суспільство у нібито існуючих зв'язках "шахтинців" з іноземними розвідками, зокрема польською, французькою, німецькою¹⁶. Незабаром з'явилися твердження щодо взаємодії класових ворогів у промисловості з військовими спеціалістами у Червоній армії¹⁷.

25 лютого 1930 р. газета "Правда" надрукувала символічний малюнок художника Дені "Люлька Сталіна". Зображений на ньому Сталін куриє люльку, з якої вилітали фігурки шкідника, непмана, куркуля¹⁸. Це означало, що незабаром будуть організовані нові показові політичні спектаклі. Дійсно, 15 листопада 1930 р. "Правда" та "Известия ВЦИК" оприлюднили статтю М. Горького під назвою "Якщо ворог не здається, його знищують". Вона закінчувалася так: "Проти нас усе, що віджило свої строки, відведене йому історією, і це дає нам право вважати себе все ще у стані громадянської війни. Звідси слідує природній висновок: якщо ворог не здається - його знищують"¹⁹.

Після таких пасажів уважні спостерігачі подій не здивувалися, коли з 25 листопада до 7 грудня 1930 р. в Москві було проведено гучний судовий процес над "Промисловою партією" (Промпартією)²⁰. Його було продовжено в Україні, де чекісти організували справу "Українського інженерного центру", що нібито мав осередки на заводах, шахтах, електростанціях. Найбільшою з них виявилась "Офіцерська бойова диверсійно-шкідницька та шпигунська організація в Донбасі" (Промпартія)²¹. Вона мала зв'язки з "контрреволюційною організацією", що існувала практично в усіх військових гарнізонах України. Керівники українських чекістів І. Леплевський та Г. Люшков завели справу "Весна", за якою провели масові арешти колишніх білогвардійських генералів та офіцерів. Як наслідок, у частинах Українського військового округу залишилося по 4-5 колишніх офіцерів, які мали бойовий досвід²². Боездатність Червоної армії в Україні серйозно ослабла.

Паралельно із фальсифікованими процесами в промисловості лідери ВКП(б) намагалися скомпрометувати український національний рух шляхом організації справи "Спілки визволення України". Українські історики вже писали про причини, перебіг та механізми здійснення цього судового процесу²³. Центральну роль в його організації грало московське керівництво та особисто Сталін. На початку 1930 р. питання "Про процес СВУ" тричі розглядалося на засіданнях політбюро ЦК ВКП(б). В результаті з'явилося рішення під грифом "особливої секретності": "а) Схвалити в основному пропозиції ЦК КП(б)У про вирок у справі СВУ. Відхилити пропозицію про зниження вироку головним винуватцям, запропонувавши вирок їм не знижувати; б) Доручити т. Любченку написати на основі існуючих матеріалів та документів, використовуючи зізнання самих підсудних, витяги із промов..., декілька фейлетонів (2-3), в яких висвітлити питання про "незалежність України", про те, як її продавали націоналісти України полякам..., з перекладом цих фейлетонів іноземними мовами"²⁴.

5 червня 1930 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, виступаючи на XI з'їзді КП(б)У, заявив про процес "СВУ": "Товариші, нам увесь час підсовували гасло існування України під протекторатом сусідніх держав, скажімо, Польщі. Це теж один із пунктів програми українського націоналізму"²⁵.

Після процесу "СВУ" протягом 1930-х рр. в Україні було проведено велику кількість фальсифікованих судових процесів проти "підпільних контрреволюційних організацій", учасників яких звинувачували в спробах "продати Україну польським та румунським поміщикам і боярам". Республіка перетворилася на один з головних театрів сталінського терору²⁶, а значну частину української інтелігенції було репресовано й розстріляно²⁷.

Важливе значення для розуміння державної політики в 1930-ті рр. має аналіз насильницької колективізації сільського господарства та ліквідації куркульства як класу. Під впливом цих процесів бурхливо змінювалася соціальна структура, політична система українського суспільства. Процеси колективізації та розкуркулення являли собою серію централізовано ініційованих політичних кампаній по насильницькому створенню колгоспів і конфіскації селянського майна, що передавалося колгоспам. Особливо чітко ініціатива лідерів компартії та особисто Сталіна простежувалася під час депортацій десятків тисяч господарств українських селян до віддалених районів півночі Росії, Уралу, Сибіру, Казахстану. За формами проведення депортації були воєнними операціями ДПУ УСРР.

Перша така широкомасштабна операція, здійснена, згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р., в Україні, почалася 19 лютого 1930 р. До травня 1930 р. з республіки виселили 20761 селянську родину в складі 98 743 осіб, а також 32 родини і 14894 осіб - одинаків "особливого призначення" ("контрреволюційний елемент" і "шпигуни" із прикордонної смуги України)²⁸. Чимало селянських родин було вислано восени 1930 р. окружними відділами ДПУ, в червні-липні 1931 р. пройшла друга хвиля централізованої депортації, в результаті якої з України було депортовано 30 тис. господарств (120-130 тис. чоловік), декілька тисяч господарств були депортовані в 1932-1933 рр. Виселення окремих селянських господарств продовжувалися. Точні підрахунки їх кількості зробити складно. На XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 р. секретар ЦК КП(б)У П. Постишев назвав загальну цифру розкуркулених в Україні - 200 тисяч господарств. Але вона не відповідала дійсності. Кількість розкуркулених була значно більшою²⁹.

Наслідком руйнації споконвічного устрою селянського життя в ході колективізації та розкуркулення став катастрофічний голодомор 1932-1933 рр. Під

час голоду, що забрав, за сучасними оцінками вчених, від 3,5 до 4 млн. людських життів³⁰, Україну затопила хвиля державного терору. В 1932 р. органи держбезпеки в республіці арештували 74 849 осіб, а в 1933 р. - 124 463 особи³¹. Більше півмільйона людей зазнали політичних перевірок та чисток, сотні тисяч опинились у розряді "класово ворожих елементів"³².

Під час величезної гуманітарної катастрофи Сталін ясно висловив своє сприйняття ситуації в Україні. 11 серпня 1932 р. він писав Л. Кагановичу: "Справи на Україні вкрай погані. Погано за партійною лінією. Кажуть, що у двох областях України (здається, у Київській і Дніпропетровській) близько 50-ти райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. В інших райкомах справа, як стверджують, не краща. На що це схоже? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент... Якщо не візьмемося тепер за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дремає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває не мало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті - безпосередніх агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (та за межами) партії, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек"³³.

У зв'язку з такою оцінкою ситуації Сталін пропонував замінити керівників України. Далі в листі він формулював стратегічне завдання радянського керівництва щодо України: "...Поставити собі за мету перетворити Україну в щонайкоротший термін на справжню фортецю СРСР, на дійсно вірцеву республіку. Грошей на це не шкодувати. Без цих і подібних їм заходів (господарське та політичне зміцнення України, у першу чергу - її прикордонних районів тощо), повторюю - ми можемо втратити Україну"³⁴.

Яким чином перетворювали Україну на "справжню фортецю СРСР"? Відповідь в уважному аналізі сталінського тексту, подальших дій керівництва СРСР. Виявляється, що Сталін недарма пов'язав зовнішню загрозу з боку Польщі з нібито серйозною агентурою Ю. Пілсудського в Україні і, зокрема, в КП(б)У. Це дало універсальний привід для звинувачення всіх незгодних з політикою керівництва країни в "контрреволюції". Жорсткі двоколірні сталінські оцінки слугували теоретичною основою для широкомасштабних репресій. Для їх здійснення в республіку призначили секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева, багатьох керівників з різних регіонів СРСР. До січня 1934 р. замінили 60 % голів райвиконкомів і сільрад, близько 50 % секретарів райкомів партії. Розгорнулася запекла боротьба проти українського націоналізму, яку очолив безпосередньо П. Постишев³⁵.

Голова ДПУ УСРР В. Балицький особисто вигадав і керував викриттям "Української військової організації" та "Польської організації військової"³⁶. Судячи з публікацій українських істориків, у цих справах було помітним загострення у радянських керівників передчуття нової світової війни. Особливе занепокоєння в Кремлі викликала справа представництва німецької торгової фірми "Контроль К", яка займалась експортом хліба з СРСР. 15 жовтня 1933 р. ОДПУ СРСР повідомило політбюро ЦК ВКП(б) про те, що фірма очолює велику шпигунську організацію в Україні, агенти якої діяли у військовій промисловості, портах Чорного та Азовського морів. За цією справою 32 особи отримали різні вирoki, в тому числі розстріл³⁷. Такі дії чекістів, ймовірно, посилювали у керівництва СРСР враження щодо існування в Україні розгалужених шпигунських мереж.

Водночас ті представники етнічних груп, які мали своїх одноплемінників у сусідніх державах, стали підозрілими й потенційно небезпечними в очах радянського керівництва. Компактне проживання в західних та південних регіонах України польського і німецького населення, труднощі його "радянзації" підштовхнули керівників СРСР до рішень щодо проведення етнічних чисток. 9 грудня 1934 р. після відповідної телеграми ЦК ВКП(б), політбюро ЦК КП(б)У ухвалило секретну постанову щодо організації виселення польського і німецького населення з прикордонних районів. У березні 1935 р. з Київської та Вінницької областей було депортовано 3500 сімей, у січні 1936 р. - прийняте рішення щодо виселення 1500 господарств із Вінницької області, а наприкінці 1936 р. - відправлено з України до Казахстану 14048 господарств і створено там 37 нових селищ на необжитих землях³⁸. Підкреслимо, що в основу депортацій було покладено не етнічний, а політичний фактор.

З середини 1930-х рр. геополітичний фактор, наростання загрози нової світової війни викликали подальше перенесення акцентів у здійсненні національної політики. Для того, щоб переконатись у цьому, достатньо ознайомитися з офіційною риторикою. При читанні газет того періоду видно, що на їх сторінках почалася масована пропаганда досягнень Радянського Союзу та високого життєвого рівня радянських людей. Безперечно, що керівництво країни намагалось виправдати суспільні потрясіння та людські втрати попередніх років колективізації та голоду. Свідомість багатьох незадоволених курсом, що проводився, "переключалася" на дві найпопулярніші теми радянської преси того часу: великий і могутній Радянський Союз, що здійснював миролюбну політику у ворожому капіталістичному оточенні, та нова радянська людина, яка була зразком для всього людства. Своєрідним підсумком цієї ідеологічної обробки стали слова Сталіна, мовлені ним у 1939 р.: "Останній радянський громадянин, вільний від ланцюгів капіталу, стоїть на голову вище будь-якого зарубіжного високопоставленого чинуші, який волочить на плечах ярмо капіталістичного рабства"³⁹.

Але яке соціокультурне середовище мало стати основою формування передової цивілізації та нової в світі людини? Для комуністичного керівництва СРСР відповідь була однозначною - російське. Невпинна пропаганда досягнень російської культури, яка супроводжувалася святкуванням пам'ятних дат російських письменників та розширенням сфери вживання російської мови в середній школі, мала явне політичне підґрунтя. Єдина для всього СРСР мова і лідируюча серед інших російська культура повинні були стати основою консолідації різноманітних етнічних груп.

Неафішований, але неминучий процес етнічної асиміляції в умовах такої мовної та культурної політики служив лише на користь політичним задумам радянського керівництва і тому старанно приховувався. Зовсім не випадково голова РНК СРСР В. Молотов у своїй доповіді "До двадцятиріччя Жовтневої революції", яка була виголошена на урочистому засіданні у Великому театрі 6 листопада 1937 р., заявив, що склалася морально-політична єдність радянського народу. Ця єдність мала своє живе втілення, свій символ - ім'я Сталіна⁴⁰. Незважаючи на фантастичність самого задуму, радянське керівництво вважало своїм найважливішим завданням досягнути етнічної однорідності та ідеологічної монолітності суспільства в умовах наростаючої воєнної загрози.

Образ народу, згуртованого перед світовою воєнною загрозою навколо свого вождя, був природним для Сталіна. СРСР як "велика" держава і зразок для всього людства, а також "радянська" людина, яка кардинальним чином відрізнялася від усіх інших людей на земній кулі, для керівництва російської компартії могли асоціюватися в політичному та історико-патріотичному сенсах ли-

ше з Росією, російською культурою і російською людиною (для Сталіна російська культура породила своє найвище досягнення - лєнінізм)⁴¹. У такому революційно-апокаліпсичному підході всі інші національні прояви могли допускатися лише як етнічні феномени, які були зобов'язані демонструвати свою "радянськість" (відданість компартії та її вождю)⁴².

Наведене вище твердження В. Молотова мало ще один серйозний політичний підтекст - воно було виголошене рівно через три місяці після початку операції НКВС по репресуванню колишніх куркулів, кримінальних злочинців та інших "антирадянських елементів", що була ініційована Політбюро ЦК ВКП(б)⁴³.

Є свідчення, що вступ гітлерівських військ у Рейнську область 7 березня 1936р. Сталін сприйняв як ясний сигнал - Гітлер збирається почати війну в Європі⁴⁴. Тому Сталін вирішив винищити всіх імовірних політичних супротивників режиму. В листопаді 1937 р. він публічно заявив: "...Кожного, хто своїми діями і думками, так, навіть і думками, зазіхає на єдність соціалістичної держави, нещадно будемо знищувати... Ми знищуватимемо кожного такого ворога, нехай навіть старого більшовика, ми знищимо весь його рід, його сім'ю... За знищення всіх ворогів до кінця, їх самих, їхніх родів!"⁴⁵

Безсумнівно, що спроба ліквідації потенційної "п'ятої колони" - дійсно незадоволених політичним режимом, або тих, хто потрапив до цієї соціальної категорії, була спрямована на зміцнення "морально-політичної єдності радянського народу". З липня 1937 р. по листопад 1938 р., за ініціативою керівництва СРСР НКВС провело масові репресивні операції по розгрому колишніх куркулів, карних злочинців, "інших контрреволюційних елементів", так званих "контрреволюційних національних контингентів": поляків, латишів, естонців, фінів, греків, іранців, харбінців, китайців, румунів, представників інших "ворожих" націй. Ці масові операції стали ядром "великого терору" 1937-1938 рр. в Україні.

Його складовою частиною була "кадрова революція". На її першому етапі, наприкінці 1936 - на початку 1937 рр., з Компартії було виключено й заарештовано 25 членів та кандидатів у члени ЦК КП(б)У, замінено кілька ключових політичних фігур, зокрема П. Постишева та першого секретаря Харківського обкому партії М. Демченка⁴⁶.

На їх місця Сталін направив своїх висуванців. Вони очолили кампанію політичних звинувачень проти інших відомих українських працівників. Протягом березня 1937 р. було замінено практично всіх завідуючих відділами ЦК КП(б)У і призначено секретарів райкомів та міськкомів партії переважно з Донбасу. Водночас других секретарів обкомів партії звинувачували в троцькізмі або українському націоналізмі. Їх арештовували, "вибивали" свідчення на перших секретарів.

Новий виток репресій проти керівництва України почався в червні 1937р., коли В. Балицького на посаді наркома внутрішніх справ замінив І. Лєплевський, який розгорнув шалений пошук "ворогів". 3-4 липня 1937 р. пленум ЦК КП(б)У вивів зі складу трьох арештованих членів та двох кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У. Наприкінці серпня 1937 р. вивели ще двох членів та кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У. Влітку 1937 р. широкомасштабні репресії обрушилися на РНК УРСР, республіканський Держплан та наркомати, редакцію газети "Комуніст", радіокомітет. У вересні-жовтні 1937 р. було репресовано всіх перших секретарів обкомів партії (Є. Прамнека у Донецьку - на початку 1938 р.), керівників республіканських наркоматів. На їх посади призначали районних уповноважених Комітету заготівель СРСР⁴⁷.

У листопаді-грудні 1937 р. було репресовано останніх п'ять членів політбюро ЦК КП(б)У. 24 січня 1938 р. з України відкликали С. Косіора. На його місце прислали М. Хрущова. Їх зобов'язали здати та прийняти справи ЦК КП(б)У⁴⁸. Обидва підписали дуже промовисту довідку, яка свідчила про майже повне знищення управлінських структур у республіці⁴⁹. На початку 1938 р. припинили функціонування політбюро, ЦК КП(б)У, РНК УРСР, республіканські наркомати та відомства. Не працювали у звичайному режимі місцеві партійно-радянські органи. М. Хрущов докладав надзвичайних зусиль, щоб відновити діяльність управлінських структур республіки⁵⁰.

"Кадрова революція" в Україні закінчилась у другій половині 1938 - 1939рр., коли було укомплектовано місцеві партійно-радянські органи. До влади, управління прийшли нові люди, які не знали капіталізму, жили за комуністичного режиму, виховувались у радянській школі, навчалися у вузах Києва, Харкова, Москви та Ленінграда. Певно, радянське керівництво бачило в таких людях надійну опору, тому що вони вірили в соціалізм, комунізм, Компартію та Сталіна. Ці люди відчували гордість за радянську Україну, яку більшовики перетворили в розвинуту "індустріально-аграрну республіку", де не було безробіття, суттєво зменшилася кількість неписьменних, діяла система масової освіти, у закладах культури панувала українська мова. Таких радянських людей було чимало в українському суспільстві - на них тримався комуністичний режим.

Але була й інша частина українського суспільства. У 1937-1938 рр. в Україні було заарештовано 265 669 чоловік (0,9 відсотка населення), значну частину з яких розстріляли. Якщо уважно вивчати нещодавно опублікований аналіз чекістської статистики, то побачимо, що за кількістю на першому місці опинилися репресовані за "національними лініями" (31,3 %), на другому - колишні куркулі (18,2 %), на третьому - "учасники буржуазних націоналістичних організацій" (16,7 %). Отже, вістря "великого терору" припало на представників етнічних груп, які мали своїх одноплемінників у сусідніх державах, так званих "куркулів" та "українських націоналістів".

Загалом з початку сталінської революції "згори" (1929 р.) до нападу німецьких військ (22 червня 1941 р.) органами держбезпеки в Україні було арештовано 739 910 чоловік⁵¹. Ці люди мали родичів, знайомих, більшість з яких була переконана в їх невинності. У них природно виникало питання: за що страждали їх близькі? Спектр думок був різним, але факт, що незадоволених, заляканих, тих, хто мав сумніви, було багато. Можливо, вони мали віру, що Сталін не знав про дії місцевих українських чиновників та чекістів. Утім, і це підірвало впевненість у справедливості радянського ладу.

А що говорити про українських селян та робітників, яким пощастило вижити під час голодомору 1932-1933 рр.? Сьогодні деякі архівні дані свідчать, що наприкінці 1930-х - на початку 1940-х рр. в українських містах та селах існувала серйозна соціальна напруга та масове незадоволення владою. Але вони майже не проривалися на поверхню суспільного життя, тому що люди були залякани режимом.

Домінуючим динамічним стереотипом поведінки за умов жорсткого тоталітарного режиму стала соціальна мімікрія. Без сумніву, наприкінці 1930-х рр. в українському суспільстві існувала значна кількість людей, які жили звичайним життям, намагалися бути як надалі від влади. Головними для них були свідомі або підсвідомі стратегії виживання.

На жаль, ми й досі не знаємо реальної картини життя українського суспільства у досліджуваній період. Тому (поки що) не можемо визначити, де і як у звичайне життя вторгався тоталітарний режим, де проходила межа відносної автономності людського існування, до яких сфер відносин намагалася дійти, але так і не дійшла влада.

Характеризуючи її дії, зазначимо, що комуністичні лідери оперували марксистськими схемами аналізу суспільних подій. Вони розглядали українське суспільство з точки зору класової боротьби. А тема капіталістичного оточення СРСР та підтримки капіталістичними державами його внутрішніх ворогів була, взагалі, абеткою більшовизму.

Радянські лідери ніколи не приховували своїх цілей - створити нову радянську людину та побудувати комунізм як технічно розвинуте, безкласове, соціально і національно однорідне суспільство. Вони дійсно швидкими темпами розвинули важку та оборонну промисловість в Україні, перевели всю індустрію у державну власність, примусили українське село жити за колгоспної системи.

Одночасно швидка модернізація суспільства "вирвала" зі звичного соціального та національного середовища мільйони українців. Від 3,5 до 4 млн. людей загинуло в республіці під час жахливого голодомору 1932-1933 рр. Тому, коли ми сьогодні чуємо про досягнення радянської влади в Україні в 1920-х - 1930-х рр., не можна забувати моральні проблеми ціни таких "досягнень".

Більше того, керівники СРСР, які намагались "ощасливити людство", всі негаразди, труднощі, втрати, перешкоди пов'язували з опором класових ворогів. Не дивно, що при такій антигуманній позиції, майже перманентний терор в Україні в 1920-х - 1930-х рр. слугував репресивною функцією влади та засобом побудови комуністичного суспільства.

На XVII з'їзді ВКП(б) (січень-лютий 1934 р.) Сталін офіційно проголосив "перемогу соціалізму" та початок будівництва комунізму. Перед радянськими лідерами постало питання, що робити з давно визначеними групами населення, яких не можна було інтегрувати в "соціалістичне" українське суспільство. До того ж, керівництво СРСР з кожним роком дедалі гостріше відчувало загрозу нової світової війни. Все це призвело до широкомасштабних соціальних та етнічних чисток в Україні.

Масові репресивні операції під час "Великого терору" стали інструментом соціальної технології комуністичного тоталітарного режиму. За вказівками керівництва СРСР політична поліція відфільтровувала з українського суспільства небажані соціальні групи часто-густо за допомогою картотек та списків, застосовуючи арешти, ув'язнення до концтаборів, розстріли. Те, що комуністичні лідери намагались соціально "вичистити" суспільство, підтверджують постійні репресії проти карних злочинців, хуліганів, взагалі маргіналізованих груп населення.

Але чи вдалося Сталіну та його оточенню за допомогою таких методів перетворити Україну "на справжню фортецю СРСР, на дійсно вірцеву республіку", досягти соціально-етнічної однорідності, ідеологічної монолітності українців, створити нового радянського українця? Думаю, що ні. Навпаки, з початком Другої світової війни лідери Компартії несподівано для себе зіткнулися з широким спектром настроїв в українському суспільстві, починаючи від радянського патріотизму і закінчуючи соціальною апатією та відвертим антикомунізмом. Республіканські управлінські структури виявилися неготовими до інтеграції західноукраїнського суспільства в УРСР, а потім до ефективної організації відсічі німецьким загарбникам⁵². Отже, політика керівництва СРСР в Україні, спроби "радянлізувати" українське суспільство за допомогою соціальної інженерії призвели до проти-лежних наслідків.

¹ У межах даного дослідження автор не в змозі посилатися на величезну кількість публікацій. Відзначимо праці С. Кульчицького, Ю. Шаповала, а також колективну працю українських істориків у шести томах. Див.: Політична історія України. XX століття: У 6 т. - К., 2003. - Т. 3. Кілька років тому

німецький історик Д. Поль уже аналізував наукову літературу з проблем політичних репресій, що здійснювалися комуністичним режимом в Україні. Див.: *Pohl. D. Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936-1953: Ein Überblick // Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung.* - Mannheim, 1997. Окремі праці українських істориків згадані у селективній бібліографії, оприлюдненій *Р. Біннером, М. Юнгом, Т. Мартінім.* Див.: *The Great Terror In The Provinces Of The USSR, 1937-1938. A kooperative bibliography, Cahiers du Monde Russe, 42/2-3-4, Avril-deseembre 2001.* - С. 679-695. Також див.: *Юнге М., Біннер Р.* Как террор стал "Большим". Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. - М., 2003. - С. 322-348. Певним підсумком роботи українських істориків у цьому напрямку є колективна монографія: *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси.* - К., 2002.

² Історіографію з проблем голодомору див.: *Голодомор в Україні. 1932-1933.* Бібліографічний покажчик. - Одеса-Львів, 2001; *Калініченко В., Яценко Є.* Історіографія голодомору 1932-1933 років в Україні // *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали.* - Київ-Нью-Йорк, 2000. - С. 15-26. Дивись також параграф "Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками" у третьому розділі книги: *Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки.* - К., 2003. - С. 108-132.

³ *Коваль М.В.* Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.): Історіософські нотатки. - К., 1999; *Коваль М.В.* Друга світова війна: український аспект // *Віче.* - 2000. - № 4. - С. 72-87; *Руккас А.О.* Підготовка до військової операції Червоної Армії проти Польщі на початку Другої світової війни (вересень 1939 року, західноукраїнський напрям) // *Питання нової і новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник.* - К., 1996. - Вип. 42. - С. 92-100. Також дивись написаний Л. В. Гриневич параграф "Морально-психологічний аспект державного терору" // "Політичний терор і тероризм в Україні". - К., 2002. - С. 534-540 та інші. В російській історіографії відзначимо: *Симонов Н.С.* Военно-промышленный комплекс СССР в 1920-1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление. - М., 1996.

⁴ *Раушнинг Герман.* Говорит Гитлер. Зверь из бездны. - М., 1993. - С. 179-180.

⁵ "Невольники в Руках Германского Рейхсвера". Речь И. В. Сталина в Наркомате обороны // *Источник.* - 1994. - № 3. - С. 73-74.

⁶ *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891-1922 гг. - М., 1999. - С. 374.

⁷ Дивись промову Л. М. Кагановича на пленумі ЦК КП(б)У (1-6 червня 1926 г). Російський державний архів соціально-політичної історії (далі - РДАСПІ). - Ф. 81. - Оп. 3. - Спр. 107. - Арк. 12.

⁸ *Грациози А.* Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 годы. - М., 1997. - С. 180.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 229. - Арк. 195.

¹⁰ *Vasil'ev V.Ju.* Le systeme d'information de la GPU: la situation politique en Ukraine dans les annees 1920 rapportee a Kaganovic // *Cashiers du Monde Ruse.* - 2002. - N 42/2-4. - С. 683-704.

¹¹ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК-ГПУ-НКВД в Украине: особы, факты, документы. - К., 1997. - С. 254-267.

¹² *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. - К., 1999. - С. 113.

¹³ XVI съезд Всесоюзной коммунистической партии (б). Стенографический отчет. - М., 1930. - С. 23.

¹⁴ Там само. - С. 28, 36.

¹⁵ *Ченцов В.В.* Назв. праця. - С. 141.

¹⁶ *Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А.* Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. - К., 2002. - С. 131.

¹⁷ Там само. - С. 132; *Ченцов В.В.* Назв. праця. - С. 165-166, 169-172; *Данилюк Ю.З.* Боротьба з економічною контрреволюцією і репресії серед технічної інтелігенції в 20-30-х роках // *Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920-50-і роки. Збірник.* - Київ-Миколаїв, 2000. - С. 31.

¹⁸ Правда. - 1930. - 25 лютого.

¹⁹ На цю статтю М. Горького вже звертали увагу російські та українські вчені. Див.: *Геллер М., Некрич А.* Утопия у власти. - М., 2000. - С. 230; *Литвин В.М.* Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.). - К., 2003. - С. 341.

²⁰ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні... - С. 97-98.

²¹ Рукопис вступної статті Донецького тому науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". В рукопису є посилання на архів тимчасового зберігання документів УСБУ в Донецькій області.

²² Докладніше про справу "Весна" див.: "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ". - 2002. - № 1. - С. 11-84.

²³ *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І.* Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. - К., 1995. - С. 48-49; *Куромия Х.* Сталинский "великий перелом" и процесс над "Союзом Освобождения Украины" // *Отечественная история.* - 1994. - № 1. - С. 194-195.

²⁴ РДАСПІ. - Ф. 17. - Оп. 162. - Спр. 8. - Арк. 51, 59, 129.

²⁵ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 337. - Арк. 79.

²⁶ *Куромия Х.* Сталинский "великий перелом"... - С. 194-195.

²⁷ Остання адреса. До 60-річчя Соловецької трагедії. - К., 1997. - Т. 1.

²⁸ *Васильєв В., Віола Л.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 - березень 1930 рр.). - Вінниця, 1997. - С. 64.

²⁹ *Земсков В.Н.* Спецпереселенцы (по документам НКВД-МВД СССР) // *Социологические исследования.* - 1990. - № 11. - С. 3-4; *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси.* - К., 2002. - С. 369-370.

³⁰ Уїткрофт Стівен. Сучасне уявлення про природу та рівень смертності під час голоду 1931-1933 років в Україні // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. К., 2001. - С. 192. З урахуванням показників зниження народжуваності повні втрати республіки від голоду С. Кульчицький оцінює в діапазоні 4,3-5 млн. людей. Див.: Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. - К., 2003. - С. 505. Хоча значна кількість істориків та політиків в Україні вважає голодомор 1932-1933 рр. геноцидом, у науковому середовищі та громадській думці є альтернативні погляди. Наприклад, дивись статтю американського історика Е. Вейца, що викликала багато дискусій: *Weitz E. Racial Politics without the Concept of Race: Reevaluation Soviet Ethnic and National Purges // Slavic Review.* - 2002. - № 61. - С. 24. Не дотримуються поглядів на голод 1932-1933 рр., як на геноцид українського народу, Р. Девис та С. Уїткрофт: *Davies R.W., Wheatcroft Stephen G. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931-1933.* - Hampshire, New York, 2004.

³¹ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х - 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. - Донецьк, 2003. - С. 119.

³² Васильєв Валерій. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УРСР в 1932-1933 рр. // Командири великого голоду... - С. 73.

³³ *Сталин и Каганович.* Переписка. 1931-1936 гг. - М., 2001. - С. 273-274.

³⁴ Там само.

³⁵ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. - К., 2002. - С. 223.

³⁶ Там само. - С. 204-217.

³⁷ У 1989 р. засуджених реабілітували. Сьогодні, у зв'язку з відкриттям нових матеріалів в Архіві Президента Російської Федерації, ставиться питання про те, що німецька шпигунська мережа реально існувала. Див.: *Мозохин О.Б.* Дело "Контроль К" // Военно-исторический архив. - 2002. - № 7. - С. 22-48; № 8. - С. 159-176; *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... - С. 66-67.

³⁸ Державний архів Російської Федерації. - Ф. 5446. - Оп. 20а. - Спр. 447. - Арк. 25; Політичні репресії на Поділлі (20-30-ті рр. XX ст.). - Вінниця, 1999. - С. 31, 92.

³⁹ XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 10-21 марта 1939 г. Стенографический отчет. - М., 1939. - С. 26.

⁴⁰ К двадцатилетию Октябрьской революции: доклад В. Молотова на торжественном заседании в Большом театре. 6 ноября 1937 г. // Партийное строительство. - 1937. - № 22. - С. 13.

⁴¹ Див.: Тов. Кагановичу и другим членам ПБ ЦК КП(б)У // И. В. Сталин. Сочинения. - М., 1949. - Т. 8. - С. 152-153.

⁴² Докладніше див.: *Hoffman David L.* Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity (1917-1941). - Ithaca and London, 2003. - С. 146-183.

⁴³ Неповний текст оперативного наказу НКВС СРСР вперше був надрукований: Труд. - 1992. - 4 червня. Науковий аналіз технології виконання наказу № 00447 НКВС СРСР див.: *Юнге М., Биннер Р.* Как террор стал "Большим". Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. - М., 2003. В Україні технології репресивної політики тоталітарного режиму досліджує Білокін С. Див.: Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління і СРСР. - К., 1999.

⁴⁴ *Adam V. Ulam.* Stalin: The Man and His Era. - New York, 1997. - С. 404-407.

⁴⁵ *Латышев А.* Рядом со Сталиным // Совершенно секретно. - 1990. - № 12. - С. 18-19.

⁴⁶ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр. 438. - Арк. 1-2; оп. 1. - Спр. 488. - Арк. 82; Спр. 536. - Арк. 179; РДАСПІ. - Ф. 17. - Оп. 3. - Спр. 983. - Арк. 43; Спр. 984. - Арк. 18, 31; *Хлевнюк О.В.* Политбюро. Механизмы осуществления политической власти в 30-е годы. - М., 1996. - С. 216.

⁴⁷ Зазначені процеси відображались у діяльності Політбюро ЦК КП(б)У. Автор аналізував її за протоколами засідань. Див.: ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр. 438-444.

⁴⁸ РДАСПІ. - Ф. 17. - Оп. 3. - Спр. 995. - Арк. 5.

⁴⁹ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 7238. - Арк. 1-3.

⁵⁰ Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. - К., 1990. - С. 457.

⁵¹ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... - С. 119, 242, 275-277. Ці офіційні дані не включають цілу низку репресованих, що є темою окремої розмови.

⁵² Не маючи можливості дати посилання на велику кількість праць українських істориків з цих проблем, відзначимо дві серйозні праці закордонних вчених: *Weiner Amir.* Making Sense of War. The Second World War and The Fate of The Bolshevik Revolution. - Princeton, 2001; *Berkhoff Karel C.* Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule. - Cambridge, Massachusetts and London, England, 2004.

In the article the author analyzes the theoretical problems of perception of politics as a social phenomenon by the SRSR government, the attitude of the Communist party leaders to Ukraine, peculiarities of political course in the light of World War II threat.

В.Ю.Король*

ВИЗВОЛЬНІ БОЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1943-1944 рр.)

У статті йдеться про визволення України від гітлерівських загарбників. Аналізуються нові аспекти проблеми.

Що більше часу віддаляє нас від трагічних років II світової та її основної складової - Великої Вітчизняної війни - то вагомішим в очах наступних поколінь стає подвиг багатонаціонального народу СРСР, у тому числі й народу українського.

До осмислення уроків цієї війни слід підходити особливо відповідально - адже в умовах розбудови в Україні демократичного суспільства питання нашого історичного минулого істотною мірою визначають і вирішення тих чи інших проблем сучасності. І не тільки тому, що без історичного минулого не було б сьогодні, а й через те, що дотепер маємо випадки безвідповідального й безцеремонного втручання в історію тієї війни, коли на догоду тим чи іншим силам береться під сумнів наша героїчна самосвідомість, тісне єднання, триумф і трагедія тих часів. Більше того, дехто сумнівається навіть у нашій перемозі, яка була сенсом життя цілого покоління - покоління, без подвигу якого навряд чи була б можлива незалежність України.

Слід зазначити, що ті героїчні й трагічні події багатьох років висвітлювалися певною мірою однобічно. Деякі трагічні сторінки Великої Вітчизняної, а також II світової воєн, у повоєнний час під тиском політичної кон'юнктури вчені оминали. У ті часи не допускалося критичного тлумачення подій, пов'язаних із війною, а тому документальні й архівні джерела, які свідчили про це, від дослідників приховувалися в "спецхранах". Більше того, Сталін уважав, що доти, поки серед населення СРСР не вкорениться лояльна до влади колективна пам'ять, про війну краще поменше говорити. Тому, починаючи з 1947 р., День Перемоги перестає бути вихідним днем. У цей же час із великих міст, у тому числі з Києва, виселяють військових інвалідів, в основному солдатів або молодших офіцерів, які нагадували всім про трагічний характер війни. Військова мемуаристика мала цілком контрольований характер, авторами були генерали, інколи полковники, але не солдати. А саме вони винесли на собі основний тягар війни й здобули перемогу.

Правда про війну почала з'являтися за часів Хрущова, проте за Брежнєва знову стала набувати однобокого характеру, хоча сам День Перемоги став урочистим днем (до того ж - вихідним). Але, як і раніше, за часів Сталіна, влада чітко контролювала вихід мемуарів, в яких трагічний, надзвичайно кровопролитний характер війни, прорахунки й помилки воєначальників, поразки 1941 й 1942 рр., трагедія радянських військовополонених, справжня ціна перемоги, особливо під час визволення України, були практично відсутні. Натомість на перший план як у спогадах про війну, так і в науково-публіцистичній літературі, висувалися приклади загальновідомих подвигів. Останні 10-15 років вітчизняні історики приділяють значну увагу розкриттю багатьох проблем минулої війни, але й досі не можемо сказати, що ми багато знаємо про неї. Про це йшлося на міжнародних конференціях у жовтні - грудні 2004 р. в Києві, проведених Інститутом історії України НАНУ та іншими закладами. Недослідженими зали-

* Король Віктор Юхимович - д-р іст. наук, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

шаються питання морально-психологічного стану населення України, солдатів, що її визволяли, трагедія військовополонених, ціна перемоги. Слід виховувати підростаюче покоління на подвигах наших воїнів, які не шкодували свого життя для якнайскорішого розгрому окупантів. Водночас маємо десятки й сотні тисяч випадків, коли подвиги здійснювали невідомі воїни, причому здійснювали вони їх саме під час трагічних подій - чи то оборона Києва в 1941 р., чи його визволення в 1943 р., коли наші воїни-герої форсували Дніпро без належних переправочних засобів (досить сказати, що коли війська Воронезького фронту під командуванням генерала М.Ф.Ватутіна форсували Дніпро в районі Букрина, то, наприклад, 22 вересня на плацдармі було лише 16 понтонів¹. Наступного дня додатково прибуло ще 32. Вони надходили аж до кінця місяця²). Результатом цього були численні втрати серед наших військ, які форсували Дніпро на підручних засобах: "У справу пішло все: приховані в очереті човни місцевих мешканців, порожні діжки з-під пального, покинуті гітлерівцями при відступі, дошки, колоди, двері - словом, усе, що можна вважати підручними матеріалами на війні"³, - згадував Герой Радянського Союзу полковник у відставці В.С.Левченко, спогади якого були вміщені в збірнику спогадів Героїв Радянського Союзу "Всім смертям назло!" (М., 2001). Цей збірник автору надіслав теж Герой Радянського Союзу, відомий в Україні партизанський командир П.Є.Брайко. І коли за рішенням командуючого генерала К.С.Москаленка головні сили дивізії, у складі якої воював В.С.Левченко, були передислоковані на Лютизький плацдарм, то цей герой згадує, що воїни його 838-го стрілецького полку на правому фланзі Букринського плацдарму майже місяць вели бої за його утримання, відволікаючи на себе великі сили противника⁴. Звичайно, про ці факти героїзму слід писати й говорити. Але ж знову й знову наголошуємо - а як же бути з тими невідомими героями, які на згаданих вище підручних засобах форсували Дніпро в районі Букринського вигину?! Адже багато років їх просто не згадували, бо це б нагадало не тільки про героїзм, а й про трагізм тих боїв. Тому Президент України на засіданні з нагоди 55-ї річниці визволення України говорив про ці події: "Сьогодні поруч із нами незримо присутні захисники й визволителі України, поховані у 28 тисячах братських могил на її території. Присутні полегли, чий імена загубилися в кривавій круговерті боїв, відступів та оточень, проривів та котлів... Вдумайтесь у жорстоку статистику, яку наводить один із учасників і очевидців тих подій. Із 25 тисяч радянських воїнів, які спускалися з лівого берега в дніпровські води, правого берега діставалося не більше трьох-п'яти тисяч. Тільки при визволенні Києва загинуло більш як чверть мільйона бійців та офіцерів"⁵.

Як можна було десятиліттями приховувати справжні причини того, що наші війська форсували Дніпро в районі Букринського вигину з такими величезними втратами? А опублікував ці свідчення 9 листопада 1991 р. у газеті "Советская молодежь" (Рига) очевидець подій, російський письменник В. Астаф'єв. Нині в місцях цих боїв орудують так звані "чорні бригади", до складу яких входять "пошуковці", мета яких - знайти трофеї й продати їх на чорному ринку. На наш сором, досі, за відсутності реальної допомоги з боку відповідних державних органів, Організації ветеранів України, у тих місцях продовжують покоїтися вічним сном у братських могилах тисячі невідомих героїв (О.Ярмоленко вірно зазначає: "Після форсування Дніпра весь берег був буквально завалений загиблими. Ховали їх у братських могилах"⁶).

Дехто вважає, що альтернативи не було й треба було наступати на Київ якнайскоріше, а звідси й жертви. При цьому забувають, що війська Воронезького фронту вийшли до Дніпра в районі Букринського вигину на 10 діб раніше від

запланованого Ставкою верховного головнокомандування, тож необхідна техніка й засоби переправи відстали. То чи можна було посилати наших воїнів-героїв на штурм водної перепони, та ще й такої, як Дніпро, на описаних вище засобах переправи? Маршал Г.К.Жуков про все це навіть не згадує, а просто пише: "Як правило, підійшовши до річки (Дніпра - В.К.), вони з ходу кидалися вперед. Не чекаючи, поки підійдуть понтони й важкі засоби наведення мостів, частини долали Дніпро на чому завгодно... Кожний, з ким доводилося нам розмовляти, добре розумів значення захоплення могутньої річки, стрімкого її форсування й особливо визволення Києва - столиці України" ⁷.

І жодним словом цей полководець не торкається питання, а чи треба було форсувати Дніпро при явно недостатній підготовці? І хоча загальне співвідношення сил згодом склалося на нашу користь - 35 стрілецьких дивізій проти 19 гітлерівських, 908 танків проти 422, 2960 гармат і мінометів проти 2229, 755 літаків проти 455 - на початку операції, 26 вересня, через відставання саперних підрозділів, що вповільнило темпи зосередження важкої техніки, на Букринському плацдармі знаходилося сім 76-мм гармат, 29 120-мм мінометів, 31 легкий танк і лише один Т-34 лейтенанта Ю.Сагайдачного. Звідси й колосальні втрати як під час форсування, так і пізніше. Згаданий вище В. Астаф'єв, як очевидець, писав: "Найстрашнішим виявилися кулемети. Легкі для перенесення скорострільні "емкашки" зі стрічкою на п'ятсот патронів. Усі вони були заздалегідь пристріляні й тепер, неначе з вузьких шийок брандспойтів, поливали берег, острови, річку, на якій кипіло місиво з людей. Літні й молоді, свідомі й несвідомі, добровольці й мобілізовані військкоматами, штрафники та гвардійці, росіяни й неросіяни - усі вони кричали одні й ті самі слова: "Мамо! Боженьку! Боже!" та "Караул!", "Допоможіть!"... А кулемети сікли й сікли, поливали різнокольоровими смертельними цівками. Хапаючись один за одного, поранені й ті, кого ще не зачепили кулі, в'язками йшли під воду, річка здригалася від людських судом, пінилася червоними бурунами" ⁸. За свідченнями істориків, "...безтурботність М.Ватутіна була достатньо відома. У боях він не рахувався з втратами, намагався не розгромити супротивника, а захопити якнайбільше території. І це не наша "архіоригінальна" думка - так уважав головнокомандуючий Червоною армією Сталін. Звичайно, тепер складно судити про марні й немарні втрати, принесені на вітвар перемоги. Однак те, що Дніпро при його форсуванні Ватутіним був повен крові радянських солдатів - це факт" ⁹.

Із цього приводу візьмемо до уваги спогади колишнього командира штурмового батальйону капітана П. Бажина (40-а армія), який долав Дніпро в районі с. Гребенів. П. Бажиному було присвоєно звання Героя Радянського Союзу по смертно, хоча насправді він був тяжко поранений. Його батальйон, чисельністю 192 чол., загинув, із них 80 чол. потонули. Отже, у воді загинуло понад 40% особового складу підрозділу. Якщо припустити, що таке співвідношення було характерним для всього плацдарму, то на етапі форсування Дніпра на Букринському вигині втрати перевищували 15 тис. чол.¹⁰.

Свідченням того, що втрати були більшими, є те, що офіційна військова статистика з цього приводу мовчить, незважаючи на те, що є спеціальні видання на цю тему. У зв'язку з цим звернімося до видання "Росія й СРСР у війнах ХХ ст. Втрати Збройних сил. Статистичне дослідження". Тут наведено явно застарілі, занижені дані про наші втрати. Стосовно ж битви за Дніпро, то незрозуміло, скільки втратив власне Воронезький фронт (із 20 жовтня 1943 р. - 1-й Український), особливо в боях на Букринському плацдармі. Узагалі період із початку вересня й до кінця жовтня 1943 р., коли війська фронту зазнали дуже великих втрат, у виданні відсутній. Зате є дані про безповоротні втрати з 3 по 13

листопада під час Київської стратегічної наступальної операції - 6491 чол., або 1%¹¹. Отак і фальсифікується історія.

Колосальними втрати в боях за Букринський плацдарм були впродовж усього жовтня, особливо 12-15 і 21-28. Противнику вдалося міцно затиснути наші війська в Букринському вигині, чому сприяли також складні умови місцевості. Про кровопролитний характер боїв свідчить хоча б такий факт: на островах Козачий і Ольжинський від батальйону 342-го стрілецького полку 136-ї дивізії 38-ї армії залишилося всього п'ять воїнів із більш ніж 800¹². І це все, що ми про них знаємо - адже всі вони герої, проте герої невідомі й поховані в невідомих братських могилах.

Усього за період з 22 вересня до кінця жовтня 1943 р., коли було прийнято рішення ставки розпочати підготовку нової операції з Лютізького плацдарму, загинуло близько 240 тис. радянських воїнів, у тому числі понад 7,5 тис. киян та мешканців Київської області, з загальної кількості 11157 загиблих у 1943 р., мобілізованих польовими військкоматами¹³.

Звичайно, говорячи про невідомих героїв, не слід забувати й приклади відомих фактів героїзму. Згадаймо командира десантників Героя Радянського Союзу І. Бородавкіна, який очолював групу з 16 бійців, що знищила кілька німецьких танків. Такого ж звання був удостоєний і В.Бабій - старший лейтенант, командир батареї 663-го артилерійського полку (47-а армія). Його група (60 бійців) 26 вересня прорвала вороже оточення в районі Канева й доставила все необхідне для продовження наступу полку. Згадаймо й командира 1-го батальйону 722-го полку 206-ї стрілецької дивізії (47-а армія) капітана С.Мурзу, підрозділ якого під час битви за Дніпро першим переправився на правий берег, де стримував контратаки ворога¹⁴. Не можна не назвати й героїв визволення України, про яких пише у своїй книзі "Згадаємо всіх поіменно..." учасник цих подій, відомий учений, академік П.Т.Тронько. Під час "круглого столу" в Інституті історії України НАН України, присвяченому битві за визволення Лівобережної України (2003 р.) він, даючи оцінку цим подіям із відстані часу, заявив, що наступ на Київ із півдня був помилкою, що й призвело до великих втрат, але в той же час ці події є свідченням виняткового героїзму наших воїнів, про що він і пише у згаданій книзі: "Спираючись на всебічну підтримку жителів прибережних сіл, використовуючи рибальські човни, залізні діжки, дошки й навіть плащамети, наповнені соломкою, воїни по сипучих пісках, заболочених плавнях рушили на захід. ... Першими форсували річку комсомольці Микола Петухов, Василь Сисолятин, Іван Семенов та Василь Іванов... Хоробра четвірка солдатів, які першими форсували Дніпро, була удостоєна високого звання Героя Радянського Союзу, М.Петухов - посмертно"¹⁵.

Нашим воїнам у форсуванні Дніпра допомагали партизани. Про одне зі з'єднань слід сказати окремо, тому що при всій значній літературі про битву за Дніпро й визволення Лівобережної України, жоден із воєначальників-учасників цих подій ані слова не написав про Київське партизанське з'єднання ім. М.Хрущова на чолі з І.О.Хитриченком, який був безпідставно репресований і якому 2003 р. виповнилося б 100 років від дня народження. З'єднання було створене з партизанських загонів, які раніше діяли самостійно, у травні-червні 1943 р. для поліпшення керівництва партизанським рухом на території Київської області. На початку жовтня 1943 р. в ньому нараховувалося 244 командири й 2602 бійця¹⁶.

Сам командир з'єднання І.О.Хитриченко 1941 р. потрапив у полон, утік, проживав нелегально в окупованому Києві, підтримував зв'язки з підпільниками. З лютого 1943 р. став учасником партизанського руху на Київщині. У жовтні 1943 р. до складу з'єднання входило 13 загонів, пізніше - 26 загонів¹⁷. Коли

бої за визволення Києва були в розпалі, це з'єднання забезпечило переправу воїнів Червоної армії через Прип'ять: 25 вересня 1943 р., під час атаки, партизани зайняли с. Новошепеличі, знищивши при цьому 180 німецьких вояків, 26 вересня вони побудували міст через Прип'ять. При цьому, як зазначалося вище, під час боїв за Дніпро саперні підрозділи Червоної армії, так само, як і понтони, сильно відстали від передових частин. 27 жовтня 1943 р. воїни Червоної армії по цьому мосту й на 50 човнах, які підготували партизани, з ходу форсували Прип'ять, зайняли плацдарм на правому березі річки й організували там оборону¹⁸. Усього ж за час своєї діяльності бійці з'єднання знищили 5166 солдатів і 67 офіцерів ворога, пустили під укіс 52 ешелони з живою силою й технікою, підірвали 27 залізничних і 70 шосейних мостів, 25 заводів, знищили 232 автомашини. Крім того, було розгромлено 43 сільські управи¹⁹. Нині правда про це партизанське з'єднання, яке багато зробило для визволення України від гітлерівців, починає відновлюватись. І в першу чергу завдяки Київському міськкому й обласному патріотичному клубу "Пошук" на чолі з В.Д.Рябчуком і Ф.П.Лещенком. Пошуковці цього клубу за час своєї роботи встановили долю 29 000 захисників Вітчизни й нині успішно працюють у цьому напрямку²⁰.

І все-таки хотілося б наголосити, що попри винятковий героїзм наших воїнів під час визволення Лівобережної України, втрати були величезними. У чому ж причина? Адже списати все на те, що в тих, хто оборонявся, завжди є перевага й що потрібна була перемога будь-що, тобто не було альтернативи - це тільки частково пояснює наші великі втрати. Були й інші причини, про які свого часу писав відомий фахівець із історії II світової й Великої Вітчизняної воєн професор М.В.Коваль. Він зазначав, що в складі наступаючих частин діяли т. зв. польові військкомати, які "мобілізували до діючої армії всіх здатних тримати зброю, навіть 16-17-річних юнаків. Останніх, по суті підлітків, в Україні було загалом мобілізовано близько чверті мільйона. Нерідко їх, зовсім не навчених, не обмундированих, навіть без складання присяги, кидали в бій "спокутувати кров'ю ганьбу перебування в окупації". Часто таку "живу силу" без ретельної підготовки - прикриття з повітря, артилерійського забезпечення, танкової підтримки, але під "прикриттям" загороджувальних загонів із тилу - посилали на добре укріплені позиції противника". Історик наводить свідчення С. Філіпенка, який описує, як у вересні 1943 р. 87-а стрілецька дивізія штурмувала укріплення на р. Молочній. Після короткої та неефективної артпідготовки розпочалася "атака" штурмових груп - місцевих хлопчаків, багатьом із яких не було й 17-ти. Їх навіть не перевдягнули у військову форму, не озброїли належним чином. "Не добігши до ворожих траншей метрів 300, усіявши трупами схили висоти, вони залягли (рештки). Через певний час - уже без так званої артпідготовки - під вигуки "ура!" вони знов підвелися, та "ура!" не допомогло - лише додалося трупів і поранених...". Усе вищесказане - теж одна з вагомих причин наших великих втрат. У даному контексті, говорячи про причини наших великих втрат, слід знову звернутися до книги проф. М.В.Ковалю. Він писав: "Дніпровська переправа, небувала за масштабами, була безпрецедентною за грубими прорахунками та безвідповідальністю тих інстанцій, які її готували й провадили, а відтак - і за людськими втратами, що їх зазнали радянські війська. І знову, як уже не раз бувало, злочинні нехлюйство й дурість тих, котрі невдало керували, були відшкодовані стійкістю та самопожертвою тих, хто, захлинаючись у холодній дніпровській воді, проривався крізь вогняний смерч на правобережні плацдарми..."²¹.

Отже, слід визнати й те, що наші величезні втрати пояснюються не тільки опором противника, а й прорахунками та помилками деяких представників нашого командування. Генерал армії, Герой Радянського Союзу П.Івашутін го-

ворив у цьому зв'язку: "Для Сталіна людське життя нічого не значило, трупом більше, трупом менше - йому це було байдуже"²². "А деякі бездушні службисти - генерали, - продовжує цю тему проф. М.В.Коваль, - свідомо йшли на невинні жертви, щоб вправніше відрепортувати "головковерху - хазяїну"²³.

У цьому зв'язку постає питання, а чи дійсно наші воєначальники воювали на належному рівні? Це питання слід аналізувати у світлі нових підходів до історичної науки, які базуються на неупередженій фактографії. Коли проаналізувати вітчизняну мемуаристику, то воювали всі наші воєначальники на належному рівні. Тоді чому ж ми перемогли такою дорогою ціною, що навіть, як згадувалося вище, з наукового обігу взагалі було вилучено цифри наших втрат у боях за Букринський плацдарм у вересні - жовтні 1943 р.?! Раніше в науковій літературі не писали про втрати СРСР, а тільки про втрати Німеччини, але визволення України найбільш разюче свідчить про необхідність порушення болючого й непростого питання про наші втрати. Певною мірою відповідь на це дають самі полководці. Зокрема генерал армії М.Лященко, який писав: "Справді, у тій війні багато було смертей нічим не виправданих. Траплялися воєначальники й командири, які прагнули досягти успіху за будь-яку ціну"²⁴. Говорить про це й маршал К. К. Рокоссовський, один із найталановитіших полководців Великої Вітчизняної війни, який не підписав жодного смертного вироку своїх трибуналів і воював протягом всієї війни з мінімальними втратами. Саме йому належать слова, які варто було б зробити основною заповіддю для кожного командира: "Щоб виростити й виховати молоду людину, потрібно 18 років, а занепасти її можна через дурість командира за одну мить"²⁵. До таких же талановитих полководців можна віднести І.Д.Черняхівського, І.Ю.Петрова, А.А.Гречка, які блискуче воювали, у тому числі й під час визволення України, Ф.І.Толбухіна, який теж командував одним із Українських фронтів і деяких інших. Проте були й такі, для яких солдатське життя майже нічого не важило. Ї одним із них є уславлений Г.К.Жуков, який примудрився, наприклад, у самому кінці війни, під час битви за Берлін, тільки 16 квітня 1945 р., штурмуючи Зеєловські висоти, загубити 100 тисяч воїнів, в основному українського призову²⁶. А оскільки саме цей полководець був представником ставки у військах, якими командував М.Ф.Ватутін, і саме він один із основних винуватців наших дуже великих втрат під час битви за Дніпро, то доцільно для його характеристики як полководця навести тільки один приклад. Саме Г.К.Жуков протягом війни, у тому числі й під час битви за визволення України, наказував розмінювати німецькі мінні поля таким чином: "Коли ми наптовхувалися на мінне поле, - говорив він під час зустрічі з командуючим військами союзників Д.Ейзенхауером у 1945 р., - то наша піхота атакувала його достеменно так, ніби його там не було. Втрати, яких ми зазнавали від протипіхотних мін, ми вважаємо рівними тільки тим, яких зазнали б від кулеметного вогню й артилерії, якщо б німці замість мінних полів вирішили захищати цю ділянку сильним військовим з'єднанням. Проте атакуюча піхота не підривала мін протитанкових. І після того, як вона проникала в глибину мінного поля й створювала плацдарм, підходили сапери й робили проходи, через які може пройти наша бойова техніка". Ейзенхауер був шокований і сказав: "Я уявив собі яскраву картину того, що б трапилося з першим-ліпшим американським або британським командуючим, якщо б він наслідував подібну тактику"²⁷.

Тому читачам буде легше зрозуміти не тільки витоки героїзму, а й трагізму під час визволення України. Зокрема колосальні втрати в боях за Букринський плацдарм (фахівці називають число понад 300 тис. загиблих) пояснюються, крім згаданих причин, ще й тим, що Г.Жуков та М.Ватутін виступили проти

пропозиції командуючого Центральним фронтом К.Рокоссовського наступати на Київ із тих плацдармів, які у вересні 1943 р. створили його війська в районі сіл Нові Петрівці, Лютежа й Вишгорода. 21 вересня 13-а армія цього фронту (командуючий - генерал М.Пухов) захопила плацдарм у межиріччі Дніпра й Прип'яті. Його було розширено по лінії фронту до 30 км, а в глибину - до 35 км. У ніч на 28 вересня частини 60-ї армії (командуючий - генерал І.Черняхівський) успішно форсували Дніпро й закріпилися на ділянці від Ясногородки до гирла р. Тетерів. На 30 вересня у ворога було відвойовано плацдарм по фронту до 20 км і вглиб до 15 км. Звідси, та з деяких інших точок, К.Рокоссовський і пропонував наступати на Київ. "Яким же було наше розчарування, - згадував він, - коли в другій половині вересня за розпорядженням ставки розмежувальну лінію між Центральним і Воронежським фронтами було відсунуто на північ і Київ відійшов до сусіда!.. Я вирішив зателефонувати до Сталіна... Відповів він коротко: це зроблено за наполяганням товаришів Жукова й Хрущова, вони там, їм видніше. Така відповідь нічого не прояснила" ²⁸.

Важкі й безперспективні бої в районі Букрина змусили командування все-таки звернутися до плану К.Рокоссовського. Але якою ціною! "Отже радість від взяття Києва, - зазначає М.В.Коваль, - затьмарювалася величезними втратами радянських військ - 417 тис. чоловік" ²⁹.

Герой Радянського Союзу П.Є.Брайко в листі до автора писав: "До 1 жовтня 1943 р. ми, ковпаківці, повернулися з Карпат до українського Полісся. І там, на правому березі Дніпра, на північний захід від Києва, майже не було німецьких військ. 60-тисячна партизанська армія могла б без особливих зусиль забезпечити переправу через Дніпро одразу кількох наших армій. Ці армії могли б узяти столицю України раптовим ударом із заходу, з мінімальними втратами. І К.К.Рокоссовський був правий, пропонуючи такий варіант" ³⁰.

Запланованої ставкою мети - визволити Київ до річниці жовтневої революції - було досягнуто. 6 листопада Київ був визволений. Процес визволення України сягнув кульмінації. Після оволодіння Житомиром, радянські війська були змушені зупинитися й перейти до оборони, оскільки поспішність наступу на Київ дала можливість ворогу сконцентрувати необхідні сили для контрнаступу. Під час Київської оборонної операції (13 листопада - 23 грудня 1943 р.) завдяки винятковому героїзму наших воїнів ворог був розбитий і зазнав значних втрат (90 059 убитих, поранених, пропалих безвісти), але втрати наших військ були теж немалими - 87 473 чол., з них безповоротні - 26 443 чол. Тільки в боях за Житомир наші війська втратили кілька тисяч бійців, із них близько 800 киян³¹. Значною мірою це пояснюється тим, що наша розвідка не змогла своєчасно виявити передислокацію восьми танкових і моторизованих ворожих частин, у тому числі дивізій СС, під Бердичів. Маршал Радянського Союзу К.С.Москаленко вважав причиною наших невдач у цій операції запізнення резервів ставки.

І все-таки вирішальним чинником битви за Дніпро й визволення всієї Лівобережної України був героїзм наших воїнів. Маршал Радянського Союзу Г.К.Жуков зазначав, що за успішне форсування Дніпра та виявлені при цьому героїзм, мужність і високу майстерність, понад дві з половиною тисячі солдатів, сержантів, офіцерів і генералів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу³². Слід тільки додати, що до цієї цифри не ввійшли невідомі герої, чії останки нині покояться в братських могилах, яких могло бути набагато менше, не зазнай наша армія таких великих втрат.

Бої за Правобережжя були логічним продовженням попередніх подій. 24 грудня розпочався загальний наступ усіх чотирьох Українських та Білорусь-

кого фронту. Бойові дії розгорнулися на відстані близько 1400 км - від Полісся до Чорного моря. Про кровопролитний характер цих боїв свідчать не тільки загальновідомі документи, а й зовсім невідомі. Зокрема йдеться про спогади ветерана війни Є.В.Батурина з Києва, які він надіслав автору статті. Це документ, який не потребує коментарів. Наведемо деякі уривки: "Десантована в Черкаському лісі бригада отримала наказ командира 52-ї армії: у ніч на 13 листопада 1943 р. оволодіти рубежем Сокирка-Свідовськ і забезпечити форсування Дніпра. Ціною величезних втрат десантники намагалися виконати наказ, але не змогли. Головна причина в тому, що армія 23 листопада й не намагалася форсувати річку, а лише через добу атакувала правий берег і захопила плацдарм північніше Свідовська... У кінці листопада розтерзані дивізії 52-ї армії й залишки десантної бригади здали свої позиції нашій 7-й повітрянодесантній дивізії й ми зайняли кілька опорних пунктів на північний схід від Черкас. Переправлялась "сімка" після виснажливого 125-кілометрового маршу, без артилерійського полку й протитанкового дивізіону. Як і в наші дні - не було пального. Було наказано: вибити німців із трьох хуторів і до кінця дня 26 листопада оволодіти околицею Черкас... Наш полк було контратаковано танками й відтиснено. До кінця 27-го, ціною десятків життів і за допомогою 18-го полку, ми знову оволоділи хуторами... Я мінометник, але мін не було й ми воювали в піхоті... Зайнявши в районі цегляних заводів кругову оборону, ми п'ять днів відбивали безперервні атаки бронетехніки та піхоти. Економили, голодували страшенно... Глибоко вночі виходили з оточення... Добре до Руської Поляни. Тут отримали поповнення, адже від полку залишилося менше батальйону. Наш командир, генерал Мікеладзе, доповів командирі корпусу, що він без артилерії брати такі міста, як Черкаси не вміє. Мікеладзе негайно прибрали. Почалася підготовка до третього наступу на Черкаси. Поповнення з місцевих готували в основному політично: "Завдання - тільки вперед!" Так учили й командири, і політпрацівники. Мало хто вчив, як наступаючи, зберегти своє життя... Штурм розпочався 9 грудня. Німці з укриттів нещадно косили наших... А на полі залишалося безліч мертвих, дехто з них був у цивільному (призвані польовими військкоматами з місцевого населення - В.К.). Це була справжня м'ясорубка... Те пекло, яке я пережив в бойових порядках піхоти, де солдат до поранення або смерті живе в середньому 8 днів, назавжди залишиться в пам'яті. Я схилиюся перед мужністю й самопожертвою піхотинців... Їхня роль у перемозі неоціненна, їхні жертви величезні. Крайці залишилися на полі бою... Із здриганням згадую війну: ми відступали, але весь час, як дражливі пси, кидалися на противника й гинули без ліку. Навіть найменший успіх заохочувався, таких "перемог" вимагали від командирів і про ціну ніхто не питав. Навіть великий полководець Жуков загнав у Берлін дві танкові армії, де вони й згоріли. Кому це було потрібно в травні 1945 р.?"³³.

Цей уривок із спогадів рядового учасника війни, на наш погляд, краще, ніж розділи в багатосторінкових виданнях про війну, говорить правду про неї. І знову, як бачимо, вирінає проблема польових військкоматів, яку так старанно відкидають колишні воєначальники. Тобто, виходить, абсолютно праві були О.Довженко й А.Дімаров, які без прикрас про це писали, так само, як і вищезгаданий професор М.В.Коваль, на жаль, нині покійний. О.Довженко писав у своєму "Щоденнику" 16 грудня 1943 р.: "Розповідають, що на Україні починають уже готуватися до мобілізації шістнадцятилітніх, що в бій гонять погано навчених, що на них дивляться як на штрафників...". А. Дімаров згадував: "Не забуду, поки й житиму, одну атаку взимку сорок третього... Німець засів за цегляними мурами металургійного комбінату, понад водосховищем, і полковник та його комісар не придумали нічого кращого, як кинути в атаку кілька сот но-

вобранців, яких не встигли ще й обмундирувати та як слід озброїти. Вони висипали на лід водосховища величезним натовпом, і німці, підпустивши їх майже впритул, викосили до ноги. Уся крига стала криваво-чорною від трупів" ³⁴. Як бачимо, свідчень більш ніж достатньо, щоб зробити висновок, що в процесі визволення України проблему поповнення вирішували в основному зусиллями т. зв. польових військкоматів і кидалися ці люди в атаку, як видно вище, без належної підготовки, озброєння, артпідготовки, щоб спокутувати свій нібито гріх перебування в окупації. Це питання так і не знайшло, на жаль, по сьогоднішній день належного висвітлення в історичній науці не тільки через негативну реакцію на нього з боку деяких ветеранів із генеральськими званнями, а й через відсутність відповідних документів, які б допомогли дослідникам відтворити для наступних поколінь ці трагічні й водночас героїчні сторінки боїв за визволення України. Адже ці, за словами М.В.Ковалю, "хлопчаки", яких кидали в атаку - це поза сумнівом теж герої, але герої здебільшого невідомі. І давно настав час сказати про їхню роль у визволенні України й у здобутті перемоги.

Важливе місце в подіях визволення України від гітлерівських загарбників займає Корсунь-Шевченківська битва. Згідно з планами радянського командування 40-а, 27-а й 6-а танкова армії під командуванням генералів П.Ф.Жмаченка, С.Г.Трофименка, А.Г.Кравченка, мали, наступаючи в напрямку Звенигородки, оточити вороже угруповання, яке налічувало дев'ять піхотних дивізій і одну танкову дивізію СС "Вікінг", а також моторизовану бригаду "Валлонія" (близько 80 тис. солдатів і офіцерів, 1640 гармат, 140 танків і САУ). Наші ж сили, з урахуванням перегрупування, нараховували до двадцяти семи стрілецьких дивізій, чотири танкових, моторизованих і кавалерійських корпусів (загалом - майже подвійна перевага). Авіаційне забезпечення цієї операції здійснювали 2-а та 5-а повітряні армії під командуванням генералів С.Я.Красовського та С.К.Горюнова.

Рішучий наступ 1-го й 2-го Українських фронтів змусив противника перекинути танкові з'єднання з кіровоградського напрямку. Намагання німців уникнути корсунь-шевченківського оточення були нейтралізовані 20-м танковим корпусом генерала І.Г.Лазарєва, підрозділи якого 28 січня зайняли Звенигородку, де й зустрілися з танкістами 233-ї бригади 6-ї армії. Ворожі частини опинилися в оточенні. Наші воїни, як і раніше, були взірцем героїзму. М.Жужома під час штурму Черкас і в Корсунь-Шевченківській битві зі взводом 45-мм гармат знищив 6 німецьких танків за що й був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Кулеметники Шевчук і Чубар за декілька днів знищили 80 фашистів³⁵. Проявили відвагу солдати-артилеристи узбек Мамедов, вірменин Хачатурян, таджик Ісаходжаєв³⁶. Таких подвигів було багато, про них говорилося не раз. У той же час, далеко не всі факти героїзму були належним чином установлені. І на це звертав увагу навіть Г.К.Жуков, який писав, що "не названо імена танкістів 1-го Українського фронту. Це потрібно було б виправити, установивши імена тих героїв-танкістів 1-го Українського фронту, які стрімко прорвалися у район Звенигородки." ³⁷.

А як бути з оцінкою таких подій? Мешканець села Сніжки Ставищенського району Київської області А.Д.Берега, 1924 р. н., був призваний польовим військкоматом у січні 1944 р., під час Корсунь-Шевченківської битви, до діючої армії. Його розстріляв командир загороджувального загону за те, що він відмовився розстріляти такого як сам бійця, який нібито втік із передової. І далі свідок побаченого, ветеран війни В.Д.Рябчук, який нині успішно керує київським міським та обласним патріотичним клубом "Пошук", пише: "Очманілий беріівський кат у званні майора вчинив самосуд, власноручно розстрілявши цих мо-

лодих людей". "Учасники цих боїв, - зазначає ветеран, - засвідчили, що загорджувальні загони діяли на ділянці фронту: Бузівка - Зелений Ріг - Павлівка - Королівка - Тинівка й учиняли свавільні розправи не тільки над окремими воїнами, але й розстріляли уцілілих воїнів танкового батальйону, які не могли через втрати вести наступальних бойових дій, проте стримували натиск фашистів"³⁸.

Цей документ змушує замислитися над тим, що далеко не вся правда війни нам відома. І за цими темними сторінками - біографії невідомих героїв, про яких ще ніхто ніде не писав, у тому числі й "Центр захисту правди історії Великої Вітчизняної війни" при Організації ветеранів України, а це його прямий обов'язок, бо свідчень чимало. І про них треба знати, бо правдиве відображення тих подій - головна передумова патріотичного виховання підростаючого покоління.

17 лютого 1944 р. з ворожим угрупованням було покінчено. За даними 2-го Українського фронту, у полон було взято 18 тис. чоловік. Обставини завершальних боїв на основі свідчень очевидців із числа командирів радянської армії цікаво й неупереджено описує А.Верт. Зокрема вражає такий епізод. Близько 30 тис. ворожих солдатів і офіцерів двома колонами рухалися з села Шендерівки. О 6-й ранку 17 лютого 1944 р., свідчить очевидець, "раптово з'явилися наші танки й кавалерія та спрямували удар просто в гущу обох колон... Німці розбігалися навсібіч і протягом чотирьох годин наші танки носилися по рівнині й сотнями давили їх. Наввипередки з танками кавалерія гнала їх по ущелинам, де танкам було складно продовжувати переслідування... Кавалеристи рубали фриців шаблями й крушили їх так, як ніколи ще не крушила ворога кавалерія. Брати полонених було ніколи. Це була бійня, яку ніщо не могло зупинити, поки вона не закінчиться. На невеликій ділянці було перебито понад 20 тис. німців"³⁹.

На початку січня 1944 р. розпочалася Нікопольсько-Криворізька операція, яку успішно провели війська 3-го й 4-го Українських фронтів і яка завершилася 22 лютого, коли наші війська після кровопролитних боїв визволили Кривий Ріг. Було розгромлено дванадцять ворожих дивізій, що не дало можливості противнику відновити зв'язок із заблокованою в Криму 17-ю армією. Після цих подій командування радянської армії наказало 3-му Українському фронту наступати на миколаївсько-одеському напрямку. Війська фронту (командувач - генерал Р.Я.Малиновський), маючи вісім армій і кінно-механізовану групу, у ході Березнегувато-Снігурівської операції, яка розпочалася 6 березня, уже 8 березня оволоділи Новим Бугом. Тільки між Березнегуватим та Снігурівкою було розгромлено сім ворожих дивізій. Вісім дивізій 6-ї німецької армії в березні втратили близько половини свого складу. З 18 по 24 березня радянські війська форсували Південний Буг. Під час боїв за Миколаїв героїчно билися з ворогом десантники під командуванням старшого лейтенанта К.Ф.Ольшанського. Протягом двох діб бійці відбили вісімнадцять ворожих атак. Із 68 десантників живими залишилося 12 чоловік. Усі 68 стали Героями Радянського Союзу⁴⁰. 13 березня військами 28-ї армії було визволено Херсон, а 1 квітня війська 5-ї ударної армії, форсувавши Тилігульський лиман, прорвалися до околиць Одеси, яку в ході кровопролитних боїв було визволено 10 квітня. Під час Одеської наступальної операції було визволено Миколаївську й Одеську області, а також частину Молдавської РСР.

Важливою в цей зимово-весняний період була й Умансько-Ботошанська операція, яку успішно провів 2-й Український фронт, звільнивши 10 березня Умань. А вже 11 березня війська фронту вийшли до Південного Бугу. У ході

цієї операції німецько-румунські війська, зазнавши значних втрат, змушені були відійти за Дністер і Прут, причому відхід був таким стрімким, що залишилися неушкодженими деякі мости через Прут⁴¹. Радянські війська вийшли до державного кордону СРСР.

У цей період Північнокавказький фронт готував сили для захоплення плацдарму на Керченському півострові. 31 жовтня 1943 р. 5700 десантників на 100 суднах почали долати Керченську протоку. Це була надзвичайно важка й кровопролитна битва, яка набула затяжного характеру. Досить сказати, що тільки на сході Керченського півострова бої тривали п'ять із половиною місяців і незважаючи на винятковий героїзм наших воїнів, серед яких було багато українців, захопити Керч радянські війська так і не змогли. Не було досягнуто й кінцевої мети операції - визволити Крим та скувати 17-у німецьку армію, яку ворог міг використати на півдні України. Хоча в цілому позитивним було те, що деякі передумови для визволення Криму в ході цієї операції, попри великі жертви, усе ж було створено.

Завдання з визволення Криму було покладено на 4-й Український фронт, Окрему Приморську армію, Чорноморський флот і Азовську військову флотилію, які мали близько 470 тис. солдатів і офіцерів, 5982 гармат і мінометів, 559 танків і САУ, 1250 літаків. Наступ наших військ почався 8 квітня, а вже 15 квітня частини фронту, а наступного дня й Окремої Приморської армії, вийшли на підступи до Севастополя. Війська противника були приречені на поразку й усе ж оборонялися до 9 травня, коли Севастополь було визволено від ворога. 40 тис. воїнів, які визволяли Крим, нагороджені орденами й медалями, а 138 осіб стали Героями Радянського Союзу.

Визволення західноукраїнських земель розпочалося ще під час Рівненсько-Луцької та Проскурівсько-Чернівецької операцій. 2 лютого 8-а гвардійська кавалерійська й 6-а гвардійська стрілецька дивізії здолали оборону німців у центрі Рівного. У ході Рівненсько-Луцької операції було визволено понад 200 населених пунктів України.

Під час визволення Правобережної України велику допомогу наступаючим радянським військам надавали партизани з'єднання ім. Щорса, ім. Хрущова, ковпаківці, які йшли попереду наших військ, але за лінією фронту. Це вводило німців в оману, які приймали їх за регулярні частини⁴².

22 березня 1-му Українському фронту, яким у цей час командував уже Г.К.Жуков, оскільки М.Ф.Ватутін 29 лютого зазнав смертельного поранення, було наказано завершити оточення й знищення 1-ї німецької танкової армії в районі Кам'янця-Подільського. Бойові дії в смузі 1-го Українського фронту розвивалися досить швидко. Цей фронт за сприяння 2-го Українського оточив північніше Кам'янця-Подільського до двадцяти дивізій ворога. Однак командування 1-го Українського фронту не змогло створити міцного внутрішнього й зовнішнього фронтів оточення, тому німцям удалося пробитися в район Бучача та з'єднатися зі своїми військами. Вирвалася й 1-а німецька танкова армія. Крім вищезгаданої причини, радянське командування помилилося у визначенні напрямку прориву, вважаючи, що німецько-румунські частини пробиватимуться на південь. Не кращим чином тут проявила себе й наша розвідка.

Як зазначалося вище, у ході боїв було смертельно поранено М.Ф.Ватутіна, причому за обставин, які й по сьогоднішній день не до кінця з'ясовані, а раніше висвітлювалися далеко не повно. Як свідчать доповідні начальнику СМЕРШу 1-го Українського фронту й наркомуну внутрішніх справ УРСР, із самого початку люди, які відповідали за безпеку командуючого фронтом, допустили грубі помилки. Отже, увечері 29 лютого 1944 р. М.Ватутін повинен був із штабу 13-ї ар-

мії потрапити до 60-ї армії. За даними начальника розвідки фронту, на всіх маршрутах пересування блукали загони УПА. Сам командуючий обрав небезпечну, зате найкоротшу дорогу Здолбунів - Острог - Славути. При Ватутіні та члені військової ради фронту було всього 6 штабних офіцерів і чотири водія. У 13-й армії охорону командуючому фронтом чомусь не виділили. При в'їзді до селища Милятин приблизно о 19.00 пролунали постріли. Вояки УПА, які там у цей час перебували, почали стріляти. Порученець генерала, який їхав попереду, з'їхав на узбіччя й машина Ватутіна стала головною. Кілька офіцерів супроводу були вбиті, а Ватутін був важко поранений. Спроба вивезти командуючого на машинах закінчилася невдачею - одна перекинулася, а друга застрягла в грязюці. Командуючого фронтом, який втратив багато крові, волоком тягнули до найближчого села, де роздобули сани й лише потім відвезли до Рівного. У Москву подробиць не повідомляли. Було приховано й факт втрати машини командуючого, документів і навіть шинелі генерала. Пізніше до нашої контррозвідки потрапив один із учасників подій, начальник штабу повстанського загону "Холодний яр" Є.Басюк ("Чорноморець"). За його словами, того дня в Милятині було 12 вояків служби безпеки ОУН із Славути під командуванням "Примака" й кілька місцевих бійців. Четверо вояків були накриті вогнем супроводу Ватутіна й тому зосередили вогонь на першій машині, в якій і був командуючий. Цей свідок сказав, що червоні зникли так само раптово, як і з'явилися. Коли повстанці обшукали машину, то знайшли документи й шинель командуючого. Частина службових документів потрапила в руки начальника служби безпеки ОУН на Волині "Смока" й, очевидно, деякі папери було передано німцям. А шинель Ватутіна носив інтендант куреня УПА "Богун". Загін "Примака" через кілька днів був знищений підрозділами НКВС, а Басюка перевербували радянські спецслужби й 1948р., коли він уже був не потрібен, то його, капітана МДБ, заарештували й звинуватили в нападі на Ватутіна. Подальша його доля невідома⁴⁸.

Ватутіна на посаді командуючого 1-м Українським фронтом змінив Жуков. Визволення Правобережної України від гітлерівців тривало. Коли завершувалася операція по оточенню 1-ї німецької танкової армії, яка усе ж спромоглася вирватися й з'єднатися зі своїми військами, точилися кровопролитні бої за Тернопіль, оточений ще 24 березня силами 60-ї армії. У боях за цей обласний центр екіпаж САУ в складі Г.В.Танцорова, О.В.Кудренка, І.І.Копіна та В.Л.Єременка підбив три ворожі танки, 15 бронетранспортерів і батарею протитанкових гармат.

Тільки 17 квітня німецький гарнізон Тернополя було розгромлено - настільки мужньо оборонявся ворог! Підсумком Проскурівсько-Чернівецької операції стало визволення обласних центрів - Вінниці, Кам'янця-Подільського, Чернівців і Тернополя, 57 міст і містечок. Усе це стало передумовою для організації Львівсько-Сандомирської операції. Почалася вона 13 липня, а вже 17 липня танкові частини 1-го Українського фронту форсували Західний Буг і вступили на польську землю. У районі Бродів наші танкові з'єднання прорвали оборону 13-го армійського корпусу німців, у складі якого була й дивізія СС "Галичина" та оточили його. Німецьке командування кидало частини цієї дивізії в бій частинами, що результатів майже не дало, окрім великих втрат (7 тис. чол., із них 4 тис. вбитими). Бої на львівському напрямку були важкими. Частини 38-ї армії були не лише зупинені, але й місцями відкинуті назад. Про складність ситуації на цьому напрямку писав у своїх спогадах маршал Г.К.Жуков: "На львівському напрямку наступ розпочався 14 липня, але через ряд причин прорвати одразу ворожу оборону не вдалося. Більше того, противник завдав сильного контрудару з району Золочева по 38-й армії й потіснив її. Справу виправила

3-я гвардійська танкова армія П.С.Рибалка, уведена в бій 16 липня в досить складних умовах. 17 липня, слідом за 3-ю гвардійською танковою армією, почала наступ 4-а танкова армія Д.Д.Лелюшенка, яка закріпила успіх. Спільними зусиллями 60-ї, 38-ї, 3-ї гвардійської й 4-ї танкових армій ворожі війська було відтиснуто й на львівському напрямку. Однак темп просування цих армій був повільний" ⁴⁴. І все ж спільними зусиллями названих армій 27 липня Львів було визволено.

А в цей час у Білорусії успішно розвивалася операція "Багратіон", у ході якої гітлерівці були вигнані з північно-західних районів України. Головним організатором цієї операції був блискучий воєначальник К.К.Рокоссовський, який у своїх спогадах цікаво описував взаємодію з 1-м Українським фронтом. "Нашому успіху, - писав він, - у великій мірі сприяла та обставина, що, наступаючи, 1-й Український фронт позбавив противника можливості підкріпляти свої сили на люблінському напрямку; точно так же наші бойові дії не дозволяли ворогу перекидати свої війська проти 1-го Українського фронту" ⁴⁵.

Успіхи радянських військ на львівському й рава-руському напрямках дали змогу 1-й гвардійській армії генерала А.А.Гречка наблизитися до Станіслава. Попереду були Карпати. Із середини серпня частини 4-го Українського фронту почали підготовку до Карпатської операції, метою якої мало стати визволення Закарпатської України й вихід на Середньодунайську рівнину у верхів'ї р. Тиси. Наступ 1-ї гвардійської армії розпочався 9 вересня й уже 20 вересня підрозділи 129-ї гвардійської та 242-ї гірської стрілецької дивізії першими вступили на територію Чехословаччини, а воїни 325-го гвардійського стрілецького полку встановили державний прапор на головному карпатському хребті.

11 вересня на сігетському напрямку перейшов у наступ 17-й гвардійський стрілецький корпус генерала А.Й.Гастиловича. Через тиждень почала свій наступ 18-а армія генерала Є.П.Журавльова. 22 вересня був відбитий Татарський, а 26 вересня - Яблунівський перевал. Наприкінці місяця підрозділи радянських військ підійшли до Ясені, де вороже командування створило могутні укріплення. Тільки в опорних пунктах Руська-Мокра, Усть-Чорна, Брустура, Ясиня й Рахів нараховувалося 305 дотів і 95 дзотів. 17 днів тривали кровопролитні бої біля Ясині.

У той час з'єднання, які діяли на правому крилі 18-ї армії, 1 жовтня вибили окупантів із залізничних станцій Форещанка й Славськ, а 8 жовтня було визволено останній населений пункт на території України - станцію Лавочне Дрогобицької області. Через два дні передові підрозділи 18-ї армії вийшли на радянсько-чехословацький кордон, де рядовий 351-ї стрілецької дивізії М.П.Кушніренко встановив червоний прапор.

Важкими були бої по визволенню Мукачєвого. Про це писав у своїх спогадах безпосередній учасник подій генерал А.А.Гречко. Він згадував: "Зранку 25 жовтня 18-а армія перейшла в наступ по всьому фронту й за день просунулася на 5-10 км. Фронтальні атаки укріплених районів противника, - слушно зазначав цей воєначальник, - могли призвести до затяжних боїв. Тоді розвідники 18-го гвардійського стрілецького корпусу виявили слабе місце у ворожій обороні: в обхід укріпленого району зі сходу по гірській стежині. Було вирішено для обхідного маневру використати 151-у стрілецьку дивізію, яка перебувала до цього в резерві. У ніч на 25 жовтня, провівши відповідну підготовку, 151-а стрілецька дивізія без важкої техніки й машин, з 82-мм мінометами, у супроводі провідника по гірській стежині з Люти вийшла в тил угруповання противника й, подолавши за ніч 17 км, зайняла населені пункти Буковеце і Смерекове. Уперто обороняючись, частини та з'єднання ворога зранку 25 жовтня перед

усім фронтом корпусу поспішно стали відступати..."⁴⁶. І таких бойових епізодів у біографії А.А.Гречка чимало, бо він воював під керівництвом такого полководця, як І.Ю.Петров, що командував 4-м Українським фронтом, основною заповіддю якого було досягнення успіху при мінімальних втратах. За таку тактику 25 березня 1945 р. з подачі члена військової ради сумнозвісного Л.З.Мехліса його було без пояснень знято з посади командуючого фронтом, а закінчив він війну начальником штабу 1-го Українського фронту.

Завдяки вищезгаданій тактиці, 26 жовтня було визволене від ворога Мукачеве. Звичайно, свою роль відіграв і героїзм наших воїнів. У боях за це місто, наприклад, самохідна артилерійська установка лейтенанта Кармазіна знищила кілька десятків німців, дві гармати, три кулемета й захопила великі трофеї⁴⁷.

Після визволення Мукачєвого завданням 18-ї армії стало визволення Ужгорода. Основні сили армії діяли по напрямкам, які сходилися: 18-й гвардійський стрілецький корпус по дорозі Перечин - Ужгород і 30-й стрілецький корпус уздовж дороги Мукачеве - Ужгород. У результаті стрімкого удару 151-ї стрілецької дивізії 18-го гвардійського стрілецького корпусу, 351-ї стрілецької дивізії 30-го стрілецького корпусу, підсиленої 15-ю штурмовою інженерною бригадою й армійською групою під командуванням полковника І.Ф.Хомича, 27 жовтня Ужгород було звільнено. 28 жовтня завершилося визволення Закарпаття. Отже, вся територія України стала вільною від нацистів. Усього в боях за визволення Західної України понад 123 тис. воїнів удостоєні урядових нагород, а 160 стали Героями Радянського Союзу. Втрати гітлерівських військ та їхніх союзників на Правобережній Україні вбитими, пораненими та зниклими безвісти становили тридцять дивізій⁴⁸.

Із історією війни було пов'язано "чи не найбільше перекручень, усталених шаблонів, міфологем, ідеологем, однією з яких була теза про незаперечну перевагу радянського військового мистецтва над військовою наукою й практикою нацистської Німеччини та її союзників", - слушно зазначається в заключному томі Книги пам'яті України "Безсмертя". А далі в цьому виданні наголошується, що "віддаючи належне радянській системі підготовки середнього та вищого командного складу збройних сил, слід зазначити, що в деяких аспектах, зокрема в концептуальних засадах ведення тогочасної війни, вона займала на початок 40-х р. далеко не провідні позиції. Глорифікація й гіперболізація досвіду громадянської війни, застарілі погляди на взаємодію різних родів військ, ліквідація значної частини офіцерів Червоної армії та ВМФ відкинули Радянський Союз на кілька десятиліть назад, послабили його військовий потенціал. Екстенсивні методи простежувалися протягом усієї війни. І хоча вищий командний склад демонстрував стратегічне мислення, високу оперативно-тактичну майстерність, у критичні моменти ставка ВГК, командування фронтів, армій, з'єднань і частин Червоної армії вдавалося до традиційних, випробуваних часом формул, забезпечуючи на ударних напрямках значну перевагу в техніці й живій силі. Але втрати першого періоду війни, мільйони полонених, показали, що й для Радянського Союзу поповнення діючої армії було серйозною проблемою. Суть її полягала в тому, що кількісна перевага не переходила в якісну: нашвидкуруч навчені молодші командири, абияк підготовлені й споряджені солдати поступалися досвідченим воякам III райху"⁴⁹. На наш погляд, у цьому й полягає як героїчний, так і трагічний характер війни, особливо стосовно українського народу. Жодна республіка СРСР не постраждала так від наслідків і реалій війни, як Україна, народ якої був роз'єднаний і потерпав від тоталітарних режимів Гітлера й Сталіна. І все ж цей народ довів усьому світові своє право на існування.

А чи все ми зробили для того, щоб належним чином оцінити жертвність і подвиг нашого багатостраждального українського народу, чи повністю порахували його жертви? Адже скільки б ми не наголошували на загальновідомих фактах героїзму, як видно з вищенаведених прикладів, значна частина українців і уродженців України так і залишилися невідомими, попри весь героїзм. І визволення України від гітлерівських загарбників наочно це показало. Сталінський режим нещадно використовував людський потенціал України аж до кінця війни. А це була й молодь, яка підросла за роки війни й до дна випила гірку чашу перебування в окупації. І доти, доки наша військова історична наука не знайде в собі сміливості належним чином підрахувати саме цю категорію втрат, які були зумовлені діяльністю згаданих польових військкоматів, загородзагонів, штрафних рот і батальйонів, сталінських трибуналів тощо, доти дослідження війни в цілому, і визволення України зокрема, не будуть вважатися закінченими. Нічим докором нам, сучасникам, є 28 тис. братських могил на українській землі. Адже покояться там вічним сном здебільшого невідомі воїни. Дуже важливо встановити їхні імена. А як це зробити, коли за наказом Сталіна №138 від 15 березня 1942 р. було скасовано солдатські медальйони. А 12 квітня 1942 р. в радянській армії відмовилися від поіменного обліку втрат, натомість запровадивши графу "Зник безвісти" ⁵⁰. Саме ця графа й дозволяла списувати мільйони життів. А до якої графи віднести тих, про кого пише ветеран війни Г.Герасимов: "Мої спогади про війну, про геноцид проти українського народу. 2 грудня 1943 р. наш райцентр Георгієвське було звільнено від окупантів. Цього дня почалася мобілізація всього чоловічого населення. Призвали до війська й мого старшого брата Володимира, як і його товаришів по колгоспу. Брат бригадирував до війни, отож йому й наказали написати список бригади. За цим списком його призначили командиром взводу. Бригадир він був бравий, дотепний, а воjak ніякий, бо не мав відповідної підготовки. Уже 5 грудня (через три дні!) їм наказали наступати. Усі мали здобути зброю в рукопашному бою. Тил "бригади" щільно прикривали автоматники з фронтового підрозділу боротьби з дезертирами й панікерами. Бої точилися по селах поблизу Чигирини. У цих місцях я потому бував неодноразово, усюди братські могили налічують до тисячі полеглих. Уявіть собі, що тут діялося! Від чийої руки полягли тут прості хлопці й дядьки? Одиниці, що залишилися живі, покалічені - без рук, ніг, сліпі, запитували по війні: заради чого все було? А відповідь проста й жорстока: так Сталін розпорядився долею мільйонів українців, котрі з його вини були в німецькій окупації. І такі факти в 1943-1945 рр. стали масовим явищем. У Градизьку місцеві жителі також розповідали мені про ці страхіття, із однією лише "поправкою": могили загиблих воjakів, похованих по дніпровським селах, поглинуло в 60-ті рр. штучне Кременчуцьке море. Мені, людині похилого віку, не хочеться нести цей тягар у домовину, про це мають знати" ⁵¹.

Такої категорії втрат у процесі визволення України було дуже багато. "Ні, не була битва за Україну "богатирським маршем", як це подає дехто, - кожен клаптик української землі политий кров'ю радянських воїнів, усіяний їхніми кістками", - писав М.В.Жоваль. "Як і в попередні роки, багатомільйонна армія потребувала найелементарнішого: боезапас на одну гвинтівку найчастіше становив 5-7 набоїв, кожен третій воїн був одягнений абияк. Спали, навіть узимку, просто неба, позаяк села були розорені, наметів майже не мали. Як наслідок: кожен четвертий воїн був обморожений або хворий. Тили через весняне бездоріжжя відставали від військ, а це означало в кращому разі казанок холодної пшоняної каші на двох на добу... Зате СМЕРШ не дрімав ані в зимову хуртовину, ані в літню спеку, "борючись" за підвищення бойового духу воїнів: за виро-

ками трибуналів зі складу 1-4-го Українських фронтів протягом місяця вибував у середньому полк... Недолугі командири, які в армії ніколи не переведуться, зловживаючи своїм повновладдям та безвідповідальністю, кидали своїх підлеглих, нерідко навіть без особливої потреби, під нищівний вогонь німецьких кулеметів і мінометів. Ветеран війни О.Петренко розповідав про атаки на дві висотки поблизу с. Отрадне-Іванівка в Новоукраїнківському районі Кіровоградської області в березні 1944 р. Під час однієї з них, яку здійснював батальйон 359-го полку 50-ї дивізії, із 400 бійців у живих залишилося 50. А наступного дня, після сильної артилерійської підготовки, німці відступили, залишивши ці висотки, устелені трупами радянських солдатів" ⁵².

У цілому, визволення України 1943-1944 рр., попри винятковий героїзм наших воїнів, було надзвичайно кровопролитним. А вже з січня 1943 р. по жовтень 1944 р. в ході однієї оборонної та 11 наступальних операцій Червоної армії було втрачено близько 3,5 млн. чоловік. У середньому на добу в дні активних боїв втрати складали понад 70 тис. Осіб⁵³. Причому, значну категорію цих втрат становили українці або уродженці України. За довідкою наркома оборони УРСР генерал-лейтенанта Герасименка "Про результати призову військовозобов'язаних запасу по областях Львівського військового округу" на 23 вересня 1944 р. із Львівської області було мобілізовано 33 745 українців і 13 701 поляк; із Тернопільської відповідно - 15 761 і 30 072; з Дрогобицької - 25 004 і 9 197; із Станіславської - 50 784 і 8 434; з Волинської - 79 472 і 3 067; із Рівненської 98693 і 5262; з Чернівецької - 59 561 і 2 145. Усього 524 898 чоловік, у тому числі 453 020 українців і 71 878 поляків.

Доповнює інформацію про масштаби мобілізації довідка військового відділу ЦК КП(б)У "Про призов до армії після визволення території УРСР від німецьких окупантів військкоматами" (літо або початок осені 1944 р.):

Область	Мобілізовано, чол.
Харківська	150 934
Ворошиловградська	117 035
Запорізька	123 251
Сумська	78 534
Сталінська	56 268
Полтавська	154 244
Дніпропетровська	108 076
Київська	139 870
Чернігівська	167 022
Житомирська	142 689
Вінницька	172 432
Кам'янець-Подільська	133 788
Миколаївська	24 067
Кіровоградська	57 460
Усього:	1 625 670 ⁵⁴ .

Як видно, ці цифри не повні, оскільки немає даних по кількох областях, а саме по Одеській, Херсонській, Ізмаїльській та Дрогобицькій. Відомо, що тільки на Одещині з 14 березня 1944 р. по 1 січня 1945 р. кількість мобілізованих сягнула 192 123 чоловік. Усього ж з лютого 1943 р. по жовтень 1944 р. до діючої армії було призвано 3 692 454 осіб⁵⁵. Наголошуємо, це тільки мобілізовані офіційними військкоматами. Діяльність польових військкоматів сюди не входить, про неї йшлося вище. З цього приводу російський історик війни Б.В.Соколов зазначав: "Розрахунок був на те, що "чорна піхота" виснажить німців та змусить їх вистріляти боезапас, щоб свіжі частини змогли змусити противника

відступити. Тому-то не видавали нещасним ані обмундирування, ані гвинтівок. Навіщо витрачатись на тих, кому судилося померти в першій битві? І якщо загинуть - нічого, НКВС по війні буде менше роботи. За рахунок цих людей ... в значній мірі відбувався недооблік радянських втрат" ⁵⁶. Говорячи про ціну визволення України, слід додати, що згаданими польовими військкоматами було ще й мобілізовано понад 270 тис. колишніх радянських військовополонених-українців, які потрапили в полон під Києвом восени 1941 р. і яких німці звільнили. В основному вони загинули в перших же боях, часто без відповідного озброєння, підготовки, з тавром поплічників окупантів ⁵⁷. Цієї категорії втрат теж не містить офіційна статистика. Отже, визволення України й втрати українського народу в роки війни - це маловивчена проблема. У тому числі й у контексті того, що однією з причин такої тотальної мобілізації на українських землях є те, що ОУН і УПА всіма доступними засобами намагалися її зірвати. Відповідно радянські державні, військові й партійні органи почали виселяти сім'ї членів націоналістичного підпілля й тероризувати їх.

Слід наголосити ще на одному маловивченому аспекті цієї проблеми. Мобілізовані в такий спосіб і в таких масштабах українці та уродженці України не тільки загинули у величезній кількості під час визволення українських земель, а й у складі діючої армії визволяли країни Європи від нацизму. Але це тема окремого дослідження.

Підсумовуючи тему визволення України від гітлерівських загарбників, слід сказати, що війна проти агресора була народною. Український народ боровся за своє існування як етносу. Більшість нашого народу рішуче виступила проти ідеології нацизму. Близько 7 млн. українців та уродженців України перебували в збройних силах СРСР. На заході республіки десятки тисяч воювали за незалежність своєї Батьківщини в лавах Української повстанської армії. Звичайно, роз'єднаність українського народу, який страждав від тоталітарних режимів, була трагедією. Усе це зумовило занадто великі жертви, які ми й понині нездатні належним чином підрахувати. Ї тривожить той факт, що військові історики в цьому плані діють винятково за офіційними виданнями, про достовірність головного з яких ішлося вище, під час висвітлення подій битви за Дніпро. А ще маршал Радянського Союзу, талановитий полководець К.К.Рокоссовський, пояснюючи наші величезні втрати, говорив: "Вищі інстанції часто не рахувалися ані з часом, ані з силами, яким вони віддавали розпорядження й накази. Повсюдно такі накази й розпорядження не відповідали обстановці, що склалася на фронті, часто в них висловлювалося бажання, не підкріплене можливостями військ. Це скидалося на прагнення тих, хто віддавав такий наказ, запобігти неприємностям згори. У випадку невдачі звинувачувалися війська, які нібито не вміли виконати наказ, а "вольовий" документ залишався як виправдальна довідка начальника або його штабу. Скільки горя приносили ці "вольові" накази, скільки невинуватих втрат завдано" ⁵⁸. На жаль, такі відверті зізнання воєначальників високого рангу поодинокі. А саме вони пояснюють не тільки героїчний, а й трагічний характер війни в цілому й визволення України зокрема. Понад чотири мільйони становлять військові втрати українців. І це не остаточна цифра. А всього безповоротні втрати українців та мешканців України інших національностей протягом 1941-1945 рр. сягають близько 10 млн. чоловік ⁵⁹. І знову наголошуємо: це не остаточна цифра, бо через зазначені вище причини точного обліку наших втрат у роки війни, на жаль, не було. І коли ми говоримо про визволення українських земель від нацизму, про перемогу у Великій Вітчизняній війні, пам'ятаймо, що далеко не все нами зроблено по встановленню справжньої ціни перемоги, що більшість загиблих - це невідомі солдати й вирвати їх-

ні імена з прірви безпам'ятства - наш обов'язок як перед ними, так і перед наступними поколіннями.

- ¹ Подвиг на віки: Книга Пам'яті України - місто-герой Київ. - К., 2000. - С.85.
- ² Там само.
- ³ Всем смертям назло! Вспоминают Герои Советского Союза и России. - М., 2001. - С.306.
- ⁴ Там само. - С.308.
- ⁵ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. - К., 2000. - С.11.
- ⁶ Ярмоленко А. "Черные бригады" перекапывают Букринский плацдарм // Киевский регион. - 2004. - 24 - 30.06.
- ⁷ Жуков Г.К. Спогади і роздуми. - К.,1985. - С.602.
- ⁸ Історія України. Документи. Матеріали. - К., 2002. - С.362.
- ⁹ Король В.Ю. Битва за Дніпро й визволення Києва: героїзм і трагедія (нові аспекти проблеми) // Історичний журнал. - 2003. - № 3. - С.7.
- ¹⁰ Подвиг на віки. - С.137.
- ¹¹ Россия и СССР в войнах XX века. Потери Вооруженных сил: Стат. исслед. - М., 2001. - С.291.
- ¹² Король В.Ю. Битва за Дніпро: героїзм і трагедія // Трибуна. - 1994. - №7-8. - С.36.
- ¹³ Король В.Ю. Ціна Перемоги: Втрати киян // Трибуна. - 2000. - №5-6. - С.36.
- ¹⁴ Король В.Ю. Битва за Дніпро й визволення Києва: героїзм і трагедія (Нові аспекти проблеми) // Історичний журнал. - 2003. - №3. - С.7.
- ¹⁵ Тронько П.Т. Згадаймо всіх поіменно... - К., 2001. - С.173-174.
- ¹⁶ Державний архів Київської області. - Ф.4. - Оп. 1. - Спр. 14. - Арк. 93, 191.
- ¹⁷ Там само. - Арк. 187,191.
- ¹⁸ Там само. - Арк. 275-276.
- ¹⁹ Там само. - Арк. 220-221.
- ²⁰ Рябчук В. У пошуку захисників Вітчизни // Київська правда. - 2004. - 1 липня.
- ²¹ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939-1945 рр.). - К., 1999. - С.95-96, 98.
- ²² Столяров К. Палачи и жертвы. - М., 1997. - С.113.
- ²³ Коваль М.В. Назв. праця. - С.96.
- ²⁴ Король В.Ю. Битва за Дніпро: героїзм і трагедія // Трибуна. - 1994. - №7-8. - С.36.
- ²⁵ Цит. за: Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках. - К., 2002. - С.109.
- ²⁶ Король В. Ціна Перемоги: розвінчування міфів // Вітчизна. - 1997. - №5-6. - С.112.
- ²⁷ Цит. за: Зенькович Н.А. Маршалы и генсеки: Интриги. Вражда. Заговоры. - М., 2000. - С.69.
- ²⁸ Рокоссовский К.К. Солдатский долг. - М., 1972. - С.232.
- ²⁹ Коваль М.В. Назв. праця. - С.101.
- ³⁰ Король В. Осінь 44-го. Наші війська - на західному кордоні//Київська правда. -2004.-19 жовтня.
- ³¹ Король В.Ю. Ціна Перемоги: втрати киян // Трибуна. - 2000. - №5-6. - С.36.
- ³² Жуков Г.К. Назв. праця. - С.603.
- ³³ Король В.Ю. Велика Вітчизняна війна: першоджерела проти ідеологічних міфів. // Історія в школі. - 2004. - №5-6. - С.3.
- ³⁴ Король В.Ю. Битва за Дніпро: героїзм і трагедія // Трибуна. - 1994. - №7-8. - С.36.
- ³⁵ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. - С.322.
- ³⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф. 4620. - Оп. 2. - Спр. 25. - Арк. 19.
- ³⁷ Жуков Г.К. Назв. праця. - С.623.
- ³⁸ Король В.Ю. Велика Вітчизняна війна: першоджерела проти ідеологічних міфів // Історія в школі. - 2004. - №5-6 - С.11.
- ³⁹ Верт А. Россия в войне 1941-1945. - М., 1967. - С.568-569.
- ⁴⁰ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. - С.326.
- ⁴¹ ЦДАВО України. - Ф. 4620. - Оп. 2. - Спр. 32. - Арк. 21.
- ⁴² Там само. - Спр. 138. - Арк. 254.
- ⁴³ Тинченко Я., Веденеев Д. Роковой выстрел в генерала Ватутина // Киевские ведомости. - 1999. - 6 мая.
- ⁴⁴ Жуков Г.К. Назв. праця. - С.661.
- ⁴⁵ Рокоссовский К.К. Указ. соч. - С.273-274.
- ⁴⁶ Гречко А.А. Через Карпаты. - М.,1972. - С.239-240.
- ⁴⁷ Там само. - С.241.
- ⁴⁸ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. - С.342.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Король В.Ю. Назв. праця. - С.116-117.
- ⁵¹ Герасимов Г. Загиблих поглинуло море // Голос України. - 2004. - 21 квітня.
- ⁵² Коваль М.В. Назв. праця. - С.106.

⁵³ *Король В.Ю.* Військові втрати слов'янських народів у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945) // *Трибуна*. - 2000. - №9-10. - С.33.

⁵⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. - С.344.

⁵⁵ Там само. - С.345.

⁵⁶ *Соколов Б.В.* Неизвестный Жуков: портрет без ретуши в зеркале эпохи. - М., 2000. - С. 430.

⁵⁷ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. - С. 205.

⁵⁸ *Рокоссовский К.К.* Солдатский долг // *Воен.-ист. журнал*. - 1989. - № 6. - С.54

⁵⁹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 - С.561.

The article is about the liberation of Ukraine from Hitlerite invaders. The new aspects of the problem are being analyzed.

Т. Пентер*

"РОБОТА НА ВОРОГА" ЧИ "ПРИМУСОВА ПРАЦЯ" У ВУГІЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВІСТІ ДОНБАСУ ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ 1941-1943 РР.

У статті, ґрунтованій на новітніх дослідженнях іноземних авторів, а також матеріалах українських архівосховищ, порушується проблема використання робочої сили радянських громадян у вугільній промисловості Донбасу.

Проблема використання цивільного населення й радянських військовополонених як робочої сили на окупованій території України під час II світової війни до сьогодні практично не висвітлювалася ані в радянській, ані в новій українській історіографії. Основні радянські праці з історії II світової війни згадують про цей аспект окупації лише на кількох сторінках, замовчуючи при цьому те, що місцеве населення змушене було працювати на окупаційну владу¹.

Радянська історіографія героїзувала народний опір і партизанський рух. Окрім цих сюжетів, місцеве населення цікавило радянську історичну науку лише як жертва німецьких злочинів. Праця на ворога, за визначенням Сталіна, уважалася зрадою й ті військовополонені та оstarбайтери, що повернулися на Батьківщину по війні, відчули це на собі, зазнавши масових репресій. Ті, хто під час окупації працював на керівних посадах, були засуджені на численних судових процесах².

Але радянська влада не могла застосувати репресивних заходів супроти всієї маси населення, яке намагалося зберегти життя, працюючи на ворога. Історія повсякденного життя під час окупації залишається "білою плямою" в історіографії.

У незалежній Україні в багатьох ділянках історичної науки відбулася фундаментальна переоцінка постулатів радянської історіографії, але все ще зберігається давнє табу щодо "праці на ворога". Тож доля оstarбайтерів, не кажучи вже про використання місцевого населення як робочої сили на території окупованої України, до сьогодні дуже мало висвітлена в українській історіографії. Натомість польські історики Альфред Конечний і Герберт Шурґач уже з середини 1970-х рр. у своїх працях звертали увагу на те, що недепортоване польське населення в анексованих Німеччиною областях і в Генерал-губернаторстві залучалося до примусової праці. В Україні дискусія з цих проблем, на жаль, поки що не ведеться³. Проте останнім часом з'явилися цікаві дисертації українських істориків І.Г.Ветрова й О.В.Потильчака, які вперше порушили цю тему⁴.

Починаючи з 1970-х рр., у західній історіографії здобула визнання тема історії окупації як історії суспільства, яка досліджує не лише окупаційну політи-

*Пентер Таня - доктор історії, Бохум, Німеччина.

ку гітлерівського уряду й окупаційних органів, але і її вплив на економічну, політичну, етнічну й соціальну структуру окупованих країн. Важливі імпульси для вивчення історії окупації радянських областей з'явилися завдяки регіональним дослідженням Дітера Поля⁵ й Томаса Зандкюлера⁶ про Галичину, а також Бернгарда К'ярі⁷ й Крістіана Герлаха⁸ про Білорусь (1990-ті рр.). Нещодавно Карел Беркхоф завершив дисертацію про щоденне життя в райхскомісаріаті "Україна". Але історію східних областей України, що перебували під військовим управлінням, досі докладно не досліджено⁹.

Від 1985 р., коли було опубліковано фундаментальну роботу Ульріха Герберта, історія примусової праці стає центральною темою в західній історіографії, особливо у зв'язку з нещодавніми дискусіями щодо компенсацій. Вивезення оstarбайтерів і їхня робота в Німеччині добре задокументовані в науці, але "праця на ворога" в окупованих українських областях досі залишається невивченою в німецькій і українській історіографіях. Ця ситуація входить у суперечність із кількісними показниками: якщо "лише" 3 млн. радянських громадян було депортовано до Німеччини, то майже 22-27 млн. (!) мусили працювати на ворога під час окупації¹⁰. Тому - то головним завданням бірж праці в східних областях України був не набір оstarбайтерів, як це часто вважається, а набір робочої сили для використання на місцях.

Зараз у Бохумському університеті (Німеччина) реалізується великий дослідницький проект - "Примусова праця у вугільній промисловості". Особливість його полягає в тому, що досліджуються трудові відносини не лише в німецькій вугільній промисловості, але й у вугільній промисловості окупованих Франції, Бельгії, Верхньої Сілезії й Донбасу. У цій статті представлено перші результати з моєї частини проекту за темою "Вугільна промисловість Донбасу під німецькою окупацією".

До початку Великої Вітчизняної війни Донецький басейн був головним вугільним регіоном СРСР, даючи понад половину видобутку всієї країни. 1940 р. в Донбасі працювало 294 шахти з кількістю працівників 340 тис. (із них 240 тис. - під землею)¹¹.

Західна частина Донбасу під час II світової війни перебувала під окупацією протягом 22 місяців, від жовтня 1941 р. до вересня 1943 р. Східні й південно-східні терени було окуповано під час літнього наступу німецької армії 1942 р., а вже в лютому 1943 р. вони були звільнені Червоною армією. Донбас увесь час перебував під військовим управлінням.

Експлуатацією вугільної промисловості спочатку відав господарський штаб "Ост" під орудою Г. Герінга та його підрозділ - господарська інспекція "Південь". У березні 1942 р. шахти Донбасу було підпорядковано монопольному "Гірничо-металургійному товариству Ост" (БХО). Це товариство здобуло виняткове право на експлуатацію гірничо-видобувної й металургійної промисловості України¹².

Західний Донбас був зруйнований радянською армією при відступі, тому на момент приходу німецьких військ жодна шахта й жодна електростанція, що давала струм для промисловості, не працювали. Обладнання й спеціалісти були евакуйовані¹³.

На початку окупації експлуатація вугільних запасів СРСР не передбачалася - окуповані області забезпечувалися вугіллями із Німеччини. До літа 1942 р. німецьке керівництво зрозуміло, що дальше просування на схід може бути успішним тільки тоді, коли потреби військ задовольнятимуться з місцевих ресурсів. Про велике військове значення Донбасу свідчить наказ А.Гітлера від 1 липня 1942 р., в якому він зажадав відновити видобуток вугілля в Донбасі¹⁴.

Найбільшими проблемами при відновленні шахт були, перш за все, недостатнє енергопостачання й труднощі з транспортом. Через проблеми з електрикою не було змоги проводити осушувальні роботи, тож багато шахт залишалися затопленими. За розпорядженням БХО, до кінця 1942 р. з Німеччини в Донбас було відправлено необхідне устаткування й близько 1800 німецьких спеціалістів, в основному з Рурської області¹⁵.

Під час окупації було здійснено відновлювальні роботи й збільшено видобуток вугілля. Проте ці 4 млн. тонн становили лише 5% річного видобутку в Донбасі до війни й менше половини середньомісячного видобутку в Рурському басейні. Під час окупації поставки вугілля з Німеччини в окуповані радянські області становили понад 17 млн. тонн¹⁶.

Із ходом відновлювальних робіт зростала потреба в робочій силі. До літа 1942 р. її набір ускладнювали два чинники. По-перше - це продовольча політика, або, точніше, "політика голоду" окупаційної влади, що призвела до переселення міського населення в село. У ході реалізації політики економічної експлуатації, спрямованої на вилучення найбільшої кількості продуктів харчування для постачання вермахту й Німеччини, свідомо планувалася голодна смерть мільйонів людей. Великі міста й промислові регіони мали голодувати, тоді як сільське населення, чия праця була необхідна для збору врожаю, одержувало задовільне харчування. Лише крах "бліцкригу" й зростання потреби в робочій силі для використання на місці, а також у Німеччині, призвели до зміни "політики голоду"¹⁷.

У Донбасі "політика голоду" означала, що харчі можна було обміняти на речі в селян або придбати на ринку за високими цінами. Ця політика призвела до того, що десятки тисяч людей переселилися в села Запорізької й Дніпропетровської областей. Шахтарі, що працювали на БХО, не одержували навіть мінімального пайка - 300 грамів хліба на день.

Тож у квітні 1942 р. господарська інспекція "Південь" у своєму звіті констатувала: "Конче необхідно забезпечити достатнє постачання 24 тис. робітників БХО. Їхній стан настільки кепський, що через виснаження вони практично не в змозі працювати й часто лише силоміць можна змусити їх до роботи"¹⁸. Міське населення намагалося здобути продукти в селі. Майже щодня видається звіт оберфельдкомендатури Донецька від 24 вересня 1942 р.: "Багата природа України змогла забезпечити існування й тих людей, які не одержують продуктів харчування. Проте цього досягнуто лише завдяки тому, що на шляху руху міського населення на село з метою придбання харчів, не було створено перепон... Раціонування продуктів і зменшення кількості населення сприятимуть тому, що постачання зерна стане можливим також із промислових районів Донбасу, які раніше лише одержували зерно. Приміром, Сталінська область, яка раніше, за річної потреби в 560 000 тонн зерна, змушена була завозити половину цієї кількості, тепер буде в змозі давати вермахтові й райху надлишок у розмірі 110 000 тонн"¹⁹.

Другим чинником, який перешкодив задоволенню місцевої потреби в робочій силі, була її депортація до Німеччини, розміри якої щоразу збільшувалися. Уже в січні 1942 р. в Донбас прибули перші вербувальні комісії, а 15 лютого того ж таки року з міста Сталіно до Німеччини відбув перший ешелон із понад тисячею кваліфікованих робітників. До кінця місяця в місті "добровільно" на роботу в Німеччину записалися понад 20 тис. осіб. Причиною цього був, переважно, голод²⁰.

Загалом із Донбасу до Німеччини було депортовано, за українськими даними, понад 350 000 осіб²¹. Від січня 1942 р. по вересень 1943 р. з терену гос-

подарської інспекції "Південь" до Німеччини було депортовано понад 700 000 осіб (дві третини з них уже до липня 1942 р.)²². Робота в райху для багатьох, принаймні спочатку, виглядала привабливіше, аніж праця на місці, оскільки вербувальні комісії обіцяли ліпше харчування, а також можливість допомогти родичам в Україні²³.

Від літа 1942 р. кількість зайнятих у вугільній промисловості робітників значно збільшилася й під кінець року сягнула 100 тис. осіб. Причин було кілька: у першу чергу окупація нових областей у Східному Донбасі під час літнього наступу. Утратою цих областей уже в лютому 1943 р. пояснюється й різке падіння кривої зайнятості в березні 1943 р. Окрім цього, збільшення робочої сили спричинило підвищення норм постачання для шахтарів, що було наслідком наказу фюрера (липень 1942 р.). Шахтарів, які переселилися на село, подекуди примусово відправляли у вугільні регіони²⁴.

Інша причина полягала в тому, що з липня 1942 р. у вугільній промисловості вперше було використано робочу силу радянських військовополонених. За наказом фюрера промисловість мала одержати 60 тис. полонених. Використання робочої сили бранців є найтемнішою плямою в історії німецької окупації. Згідно з даними оберфельдкомендатури, місячна смертність військовополонених у таборах при шахтах перевищувала 12% від складу²⁵. На зборах комендантів (листопад 1942 р.) інспектор господарської інспекції "Дон-Донець" Нагель із цього приводу зауважив: "Мене не покидає думка про те, що при продовольчому забезпеченні військовополонених не проявляється турбота щодо збереження їхньої робочої сили. Цю ваду годі буде виправити... Численні захворювання й висока смертність у таборах наводять на думку, що тут своєчасно не було вжито необхідних заходів"²⁶.

Військовополонені більшою мірою, аніж цивільні працівники, змушені були працювати на знос. Щойно стало зрозуміло, що це принесло більше проблем, аніж зиску, їх одразу вилучили з колективу робітників. Причиною було те, що кількість робітників, відправлених до Німеччини, починаючи з літа 1942 р., скорочувалася, оскільки на перший план вийшла місцева потреба в робочій силі. У листопаді 1942 р. Донбас на кілька тижнів був навіть закритим для діяльності вербувальних комісій²⁷.

Таким чином можна встановити, що політика місцевих органів окупаційної влади щодо використання робочої сили зазнала значних змін. Спочатку вважалось, що робочу силу можна використовувати безмежно й марнотратно, але з осені 1942 р. головним гаслом стає "заощадження й збільшення робочої сили"²⁸. Аби збільшити продуктивність праці, навесні 1943 р. на шахтах було запроваджено відрядну оплату й збільшено раціон харчування²⁹. У квітні 1943 р., за даними господарської інспекції "Південь", на деяких працюючих шахтах було досягнуто рівня продуктивності праці довоєнного часу³⁰. Це тим більше дивно, оскільки перевірки в липні 1943 р. встановили брак кваліфікованої робочої сили. За цими даними, більшість робітників на підземних роботах становила молодь, третину - жінки й 6% - частково працездатні. Кваліфікованих шахтарів серед забійників було 11%, тоді як на шахтах Рура в 1942 р. їх було 44%³¹. Водночас біржі праці намагалися шляхом перевірок підприємств, поліцейськими заходами й набором усіх людей одного року народження охопити рештки робочої сили, що була в їх розпорядженні.

Трудові відносини й побут шахтарів

На підставі центральних параметрів висвітлюватимуться трудові відносини й побут шахтарів у Донбасі:

1. *Житлові умови.* На відміну від радянських робітників, що працювали на шахтах Німеччини, шахтарі Донбасу (окрім радянських військовополонених) жили не в таборах, а у своїх помешканнях. Хоча в Україні й існували численні табори праці, до яких направляли цивільне населення, що порушувало постанови окупаційної влади, загалом у них перебувала незначна частина працюючого цивільного населення³². Цікаво, що мовою окупаційних органів саме праця в таких таборах уважалася "примусовою працею"³³.

2. *Депортація.* Більшість цивільних робітників на шахтах походили з місцевого населення. Депортована з інших регіонів України (приміром, із Харківщини) робоча сила, а також біженці з районів бойових дій, використовувалися меншою мірою³⁴. Критерій "депортація" може бути застосовано також для радянських полонених.

3. *Оплата праці й купівельна спроможність населення.* Праця цивільних робітників оплачувалася за орієнтованими на радянські заробітки тарифами³⁵. Однак місячний заробіток був непорівнянний із цінами на чорному ринку, які безупинно зростали. Купівельна спроможність шахтаря під час окупації, за німецькими даними, становила п'ять райхсмарок - забійник навіть не міг купити п'ять кілограмів хліба³⁶. Заробіток радянських цивільних робітників становив лише десяту частину заробітку німецьких робітників у райху³⁷.

4. *Розподіл продуктів харчування за твердими цінами.* У 1943 р. БХО добилося значного поліпшення раціону харчування для шахтарів і їхніх родин. Це нічого не говорить про якість реальних пайків, але порівняння із ситуацією в Німеччині свідчить, що норма в 2200 калорій на день для зайнятих на підземних роботах була заниженою (раціони радянських робітників у райху, і так дуже низькі, становили 3000 калорій на день)³⁸. Родини робітників могли вижити лише завдяки поїздкам на село.

5. *Решта умов праці* були такими ж катастрофічними, як і в Німеччині. Бракувало спецодягу, взуття, засобів гігієни. Стан здоров'я робітників не вважався задовільним³⁹.

6. *Правове становище.* Уже в серпні 1941 р. міністерство А. Розенберга запровадило загальну трудову повинність для неевреїв віком від 18 до 45 років і примусову роботу для євреїв віком від 14 до 60 років⁴⁰. 6 лютого 1943 р. верховне командування сухопутних військ видало розпорядження про "трудова повинність радянського цивільного населення в районі бойових дій", яке передбачало трудову повинність усього населення віком від 14 до 65 років під карою штрафів, ув'язнення або відправки в трудові табори⁴¹. Шахтарі жодним чином не могли впливати на визначення умов праці. Більше того, деколи вони піддавалися фізичному насильству з боку місцевих або німецьких наглядачів. Також вони повинні були віддавати місцевим наглядачам частину свого раціону.

7. *Набір.* Набирали робочу силу для шахт в основному біржі праці, на яких працювали сотні місцевих співробітників під орудою 1-2 німецьких чиновників. Біржі праці провадили реєстрацію робочої сили й, особливо, усіх безробітних. Так само, як і для відправки до Німеччини, почасти знаходилися добровольці для роботи на місці. За необхідності окупаційна влада вдавалася до репресивних заходів. Для боротьби з "небажанням працювати" (термінологія звітів бірж праці) проводились облави, перевірки паспортів, запроваджувалися тілесні покарання й ув'язнення терміном до 14 днів, а СД надавалося право застосовувати "драконівські покарання"⁴². Зі зростанням браку робочої сили посилювалися й репресивні заходи. Важливу роль відігравала місцева допоміжна поліція, яка здійснювала облави, реєстрацію місцевого населення (у т.ч. виявляла євреїв і комуністів) та щільно співпрацювала із СД при проведенні масових арештів і розстрілів єврейського населення⁴³.

Порівняння становища депортованих остарбайтерів і місцевих робітників на шахтах Донбасу дає можливість зробити деякі висновки. В обох випадках набір здійснювався почасти добровільно, почасти насильницьки. Трудові відносини не можна було розірвати. Обидві групи не мали впливу на визначення умов праці, а за оплатою праці й харчуванням шахтарі Донбасу перебували навіть у гірших обставинах, аніж їхні співвітчизники в Німеччині. Шанси радянських військовополонених на виживання в таборах при шахтах були ще примарнішими, ніж у полонених, що перебували в Німеччині. На відміну від робітників, зайнятих у німецькій промисловості, принаймні, цивільні робітники Донбасу жили не в таборах, а у своїх помешканнях із родинами - це давало їм дещо більшу свободу пересування й менший ступінь контролю з боку окупаційної влади.

Загалом можна встановити, що становище шахтарів Донбасу в плані їх експлуатації, умов праці й побуту, терору й примусу, було таким же жахливим, як і становище їхніх співвітчизників у Німеччині. Якщо історична наука визнає за радянськими робітниками в Німеччині статус "робітників, зайнятих на примусовій роботі", то вона мала б визнати цей статус і за шахтарями Донбасу.

Якщо ж порушити питання щодо сприйняття примусової праці самими працівниками, то вийде така картина. На тлі специфічного радянського досвіду 1930-х рр. окупаційний режим в очах місцевого населення був лише почасти чимось якісно новим. Це відчувається в інтерв'ю зі свідками: терор окупації втрачає в їхніх очах свою винятковість порівняно з досвідом 30-х рр. і повоєнним часом. Утім, це аж ніяк не применшує розмірів німецьких військових злочинів! Щоденний досвід більшості радянських робітників 30-х рр. характеризувався обмеженням свободи пересування, відсутністю ринку праці, неможливістю вільного вибору місця роботи, край поганими житловими умовами, низькою купівельною спроможністю. Система таборів праці була відома з раннього періоду радянської влади, а примусовий набір робочої сили, особливо у вугільній промисловості, не був рідкістю. Якщо ж узяти до уваги повоєнний період відновлення промисловості, то складається враження, що примус тривав і надалі. З іншого боку, і під час окупації траплялися часті порушення трудової дисципліни (особливо прогули, які були характерні для радянської вугільної промисловості 1930-х рр.).

Висновок

Дослідження трудових відносин в окупованих радянських областях окреслює межі розробленого в західній історичній науці поняття "примусова праця", яка висвітлювала цей феномен лише з перспективи райху⁴⁴. Поняття "примусова праця" не є, як констатував ще 1985 р. Герберт, нейтральною аналітичною категорією, а вже містить суб'єктивну оцінку стосовно набору, умов праці й побуту робітників⁴⁵. Воно втілює західну (значною мірою політизовану) інтерпретацію, яка слугує для того, аби висвітлити специфіку використання в III райху саме іноземної робочої сили.

Працевдатні й забезпечені мінімальним раціоном робітники в окупованих областях почасти посідали навіть більш привілейоване становище порівняно з тими групами населення, які піддавалися фізичному винищенню. З іншого боку, стає зрозуміло, що на тлі особливого досвіду радянських громадян 1930-х рр. самий лише примус під час окупації не міг становити домінуючого і якісно нового досвіду. Тож категорія "примусова праця", як інтерпретація, не є достатньою, аби охопити всю специфіку трудових відносин під час окупації в сприйнятті робітників. Пошук нових категорій є завданням на майбутнє.

- ¹ История Второй мировой войны. 1939–1945 гг.: В 12-ти тт. – М., 1973–1982; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945 гг.: В 6-ти тт. – М., 1970–1975; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945); Історія Української РСР у 8-ми тт. – Т. 7. – К., 1977; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945): У 3-х тт. – К., 1967–1968.
- ² Протягом перших двох місяців після звільнення Сталінської області, НКВС за звинуваченням у шпигунстві й співробітництві з окупаційною владою заарештував 2542 особи (судові справи зберігаються в архіві СБУ).
- ³ *Konieczny A., Szurgacz H.* Praca przymusowa polaków pod panowaniem Hitlerowskim 1939–1945. // *Dokumenta Occupationis.* – Bd. X. – Poznań, 1976. – S. LIV ff.
- ⁴ *Ветров І.Г.* Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944. – К., 2000; *Потильчак О.В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною в роки окупації. – К., 1999.
- ⁵ *Pohl D.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. – München, 1996.
- ⁶ *Sandkühler T.* „Endlösung“ in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsaktionen von Berthold Beitz. – Bonn, 1966.
- ⁷ *Chiari B.* Alltag hinter der Front, Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrusland 1941–1944. – Düsseldorf, 1998.
- ⁸ *Gerlach Ch.* Kalkulierte Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrusland. – Hamburg, 1999.
- ⁹ Зараз готується збірник документів дотичних окупованих радянських областей, що перебували під військовою адміністрацією (за редакцією Дітера Поля). Див. також: *Hamburger Institut für Sozialforschung (Hg.):* Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges. – Hamburg, 2002.
- ¹⁰ *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im Besetzten Europa 1939–1945. – Stuttgart; München, 2001. – S. 79–80; *Müller R.-D.* Die Rekrutierung sowjetischer Zwangsarbeiter für die deutsche Kriegswirtschaft. // *Herbert U.* (Hg.) Europa und der „Reichseinsatz“: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. – Essen, 1991. – S. 234–250.
- ¹¹ *Бакулев Г.Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М. 1955; *Тертигорев А., Судоплатов А.* Восстановление Донецкого угольного бассейна. – М., 1944. – С. 9–12; *Die Bodenschätze und der Bergbau des südrussischen Wirtschaftsraumes* (hrsg. vom Wirtschaftsinstitut für die Oststaaten). – Königsberg, 1940.
- ¹² *Riedel M.* Bergbau und Eisenhüttenindustrie in der Ukraine unter Deutscher Besatzung (1941–1944). // *VfZ* (1973). – Vol. 21. – H. 3. – S. 245–284, hier S. 248–249.
- ¹³ ВА-МА, RW 31/409; *Eichholtz D.* Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945. – Bd. II. – Berlin, 1985. – S. 460–461.
- ¹⁴ ВА-МА, RH 22, 92.
- ¹⁵ Місячний звіт БХО за листопад 1942 р. // ВА-МА, RW 31, 485.
- ¹⁶ *Riedel M.* Op. cit. – S. 278–279.
- ¹⁷ *Der Angriff auf die Sowjetunion.* // *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg.* – Bd. 4. – Stuttgart, 1983. – S. 989–1022; *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944 (Ausstellungskatalog).* – Hamburg, 2002. – S. 287–360.
- ¹⁸ ВА-МА, RW 31/431
- ¹⁹ ВА-МА, RH 22, 91.
- ²⁰ ВА-МА, RW 31, 410.
- ²¹ *Груба М.Е.* Оккупационный режим в годы Великой Отечественной войны. Угон в Германию. // *Летопись Донбасса. Краеведческий сборник.* – Вып. 2. – Донецк, 1994. – С. 162–166.
- ²² *Müller R.-D.* (Hrsg.) Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943. Der Abschlußbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew. – Voppard am Rhein, 1991. – S. 549–550.
- ²³ *Донецкий вестник.* – 1942. – 29.І; 1.ІІ; 15.ІІ; 9.ІІІ.
- ²⁴ ВА-МА, RW 31, 434.
- ²⁵ ВА-МА, RW 31, 418.
- ²⁶ ВА-МА, RW 31, 417.
- ²⁷ ВА-МА, RW 31, 418.
- ²⁸ *Ibid.*
- ²⁹ ВА-МА, RW 31, 477.
- ³⁰ *Ibid.*
- ³¹ ВА-МА, RW 31, 441.
- ³² Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944). – К., 2000.
- ³³ Державний архів Донецької області. – Ф. „Воспоминания и некоторые интервью со свидетелями из Донецка“.
- ³⁴ ВА-МА, RW 31, 421; *Донецкий вестник.* – 1943. – 8 января.
- ³⁵ *Der Tarifschichtlohn der Bergarbeiter schwanke je nach der ausgeübten Tätigkeit zwischen 23,80 Rubel und 4,30 Rubel. Was einem Monatseinkommen zwischen 523 und 94 Rubel entsprach. Die*

Angestellten wurden nicht nach Schichten, sondern nach einem festem Monatsgehalt bezahlt. Das Einkommen der Hauptingenieure lag um 1100, der Ingenieure um 850, der Übersetzer um 700 und der Grubensteiger um 650 Rubel. Abgezogen wurden jeweils etwa 8% Lohnsteuer sowie Geld für die Verpflegungsrationen.

³⁶ BA-MA, RH 22, 91.

³⁷ NI-5261.

³⁸ BA-MA, RW 31, 344, 414.

³⁹ BA-MA, RW 31, 477; NI 4332.

⁴⁰ Vgl. BA, R 26 IV, 33 b; BA-MA, RW 31, 130.

⁴¹ BA-MA, RW 31, 420.

⁴² BA-MA, RW 31/410.

⁴³ *Dean M.* Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941-1944. – New York, 2000.

⁴⁴ В одній із останніх публікацій У.Герберт зараховує цивільне населення окупованих областей, яке працювало на німців, до групи „примусових робітників” (Див: *Herbert U.* Zwangsarbeit im „Dritten Reich”. Kenntnisstand, offene Fragen, Forschungsprobleme. // *Reininghaus W., Reiman N.* Zwangsarbeit in Deutschland 1939-1945. Archiv- und Sammlungsgut, Topografie und Erschließungsstrategien. – Bielefeld, 2001. – S. 16-37).

⁴⁵ *Herbert U.* Fremdarbeiter Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin, Bonn, 1985. – S. 359.

In the article, based on the novaday's researches of the foreign authors, as well as materials of Ukrainian archive storages, the author raises the problem of usage of Soviet citizens' labor in Donbas coal-mining industry.

П.М.Чернега*

**ВИКОРИСТАННЯ ЗМАГАЛЬНИХ ФОРМ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ НА
УКРАЇНСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ НАПЕРЕДОДНІ Й ПІД ЧАС ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У статті аналізується характер і ефективність виробничого змагання робітників України.

В узагальнюючих працях з історії війни, робітничого класу й профспілок України, написаних за радянської доби, ця проблема досліджена поверхово, без критичного аналізу та висновків¹. Використання змагальних форм організації праці, спрямованих на зростання її продуктивності й розширення виробництва, розкривають роботи І.Белоносова, М.Коваля, Н.Кондакової, А.Митрофанової, Г.Морехіної, Л.Рогачевської, В.Сидоренко, Б.Слуцького². Але й вони не позбавлені політичної кон'юнктури, однобічності й ілюстративності у висвітленні загалом правдоподібного фактичного матеріалу.

В останнє десятиліття ця проблема майже не досліджувалася. Колективи авторів "Истории профсоюзов России" (М.,1999) й "Нарисів історії професійних спілок України" (К., 2002) також не приділили їй належної уваги³. Одним із перших здійснив вдалу спробу висвітлити таку важливу форму організації праці, як виробниче змагання напередодні війни, С. Кульчицький⁴.

Теоретичні основи соціалістичного (виробничого) змагання розробив організатор жовтневого (1917 р.) перевороту в Росії В.Ленін. Концепція змагання була утопічною, заперечувала основні принципи розвитку виробництва, товарно-грошові відносини, передбачала зрівняльний розподіл і зверхність адміністративно-командних методів над економічними. Змагання ототожнювалося з добровільною, але високоефективною працею, масовим використанням понаднормової роботи навіть у вихідні та святкові дні без відповідного матеріального стимулювання.

*Чернега Петро Макарович - канд. іст. наук, професор, завідувач кафедри історії слов'ян і українознавства НПУ ім. М.П.Драгоманова.

У середині 30-х рр. виникає стаханівський рух, що став особливим виявленням трудової активності робітників, "важливим фактором сталінізації радянського суспільства"⁵. Не маючи достатньої матеріально-технічної й фінансової бази для швидкого й екстенсивного зростання економіки, сталінський режим покладав надії на соціалістичне змагання як на спосіб мобілізації трудівників на самовіддану й важку працю.

Напередодні війни ідеологи економічної політики ВКП(б) завершили розробку економічно необґрунтованої концепції соціалістичного змагання, яка ігнорувала наукові засади господарювання й зростання ефективності виробництва. У ній було закладено зрівняльний, а не змагальний принцип, що призвело до формалізму, окомиллювання, зниження трудової активності робітників.

Найбільш масовою формою трудового суперництва залишався рух стахановців. 1939 р. на металургійних заводах України стахановці становили 40% усіх робітників⁶. Натомість вугільна промисловість Донбасу, яка давала 58% загальносоюзного видобутку, план 1939 р. не виконала. "Вугільні комбінати "Сталінвугілля" й "Ворошиловградвугілля", - зазначалося в постанові ЦК ВКП(б) від 23 жовтня 1939 р., - працюють украй незадовільно"⁷. ЦК партії наголосив, що партійні й профспілкові організації, керівники шахт недостатньо займаються організацією змагання, запровадженням стаханівських методів праці⁸.

Не виконали річного плану колективи металургійної, коксохімічної, залізничної, хімічної, лісової, текстильної, рибної промисловості, підприємства наркоматів будівельних матеріалів, капітального, промислового, житлового й комунально-культурного будівництва, Дніпровське та Чорноморське пароплавства, а також Одеська залізниця. XV з'їзд партії (травень 1940 р.) назвав основними причинами відставання цих галузей, серед іншого, вади в організації соціалістичного змагання, з'їзд зажадав "корінного поліпшення керівництва соціалістичним змаганням і стаханівським рухом та його вищою формою - рухом багатостатківників і за сполучення професій"⁹. Про соціально-економічні й науково-технічні важелі учасників змагання не йшлося.

За умов командно-адміністративних методів керівництва економікою, бюрократизації суспільного життя, організація змагання нерідко зводилася лише до документального оформлення зобов'язань його учасниками. Різке, економічно необґрунтоване збільшення кількості тих, хто змагається, наприкінці 30-х рр. породило як видатні досягнення в розвитку продуктивності праці, так і негативні риси змагання (формалізм, приписки, окомиллювання).

У процесі змагання робітники оволодівали новими методами праці. Бурильник шахти №10 тресту "Дзержинськруд" Криворізького басейну О.Семиволос, досконало оволодівши технологією буріння й раціонально застосовуючи власні фізичні зусилля, започаткував новий багатовибійний метод буріння залізної руди. У липні 1940 р. він щоденно виконував за зміну 12 і більше виробничих норм¹⁰. Керівництво наркомату й ЦК профспілки робітників залізничної промисловості південних районів на нараді новаторів і стахановців Криворіжжя (вересень 1940 р.) закликали гірників Криворіжжя й шахтарів Донбасу розгорнути змагання за оволодіння методом О.Семиволоса. Восени профспілкові організації охопили змаганням колективи 35 рудників, понад 300 дільниць і бригад¹¹.

На металургійних заводах України розгорталася змагання сталеварів і доменників за швидкісну виплавку металу. Колектив домни №3 заводу "Запоріжсталь" установив світовий рекорд продуктивності агрегату - добуву виплавку чавуну було доведено до 1976 тонн (план - 1330 т)¹².

Доменники "Запоріжсталі" й сталевари Дніпродзержинського заводу ім. Ф.Дзержинського стали ініціаторами всесоюзного змагання колективів цехів

і підприємств за дострокове виконання виробничих планів. Наркомат, ЦК профспілки й завкоми розробили умови трудового суперництва та охопили ним абсолютну більшість металургів. Однак серед учасників змагання було немало "липових" стахановців і новаторів, які своєю "ударною" працею порушували технологічні процеси, псували техніку¹³. Партійні й радянські органи вбачали в цьому "шкідництво ворогів соціалістичного ладу", а в масовості змагання, агітаційно-пропагандистській і виховній роботі - мало не єдиний спосіб підвищення продуктивності праці. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 2 червня 1940 р. прийняли постанову, яка мала забезпечити виконання виробничих планів. Для переможців змагання, замість високої зарплати й премій, було встановлено почесні звання "Кращий мартенівський цех СРСР", "Кращий доменний цех СРСР", "Кращий металургійний завод СРСР" і т. д.¹⁴

Протягом липня 1940 р. - березня 1941 р. число стахановців на металургійних заводах України збільшилося на 12 тис. Колектив Дніпродзержинського металургійного заводу першим виборов звання "Кращий металургійний завод СРСР", яке утримував до початку війни¹⁵. Але галузь продовжувала відставати у виплаці металу від потреб машинобудівної індустрії.

Сталінський режим домагався від господарських і профспілкових органів охоплення змаганням усіх трудівників, що створювало б ілюзію його масовості. Адміністрація, партійні й профспілкові організації підприємств в умовах масового терору всіляко цьому сприяли, чим заявляли про свою політичну благонадійність. Улітку 1939 р. профспілкові організації харківських верстатобудівного й тракторного заводів ініціювали в машинобудівній галузі рух багатостатників і сумісників професій. Нерідко масовий перехід до багатостатного обслуговування обертався нераціональним і неефективним використанням обладнання.

Усі форми виробничого змагання за своєю суттю були проявом позаекономічної експлуатації трудящих, що не сприяло ефективній праці. Намагання господарських органів будь-що виконати виробничі плани породжувало "штурмівщину", розбазарювання матеріалів та сировини.

У 1-й половині 1941 р. профспілки охопили змаганням від 80 до 90% промислових робітників СРСР. Чисельність стахановців і ударників у промисловості, на будівництві й транспорті становила близько 54% (понад 5 млн)¹⁶. Значну частку становили робітники України, передові методи праці й досвід яких переймали робітники інших республік. Бурильник уральської залізничної шахти "Красногвардійська" І.Янкін із бригадою російських гірників протягом двох тижнів оволодівав методом багатозабійного буріння в колективі О.Семиволоса в Кривому Розі. Передовий метод криворізького майстра освоювали гірники Вірменії й марганцевих рудників Чиатурі в Грузії¹⁷.

У процесі змагання шахтарських колективів Донбасу й Кузбасу українські гірники навчали російських високоефективним методам видобутку вугілля. У 1939 р. донецькі вибійники Кошуба, Маштак та ін. працювали інструкторами стаханівських методів праці на шахтах Кузбасу¹⁸.

Дані державної статистики, яка базувалася на ідеологічних засадах більшовизму, не дозволяють скласти правдиве уявлення про місце й роль т. зв. "соціалістичного змагання" в піднесенні промислового виробництва 30-х рр. 1940 р. продукція промисловості України зросла в 7,3 рази порівняно з 1913 р., а важкої - майже в 10 разів. Республіка посіла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, четверте у світі за видобутком вугілля. Україна випередила Францію та Італію й наздогнала Великобританію за виробництвом металу й машин¹⁹.

У трудових рекордах 30-х рр. було немало формалізму, фальші й, особливо, приписок. Нерідко результати праці цілих колективів приписували окремим т. зв. "стахановцям". Загальне зростання продуктивності праці співвідносилось не з усіма, хто забезпечував її підвищення, а лише з тими, хто виробляв кінцеву продукцію. "Статистичні показники, засновані на цінах (передусім показник валової продукції), - стверджує відомий український учений С.Кульчицький, - мали обмежену інформаційну вагу, зокрема для тих, хто визначав економічну політику й ухвалював директивні рішення"²⁰. При значному зростанні виробничих фондів виробництво найважливіших видів промислової продукції з розрахунку на душу населення (а саме це є основним показником рівня техніко-економічного розвитку) наприкінці 30-х рр. і пізніше залишалося в СРСР набагато нижчим, аніж у більшості країн Західної Європи й Північної Америки²¹. Незважаючи на зусилля профспілок і господарських органів, стаханівський рух, як вища форма змагання, не став визначальним у характеристиці трудової діяльності й ставленні радянських людей до праці у 30-х-40-х рр. Продуктивність праці навіть у реконструйованих галузях важкої, машинобудівної, оборонної промисловості була значно нижчою, ніж у передових країнах із ринковою економікою.

Штурмівщина поставила на порядок денний проблему якості продукції. Часто за показниками валового зростання ховалося виробництво непридатної продукції. Це свідчило про те, що поряд із працею стаханівського типу існувала праця відчуженого характеру: недбала, байдужа, недобросовісна, неякісна, виснажлива, з низькою оплатою, реально не підкріплена широко рекламованими "соціальними перевагами". Наявність цих факторів свідчила про те, що сталінський режим не здійснив соціалістичного усупільнення, а відсутність демократії породила нещирю, подвійну поведінку людей у праці й суспільній діяльності.

Адміністративно-репресивні методи керівництва економікою, позаекономічна експлуатація робітників стали наприк. 30-х - на поч. 40-х рр. основною перешкодою на шляху функціонування промисловості. Особливо це відчувалося у вугільній, металургійній, залізородній, коксохімічній та енергетичній галузях.

Режим намагався усунути проблеми в економіці наказними, репресивними методами. XVIII Всесоюзна конференція ВКП(б) (лютий 1941 р.) зобов'язала партійні, радянські, господарські органи й профспілки посилити адміністративно-командні методи керівництва економікою й виробничим змаганням²².

У квітні 1941 р. пленум ВЦРПС прийняв постанову, якою зобов'язав профспілкові організації спрямувати ініціативу стахановців на допомогу мільйонам робітників в оволодінні новою технікою, досягненні найбільшої ефективності праці²³, тож агітаційні заходи мали вплив на свідомих робітників, тоді як підвищенню продуктивності праці основної маси учасників змагань сприяли соціально-економічні важелі.

Із початком війни господарські органи й профспілки спрямували трудову активність працівників на виробництво озброєння. Для оперативного вирішення виробничих і побутових питань запроваджувалася посада заступника голови фабрично-заводського й місцевого комітету з організації змагання та матеріально-побутового забезпечення.

В умовах дезорганізації виробництва й деморалізації населення в початковий період війни державні й партійні органи, профспілки намагалися згуртувати робітників, залучити їх до самовідданої праці на заводах. На шахтах Донбасу профспілкові організації розгорнули змагання за виконання й перевиконан-

ня щоденних виробничих норм. 26 червня 1941р. вибійник шахти "Центральна Ірміно" П.Синяговський видобув за зміну 145 т вугілля, що становило 13 норм, і відкрив рахунок своїм трудовим досягненням у воєнні роки. У липні він вирубав 1562 т вугілля, чим перевищив рекорди продуктивності праці з відбійним молотком у басейні. А колектив шахти - ініціатор уседонецького змагання за нарощування видобутку вугілля й економію ресурсів - достроково, 25 липня, виконав семимісячний план. Продуктивність праці в липні була на 24,6% вищою, ніж у червні, а собівартість вугілля - на 6,8% нижче планової²⁴.

Шахта №15 тресту "Фрунзевугілля" щоденно, з 22 червня, видобувала понад норму 100 т вугілля. За 20 днів липня комбінати "Ворошиловградвугілля", "Ростоввугілля" та "Сталінвугілля" збільшили видобуток порівняно з попереднім місяцем на 65400, 24500 і 36700 тонн. У 3 кварталі 1941 р. гірники видали "нагора" понад 1/3 загальносоюзного видобутку²⁵.

Наркомат і ЦК профспілки робітників залізорудної промисловості південних районів від перших днів війни розробили низку заходів, спрямованих на підвищення продуктивності праці гірників і найбільш повне забезпечення рудою металургійних підприємств, а також закликали продовжити змагання з робітниками Чиатурі. Підприємства трестів "Дзержинськруд", "Ленінруд" і завод гірничого обладнання першими виконали план 6 місяців 1941 р. Усі трудові колективи Криворізького басейну достроково завершили виконання виробничої програми²⁶.

Перед у трудовому суперництві вели гірники шахти ім. Їлліча О.Семиволос, Загорний, Зарядчик, Гузов, Ігнат'єв. Колектив шахти 24 червня виконав семимісячний план видобутку руди, а О.Семиволос - 1,5 річних норми²⁷. У перші три місяці війни трудящі басейну видобули понад 2 млн. т залізної й 586,1 тис. т марганцевої руди²⁸.

Адміністрація й профспілкові організації металургійних заводів зосередили увагу на максимальному збільшенні виплавки металу. Завкоми докладали значних зусиль для впровадження на підприємствах методу швидкісної виплавки металу маріупольського сталевара М.Мазає й дніпропетровського - Я.Чайковського. У процесі змагання металурги збільшили виплавку високоякісних сталей і феросплавів, розширили виробництво складних профілів прокату та броньових плит. До жовтня 1941 р. металургійні заводи України виплавили 1,8 млн. т чавуну, 1,9 млн. т сталі, 1,4 млн. т прокату, 89 тис. т трубу²⁹.

Колективи машинобудівних заводів республіки самовіддано працювали над виконанням замовлень для фронту. Стахановці складального цеху Харківського тракторного заводу закликали робітників підприємства посилити трудову активність, дисципліну, ефективно використовувати обладнання й не залишати робочих місць доти, поки не виконають виробничу норму³⁰.

Бомбардування промислових об'єктів, евакуація обладнання підприємств звели нанівець організацію виробничого змагання. Держава, як і в передвоєнні роки, посилила застосування позаекономічного стимулювання праці для зростання ефективності виробництва й нарощування випуску воєнної продукції. У 1942 р. ЦК ВКП(б) прийняв низку постанов, якими зобов'язав ВЦРПС і наркомати розробити умови змагання для кожної промислової галузі. Керівництво, узагальнення й розповсюдження передового досвіду, підбиття підсумків, моральне й матеріальне заохочення було доручено профспілкам³¹. Для нагородження переможців було встановлено перехідні червоні прапори вищих партійних і державних органів, ВЦРПС, центральних комітетів профспілок і наркоматів. Переможцям змагання виділяли незначні грошові винагороди, додаткові продукти харчування та промтовари.

22 травня 1942 р. президія ВЦРПС прийняла постанову про участь профспілок в організації всесоюзного соціалістичного змагання, якою зобов'язала центральні, обласні, фабрично-заводські й цехові комітети надати трудовій ініціативі робітників і спеціалістів масового характеру, запроваджувати досвід стахановців, нові форми організації праці³².

Навесні змагання набуло форм масового руху. Якщо в листопаді 1941 р. промислове виробництво, дезорганізоване евакуацією понад 1,5 тис. підприємств і окупацією України та інших економічних районів, упало до 52% (від рівня 1940 р.), то з 2-ї половини 1942 р. розпочалося піднесення економіки, особливо воєнного виробництва³³.

Втрата Донбасу надзвичайно загострила проблему забезпечення вугіллям металургійних заводів, підприємств ВПК. Вугільні басейни Уралу, Сибіру й Казахстану не виконували державних планів. ВЦРПС, наркомат і ЦК профспілки робітників вугільної промисловості східних районів у вересні 1942 р. зобов'язали керівництво й профспілкові комітети шахт розгорнути змагання між колективами підприємств і забезпечити виконання виробничих норм³⁴.

В авангарді трудового суперництва йшли колективи, очолювані спеціалістами з Донбасу М.Ізотовим, О.Стахановим, О.Степаненком, П.Кратенком, М.Касауровим. Директор тресту "Челябвугілля" М.Ізотов активно сприяв профспілковій організації у розгортанні змагання за підвищення продуктивності праці, рівня механізації виробничих процесів і зменшення собівартості вугілля. Одними з перших перейняли метод О.Стаханова шахтарі Карагандинського й Уральського басейнів. На підприємствах Кізелівського басейну змагання гірників-швидкісників очолили вибійник А.Ібатаєв і стахановець із Донбасу П.Кузьменко. Перший довів видобуток вугілля за зміну в лютому 1943 р. до 7,3 норми, а другий - до 6³⁵.

Через війну план будівництва нових шахт виконати не вдалося, а видобуток вугілля зменшився до 75,5 млн т, що становило 45,5% обсягу 1940 р.³⁶

Завдяки самовідданій праці понад 71 тис. українських гірників, що влилися в колективи шахт Московського, Кузнецького, Карагандинського, Уральського й Печорського басейнів видобуток вугілля зростав (якщо 1940 р. він становив 49,3 млн т палива, то 1941 - уже 56,1, 1942 - 53,1, 1943 - 71,1, 1944 - 80,9, 1945 - 88,7)³⁷.

У тилу налагоджували й нарощували виробництво продукції підприємства коксохімічної й вогнетривкої промисловості України. 1942 р. їм не вдалося виконати план виробництва шамоту й динасу. У травні 1943 р. ВЦРПС і наркомат чорної металургії прийняли спільну постанову, якою зобов'язали господарські органи й профспілки спрямувати основні зусилля на поліпшення фінансування, матеріальне постачання, поповнення колективів кадрами. Самовіддана праця робітників і спеціалістів із Донбасу й Придніпров'я в 1943 р. сприяла зростанню продуктивності виробництва. Колектив Богдановицького рудоуправління видобув 1943 р. вогнетривкої глини в 1,5 рази більше, ніж у минулому. Виконання виробничої норми робітниками Красногорського вогнетривкового заводу в 1 кварталі 1944 р. становило 150%. Серед передовиків виробництва були робітники з України Г.Піддубний, А.Гришко, І.Гавриленко, П.Кипоренко, В.Авраменко. З 12,6 тис. зайнятих на підприємствах у Богдановичах, Красногорському, Нижньому Тагілі, Первоуральську, Сухому Лозі й Сатках понад 6 тис. робітників виконували виробничу норму на 120%³⁸. Виснажлива праця робітників залишалася чи не єдиним реальним засобом зростання виробництва продукції.

Важливою формою організації змагання в роки війни залишався масовий рух робітників за виконання двох, трьох і більше виробничих норм, мотивацією

якого були доволі висока заробітна плата й видача додаткових продуктових і продовольчих товарів. У жовтні 1941 р. на нараді стахановців Бакальських рудників рудокопи з України Боровик, Доренський, Москаленко, Пихтар, Пучкін і Семиволос закликали гірників Уралу розгорнути змагання за виконання й перевиконання планових завдань. Ініціативу підтримали наркомат і президія ЦК профспілки робітників залізорудної промисловості східних районів і 25 грудня ухвалили відповідну постанову³⁹.

Гірники України, як і перед війною, очолювали трудове суперництво. Видатний стахановець О.Семиволос, працюючи на руднику "Об'єднаний", протягом 1942 р. в надзвичайно важких умовах виконував від 4 до 7 норм за зміну. У 3-4 рази перевиконували виробниче завдання шахтарі з Кривого Рогу Ананьєв, Зінков, Власенко, Клименко, Коваленко, Кириленко, Небайло, Онуфрієнко й місцеві - Байбурін, Дубров, Кривонос, Лисов, Сединкін⁴⁰.

Видатних результатів у змаганні досяг бурильник Високогорського рудника криворізький майстер І.Завертайло - він бурив за зміну до 11 вибоїв, виконуючи норму 30 прохідників. У квітні 1942 р. стахановець виконав план на 650%, а його земляки С.Єременко, М.Дяченко, А.Головатий, Ф.Мойсеєнко - на 300-500%. Оволодівши методом багатовибійного буріння, 80 гірників перевиконали план на 1000%, а 1708 стали стахановцями й ударниками. Лише 3,4% робітників не виконали виробничого завдання. За роки війни колектив підприємства майже безперервно утримував звання "Кращий рудник Радянського Союзу"⁴¹.

Освоєння нових родовищ, відсутність техніки й кваліфікованих кадрів стали на заводі виконанню річного плану видобутку залізної руди. Із 737 гірників Гороблагодатського рудника 318 не виконували норми, тоді як 96 давали по дві й більше. Близько 2180 робітників залізорудної промисловості не виконали виробничого завдання січня 1943 р.⁴² Проте вже в грудні гірничорудна промисловість східних районів виконала виробничий план на 130%, а кількість гірників, які не виконували норми, зменшилася майже вдвічі⁴³.

З ініціативи завкому Челябінського тракторного заводу розпочалося змагання танкобудівників. Видатних успіхів досяг колектив заводу ім. Комінтерну. Для нагородження переможців завком установив 27 перехідних червоних прапорів, почесні звання кращих робітників за професіями, а також незначні грошові винагороди. 1942 р. кращим у змаганні виплатили всього 150 тис. руб.⁴⁴ Протягом року профспілкова організація охопила змаганням 23 тис. робітників і спеціалістів, а 1943 р. - ще 7 тис. із 33 тис., зайнятих на підприємстві, але майже незмінною залишалася кількість стахановців і ударників (відповідно 17,1 тис. і 17,9 тис.). Близько 3 тис. робітників виконували 2, 3, 5 і 10 норм. До 1 травня 1944 р. 60 стахановців виконали річне завдання. Серед них були новатори з України М.Дудник, Г.Дорогань, А.Ярова. Продуктивність праці в 1943 р. зросла на 29,6% порівняно з минулим роком і становила 108,3% до плану. Колектив заводу за перемоги у всесоюзному змаганні протягом війни 38 разів удостоювався перехідного червоного прапора ДКО, десятки разів - перехідних прапорів ВЦРПС і наркомату танкової й тракторної промисловості, а також нагороджений орденами Леніна, Трудового червоного прапора та Червоної зірки⁴⁵.

Понад 80% робітників, ітерівців і службовців охопив змаганням завком Челябінського тракторного заводу. У липні 1943 р. близько 18 тис. із них стали стахановцями й ударниками, 2,5 тис. виконували дві, три й більше виробничих норм, понад 400 обслуговували по декілька верстатів. Збори профспілкового активу підприємства, що відбулися 24 січня 1944 р., відзначили роль завкому в збільшенні випуску танків, зростанні продуктивності праці на 36,7%, змен-

шенні трудомісткості виробництва на 45% і собівартості продукції на 17,5%⁴⁶.

Наркомат і ЦК профспілки робітників тракторної й танкової промисловості, керівництво підприємств і завкоми протягом 1943 р. досягли значних успіхів в організації виробничо-масової роботи. Виробництво танків зросло на 138,3%, а продуктивність праці - на 139%. Заводи наркомату виконали річний план виробництва танків, тракторів, двигунів, запчастин до них і боеприпасів на 101,7%. Зменшилася собівартість продукції. У листопаді завод ім. Комінтерну витратив на виробництво танка Т-34 127,8 тис. руб. проти 178 тис. у січні поточного року, інші підприємства - відповідно 174,3 тис. проти 259 тис.⁴⁷ Протягом року радянська армія отримала 20 тис. танків і 4 тис. САУ⁴⁸.

У змаганні трудових колективів підприємств наркоматів озброєння, боеприпасів, авіаційної промисловості й машинобудування певних успіхів досягли евакуйовані з України заводи. Київський завод ім. І.Лепсе, що в тилу став Кувшинським машинобудівним підприємством, у 1942 р. більше ніж утричі збільшив виробництво боеприпасів. Виконання робітниками планових завдань становило 144%, а продуктивність праці зросла вдвічі. Завком Челябінського підприємства ім. Колющенка охопив змаганням близько 2,5 тис. трудівників, понад 2,3 тис. із яких стали стахановцями й ударниками. Число робітників, які не виконували виробничі норми, зменшилося вдвічі й становило 164 особи⁴⁹. Колектив заводу випустив у 1943 р. 3237 реактивних мінометів (у 3,3 рази більше, ніж у 2-й половині 1941 р.)⁵⁰.

У той же час оргбюро ЦК профспілки робітників промисловості боеприпасів зазначало, що на 1 липня 1942 р. змаганням було охоплено лише 60-70% робітників, завкоми не ведуть обліку його учасників, не підбивають підсумки, не популяризують досвід кращих стахановців. Проблема обговорювалася на 7 загальнозаводських нарадах, ужиті заходи змінили ситуацію в галузі наприкінці року на краще⁵¹.

Одним із лідерів змагання серед підприємств важкого машинобудування був завод "Уралважхіммаш" у Нижньому Ісетському Свердловської області, збудований на базі київського заводу "Більшовик". 1942 р. в колективі працювали близько 700 стахановців і ударників, понад 140 трудівників виконували виробничі завдання на 200%, а 10 - на 1000%⁵².

З ініціативи українського сталевара А.Сорокового з Кувшинського й росіянина М.Базетова з Верх-Ісетського металургійних заводів у грудні 1941 р. розпочалося змагання за швидкісну виплавку сталі. Одними з перших приклад відомих майстрів наслідували українські сталевари: В.Амосов, який працював на Златоустівському металургійному заводі, Т.Абраменко, П.Дорошенко, Є.Лук'янчиков, Малуховський, М.Хилько (Магнітогорський металургійний комбінат), Д.Сидоровський ("Уралмаш"), С.Дмитренко і А.Кравець ("Амурсталь"), Захарченко, Малишев, Нехорошев (Кузнецький металургійний комбінат)⁵³.

Пленум ЦК профспілки робітників чорної металургії східних районів (31 серпня - 3 вересня 1942 р.) відзначив позитивні зрушення в організації змагання. Число його учасників на заводах збільшилося до 90%. План виплавки чавуну виконали 8 підприємств із 10, сталі - 10 мартенівських цехів із 15, а прокату - 12 із 19. Почесних звань "Кращий доменний цех Радянського Союзу" був удостоєний колектив доменного цеху Магнітогорського металургійного комбінату, "Кращий сталеплавильний цех Радянського Союзу" й "Кращий прокатний цех Радянського Союзу" - цехи Кузнецького металургійного заводу. Кожен переможець отримав грошову винагороду на суму 250 тис. руб.⁵⁴ Проте колективи Кувшинського, Нижньо-Салдинського, Сіверського, Первоуральського новотрубного, Кіровоградського та інших металургійних заводів не виконали державних

планів. Багато молодих робітників - підлітків і жінок - не виконували норми. На Магнітогорському комбінаті вони становили 38%, Кіровоградському мідно-плавильному заводі - 36%, Белорецькому металургійному - 31%, Ашинському - 23%. 28% робітників металургійних підприємств Уралу й Сибіру не виконували виробничих завдань⁵⁵. На це були об'єктивні причини: низька кваліфікація кадрів, недостатня механізація виробничих процесів, перебої з паливом і сировиною, завищені, економічно необґрунтовані виробничі плани, тривала реконструкція підприємств, фізичне виснаження і важкі умови праці робітників.

Поліпшення матеріально-технічного постачання, удосконалення організації праці й підготовки кадрів на металургійних заводах сприяли зростанню ефективності виробництва. Приріст валової продукції за 11 місяців 1942 р. на Магнітогорському комбінаті становив 133%, Златоустівському заводі - 168%, Ашинському - 119%, Уфалейському - 112%. За підсумками змагання в 1942 р. й 1 кварталі 1943 р. колективи Первоуральського, Лисьвенського, Верх-Ісетського та Кузнецького металургійних заводів були нагороджені орденами Леніна й Трудового червоного прапора. За внесок у підвищення ефективності виробництва 34 металурги й інженери були удостоєні звання лауреатів Державної премії⁵⁶. Серед них було немало робітників і спеціалістів із України.

Керівництво магістралей і профспілка залізничників спрямували змагання на якнайшвидше формування й збільшення швидкості руху поїздів, своєчасний ремонт колій, вагонів і паровозів. Залізничники України, яких у тилкових районах було близько 75,6 тис., стали ініціаторами впровадження на залізницях східних і південних районів стаханівського методу роботи машиніста паровозного депо станції Слов'янськ П.Кривоноса, який забезпечував ефективне використання та надійну експлуатацію локомотива. Його послідовник, машиніст І.Редько, утримуючи в зразковому стані локомотив, від січня 1942 р. до січня 1943 р. додатково провів 60 ешелонів, перевіз понад 49 тис. т вантажів. Економія ресурсів під час експлуатації локомотива становила 27 тис. руб. і 88 т палива⁵⁷.

Широкого поширення в тилу набув метод диспетчерського керування рухом поїздів, запропонований начальником Сталінської залізниці М.Закорком, а також система швидкісної обробки транзитних ешелонів, розроблена залізничниками станції Чаплино Південної магістралі УРСР.

Українські залізничники підтримали ініціативу новосибірського машиніста М.Луїніна, який відмовився від послуг комплексних ремонтних бригад. Рух за сумісництво професій набув широкого поширення на Південно-Уральській залізниці - основній магістралі СРСР. У березні 1942 р. за лунінським методом працювали 132 бригади машиністів і 662 з 1918 обхідників. Комітет профспілки охопив змаганням понад 39 тис. залізничників із 43,3 тис. працівників. Близько 22,8 тис. стахановців і ударників постійно перевиконували виробничі норми. Добову швидкість руху ешелонів було доведено до 800 км⁵⁸.

Проте, незважаючи на самовіддану працю робітників, залізничний транспорт не виконав планів перевезення вантажу в 2-й половині 1941 - 1942 рр. 1942р. за розкладом прослідувало лише 47% поїздів. Добове завантаження залізниць зменшилося проти 1940 р. більше ніж удвічі⁵⁹.

ДКО, ВЦРПС і наркомат шляхів сполучення протягом 1943 р. зміцнили господарські кадри, розпочали будівництво нових залізниць, поліпшили їх матеріально-технічне постачання й побутове забезпечення трудових колективів. Дорожні комітети охопили змаганням близько 89% залізничників 37 доріг, до 62% зростає кількість стахановців і ударників. Державний план перевезень виконали всі залізниці. Добове завантаження збільшилося на 3 тис. вагонів порівняно з минулим роком⁶⁰.

На підприємствах будівельної індустрії профспілки очолили рух за сумісництво професій. За відсутності належних засобів механізації на будовах переважала ручна праця. Для підвищення ефективності будівництва адміністрація й профспілкові комітети організували навчання молодих робітників, допомагали їм оволодівати суміжними професіями, удосконалювати організацію й технологію праці. На початку 1942 р. профспілка робітників будівництва важкої промисловості Уралу й Західного Сибіру охопила різними формами змагання на будовах Челябінської області 57% будівельників, Узбецької РСР - 51%⁶¹. Важкі умови праці й побуту будівельників за відсутності належного матеріального стимулювання стали перешкодою на шляху масового залучення робітників галузі до участі в змаганні.

Восени 1941 р. на підприємствах тилу виник рух за створення молодіжних бригад, які змагалися за присвоєння звання "Фронтowa бригада". ВЦРПС визначила основні напрями їх діяльності, наголосивши, що головним їхнім завданням є виконання щоденних виробничих норм всіма членами колективу не менше як на 200 %⁶². Робота таких колективів будувалася на високій трудовій дисципліні, самовідданій, виснажливій і вміло організованій праці. Робітники фронтowych бригад тижнями не залишали цехів, виконуючи замовлення фронту.

Рух молодіжних бригад за роки війни став однією з наймасовіших форм змагання. Шість фронтowych бригад Артемівського машинобудівного заводу, що продовжив роботу в Єгоршині Свердловської області, виконували виробничі норми протягом 1943 р. на 200-300%⁶³. У 1943 р. завкоми підприємств озброєння й боєприпасів організували змагання 3,4 тис. бригад, які налічували 30 тис. молодих робітників. Продуктивність праці в галузі зросла на 20%⁶⁴.

На танковому заводі ім. Комінтерну за звання фронтowych змагалася 982 бригади (понад 10 тис. робітників). Наступного року 309 із них вибороли звання фронтowych, а 9 - гвардійських. Серед кращих були колективи українських стахановців Т.Броневої, М.Гудимова, В.Волошанина, А.Кушнарюк, А.Панферова. Достроково, до 25 грудня 1943 р., виконали річний план 208 робітників фронтowych бригад, два річних завдання - 123, три - 28. Завком Челябінського тракторного заводу розгорнув змагання серед 2,5 тис. молодіжних бригад (18 тис. робітників). У першому кварталі 1943 р. 319 із них за героїчну працю були удостоєні звання фронтowych. До квітня 1944 р. профспілкові організації й адміністрація тракторних і танкових заводів охопили змаганням 2493 молодіжних бригади (17,5 тис. робітників)⁶⁵.

Фронтové бригади працювали також і в районах бойових дій. Ремонт літаків на аеродромах здійснювали бригади Київського авіаційного заводу, розташованого в Новосибірську. За трудові досягнення слюсарі І.Гулак, Лойненко, Романюк, Шабанов були нагороджені орденами й медалями⁶⁶.

Високої продуктивності праці, економії матеріалів і якості пошиття обмундирування досягли молодіжні й фронтové бригади швейних підприємств України, що працювали в тилу. Швачки, очолювані Макаровою з Харківської фабрики "Більшовичка України", розташованої в Семипалатинську (Казахська РСР), щорічно виконували виробничий план на 400%. Місячні плани 1944 р. колектив виконував на 210-220%⁶⁷.

1943 р. в промисловості СРСР працювало 36 тис. молодіжних бригад (300 тис. робітників). Проте кваліфіковані робітники становили в них не більше 2-3 %⁶⁸.

Зростання продуктивності виробництва в перші роки війни (1942 р. воно становило, порівняно з 1940 р. - 180%, у 1943 - 139, 1944 - 142%) було результатом самовідданої, важкої й виснажливої праці робітників і наполегливості гос-

подарських органів і профспілок. Найбільших темпів росту продуктивності праці досягли трудящі промисловості боєприпасів - на 54%, авіаційної - на 47%, танкової - на 43%⁶⁹.

Аналіз документів галузевих ЦК профспілок свідчить, що в організації змагання за роки війни були періоди піднесення й спаду. 1943 р. зменшилася кількість учасників змагання серед робітників залізорудної промисловості східних районів (із 83,4% до 81,5%), а на підприємствах важкого машинобудування - з 76% до 69,7%. Наступного року спала трудова активність металургів центральних районів⁷⁰. Серед причин - постійний процес перебудови, удосконалення виробництва військової техніки, нестача й низька кваліфікація кадрів, їх плинність і реевакуація, мізерні матеріальні стимули, надзвичайно важке матеріально-побутове становище й умови праці, байдуже ставлення окремих партійних і господарських органів до організації змагання.

На визволеній території України профспілки відновили змагання між робітниками різних галузей виробництва та регіонами СРСР за якнайшвидшу відбудову економіки. Шахтарі Донбасу продовжили змагання з гірниками Кривбасу, Кізелівського й Підмосковного вугільних басейнів і нафтовиками Баку, робітники шахт і рудників Нікопольського марганцевого родовища - з трудівниками Чиятури, коксохіміки й металурги Придніпров'я й Донбасу - з колегами Уралу та Сибіру, машинобудівники - з колективами споріднених підприємств Ленінграда, Москви.

Переможцям змагання за професіями встановили звання "Кращий слюсар", "Кращий токар" і т. п. XII пленум ВЦРПС (березень 1944 р.) указав на необхідність подання для нагородження орденами й медалями, присвоєння звання лауреатів Державної премії СРСР стахановцям і новаторам виробництва, які постійно здобувають перші місця в змаганні⁷¹.

Профспілки України зосередили увагу на організації індивідуального змагання. ЦК профспілки шахтарів Донбасу спільно з наркоматом вугільної промисловості СРСР розробили й схвалили в листопаді 1943 р. положення про присвоєння звання "Майстер вугілля в дні Вітчизняної війни" робітникам основних професій, які виконують місячний план не менше, як на 150%. Подання для присвоєння звання робили комітет профспілки й начальник шахти, а схвалювали його вищий профспілковий орган і керуючий трестом. Робітники, які удостоювалися звання, щомісяця отримували грошову винагороду на суму 500 руб., а також дозвіл на першочергове придбання продуктових і промислових товарів на суму, що не перевищувала 30% місячної премії за майстерність⁷².

Число майстрів вугілля зростало з кожним днем. На початку січня 1944 р. вибійник шахти №19-20 "Артемвугілля" М.Афонін видобув за зміну 67,8 т вугілля, що становило 20 норм. Змагаючись із ним, Б.Калюжний виконав у цей же день 16 норм. До 15 серпня М.Афонін виконав три річні завдання, Б.Калюжний - два, а 44 гірники шахти - річний план. Протягом року М.Афонін установив три вседонецькі рекорди з видобутку вугілля⁷³.

На початку лютого вибійник шахти №8 тресту "Боковоантрацит" Г.Седак перевищив рекорд М.Афоніна, виконавши норму на 2215%. Молодий гірник шахти №2-біс М.Головнєв нарубав 4 травня за зміну 86 т вугілля, що становило 2200% норми. Центральний орган ВЦРПС газета "Труд" 20 грудня сповістила про виконання вибійником шахти №28 "Венгеровка" тресту "Фрунзевугілля" комбінату "Ворошиловградвугілля" Л.Голоколосовим 7 річних планів. Гірники комбінату видали "нагора" понад план більше ніж 120 ешелонів вугілля⁷⁴.

Понад 2,8 тис. майстрів вугілля працювали на шахтах комбінату "Сталінвугілля". По два й більше річних завдань виконали О.Кеда, С.Рубан, І.Панаща-

тенко, М.Злобін, М.Гришутіна, В.Корзулова, Н.Кузьменко, Т.Таратутіна та ін. 1944 р. 225 тис. гірників Донбасу змагалися за звання "Майстер вугілля в дні Вітчизняної війни". Його були удостоєнні 5745 стахановців⁷⁵.

1945 р. ЦК профспілки гірників Донбасу й шахткоми охопили змаганням 231,3 тис. робітників із 371,5 тис. зайнятих у вугільній промисловості. Середньодобовий видобуток вугілля у вересні збільшився порівняно із січнем на комбінатах "Сталінвугілля" на 32,5%, "Донбасантрацит" на 37,2%, "Ростоввугілля" на 29,4%, "Ворошиловградвугілля" на 27,2%. Шахтарі басейну видобули 9 990,7 тис. т вугілля, що становило 100,2% річного плану⁷⁶.

У березні 1944 р. президія ЦК профспілки робітників залізорудної промисловості південних районів СРСР ухвалила рішення про відновлення індивідуального та інших форм змагання між гірниками Кривбасу й шахтарями Донбасу. Видатних трудових успіхів у змаганні досягли бурильники шахти "Валявка" І.Кобзар та І.Стадник. Із 1 серпня до 31 жовтня 1944 р. І.Стадник виконав 1,5 річних плани. По 7-10 виробничих норм щоденно виробляли майстри буріння шахти "Північна" П.Міхно, Ніколаєнко, Стрибайло, С.Холкін, рудоуправління ім. К.Лібкнехта О.Довженко й І.Жеваго, 5 стахановців рудника ім. Ілліча. Виробниче завдання 2 й 3 кварталу колективи Кривбасу виконали на 116%. Понад 2 тис. гірників виконували 2-3 норми за зміну⁷⁷. За підсумками індивідуального змагання, звання "Кращий за професією" були удостоєнні 2487 гірників басейну. Протягом 1943-1945 рр. колективи підприємств гірничорудної промисловості України 31 раз перемагали у всесоюзному змаганні⁷⁸. Успіхів у розгортанні індивідуального змагання досягла профспілка робітників сільськогосподарського машинобудування, якій підпорядковувалися первинні організації 25 заводів. У 1 кварталі 1945 р. за звання кращого за професією змагалися 11,8 тис. робітників із 14,4 тис. зайнятих на виробництві. З них 630 були удостоєні цього звання. Підсумовуючи роботу ЦК профспілки за 1944-1945 рр. VIII пленум зазначив, що колективи підприємств сільськогосподарського машинобудування, які виробляли переважно озброєння й боєприпаси, протягом війни 134 рази перемагали у всесоюзному змаганні. ЦК ВКП(б) 23 рази нагороджував їх перехідними червоними прапорами, а 408 робітників і спеціалістів було удостоєно державних нагород⁷⁹.

Проте формальний підхід окремих центральних, фабрично-заводських комітетів і адміністрації підприємств до організації змагання, брак економічних можливостей стимулювати продуктивність праці, призводили до того, що значна кількість робітників не були ним охоплені. Завкоми металургійних заводів залучили в 1944 р. до індивідуального змагання лише 68,2 тис. металургів із 86 тис. робітників, профкоми підприємств промисловості будівельних матеріалів - 8,8 тис. із 13,9 тис., промислового будівництва - 42 тис. із 105 тис.⁸⁰

Важливим засобом інтенсифікації відбудовчих процесів стало змагання молодіжних і фронтних бригад. Наприкінці 1943 р. профспілки шахт комбінату "Ворошиловградвугілля" організували змагання 295 молодіжних бригад. Колектив В.Фастовця шахти №28 "Венгеровка" в надзвичайно важких умовах видобував за зміну 75-80 т вугілля, значно перевиконуючи виробниче завдання. Гірники бригади Беліков і Стежников були нагороджені орденами Трудового червоного прапора. У червні 1945 р. в промисловості й на транспорті Донбасу за звання фронтних змагалися близько 5 тис. молодіжних бригад⁸¹.

Понад 220 молодіжних і фронтних бригад працювали на рудниках і шахтах Кривбасу. Вагомих успіхів у змаганні досяг колектив В.Яценка шахти "Південна" рудоуправління ім. Артема, який виконував щоденно 2-3 норми, а бригадир - до 7. 1944 р. на підприємствах гірничорудної промисловості України змагалися 1613 бригад, 580 із яких були удостоєні звання фронтних⁸².

На початку 1945 р. в металургійній промисловості республіки працювало 798 чоловічих і 185 жіночих бригад, із них 613 - фронтових⁸³.

У лютому 1944 р. ЦК профспілки робітників заводів важкого машинобудування СРСР розглянув на пленумі стан змагання молодіжних бригад за якнайшвидшу відбудову підприємств і налагодження випуску продукції. У його рішеннях зазначалося, що змагання за звання фронтових організоване на 23 основних заводах із 64. Бригади Аргунової, Горобцової, Калмикової й Пащенко Харківського турбогенераторного заводу щоденно виконували норму на 350%. Колектив Пащенко за підсумками всесоюзного змагання в 1 кварталі 1945 р. виборів 3 місце⁸⁴.

На початку 1945 р. в економіці України змаганням було охоплено 34 тис. молодіжних бригад. Значна їх кількість за видатні трудові досягнення була удостоєна звання фронтових⁸⁵.

Змагання трудящих за виконання виробничих планів стало одним із вирішальних факторів зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР і відбудови економіки. Профспілки охопили ним в Україні близько 69% робітників, ітерівців і службовців⁸⁶. Аналіз документів профспілкових організацій свідчить, що твердження радянських дослідників про 85% трудівників-учасників змагання є перебільшеними⁸⁷. Приписки були масовим і звичайним явищем радянської доби.

Усебічний розвиток профспілками різних форм виробничого змагання сприяв зростанню продуктивності праці. За 1942-1944 рр. вона піднялася в промисловості на 40%⁸⁸. Змагання робітників і спеціалістів стало важливим чинником удосконалення організації праці, технологічних процесів, упровадження нової техніки, обладнання, інструментів, раціонального використання трудових ресурсів, скорочення виробничого циклу, економії сировини й матеріалів, зменшення собівартості продукції. Основне завдання трудового змагання - зростання продуктивності праці - господарські органи й профспілки виконували в надзвичайно складних умовах перебудови виробництва й освоєння нової продукції, за відсутності належної кількості кваліфікованих робітників і спеціалістів, засобів механізації виробничих процесів, за наявності значних перебоїв у матеріально-технічному постачанні, за рахунок трудової мобілізації населення, масового запровадження понаднормової праці, збільшення тривалості робочого дня до 12-16 годин, скасування відпусток і вихідних днів, постійного підвищення норм виробітку.

Переважно моральне заохочення учасників змагання, важкі умови праці й життя нерідко породжували пасивне ставлення частини робітників до виконання взятих зобов'язань. Спроби профспілок зробити змагання масовим, різке збільшення виробничих норм і планів, мізерне матеріальне заохочення, формальне ставлення партійних, державних і господарських органів спричиняли як трудову наснагу, героїзм і рекорди, так і байдужість, приписки й фальшиві результати.

Морально-етична концепція змагання, розроблена ідеологами компартії, не була спрямована на задоволення нагальних потреб працівника й суспільства. Коли В. Ленін говорив, що "організація змагання повинна посісти визначне місце серед завдань радянської влади"⁸⁹, то йшлося про підпорядкування інтересів людей інтересам держави. Під впливом цілеспрямованої й тотальної пропаганди змагання сприяло трудовим досягненням свідомих робітників але фактично залишало поза сферою впливу більшість робітництва, яка орієнтувалася на реальні матеріальні стимули.

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. - Т. 1-3. - К., 1967-1969; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. - К., 1977. - Т.6-7; КПРС - організатор і натхненник соціалістичного змагання в промисловості України. - К., 1975; Профсоюзи ССРСР. Док-ты и материалы: В 4 т. - М., 1963. - Т.3; Социалистическое соревнование в СССР 1918-1964 гг. Док-ты и материалы профсоюзов. - М., 1965; Історія робітничого класу Української СРСР: У 2 т. - К., 1967. - Т.2.; История рабочих Донбасса: В 2 т. - К., 1981. - Т.2; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. - К., 1983.

² *Белоносов И.И.* Советские профсоюзы в годы войны. - М., 1970; *Коваль М.В.* Все для победы: Подвиг трудящихся Украины у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. - К., 1970; *Кондакова Н.И.* Профсоюзы - активный помощник Коммунистической партии в развертывании социалистического соревнования в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. (По материалам профсоюзов металлургов) // Коммунистическая партия - вдохновитель и организатор всенародного социалистического соревнования в СССР. - М., 1961; *Митрофанова А.В.* Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны. - М., 1971; *Морехина Г.Г.* Великая битва за металл (1941-1945 гг.). - М., 1974; *Рогачевская Л.С.* Социалистическое соревнование в СССР. Исторические очерки 1917-1970 гг. - М., 1977; *Слуцкий А., Сидоренко В.* Профсоюзы Украины после победы Великого Октября. - М., 1961.

³ История профсоюзов России. Этапы, события, люди. - М., 1999; Нариси історії професійних спілок України. - К., 2002.

⁴ *Кульчицкий С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939). - К., 1999.

⁵ *Майер Р.* О чудесах и чудовищах. Стахановское движение и сталинизм // Отечественная история. - 1993. - №3. - С. 56.

⁶ Більшовик України. - 1939. - № 9. - С. 30.

⁷ КПРС в резолюціях. - Т. 5. - С. 411.

⁸ Там же. - С. 411-412.

⁹ Коммунистическая партия Украины в резолюциях, решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - К., 1977. - Т. 2. - С. 614-615, 618.

¹⁰ Червоний гірник. - 1940. - 28 липня.

¹¹ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. - К., 1983. - С. 337.

¹² Дніпропетровський металург. - 1939. - 26 травня.

¹³ Советская Украина. - 1939. - 2 июля.

¹⁴ Стахановец. - 1941. - №4. - С. 18; Кіровоць. - 1941. - 30 січня.

¹⁵ Советская Украина. - 1941. - 26 января, 18 апреля.

¹⁶ История профсоюзов СССР. - Ч. 2. - М., 1979. - С. 11.

¹⁷ Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР. - К., 1972. - С.87; Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. - К., 1973. - Т.1. - С. 242.

¹⁸ Советская Украина. - 1939. - 10 января.

¹⁹ Історія України: нове бачення. - К., 1996. - Т. 2. - С. 281; *Кульчицкий С.В.* Назв. праця. - С. 228.

²⁰ *Кульчицкий С.В.* Назв. праця. - С. 228.

²¹ Народное хозяйство СССР в 1960 г. Статист. ежегодник. - М., 1961. - С.188-189.

²² КПРС в резолюціях. - Т. 5. - С. 451, 454-461.

²³ Бюллетень ВЦСПС. - 1941. - №4. - С. 1-4.

²⁴ *Чернега П.М.* Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945). - К., 1987. - С. 14-15.

²⁵ Советская Украина. - 1941. - 19 июля; Профсоюзы СССР. - Т. 3. - С. 257; Советский тыл в Великой Отечественной войне. - Кн. 2. - М., 1974. - С. 355.

²⁶ Труд. - 1944. - 27 июня.

²⁷ Чёрная металлургия. - 1941. - 28 июня.

²⁸ *Морехина Г.Г.* Указ. соч. - М., 1974. - С. 60.

²⁹ Там же.

³⁰ История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе: Сб. докум. и материалов. - Харьков, 1965. -Т.2. - С. 32.

³¹ История Коммунистической партии Советского Союза. - Т.5. - Кн. 1-2. - М., 1970 - С.441-442.

³² Профсоюзы СССР. - Т.3. - С. 266-269.

³³ *Чадаев Я.Е.* Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). - М., 1975. - С.92, 211.

³⁴ Труд. - 1942. - 26 сентября.

³⁵ *Чернега П.М.* Назв. праця. - С. 66; *Чадаев Я.Е.* Указ. соч. - С. 263.

³⁶ Центр зберігання й вивчення документів новітньої історії в Челябінську Російської Федерації (далі - ЦЗВДНІЧ РФ). - Ф. 288. - Оп. 6. - Спр. 213. - Арк. 32.

³⁷ Советская экономика в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. - М., 1970. - С. 91.

³⁸ ЦДАВО України. - Ф. 2759. - Оп. 1. - Спр. 32. - Арк. 35; Спр.37. - Арк. 1, 3, 15, 18, 39-40; Социалистические соревнования в СССР 1918-1964 гг. Док-ты и материалы профсоюзов. - М., 1965. - С. 236.

³⁹ Державний архів Єкатеринбурзької області Російської Федерації (далі - ДАЕО РФ). - Ф. 834. - Оп. 1. - Спр. 690. - Арк. 50; Профсоюзы СССР. - Т. 3. - С. 261-262.

⁴⁰ Труд. - 1943. - 14 февраля; Комуніст. - 1942. - 21 жовтня, 12 листопада.

- ⁴¹ ДАЄО РФ. - Ф. 834. - Оп. 1. - Спр. 696. - Арк. 27; Центр зберігання й вивчення документів новітньої історії в Єкатеринбурзі Російської Федерації (далі - ЦЗВДНІЄ РФ). - Ф. 4. - Оп. 37. - Спр. 87. - Арк. 19-20.
- ⁴² ЦЗВДНІЄ РФ. - Ф. 4. - Оп. 37. - Спр. 125. - Арк. 2; ДАЄО РФ. - Ф. 834. - Оп. 1. - Спр. 698. - Арк. 25.
- ⁴³ ДАЄО РФ. - Ф. 834. - Оп. 1. - Спр. 698. - Арк. 25.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. - Ф. 2596. - Оп. 1. - Спр. 333. - Арк. 51; Спр. 241. - Арк. 11-12.
- ⁴⁵ Там же. - Спр. 254. - Арк. 18; Спр. 333. - Арк. 38,49,52; Спр. 502. - Арк. 35, 43, 48.
- ⁴⁶ ЦЗВДНІЄ РФ. - Ф. 124. - Оп. 1. - Спр. 296. - Арк. 29; ЦДАВО України. - Ф. 2596. - Оп. 1. - Спр. 254. - Арк. 17; Спр. 203. - Арк. 15.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. - Ф. 2596. - Оп. 1. - Спр. 340. - Арк. 15,16; Спр. 502. - Арк. 3,4.
- ⁴⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. - Т.2. - М., 1961. - С. 511.
- ⁴⁹ ЦЗВДНІЄ РФ. - Ф. 288. - Оп. 6. - Спр. 287. - Арк. 54; Спр. 292. - Арк. 27, 28, 52; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. - Т. 2. - С. 512.
- ⁵⁰ ЦЗВДНІЄ РФ. - Ф. 288. - Оп. 6. - Спр. 132. - Арк. 63, 64.
- ⁵¹ ЦЗВДНІЄ РФ. - Ф. 4. - Оп. 37. - Спр. 195. - Арк. 15, 17; Спр. 196. - Арк. 195, 196.
- ⁵² Профсоюзы СССР. - Т. 3. - С. 262, 263.
- ⁵³ Труд. - 1942. - 1, 13 декабря, 27 сентября; ДАЄО РФ. - Ф. 841. - Оп. 1. - Спр. 161. - Арк. 46; Спр. 153. - Арк. 3, 5, 43; Профсоюзы СССР. - Т. 3. - С. 269.
- ⁵⁴ ДАЄО РФ. - Ф. 841. - Оп. 1. - Спр. 161. - Арк. 46; ЦЗВДНІЄ РФ. - Ф. 4. - Оп. 18. - Спр. 16. - Арк. 114; Оп. 37. - Спр. 42. - Арк. 39, 40.
- ⁵⁵ Труд. - 1943. - 17 апреля.
- ⁵⁶ Партийная организация Челябинской области в Великой Отечественной войне. Сб. док-тов и материалов. - Челябинск, 1967. - С. 161.
- ⁵⁷ Советская Украина. - 1943. - 15 января.
- ⁵⁸ Тыл - фронту. Сб. воспоминаний, очерков, документов, писем. - Челябинск, 1990. - С. 221-229; Партийная организация Челябинской области в Великой Отечественной войне. - С. 125.
- ⁵⁹ Советская экономика в период Великой Отечественной войны. 1941-1945. - С. 230; *Вознесенский Н.А.* Военная экономика СССР в период Отечественной войны. - М., 1947. - С. 102.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. - Ф. 2357. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 6; Труд. - 1943. - 1 августа; *Куманев Г.А.* Железнодорожный транспорт на службе тыла // Советский тыл в Великой Отечественной войне. - М., 1974. - Кн. 2. Трудовой подвиг народа. - С. 219.
- ⁶¹ ДАЄО РФ. - Ф. Р 554. - Оп. 2. - Спр. 551. - Арк. 42, 67.
- ⁶² Профсоюзы СССР. - Т. 3. - С. 270.
- ⁶³ ЦЗВДНІЄ РФ. - Ф. 4. - Оп. 37. - Спр. 194. - Арк. 131-133.
- ⁶⁴ Державний архів Російської Федерації (далі - ДАРФ). - Ф. 5451. - Оп. 25. - Спр. 592. - Арк. 15-21.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. - Ф. 2596. - Оп. 1. - Спр. 254. - Арк. 36; Спр. 333. - Арк. 109-114; Спр. 502. - Арк. 9, 10, 45; Оп. 2. - Спр. 4. - Арк. 163.
- ⁶⁶ ЦДАГО України. - Ф. 166. - Оп. 3. - Спр. 307. - Арк. 62.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. - Ф. 2591. - Оп. 1. - Спр. 79. - Арк. 78.
- ⁶⁸ Социалистическое соревнование в СССР. - С. 268.
- ⁶⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945. - Т. 6. - С. 74; Развитие советской экономики. Стат. материалы. - М., 1961. - С. 99.
- ⁷⁰ Профсоюзы СССР. - Т. 3. - С. 373.
- ⁷¹ Там же. - С. 321, 322.
- ⁷² Социалистическое соревнование в СССР. - С. 148.
- ⁷³ Труд. - 1944. - 5 января, 17 августа; ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 46. - Спр. 150. - Арк. 83.
- ⁷⁴ Труд. - 1944. - 8 февраля, 1 июня, 3 ноября, 20 декабря.
- ⁷⁵ *Чернега П.М.* Указ. соч. - С. 100, 101.
- ⁷⁶ ЦДАВО України. - Ф. 4957. - Оп. 1. - Спр. 16. - Арк. 68.
- ⁷⁷ ДАРФ. - Ф. 5451. - Оп. 25. - Спр. 815. - Арк. 9; Труд. - 1944. - 7 июля, 13 июля, 6 сентября, 8 октября, 2, 11 ноября.
- ⁷⁸ ЦДАВО України. - Ф. 4957. - Оп. 1. - Спр. 13. - Арк. 99-101.
- ⁷⁹ Там же. - Ф. 2597. - Оп. 1. - Спр. 100. - Арк. 3; Спр. 119. - Арк. 1, 24.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 18. - Спр. 410. - Арк. 91; Спр. 414. - Арк. 5.
- ⁸¹ Там само. - Ф. 1. - Оп. 70. - Спр. 197. - Арк. 40, 91; Спр. 786. - Арк. 26.
- ⁸² Там само. - Ф. 1. - Оп. 46. - Спр. 391. - Арк. 12; Труд. - 1944. - 2 ноября; *Кучма И.П.* Восстановление горнорудной промышленности Украины. Из опыта работы партийных организаций Криворожского и Никополь-Марганцевого бассейна. 1944-1950 гг. - Днепропетровск., 1957. - С. 22.
- ⁸³ ДАРФ. - Ф. 5451. - Оп. 25. - Спр. 1063. - Арк. 67; ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 46. - Спр. 419. - Арк. 72; ЦДАВО України. - Ф. 4957. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 93.
- ⁸⁴ Турбовелетень. - 1944. - 26 червня; 1945. - 12 травня; ДАРФ. - Ф. 5451. - Оп. 25. - Спр. 723. - Арк. 6.
- ⁸⁵ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 70. - Спр. 9. - Арк. 32.
- ⁸⁶ ЦДАВО України. - Ф. 4957. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 128; Спр. 5. - Арк. 76, 77, 125, 277; Спр. 6. - Арк. 43; Спр. 7. - Арк. 21, 28, 33, 67; Спр. 10. - Арк. 42; Спр. 13. - Арк. 39, 70; Спр. 14. - Арк. 44; Спр. 16. - Арк.

43, 68; Спр. 17. - Арк. 133; Спр. 18. - Арк.3, 57, 91, 152; Спр. 22. - Арк. 55; Спр. 28. - Арк. 50; Ф. 2597. - Оп. 1. - Спр. 119. - Арк. 24; ЦДАГО України. - Ф. 1.- Оп. 18. - Спр. 410. - Арк. 91, 104; Спр. 414. - Арк. 5; Спр. 415. - Арк. 55, 57, 71; Ф. 166. - Оп. 3. - Спр. 322. - Арк. 22, 38; Спр. 409. - Арк. 109 (підрахунки автора).
⁸⁷ КПРС - організатор і натхненник соціалістичного змагання в промисловості України. - К., 1975. - С. 148; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. - С. 382.
⁸⁸ История профсоюзов СССР. - Ч. 2. - С. 39.
⁸⁹ *Ленін В.І.* Первісний варіант статті "Чергові завдання радянської влади"// Повне зібрання творів. - Т. 35. - С. 142.

In the article the author analyses the character and efficiency of industrial contest of Ukrainian workers.

С.О.Наумов, С.І.Посохов*

ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджуються роль Харківського університету у суспільному русі ХІХ - початку ХХ ст., діяльність його представників у громадських та політичних організаціях монархічного, ліберального, революційного та національно-визвольного спрямування.

Університети ніколи не стояли осторонь від суспільства, навпаки, вони активно відгукувалися на його проблеми. Відомий учений М.І.Пірогов із цього приводу, зокрема, зазначав: "Університет відображає сучасне суспільство, в якому він живе, більше, ніж інші установи. Якщо поглянути на університет глибше, можна впевнено визначити дух суспільства й усі громадські прагнення, й дух часу... Суспільство видно в університеті як у дзеркалі й перспективі. Університет є й кращий барометр суспільства"¹. Друга половина ХІХ - початок ХХ ст. дають чимало прикладів, які підтверджують цю тезу.

Університетська проблематика у радянській історіографії була здебільшого представлена працями з історії студентського руху, який розглядався як "резерв революційного руху". Якщо відкинути ідеологічні нашарування, у цих дослідженнях можна знайти безліч цікавого матеріалу. Чимало такого роду праць торкаються й історії Харківського університету. Серед перших значних так званих "студентських історій" ХІХ ст. є діяльність Харківсько-Київського таємного товариства. Реакція на ці події вийшла за межі Російської імперії. Повідомлення про них з'явилося у "Колоколі". Через студента Богомолова О.І.Герцен повідомляв про свою підтримку й "особливі сподівання на Малоросію та Харків"². У подальшому студентські виступи відбувалися у 1861, 1869, 1874, 1878, 1881, 1882, 1884, 1886, 1887 роках. Усі вони виникали стихійно, проходили неорганізовано й швидко ліквідовувалися владою та поліцією. Студенти, збуджені тим чи іншим кроком уряду в університетському питанні, збиралися в одній аудиторії або влаштовували збори на вулиці. Здебільшого їхні вимоги мали суто академічний характер³, тобто стосувалися питань, пов'язаних із функціонуванням вищих навчальних закладів та регламентацією студентського життя з боку уряду. Не виходив за їх межі і виступ 1899 р.⁴, хоча слід зазначити, що це був перший загальноросійський студентський страйк.

Студентство брало активну участь у діяльності революційних організацій,

* Наумов Сергій Олександрович - канд. іст. наук, доцент історичного факультету Харківського університету ім. В.М.Каразіна; Посохов Сергій Іванович - канд. іст. наук, професор, декан історичного факультету Харківського університету ім. В.М.Каразіна.

виступало в ролі основного "постачальника революційних кадрів"⁵. За підрахунками В.С.Антонова, із 5664 учасників революційного руху 70-х років студентів і вільнослухачів було 2023, або 35,7%⁶. За іншими даними, 42% землевольців були зв'язані з вищими навчальними закладами, 64% репресованих народовольців були зі студентів⁷. Першочерговою була роль студентів і у визвольних рухах народів Російської імперії, зокрема, в українському⁸. У першій половині 60-х років XIX ст. студенти становили понад 70% активістів українофільських громад⁹. У той час, як у Німеччині, Франції, Британії університети були ефективними провідниками централізаторського націоналізму, у Центральній та Східній Європі вони ставали осередками опору асиміляторським зусиллям домінуючих груп. Наявність університетів у Харкові та Києві при відсутності таких на території Білорусії - одна з важливих причин якісних відмінностей національного руху в Україні¹⁰.

Немає сумніву, що студентський рух мав досить велике значення. Він привертав до себе увагу. Колективний протест, звернення до громадської думки - все це для самодержавної Росії були майже нечувані раніше форми поведінки. Не дивно, що влада вбачала у цьому, перш за все, політичний рух. Початок XX ст. ще більше переконав її у цьому.

Студентство суттєво впливало й на викладачів. Відомо чимало прикладів протесту студентів проти окремих професорів. Причинами цього були погане викладання, нетактовна поведінка чи грубість викладача, неухвага до прохань студентів. Так, харківські студенти були невдоволені професором І.О.Каленіченком, котрий був людиною обдарованою, одним із кращих лікарів у місті, але повністю займався приватною практикою, лекції читав абияк, за чужим друкованим текстом¹¹. Проте здебільшого це було пов'язано з політичною спрямованістю тих чи інших лекцій, невідповідним настроєм студентської аудиторії світоглядом, який пропонував своїм слухачам лектор. Вельми характерним у цьому плані є епізод із лекціями запеклого монархіста П.М.Буцинського, які були освітані студентами, а також супроводжувалися розповсюдженням прокламацій¹².

Втім, досліджуючи університетське середовище, безсумнівно, перш за все слід згадувати викладачів. На відміну від студентів, вони є більш стабільними зберігачами університетських традицій, суттєво впливали на формування світогляду своїх слухачів. Серед професорів були й такі, які не лише співчували студентському руху, а й самі виявляли опозиційні настрої.

Протягом другої половини XIX ст. зіткнення між професурою та урядом відбувалися досить часто¹³. Але в даному випадку важливо підкреслити, що деякі професори не лише відстоювали університетські права, насамперед автономію, а фактично пропонували необхідність більш загальних змін у суспільстві.

На середину 1850-х років суспільство (й особливо університетське середовище) було вже досить сенсифілізованим, щоби при першій-ліпшій можливості не лише словами, а й діями виявити свою прихильність реформам. Так, у Харківському університеті з професорської кафедри почала лунати "проповідь" Д.І.Каченовського на користь громадянської свободи¹⁴. На думку сучасників, у той час Каченовський став центром інтелектуального руху в Харкові¹⁵. І хоча про нього говорили, що він очолив ліву меншість в університетській раді¹⁶, можна сказати, що його думки були близькі багатьом представникам університетської корпорації, принаймні, як зазначають мемуаристи, "більшість не могла не рахуватися з ним"¹⁷. Тим паче, його ідеї сприймалися студентством. У спогадах про нього є такі вельми показові рядки: "Наскільки значним був вплив Каченовського на слухачів? Це питання, яке вирішити досить складно. Між харківськи-

ми студентами, поряд з партіями українофілів, вельми численною, і слов'янофілів, далеко нечисленною, існувала партія, яку називали каченофілами¹⁸. Із часом він набув загальноросійського визнання як авторитетний виразник ліберальних поглядів. Показовим є і той факт, що через Д.І.Каченовського, який у 1858 - 1859 рр. був за кордоном, велося листування між Харковом і Лондоном, а точніше - між харківським студентством та О.І.Герценом¹⁹.

Нерідко професори своїми діями фактично підтримували студентські виступи. Так, під час заворушень у лютому 1886 р. у зв'язку із 25-річчям скасування кріпацтва професор університету І.І.Дитятін прочитав студентам лекцію про значення селянської реформи "у вельми ліберальному дусі"²⁰. І це було тоді, коли уряд заборонив у будь-якій формі відзначати цей ювілей. Пізніше на нього надійшли доноси про те, що він у розмовах зі студентами виступає проти уряду, листується з неблагонадійними особами, бере участь у вечірках студентів тощо. Врешті-решт у 1887 р. його було усунуто із кафедри²¹.

Можна навести і приклади того, як професори університету поширювали національно-визвольні ідеї, висловлювали з кафедри федералістські погляди, брали участь у вшануванні Т. Г. Шевченка на його роковини тощо. Д.М.Овсянко-Куликовський, згадуючи про О.О.Потебню, писав: "Питання національно-культурного розвитку були для нього не лише предметом теоретичного інтересу, але й живою та науковою проблемою життя. Зрозуміло, з якою гіркотою та яким незадоволенням реагував він на русифікаторську політику тодішнього реакційного уряду в українському питанні"²². Звичайно, така діяльність була постійно під підозрою, і ці професори зазнавали утиску. Зокрема на звернення О.О.Потебні про дозвіл влаштувати панахиду в університетській церкві з приводу смерті М.І.Костомарова попечитель навчального округу дав позитивну відповідь, але заборонив робити оголошення для публіки та в газетах²³. Професору М.Ф.Сумцову заборонили захищати дисертацію, вважаючи, що вона може викликати студентські демонстрації²⁴. Був звинувачений в "українофільстві" і на деякий час виведений зі складу штатних викладачів Д.І.Багалій. Усі його надруковані роботи мусили, слідом за автором, пройти перевірку на благонадійність. Тематика його докторської дисертації також викликала підозру²⁵.

Ліберальні погляди, які утвердилися в університетському середовищі і часто ставали основою для появи опозиційних настроїв, впливали й на формування суспільної свідомості поза межами навчального закладу. Важливо відзначити і ще один аспект. Справедливо помічено, що університети стали своєрідною моделлю громадянського суспільства і в цьому плані передували сучасному типу європейської цивілізації. Яскраві приклади боротьби за демократію дав Харківський університет. Діяльність Й.Б.Шада і Т.Ф.Осиповського у першій половині XIX ст., Д.І.Каченовського у середині століття, О.О.Потебні, М.С.Дринова, Д.І.Багалія, М.Ф.Сумцова у другій його половині демонструє нам зв'язки поколінь, які виборювали для університету автономію, демократичні цінності. І ці діячі не були самотні. Університет більшістю голосів виступив проти посилення інспекції (1879 р.), зниження ролі Ради, обов'язкового відвідування лекцій студентами тощо. Університетські професори виступали проти національної, соціальної, статевої дискримінації. Вони були серед ініціаторів створення недільних шкіл, жіночих навчальних закладів, домагалися збільшення кількості стипендіатів, фактично ігнорували встановлену відсоткову норму для євреїв тощо.

Останні роки XIX ст. і початок XX ст. в історії Російської імперії та, зокрема, Наддніпрянської України були часом радикалізації суспільних настроїв, втягнення широких верств населення в політичну боротьбу, виникнення загаль-

норосійських і національних партій. Визначальну роль у цих процесах відіграла інтелігенція. Втім, звичайно, переважна більшість викладачів Харківського університету, як і майже вся російська професура, і на межі XIX - XX ст. жила суто академічним життям, була далекою від суспільно-політичного руху. Їхня громадська активність виявлялася здебільшого в культурно-просвітницькій діяльності з метою прилучення населення до надбань світової і вітчизняної культури, ознайомлення з новітніми науковими досягненнями, подолання забобонів і невігластва.

Частково цю функцію виконували наукові товариства, що існували при університеті. Так, при педагогічному відділі Історико-філологічного товариства, яким керував М.Ф.Сумцов, у 1895 р. був створений лекційний комітет із метою проведення загальнодоступних наукових читань для харківських учителів. Уже за два роки він поширив свою діяльність на усі верстви населення значного регіону: Сходу України, Кубані та Області Війська Донського. У комітеті працювали Д.І.Багалій, В.П.Бузескул, Д.М.Овсяннико-Куликовський, С.В.Соловійов, М.Ф.Сумцов²⁶.

Тісний зв'язок існував між університетом і Товариством поширення грамотності в народі, головами правління якого у різний час були А.П. Шимков, П.Т.Степанов, В.Я.Данилевський, М.П.Чубинський²⁷. Видавничий комітет товариства під керівництвом Д.І. Багалія видав за 10 років понад 1 млн. дешевих книг для народу, що розійшлися по всій Росії. Попри фактичну заборону українського друкованого слова, із 95 брошур комітету 5 були надруковані українською мовою²⁸. З ініціативи В.Я.Данилевського і М.А.Гредескула при товаристві в 1891 р. було відкрито першу в Харкові безплатну народну читальню. Її справами керував комітет, який очолювали В.Я. Данилевський, І.П.Осипов, Г.І.Лагермарк. Головою комітетів інших двох читалень товариства був В.Я.Степанов. В.Я.Данилевський став ініціатором заснування комісії із влаштування сільських безплатних бібліотек²⁹. Університетські співробітники були причетними і до відкриття в Харкові Народного дому Товариства поширення грамотності в народі (1903 р.). Згодом там читали лекції В.Я.Данилевський, П.П.Прокопенко та ін.³⁰. Об'єктом постійної уваги була міська бібліотека, головою правління якої у 1893 - 1906 рр. був Д.І.Багалій, а його наступником став О.П.Грузинцев.

Викладачі університету брали безпосередню участь у вирішенні проблем Харкова у складі міської думи. Протягом 1893 - 1917 рр. думськими гласними були не менше 25 університетських професорів і доцентів, причому М.Ф.Сумцов працював у думі 5 трирічних термінів, Д.І.Багалій - 4, М.Є.Дорофєєв, В.Ф.Лєвиський, І.М.Оболенський, М.М.Салтиков, М.І.Светухін - по 3. О.К.Погорілко упродовж 12 років був міським головою. Така тривалість перебування у виборному самоврядному органі є доказом плідної діяльності цих людей, свідчить про їх високий авторитет, визнання їхніх заслуг міською громадою.

Суспільними питаннями ширшого масштабу, котрі виходили за рамки міського життя, на межі століть переймалися лише поодинокі працівники університету. В українофільській громаді, що в 90-і рр. доживала свого віку, працював О.О.Потебня. Культурницьку роботу в національному дусі обережно вів М.Ф.Сумцов за підтримки Д.М.Овсяннико-Куликовського. Я.Я.Трутовський підтримував зв'язок із харківським гуртком Братства тарасівців. У нього переховувалась отримана тарасівцями із Галичини безцензурна українська література - твори М.П.Драгоманова, С.А.Подолінського, заборонена поезія Т.Г.Шевченка, періодика тощо³¹. Я.Я.Трутовського було заарештовано і притягнуто до дізнання, а згодом тривалий час він перебував під наглядом поліції, піддавався обшукам. У 1903 р., передусім завдяки зусиллям М.Ф.Сумцова, Харківська дума офі-

ційно взяла участь у відкритті пам'ятника І.П.Котляревському в Полтаві, яке перетворилось у перше загальнонаціональне свято і водночас відкрити акцію протесту. Думу представляли О.К.Погорілко, Д.І.Багалій та М.Ф.Сумцов, який був і автором урочистого адреса.

Опозиційні настрої серед співробітників університету вперше виявилися під час студентських виступів 1899-1901 рр. Ліберальні викладачі співчутливо ставилися до вимог студентів, але закликали їх діяти в межах закону, припинити страйк і чекати реформ. Значну роль у політичних організаціях інтелігенція почала відігравати тільки напередодні і в роки Першої російської революції. Її наближення, загострення соціальних конфліктів, загальне суспільне пожвавлення, неефективна внутрішня політика самодержавства - все це, з одного боку, актуалізувало пошук виходу із вибухонебезпечної ситуації, що склалась у країні, а з іншого, - стимулювало усі верстви населення до ідейно-організаційного самовизначення, формування власної політичної позиції та її реалізації.

Верхній прошарок російської інтелігенції був єдиним у запереченні ліво-радикальних варіантів розв'язання ситуації, закликів до ліквідації існуючого ладу. Але бачення університетськими викладачами перспектив російської державності, шляхів вирішення суспільних проблем із самого початку істотно відрізнялося. Ліберали відстоювали необхідність модернізації політичної системи, демократичних перетворень у напрямку конституційної монархії, які б дали можливість зняти суспільну напругу. Деякі з них увійшли до складу першої загальноросійської ліберальної організації "Союз Освобождения" (М.А.Гредескул, М.П.Чубинський)³², були учасниками бенкетної і петиційної кампаній 1904 р., у ході яких висувалися вимоги демократизації політичного ладу. Опозиційні думки відкрито висловлювались у Юридичному товаристві (голова М.А.Гредескул), а 6 листопада 1904 р. тут обговорювалося звернення до уряду про необхідність реформ. М.І.Светухін на засіданні Харківської думи 8 грудня 1904 р. говорив про необхідність загального рівного виборчого права незалежно від майнового цензу, станової і національної приналежності³³. За антиурядові виступи у 1904 р. був заарештований і висланий із Харкова Л.М.Яснопольський³⁴.

Інша частина професури вкрай негативно ставилася до революційних виступів студентства, опозиційної діяльності взагалі, сповідувала монархічно-консервативні погляди. Вважаючи революційний рух неорганічним, інспірованим антидержавними й антиросійськими силами, посяганням на вікові підвалини російського суспільства і насамперед на його першооснову - самодержавство, вони вбачали вихід у зміцненні абсолютизму і викоріненні "крамоли". Представники університету організували й очолили монархічно-охоронну течію в Харкові, першими в Росії утворивши провінційний відділ першої організації відповідного спрямування - "Русского собрания". Головою відділу, який розпочав свою роботу в листопаді 1903 р., став А.С.В'язигін³⁵, членами Ради - Я.А.Денисов, Т.І.Буткевич, П.М.Буцинський. Друкованим органом відділу став журнал "Мирный труд", редактором якого був А.С.В'язигін. Друкарня журналу стала центром видання чорносотенної літератури у всеросійському масштабі. Один із засновників "Русского собрания" в Харкові М.А.Остроумов у 1903-1904 рр. редагував губернський офіціоз "Харьковские ведомости". Під його керівництвом газета набула такого характеру, що Товариство поширення грамотності в народі відмовилося передплачувати її для шкіл, а в пресі і міській думі розгорнулася гостра критика видання³⁶. І.І.Філевський був одним з організаторів і членом Ради релігійно-просвітницького Братства Озерянської ікони Божої Матері, відкритого у січні 1904 р.³⁷.

Поштовхом до масової участі інтелігенції в суспільно-політичному житті

були революційні події 1905 р. Саме тоді університет став осередком політичного життя міста, і значною мірою завдяки йому Харків перетворився в один із головних центрів суспільно-політичного руху в Російській імперії. В університеті знаходили підтримку, розвиток і обґрунтування авангардні політичні ідеї, формувалися партійні активісти і справжні лідери не лише регіонального, а й загальноросійського масштабу. Запорукою цього стали загальна висока культура і фахові знання його представників, які забезпечували більш глибоке розуміння суспільних проблем, їх витоків і можливих шляхів розв'язання. Не випадково при тому, що активність виявляли викладачі різних факультетів, провідну роль у різновекторних організаціях відігравали гуманітарії - історики Д.І.Багалій, А.С.В'язигін, М.Ф.Сумцов, юристи М.А.Гредескул, М.О.Куплеваський, Л.Я.Таубер, М.П.Чубинський, економіст П.П.Мигулін, богослови Т.І.Буткевич, І.І.Філевський та ін.

"Кривава неділя" 9 січня 1905 р. викликала виступи протесту харківських студентів, які знайшли підтримку серед ліберальної професури³⁸. Активно виступали за реформування існуючого ладу більш радикально настроєні члени Медичного і Юридичного товариств. Уже в лютому 1905 р. Медичне товариство під головуванням О.Х.Кузнецова одногослосно підтримало вимогу скликання Установчих зборів і проведення корінних політичних, соціальних і економічних реформ³⁹. Юридичне товариство під головуванням М.А.Гредескула 19 березня засудило розправу над демонстрантами у Петербурзі й висловилося за скликання Установчих зборів на основі загального, рівного і прямого виборчого права⁴⁰. Університетські викладачі становили основу місцевого відділення Академічного союзу, який входив до широкої ліберальної коаліції "Союз союзів".

У зв'язку з революційними подіями заняття у навчальному закладі припинилися. Позиція університету щодо перспектив їх відновлення була викладена у спеціальній "Записці" (березень 1905 р.), де наголос робився на необхідності демократизації російського суспільства⁴¹. Напередодні нового навчального року царський уряд під тиском студентів та інтелігенції, а також із метою ослаблення їхньої активності надав університетам автономію з виборною адміністрацією. 6 вересня було офіційно відкрито Харківський університет. Рада обрала ректора і 4 деканів. 12 вересня збори студентів у присутності керівництва вузу та багатьох викладачів підтримали відкриття університету, але не з академічними, а політичними цілями (для політичного виховання народних мас). Із цим рішенням 16 вересня фактично погодилась і Рада університету, обґрунтувавши його таким чином: "Признается желательным, чтобы университет, как учреждение просветительное в широком смысле этого слова, влиял не только на избранную часть общества - студентов, но и на широкие круги населения, отзывался на все животрепещущие вопросы современности, освещая их, подвергая беспристрастному научному анализу перед лицом возможно широких слоев населения и воспитывая их таким образом умственно и политически"⁴².

Університет перетворився із навчального закладу в осередок політичної агітації. Таке становище не влаштувало його керівництво, але сприймалось як логічний наслідок розвитку подій, загальної ситуації в країні і місті. Ректор Л.В.Рейнгард повідомляв міністру освіти, що "Совет, вынужденный силой событий, единогласно постановил: автономный университет в обществе, лишенном свободы слова, свободы печати, свободы собраний, свободы личности, по необходимости служит местом, куда стихийно устремляется сознавшее свои права общество..."⁴³.

Проте події розгорталися за більш радикальним сценарієм, і університету судилося стати їх епіцентром у жовтні 1905 р. Оточений барикадами, він протягом кількох днів знаходився в руках озброєних студентів і робітників. Масштаб-

ного кровопролиття вдалося уникнути значною мірою завдяки мужній поведінці Л.В.Рейнгарда й особливо деканів В.П.Бузескула та М.А.Гредескула (у джеделах називаються також прізвища В.А. Стеклова⁴⁴ й І.П. Осипова⁴⁵), які встановили зв'язок із захисниками барикад і виступили посередниками між ними й губернатором, схилиючи обидві сторони до компромісу⁴⁶.

Позитивну роль у залагодженні конфлікту відіграв і комітет громадської безпеки, створений з ініціативи О.К.Погорілка, М.А.Гредескула та нового голови Медичного товариства М.І.Светухіна, який і очолив комітет. Відозву комітету "До громадян міста Харкова" із закликом до спокою підписали також П.І.Шатилов, В.В.Фавр, В.А.Стеклов, В.І.Талієв, Л.В.Орлов, Л.В.Рейнгард⁴⁷. А.М.Фатєєв і В.М.Устинов займались організацією міліції, яка підтримувала порядок на вулицях міста⁴⁸.

Особливо активним у жовтні був М.А.Гредескул, якого поліція навіть вважала членом РСДРП. Професора, за його власним свідченням, буквально "тягло до революції"⁴⁹. Крім участі в університетських подіях, він несподівано для багатьох вдався до революційної агітації. 17 жовтня М.А.Гредескул виступив із палкою промовою на багатотисячному мітингу на паровозобудівному заводі, закликаючи продовжувати натиск на самодержавство, оскільки "тільки революцією можна сломать упорство правительства і добитись прав для народа"⁵⁰.

З утворенням Конституційно-демократичної партії (згодом Партії народної свободи - ПНС) значна група викладачів університету, принаймні кількадесят осіб, поповнила її ряди, ставши інтелектуальним осередком Харківської організації ПНС. Серед лідерів місцевих кадетів були Д.І.Багалій, М.А.Гредескул, Л.Я.Таубер та ін. М.П.Чубинський очолив губернський комітет партії⁵¹. Крім того, він і М.А.Гредескул у 1908 р. увійшли до складу ЦК ПНС⁵². Останній редагував першу в Харкові кадетську газету "Мир". Вона виходила в світ усього два тижні і за опозиційний зміст була закрита, а її редактор потрапив до в'язниці. Редакторами кадетських чи прокадетських газет були М.П.Чубинський і М.О.Максимейко ("Волна", грудень 1905 р. - січень 1906 р.), А.М.Фатєєв і Б.В.Попов ("Накануне", березень - липень 1906 р.), П.Г.Ріттер ("Утро", 1906-1909 рр.)⁵³. Священик, приват-доцент І.І.Філевський очолив у Харкові так званий "обновленський" рух за демократизацію церковного життя, був редактором-видавцем "Церковної газети" (лютий - липень 1906 р.).

У період спаду революції активізувалися монархісти. З ініціативи і під керівництвом А.С.В'язигіна у грудні 1905 р. розпочалося створення масової чорносотенної організації - Харківського відділу "Союза русского народа" (СРН), статут якого склав теж А.С.В'язигіна. Бюро відділу знаходилося у приміщенні університету. Одним із чільних діячів СРН у загальноросійському масштабі був також Т.І.Буткевич. Праві тоді не знаходили підтримки у більшості студентів. На одній із студентських сходок було ухвалено бойкотувати Т.І.Буткевича, А.С.В'язигін, М.А.Остроумова й Я.А.Денисова, не записуватися на їхні лекції і вимагати звільнення цих професорів із університету, оскільки їхня діяльність "не відповідає ученому званню"⁵⁴. Було виділено групу студентів-революціонерів, котрі зривали лекції названих викладачів⁵⁵.

З усіх сфер політичної боротьби в роки революції викладачі університету були найпомітнішими в серії виборчих кампаній. Її відкрили чергові вибори до міської думи (лютий 1906 р.). Від різних політичних блоків гласними були обрані Д.І.Багалій, А.С.В'язигін, Я.А.Денисов, М.Є.Дорофєєв, А.М.Краснов, М.К.Кульчицький, В.Ф.Левитський, М.А.Остроумов, М.М.Салтиков, М.Ф.Сумцов. Головуючим у думі було затверджено Д.І.Багалія⁵⁶.

Гостра політична боротьба розгорнулася у Харкові під час виборів до І Дер-

жавної Думи. До чорносотенного списку кандидатів у вибірники (котрі мали безпосередньо обирати окремого депутата від Харкова) увійшли Т.І.Буткевич, А.С.В'язигін, М.К.Кульчицький, Я.А.Денисов, М.А.Остроумов. У списку октябристів ("Союз 17 октября") фігурували О.В.Гуров, П.П.Мигулін, декан медичного факультету Л.В.Орлов, від торгово-промислової партії - О.В.Ветухов. Як безпартійні йшли на вибори В.П.Бузескул, В.Ф.Левитський, Г.Ф.Шульц, М.І.Светухін, М.Г.Халанський⁵⁷. Незважаючи на несприятливі умови (різні обмеження, перешкоди, протидію і тиск з боку адміністрації), абсолютну перемогу на виборах у Харкові отримали кадети. До міської колегії вибірників пройшли тільки їхні кандидати (всього 80), 14 з яких представляли університет - Д.І.Багалій, Л.Л.Гіршман, Д.П.Міллер, Є.К.Редін, Л.В.Рейнгард, М.Ф.Сумцов, М.П.Чубинський та ін.⁵⁸.

У центрі небаченого політичного скандалу опинився М.А.Гредескул, котрий з грудня 1905 р. знаходився у в'язниці. Причиною арешту стала надрукована ним у газеті "Мир" стаття "Хто винний" із приводу вбивства поліцейського. Особливий гнів властей викликала фраза про те, що і вбитий, і вбивця - "жертвы преступного упорства правительства в его нежелании дать стране нормальный порядок государственной жизни. ...Вот истинный злодей этой жестокой драмы: упорное и тупое русское правительство"⁵⁹. Рада університету в лютому 1906 р. порушила питання про звільнення М.А.Гредескула із в'язниці, але безрезультатно⁶⁰. Остаточний судовий вирок у справі був смішним - 15 руб. штрафу, проте в адміністративному порядку його вислали на 3 роки в Архангельську губернію. 11 квітня губернська виборча комісія вилучила М.А.Гредескула зі списків вибірників, включивши замість нього А.С.В'язигіна. Проте вже наступного дня загальні збори вибірників ухвалили рішення, підтримане міським головою О.К.Погорілком, звернутися до Сенату з приводу порушень громадянських прав М.А.Гредескула. На колегії вибірників 21 квітня М.А.Гредескул, усупереч чинному законодавству, був допущений до балотування і майже одностайно був обраний до Державної Думи від Харкова. Там він став одним із чільних діячів опозиції, товаришем (заступником) голови Думи. Від Полтавської губернії до Думи був обраний Л.М.Яснопольський, питання про повернення якого на посаду приват-доцента у вересні 1905 р. розглядала Рада університету.

У травні 1906 р. відбулися вибори до реформованої Державної Ради. Так звана "академічна група" членів Ради формувалася представниками університетів і Академії наук. Вибірниками від Харківського університету були Д.І.Багалій, В.Ф.Левитський і Л.В.Орлов. Членом Держради став Д.І.Багалій, який різко критикував її діяльність, називав її гальмом суспільного прогресу, шкідливою установою тощо⁶¹. Серед його опонентів у Державній Раді був Т.І.Буткевич, обраний від білого духовенства Харківської єпархії у боротьбі із кандидатом "обновленців" І.І. Філевським⁶².

Після розпуску I Думи М.А.Гредескул і Л.М.Яснопольський підписали Виборзьку відозву думської опозиції з протестом проти таких дій влади, за що М.А.Гредескул, зокрема, був покараний кількомісячним ув'язненням і виключений із дворянського стану⁶³. Д.І.Багалій теж висловив свій протест, демонстративно вийшовши зі складу Держради⁶⁴.

Вибори до II Думи відбувалися на початку 1907 р., в умовах відступу революції, коли громадська активність помітно пішла на спад. Не дивно, що представництво університету серед вибірників від Харкова скоротилось удвічі, до 7 осіб: Г.Ф.Шульц, М.Ф.Сумцов, О.П.Браунштейн, С.Г.Якушевич, П.О.Козьмін, Л.Я.Таубер, Г.Ю.Тимофєєв. Вибірниками від університету до Державної Ради стали Д.І.Багалій, В.Ф.Левитський і Л.В.Рейнгард⁶⁵. Але ніхто з них не ввійшов

до складу цих органів.

У роки революції університет відіграв позитивну роль у відстоюванні права українського народу користуватися рідною мовою у сфері освіти та культури. Найбільше зусиль до цього доклали Д.І.Багалій, А.Г.Зайкевич і особливо М.Ф.Сумцов. Одним із першочергових завдань було скасування фактичної заборони на друкування літератури українською мовою. Під тиском громадськості царський уряд у грудні 1904 р. звернувся до Академії наук, Харківського і Київського університетів із пропозицією висловитися щодо необхідності скасування дискримінаційних актів стосовно української мови. Для підготовки офіційної відповіді в Харківському університеті була створена комісія в такому складі: М.Ф.Сумцов (голова), Д.І.Багалій, Т.І.Буткевич, О.К.Білоусов, А.Г.Зайкевич, М.О.Максимейко, Д.М.Овсянико-Куликовський, О.А.Раєвський, С.В.Соловйов, М.Г.Халанський, М.П.Чубинський. Створений нею документ був покладений в основу рішення Ради університету, схваленого одногосно 5 квітня 1905 р. У ньому підкреслювалося, що Рада з питання про усунення тих обмежень, які з 1863 р. застосовуються до української (малоросійської) мови і літератури, "считаєт своим нравственным долгом категорически высказаться о безусловном, исторически вполне уже доказанном, их вреде, как для всей России, для ее умственного развития, так и в особенности для Малороссии во всех формах ее нравственной жизни"⁶⁶. За висловом Д.І.Багалія, резолюція свідчила, "що ми стояли на визвольному шляху щодо українського слова, продовжуючи тут давню традицію Харківського університету та його діячів українського відродження"⁶⁷.

Принципове значення мало й позитивне рішення Ради щодо викладання в університеті предметів українознавства. Ініціатором був М.Ф.Сумцов, який у червні 1906 р. подав до історико-філологічного факультету доповідну записку "Історія і етнографія Малоросії як предмет викладання в Харківському університеті"⁶⁸. Майже через рік, 12 квітня 1907 р. Рада університету одногосно підтримала пропозицію факультету порушити клопотання про заснування двох нових кафедр або штатних професур з української (малоросійської) історії та мови. З початком нового навчального року М.Ф.Сумцов першим у Росії взявся за читання університетських лекцій українською мовою. Перша така лекція з української народної словесності 28 вересня 1907 р. стала справжнім святом для національно свідомих студентів, які назвали цей день початком нової ери в історії університету. Починання М.Ф.Сумцова дістало палку підтримку серед українців Росії та Австро-Угорщини. "Велика честь і щира подяка, - звертався до нього визначний український письменник і діяч національно-визвольного руху М.М.Коцюбинський, - належить Вам, як першому професору, що почав викладати в межах Російської України науку українською мовою"⁶⁹. Проте невдовзі за наполяганням міністра освіти читання лекцій українською мовою довелося припинити як "незаконне"⁷⁰.

Визнання й підтримку української культури символізувало також присвоєння звання почесного доктора Харківського університету М.С.Грушевському та І.Я.Франку (1906 р.). Д.І.Багалій, М.О.Максимейко, М.Ф.Сумцов під час виборчих кампаній викривали антиукраїнську політику царського уряду, наголошували на необхідності задоволення національних потреб українського народу аж до автономії⁷¹.

Остаточна поразка революції, яку ознаменував третьочервневий (1907 р.) державний переворот, і посилення політичної реакції мали своїм наслідком істотне зниження громадської активності. Та опозиційні настрої в університеті зберігалися, що викликало тривогу навіть на урядовому рівні. Міністр внутрішніх справ у "глухому" 1909 р. інформував про нелояльність харківської профе-

сури: "Особливо відзначаються лівим напрямком Воробйов, Пшеборський, Коршун, Талієв, Гольдін, Сумцов, Кисельов, Фатєєв, Філевський"⁷². Позиції кадетів в університеті, і так доволі сильні, зміцніли після обрання ректором Д.І.Багалія. Адміністрація закладу неодноразово ігнорувала вказівки властей на неблагонадійність викладачів чи претендентів на посаду. Зокрема неабияку принциповість і стійкість довелося виявити при запрошенні на кафедру відомого славіста О.Л.Погодіна (1910 р.). Міністр внутрішніх справ застерігав, що професор не має права на кафедру в імператорському університеті, оскільки за свою політичну діяльність звільнений із Варшавського університету і позбавлений професорського звання. На противагу офіційній точці зору, М.Ф.Сумцов опублікував у газеті "Южный край" велику статтю про О.Л.Погодіна як видатного славіста і громадського діяча, а університетська Рада, зрештою, проголосувала за професора.

Керівництво вузу співпрацювало зі студентськими організаціями, підтримувало їхні вимоги щодо збереження академічних і загальнодемократичних прав і свобод. Рада університету ухвалила постанову, в якій засуджувала намагання уряду звести до мінімуму роль студентських органів. Водночас студентів закликали зберігати спокій, не вдаватися до радикальних дій, пам'ятаючи, що вони - Рада, професори - стоять на сторожі автономії⁷³. М.Ф.Сумцов під час студентського страйку восени 1908 р. не лише підтримав його, припинивши читати лекції, а й схилив студентів до страйку. 1 травня 1909 р. він у відповідь на заклик студентської ради не проводив іспит⁷⁴.

Роль університетських викладачів у чорносотенних організаціях у період реакції дещо зменшилась, оскільки Т.І.Буткевич і А.С.В'язигін багато часу проводили в столиці, працюючи у законодавчих органах. Натомість став помітним В. Д. Катков - один із провідних діячів "Общества русских людей", створеного у 1908 р., постійний автор, а згодом і редактор "Харьковских ведомостей". П.М.Буцинський увійшов до складу Харківського відділення "Национального русского союза", що утворився в процесі розколу "Союза русского народа"⁷⁵. Одним із лідерів, секретарем Ради Всеросійського національного союзу став колишній ректор університету М.О.Куплеваський⁷⁶. До чорносотенців належали також Г.Ю.Ірмер, М.К.Кульчицький, П.А.Поляков. Останній пізніше "відзначився" доносами на П.І.Шатилова, звинувачуючи його у тому, що він нібито дозволяв студентам проводити у шпиталях експерименти з летальними наслідками. За це П.А.Полякова на професорській Раді обізвали "подлецом" і "негодяем"⁷⁷. М.С.Стелецький протягом 1911-1912 рр. виступив у харківському журналі "Вера и разум" із серією статей, у яких піддав гострій критиці соціалістичне вчення. У 1912 р. вони були опубліковані окремим виданням під назвою "Новейший социализм и христианство", що вийшло у світ із друкарні журналу "Мирный труд"⁷⁸.

Що стосується лівих партій, то співробітники університету, на відміну від студентів, у них майже не були представлені. Можливо, до меншовиків належали В.І.Талієв і Г.Ю.Тимофєєв⁷⁹. Службовець університетської канцелярії В.Д.Ткаченко ("Петро") був одним із керівників міської більшовицької організації, керував її роботою у профспілках до арешту в 1909 р.⁸⁰. Дещо пізніше почав працювати в університеті В.Є.Геркевич, який відіграв помітну роль в есерівській організації⁸¹.

Реакція негативно позначилася на активності викладачів у виборчих кампаніях. Вибори до III (1907 р.) та IV (1912 р.) Дум відбувалися за новим, недемократичним законодавством, яке залишало опозиції мінімальні шанси. У 1907 р. на стадії обрання вибірників від Харкова вперше перемогли чорносотенці. Єдиний серед них представник університету А.С.В'язигін був обраний до Думи. У ті

роки він був одним із чільних діячів чорносотенного руху в Росії, членом Головної палати Російського народного союзу ім. Михаїла Архангела (одного із відгалужень СРН після його розколу). У Думі він пізніше очолив фракцію правих, був непримиренним ворогом опозиції, різко виступаючи проти "посягань" Думи на права монарха⁸². З іншого боку, А.С.В'язигін дистанціювався від ультрареакційних елементів у монархічному русі. Про це свідчать як його виступи в пресі⁸³, так і належність до більш поміркованого Російського народного союзу.

Та торжество правих у Харкові було нетривалим. Суспільно-політичне поживлення в країні, зменшення підтримки з боку уряду та губернської адміністрації ослабили позиції чорносотенців. Це засвідчили, зокрема, вибори до міської думи 1910 р., на яких знову переміг ліберальний блок - так звані "прогресисти". До нього належали всі представники університету в думі: О.М.Анциферов, Д.І.Багалій, В.Ф.Левитський, І.М.Оболенський, М.М.Салтиков, М.І.Светухін, М.Ф.Сумцов, В.Ф.Тимофєєв і М.Є.Дорофєєв, який став членом міської управи та редактором "Известий Харьковской городской думы". Під час виборів до IV Державної Думи Харків делегував до губернської колегії вибірників виключно кадетів та їх союзників, серед яких були й В.Ф.Тимофєєв та О.П.Браунштейн⁸⁴. До "академічної" групи в Держраді ввійшли Д.І.Багалій і Д.Д.Грім, колишній ректор Петербурзького університету, який у 1913 р. був професором Харківського університету⁸⁵.

Менше, ніж раніше, співробітників університету були причетні до українського національного руху. Завдяки їм, і особливо ректору Д.І.Багалію, тривалий час при університеті легально існувала загальноміська Українська студентська громада. Вже через кілька місяців після її заснування, наприкінці 1907 р., тимчасовий генерал-губернатор поставив питання про те, як Рада університету могла допустити існування громади, котра, на його думку, мала на меті готувати борців проти уряду, за автономію України. Міністр освіти запропонував попечителю навчального округу негайно закрити громаду⁸⁶. Нападки на неї мали місце і в подальшому. Проте вона продовжувала діяти легально до 1911 р., тобто фактично весь період ректорства Д.І.Багалія. Він та М.Ф.Сумцов були обрані почесними членами Української студентської громади.

М.Ф.Сумцов читав лекції для чернігівської "Просвіти", був обраний дійсним членом Львівської і почесним - київської "Просвіти"⁸⁷, але добитися її відкриття у Харкові не зміг через упертий опір адміністрації. Поданий ним і Х.О.Алчевською в 1907 р. на затвердження проект статуту харківської "Просвіти" не був зареєстрований під формальним приводом. У дійсності ж влада боялася, що товариство має на меті "політичний сепаратизм Малоросії"⁸⁸. Університетські викладачі були безпосередньо причетні до відкриття в 1912 р. Українського літературно-науково-етнографічного товариства ім. Г.Квітки-Основ'яненка - єдиної національної культурно-просвітницької інституції того часу в Харкові. До Ради товариства був обраний А.Г.Зайкевич. Тоді ж на виборах до IV Думи був заявлений окремий український список, у якому фігурував О.Д.Кисельов⁸⁹. Д.І.Багалій у Державній Раді відстоював необхідність запровадження української мови навчання в початковій школі⁹⁰.

Гостра ситуація склалась у зв'язку із відзначенням 100-літнього ювілею Т.Г.Шевченка. Влада всіляко намагалась не допустити широкого святкування події, фактично заборонивши ювілейні урочистості. У Харкові на захист Т.Г.Шевченка виступив М.Ф.Сумцов. У газеті "Южный край" він опублікував велику статтю "Шевченко і його зарубіжна література", присвячену забороненим у Росії творам поета, виданих за кордоном. Його опонентом виступив А.С.В'язигін, який опублікував "Особое мнение о чествовании Т.Г.Шевченко". У "Кобзарі"

професор-чорносотенець убачав "страстную пропаганду ненависти к поганым москалям", "призыв к дикой кровавой расправе с властью имущими и даже царубийству", "богохульство", "омерзительную пошлость wypadов"⁹¹. Ця стаття була використана адміністрацією як "наукове" обґрунтування заборони відзначати ювілей.

Перша світова війна, що розпочалася 19 липня (1 серпня) 1914 р., на якийсь час приглушила суспільні суперечності, об'єднала університетських лібералів і консерваторів у підтримці уряду. Викладачі та студенти університету масово брали участь у загальноміських офіційних заходах, богослужіннях, маніфестаціях на підтримку монарха, уряду й армії. Діячі зовсім різних поглядів - Л.Л.Гіршман, А.О.Потебня, А.С.В'язигін, Д.І.Багалій та інші - разом працювали в різноманітних комісіях, створених для допомоги армії. 25 вересня відбулося засідання Ради університету, практично цілком присвячене питанню про надання допомоги пораненим. Було сформовано так звану "шпитальну" (лазаретну) комісію (голова В.Ф.Левитський), прийнято рішення про щомісячне відрахування коштів на потреби університетського шпиталю⁹². Проте патріотична ейфорія тривала не надто довго, поступово змінюючись протверезінням, реальним поглядом на стан справ. Це відбулося, зокрема, у статті М.Ф.Сумцова "Етюди з людиноненависництва". Він категорично засуджував будь-який шовінізм і великодержавний націоналізм - як німецький, так і російський⁹³.

У серпні - вересні 1914 р. був сформований новий склад міської думи. Гласними були обрані О.М.Анциферов, Д.І.Багалій, М.Є.Дорофєєв (він залишився і членом міської управи), І.А.Красуський, В.Ф.Левитський, С.О.Попов, М.Ф.Сумцов і В.Ф.Тимофєєв, які належали до групи "прогресистів", а також А.С.В'язигін (правий). Гостра боротьба розгорнулася навколо обрання міського голови. Напередодні виборів головним претендентом на посаду вважався Д.І.Багалій. Проте несподіване й ефективне втручання правих на чолі з А.С.В'язигіним порушило очікуваний перебіг подій. Кандидатом правих був І.М.Бич-Лубенський - відомий монархіст, який у 1913 р. екстерном склав державні іспити на юридичному факультеті Харківського університету. При балотуванні 4 вересня він отримав незначну перевагу над Д.І.Багалієм, але зняв свою кандидатуру, мотивуючи це небажанням бути обраним половиною складу думи. При повторному голосуванні Д.І.Багалій не зміг набрати більшості голосів і вибув із боротьби. 18 вересня головою був обраний І.М. Бич-Лубенський. Проте менше, ніж через місяць він був змушений скласти свої повноваження, оскільки не отримав дозволу залишити попередню посаду⁹⁴. У грудні міським головою був обраний Д.І.Багалій⁹⁵. У цілому ж активність викладачів університету, як і суспільно-політичного руху в цілому, в роки війни істотно знизилася.

Оцінюючи роль Харківського університету в суспільно-політичному русі другої половини ХІХ - початку ХХ ст., слід зазначити, що, з одного боку, він був ідейним осередком, котрий надихав опозиційні сили, а з іншого, - університетське середовище було неоднорідним, вирізнялося наявністю кількох "партій", найчисленнішою з яких була "партія байдужих". Утвердження ліберальних поглядів як домінуючих відбувалося в ході боротьби за академічні свободи, університетську автономію, за право на вільнодумство. Після цього лише крок відділяв професуру від порушення питань соціально-політичного характеру, від безпосередньої участі у політичному русі. Однак вододіл проходив не лише між університетом і владою, а й усередині університетської спільноти. Особливо це стало помітним наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст., коли університетська інтелігенція значно активізувала свою громадську позицію, енергійно включилася до політичної боротьби. Найбільше вона була представлена в організаціях лібераль-

ного та консервативно-монархічного спрямування. Викладачі Харківського університету були ядром регіональних осередків партії кадетів, "Союза русского народа", входили до складу їхніх загальноросійських керівних органів. Натомість прихильників ліворадикальних партій серед них були лічені одиниці. Невеликою була і група співробітників, які брали участь в українському національному русі. Проте якісний вплив інтелектуально потужної й авторитетної університетської складової у кожному з названих суспільних потоків був незрівнянно вагомішим за її кількісні параметри.

¹ Пирогов Н.И. Университетский вопрос // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. - М., 1986. - С. 377.

² Харьковский государственный университет: Ист. очерк. - Х., 1980. - С. 35; Эйдельман Н.Я. Герцен и Харьковско-Киевское революционное общество // Проблемы истории общественного движения и историография. - М., 1971. - С. 125-126.

³ Харьковский государственный университет им. А.М.Горького за 150 лет. - Х., 1955. - С. 106.

⁴ Там само. - С. 38.

⁵ Там само. - С. 106.

⁶ Антонов В. С. К вопросу о социальном составе и численности революционеров 70-х гг. // Общественное движение в пореформенной России. - М., 1965. - С. 336-343.

⁷ Див.: Щетинина Г. И. Студенчество и революционное движение в России. Посл. четв. XIX в. - М., 1987. - С. 28.

⁸ Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох: От России крепостной к России капиталистической. - М., 1985. - С. 296.

⁹ Миллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). - СПб., 2000. - С. 147.

¹⁰ Там само. - С. 147-148.

¹¹ Эймонтова Р. Г. Указ. соч. - С. 155.

¹² Багалій Д. І. Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української культури // Багалій Д. І. Вибрані праці. - Харків, 1999. - Т. 1. - С. 113-114.

¹³ Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года. - М., 1976. - С. 53.

¹⁴ Ковалевский М. Характеристика Д.И. Каченовского в связи с личными воспоминаниями // Д.И. Каченовский: Характеристики и воспоминания. - Харьков, 1905. - С. 26-27.

¹⁵ Шимков А. Воспоминания о Д.И. Каченовском // Д.И. Каченовский: Характеристики и воспоминания. - С. 79.

¹⁶ Ковалевский М. М. Моя жизнь // История и историки. - М., 1975. - С. 284.

¹⁷ Шимков А. Указ. соч. - С. 88.

¹⁸ Воронов А. Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х годов // Русская старина. 1913. - Т. 154. - № 6. - С. 583.

¹⁹ Эйдельман Н.Я. Указ. соч. - С. 124-125.

²⁰ Щетинина Р.Г. Студенчество и революционное движение в России. - С. 105.

²¹ Багалій Д. І. Автобіографія. - С. 113.

²² Овсянко-Куликовский Д.Н. Воспоминания. - Пг., 1923. - С. 180.

²³ Багалій Д. І. Автобіографія. - С. 116- 117.

²⁴ Там само. - С. 118.

²⁵ Кравченко В.В. Передмова: Д. І. Багалій в світлі й тіні своєї "Автобіографії" // Багалій Д. І. Вибрані праці. - Т. 1. - С. 12.

²⁶ Фрадкін В. До питання про суспільно-політичні погляди членів Харківського історико-філологічного товариства // Зб. Харк. історико-філолог. товариства. - 1994. - Т. 2. - С. 7-8.

²⁷ Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. - Х., 1993. - Т. 2. - С. 590.

²⁸ Багалій Д. І. Автобіографія. - С. 181.

²⁹ Багалей Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. - Т. 2. - С. 759-760.

³⁰ Харьковские ведомости. - 1905. - 8 февр.

³¹ ЦДІА України. - Ф. 336. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 93-95.

³² Политические партии России в период революции 1905- 1907 гг.: Сб. статей. - М., 1987. - С. 132, 140.

³³ Головка О.М. Діяльність Харківського міського громадського самоврядування у 1905 році // Вестн. Харьк. ун-та. - 1994. - № 385. - История. - Вып. 28. - С. 94.

³⁴ В.Е. Геркевич [некролог] // Южный край. - 1918. - 7 июня.

³⁵ "Праздник русского самосознания" // Южный край. - 1904. - 6 янв.

³⁶ Денисов Я.А. Профессор Харьковского университета М.А. Остроумов. - Харьков, 1906. - С. 37-38.

³⁷ Открытие Харьковского епархиального религиозно-просветительского Братства Озерянской иконы Божьей матери // Южный край. - 1904. - 26 янв.

- ³⁸ Багалій Д.І. Автобіографія. - С. 122.
- ³⁹ 100-летие Харьковского научного медицинского общества, 1861-1961: Сб. очерков. - К., 1965. - С. 66.
- ⁴⁰ Общественное движение в России в начале XX века. - СПб., 1910. - Т. 2. - Ч. 2. - С. 169.
- ⁴¹ Записка Совета императорского Харьковского университета по вопросу об условиях, при которых возможно достижение нормального течения университетской жизни. - Харьков, 1905.
- ⁴² Борисов П. Харьковские герои автономии // Харьковские ведомости. - 1908. - 29, 31 авг.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Галкін К.М. Барикади. - Харків, 1933. - С. 41.
- ⁴⁶ Докл. про це див.: Бузескул В. Дни баррикад в Харькове в октябре 1905 года // Голос минувшего. - 1917. - № 7-8; Гредескул Н.А. Революционный захват университета в Харькове // Пути революции. - 1925. - № 3.
- ⁴⁷ Ткачуков И. 1905 г. в Харькове по материалам жандармского и охранного отделений и личным воспоминаниям // Пути революции. - 1925. - № 2. - С. 55.
- ⁴⁸ Державний архів Харківської області. - Ф. П-10. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 108.
- ⁴⁹ Гредескул Н.А. Указ. соч. - С. 37.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Старинець О.Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 - лютий 1906 рр.) // Укр. іст. журн. - 1995. - № 6. - С. 41.
- ⁵² Политические партии в России в период революции 1905- 1907 гг. - С. 132, 140.
- ⁵³ Беляева Л.Н., Зиновьева М.К., Никифоров М.М. Библиография периодических изданий в России. 1901-1916. - Л., 1958. - Т. 1. - С. 310; Т. 2. - С. 325, 380; Т. 3. - С. 515, 581.
- ⁵⁴ Астахов В., Кондуфор Ю. Пролетаріат Харкова в трьох революціях. - Харків, 1959. - С. 106.
- ⁵⁵ Галкін К.М. Вказ. праця. - С. 14.
- ⁵⁶ Список членов Харьковской городской думы // Харьковские ведомости. - 1906. - 23, 28 февр.
- ⁵⁷ Харьковские ведомости. - 1906. - 21 марта, 2, 6, 9 апр.
- ⁵⁸ Список выборщиков в Харьковское городское избирательное собрание // Там само. - 1906. - 12 апр.
- ⁵⁹ Цит. за: Харьковские ведомости. - 1906. - 20 апр.
- ⁶⁰ Там само. - 1906. - 17 лют.
- ⁶¹ Там само. - 20 берез., 21 квіт.
- ⁶² Там само. - 22 квіт.
- ⁶³ Там само. - 16 черв.; Политические партии России: Конец XIX - первая треть XX вв.: Энциклопедия. - М., 1996. - С. 163.
- ⁶⁴ Кравченко В.В. Вказ. праця. - С. 16.
- ⁶⁵ Харьковские ведомости. - 1907. - 26 янв., 16 февр.
- ⁶⁶ Записка по вопросу о цензуре книг на малорусском языке // Вісн. Книжкової палати. - 1996. - № 3. - С. 4.
- ⁶⁷ Багалій Д.І. Автобіографія. - С. 123.
- ⁶⁸ К-ій Г. Ответ Н.Ф. Сумцову // Харьковские ведомости. - 1906. - 16 июня.
- ⁶⁹ ЦДІА України. - Ф. 2052. - Оп. 1. - Спр. 586. - Арк. 1.
- ⁷⁰ Посохов С.І. Національно-культурний рух та Харківський університет на початку XX ст.: нотатки до біографії Д.І.Багалія // Багаліївські читання в Народній Українській академії. - Харків, 2001. - Т. 4. - С. 95.
- ⁷¹ Т. [Допис з Харкова] // Рідний край. - 1906. - Ч. 15. - С.13; Южный край. - 1906. - 17, 19 мара.
- ⁷² Цит. за: Фрадкін В. Назв. праця. - С. 8-9.
- ⁷³ Харьковские ведомости. - 1909. - 20 сент.
- ⁷⁴ ЦДІА України. - Ф. 336. - Оп. 4. - Спр. 4. - Арк. 212.
- ⁷⁵ Омелянчук И.В. Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914 гг.). - К., 2000. - С. 38.
- ⁷⁶ Политические партии России: Энциклопедия. - С. 135.
- ⁷⁷ Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О.М.Горького. - Харків, 1940. - С. 32.
- ⁷⁸ Шудрик И.А. Жизнь, духовное наследие и мученическая смерть профессора, протоиерея Николая Стеллецкого // Віра і розум. - 2000. - № 1. - С. 73-75.
- ⁷⁹ 100-летие Харьковского научного медицинского общества. - С. 62, 74.
- ⁸⁰ Попов Н. Воспоминания о подпольной работе в Харькове в 1907- 1909 гг. // Летопись революции. - 1923. - № 3. - С. 6, 12, 15.
- ⁸¹ В.Е. Геркевич [некролог] // Южный край. - 1918. - 7 июня.
- ⁸² Политические партии России: Энциклопедия. - С. 140.
- ⁸³ Див., наприкл.: Беседа с А.С. Вязигиным // Харьковские ведомости. - 1911. - 14 декабря.
- ⁸⁴ ЦДІА України. - Ф. 705. - Оп. 1. - Спр. 912. - Арк. 90.
- ⁸⁵ Политические партии России: Энциклопедия. - С. 164.
- ⁸⁶ ЦДІА України. - Ф. 320. - Оп. 1. - Спр. 1382 в. - Арк. 16-17.
- ⁸⁷ Савченко Г.О. Академік М.Ф. Сумцов і українське національне відродження кінця XIX - початку XX ст. // Вестн. Харьк. ун-та. - 1994. - № 385. - История. - Вып. 28. - С. 91.
- ⁸⁸ ЦДІА України. - Ф. 320. - Оп. 1. - Спр. 1382 в. - Арк. 18.
- ⁸⁹ Збори фундаторів Товариства ім. Гр. Квітки-Основ'яненка // Сніп. - 1912. - № 11. - С. 8; 23 верес-

ня. Харків // Там само. - № 38. - С. 1.

⁹⁰ Багалій Д.І. Автобіографія. - С. 186.

⁹¹ Вязигин А. Особое мнение о чествовании Т.Г. Шевченко//Мирный труд.- 1914. - № 1-2. - С. 77.

⁹² В Совете университета // Южный край. - 1914. - 26 сент.

⁹³ Сумцов Н. Этюды по человеконенавистничеству // Южный край. - 1916. - 10 февр.

⁹⁴ Южный край. - 1914. - 3, 5, 19 сент., 13 окт.

⁹⁵ Багалій Д.І. Автобіографія. - С. 189.

In the article the author examines the role of the Kharkiv University in the social movement in the 19th - the beginning of the 20th century, the activity of its representatives in the public and political organizations of monarchic, liberal, revolutionary and national-liberation trends.

С.Г.Ісаков*

**УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТИ В ТАРТУСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
XIX - ПОЧАТКУ XX ст.**

Статтю присвячено студентам-українцям, що навчалися в Тартуському університеті й згодом стали відомими національними діячами, а також студентським організаціям університету.

У Тартуському університеті (1802-1893 рр. офіційно називався Дерптським, а 1893-1918 рр. - Юр'євським) у XIX - на поч. XX ст. навчалися представники багатьох народів, що населяли Російську імперію. Чимало вихованців університету згодом стали відомими національними діячами¹. Саме в Тарту формувалася їхній кругозір і починалася творча діяльність. Завдяки університету місто стало центром, де функціонували студентські національні об'єднання, котрі розгорнули культурно-просвітницьку діяльність, сприяючи знайомству місцевого товариства з культурою своїх народів.

У Тартуському університеті навчалося чимало українців. Серед них були відомі в майбутньому вчені, громадські, культурні, політичні діячі, письменники. Із кін. XIX ст. в Тарту стали виникати українські студентські організації, які прагнули пропагувати національну культуру.

До 1890-х рр. в університеті були лише поодинокі студенти-українці й, природно, про жодні студентські об'єднання не йшлося. Тільки наприкінці XIX ст., після переходу університету на російську мову викладання, кількість студентів української національності зросла й стало можливим створення організації, побудованої за національною ознакою.

Очевидно, першим українцем у стінах Тартуського університету був Іван Семенович Орлай (1770/1771-1829)². Щоправда, він не навчався в університеті, але саме в Тарту захистив докторську дисертацію.

*Ісаков Сергій Геннадійович - д-р філолог. наук, професор-емеритус кафедри слов'янської філології Тартуського університету, Естонія.

І. Орлай був родом із Закарпаття. У Львівському, Пештському (майбутньому Будапештському) й Віденському університетах студіював комплекс наук - від математики й природничої історії до філософії та давніх мов. 1791 р. переїхав до Росії, закінчив Петербурзьке медико-хірургічне училище, працював лікарем, здобув звання придворного хірурга, продовжуючи одночасно наукову діяльність. 1806 р. у Кенігсберзькому університеті І. Орлай був удостоєний ступеня доктора філософії, а в жовтні того ж року в Тартуському університеті захистив дисертацію на ступінь доктора медицини "Історія вчення про лікувальні властивості природи, його зміст і вимоги до нього". Дисертацію було присвячено ролі та значенню довкілля для людського організму. Після цього І. Орлай став ученим секретарем медико-хірургічної академії й редактором єдиного в Росії медичного періодичного видання "Загального журналу медичної науки". 1821 р. І. Орлая призначено директором Ніжинської гімназії вищих наук, де його учнем був М. Гоголь, а 1826 р. він очолив Рішельєвський ліцей в Одесі. Є автором праць із історії України, листувався з Й. В. Гете, був членом багатьох наукових товариств у Росії та за кордоном.

1829-1831 рр. на юридичному факультеті Тартуського університету навчався уродженець Києва Микола Васильович Закревський (1805-1871) - історик, фольклорист і етнограф, чия біографія щільно пов'язана з Естонією³. 1831 р. через матеріальну скруту М. Закревський був змушений піти з університету й стати вчителем російської мови в повітовому училищі в Пайді. 1834 р. його було переведено в Талліннську гімназію на посаду вчителя російської мови, історії та географії. Тут він прослужив до відставки (1847 р.) і залишився жити в Таллінні. 1836 р. у Таллінні вийшов перший варіант його праці - "Нарис історії міста Києва". Закревський продовжував роботу над ним, витрачаючи всі свої скромні кошти на збирання матеріалів із історії Києва. 1858 р. у Москві вийшов повніший варіант його праці - "Літопис і опис міста Києва", а в 1868 р. з'явилося друге її видання. На той час це була найкраща історія Києва. Одночасно від 1840 р. М. Закревський збирав український фольклор. Він вирішив укласти хрестоматію українських народних пісень, прислів'їв, приказок, загадок, яка водночас була б словником українських ідіом. Тож 1860 р. в Москві світ побачив "Старосвітський бандурист". Книга стала помітним явищем в українській фольклористиці.

Роки перебування в Тарту відіграли вирішальну роль у становленні світогляду Миколи Івановича Гулака (1821-1899) - відомого громадського діяча, ученого й педагога⁴. Із 1834 р. він приватним чином навчався в Тарту, у 1837 - 1838 рр. - у приватному пансіоні К. Е. Раупаха, а в 1838-1843 рр. М. Гулак студіює на юридичному факультеті Тартуського університету, де його вчителями були професори К. Е. Отто, Е. Озенбрюген, Е. Г. Брекер. У студентські роки входив до нелегального гуртка польських студентів, що сприяло формуванню його радикальних поглядів. У липні 1844 р. в Тартуському університеті М. Гулак був удостоєний ступеня кандидата юриспруденції за працю "Досвід опису іноземного права за французькими, пруськими, австрійськими та російськими законами". 1845-1847 рр. служив у канцелярії київського генерал-губернатора й одночасно писав магістерську дисертацію "Юридичний побут поморських слов'ян", яку мав намір захистити в Тартуському університеті. У грудні 1845 - січні 1846 р. М. Гулак разом із М. Костомаровим і В. Білозерським заснував першу в Україні таємну організацію - Кирило-Мефодіївське братство - і став на чолі його лівого радикального крила, яке виступало проти самодержавства й кріпосного права, за політичне об'єднання всіх слов'янських народів у формі демократичної республіки⁵. На поч. 1847 р. організацію було викрито, М. Гулака заарештовано.

Три роки він просидів у Шліссельбурзькій фортеці, а потім був засланий до Пермі. Після повернення в 1856 р. працював педагогом в Одесі, Керчі, Ставрополі, Кутаїсі та Тбілісі.

М.Гулак - автор праць із юриспруденції, історії, математики, філософії, філології. Він утверджував принципи геометрії Лобачевського й висунув низку ідей, близьких до майбутньої теорії відносності, зокрема ідею четвертого виміру простору (стаття "Про чотири виміри в геометрії"). Із-під його пера вийшли роботи з історії середньовічних літератур Закавказзя. М.Гулак також перекладав російською та українською мовами твори грузинських, азербайджанських та перських авторів.

Випускником Тартуського університету був і Олександр Миколайович Поль (1832-1890) - піонер промислової розробки покладів залізної руди в Криворіжжі, археолог, громадський діяч, людина величезної енергії й різнобічних талантів⁶. Його дід, майор І.Поль, походив із прибалтійських німців, з естонського острова Сааремаа. Він поступив на російську військову службу, одержав як нагороду землі в Катеринославській губернії, одружився з українкою й рід Поль поступово українізувався. Батько О.Поля був одружений з онучкою українського гетьмана Павла Полуботка, і Олександр із дитинства чув розповіді про козаків, про історію України. У 1850 р. після закінчення Полтавської гімназії О.Поль вступив на юридичний факультет Тартуського університету, де став вивчати дипломатичні науки. Університетський курс він завершив 1854 р. кандидатом. Його роботу було присвячено вельми екзотичній темі - історичному огляду спроб відкрити Японію для міжнародних відносин⁷. Повернувшись на батьківщину, у Катеринославську губернію, О.Поль починає досліджувати археологію рідного краю, розкопує давні могильники й збирає багату колекцію, яка згодом стала основою відкритого 1905 р. Музею ім. О.Поля в Катеринославі (нині - Дніпропетровський історичний музей ім. Д.Яворницького). Під час своїх археологічних експедицій поблизу Кривого Рога О.Поль відкрив величезні поклади залізної руди й решту свого життя присвятив їх розробці. Пізніше Криворізький залізорудний басейн став одним із основних місць видобутку руди в СРСР, а нині - в Україні. О.Поль був активним громадським діячем, який багато зробив для розвитку освіти в краї.

У 1860-1861 рр. на юридичному факультеті Тартуського університету навчався Олександр Амфіанович Тищинський (1835-1896) - активний учасник революційного руху в Україні, відомий громадський діяч⁸. Через участь у таємному революційному товаристві О.Тищинський був вимушений залишити Харківський університет, згодом його виключили з Київського університету. Разом із соратником по таємній організації О.Лебедевим О.Тищинському дозволили вступити до Тартуського університету. Тут вони відразу ж створили нелегальний студентський гурток⁹, організували студентську касу й загальнодоступну бібліотеку, яка одержувала основні російські демократичні видання. Тищинський і Лебедев почали працювати викладачами в безплатній школі для російських і естонських дівчат. Їхня нелегальна діяльність привернула увагу університетського керівництва, і в серпні 1861 р. Тищинського, а дещо пізніше й Лебедева, було виключено з університету. Він поїхав на батьківщину, у Чернігівську губернію, де став учителем і поновив революційну роботу в таємній організації "Земля і воля", а також брав участь у виданні прогресивної газети "Чернігівський листок". Пізніше О.Тищинський став земським діячем, головою Чернігівської повітової земської управи. Активно підтримував рідну українську культуру.

У 1868-1873 рр. професором російської мови й слов'янського мовознавства був Олександр Олександрович Котляревський (1837-1881) - відомий учений-славіст, перший українець на професорській кафедрі в Тартуському університеті. Але діяльність професорів Тартуського університету української національності - це вже інша тема.

Із серпня 1879 по жовтень 1881 р. студентом медичного факультету Тартуського університету був Кесар (Цезар) Білиловський (1859-1938)¹⁰ - український поет, автор тексту популярних пісень "У чарах кохання" і "Моя пісня".

На поч. 1890-х рр. кількість українських, як і російських, студентів у Тартуському університеті збільшується. При цьому склад студентства був досить специфічним: найчастіше це були студенти, яких виключили з інших університетів країни (зокрема з Харківського та Київського) за революційну діяльність - двері в інші вищі навчальні заклади Росії для них були зачинені, але в Тарту їх приймали, оскільки влада вважала, що в обстановці "тихого" й "спокійного" німецького університету вони швидко вгамуються.

Можливо, у 1880-х - першій пол. 1890-х рр. у Тарту функціонував невеликий товариський гурток українських студентів. Про його діяльність ми нічого не знаємо, але нам відомо про активну участь студентів-українців у легальному Товаристві російських студентів і в деяких підпільних революційних гуртках.

Товариство російських студентів, що відіграло дуже важливу роль у громадському житті Тарту, було створене 1881 р. (хоча його статут було затверджено тільки в 1885 р.) і проіснувало до 1918 р.¹¹ У 1880-х рр. товариство стало центром народництва в Тарту, пізніше - об'єднанням прибічників марксизму, а після 1905-1907 рр. - легальним прикриттям соціал-демократичної організації тартуських студентів, насамперед меншовиків. Важливо підкреслити, що хоч об'єднання й називалося Товариством російських студентів, воно було інтернаціональним. До 1910 р. у ньому перебувало близько 500 студентів: українців, євреїв, грузинів, вірмен, естонців, латишів, литовців, білорусів. Цікаво, що очолювали товариство найчастіше не росіяни: у 1880-х-1890-х рр. - українці М.Василенко й М.Косач, на поч. XX ст. - грузин Г.Хірселі, вірмени Вартан та Мінас Тер-Микаелянці, євреї М.Бинасик, І.Сольц-Конваліський та ін.

Частина українських студентів у Тарту групувалася саме навколо Товариства російських студентів. Українці постійно відігравали в ньому помітну роль - часто відбувалися заходи, пов'язані з українською культурою. Очевидно, уже з 1880-х рр. щороку відзначався день Шевченка. То були вечори, на яких читалися вірші Тараса Григоровича, доповіді й реферати про його життя та творчість. Збереглася художня замальовка такого вечора¹². У другому семестрі 1890р. було прочитано доповідь "Костомаров як історик і публіцист"¹³. Відомо про виступи на благодійних вечорах товариства українського хору¹⁴.

Українські студенти входили також до нелегальних об'єднань місцевої учнівської молоді: таємного народницького гуртка, що існував у Тарту в другій пол. 1880-х рр.¹⁵, першого марксистського гуртка, створеного М.Лесником, який діяв у 1888-1892 рр.¹⁶ Біографії відомих українських діячів М.Василенка, Б.Кістяківського й М.Косача пов'язані з названими об'єднаннями.

Микола Прокопович Василенко (1866-1925) був відомим українським громадським, політичним і державним діячем, ученим-істориком¹⁷. А у 1885 - 1890 рр. він навчався спочатку на медичному факультеті Тартуського університету, згодом перейшов на історико-філологічний, спеціалізувався в галузі історії під керівництвом професора А.Брікнера, котрий, до речі, деякий час працював в Україні, був професором Новоросійського (Одеського) університету. М.Василенко завершив курс кандидатом історії. Він належав до тієї частини

студентства, яка брала найактивнішу участь у громадському житті, у діяльності нелегальних гуртків. У 1887-1888 рр. М.Василенко був головою Товариства російських студентів¹⁸, одночасно (1886-1889 рр.) входив до складу нелегального народницького гуртка, більше того, за свідченням одного з його учасників, його вважали основним теоретиком гуртка¹⁹. Згодом став членом заснованого в 1888 р. М.Лесником першого в Тарту марксистського гуртка, який об'єднував, окрім М.Василенка, лише студентів-поляків.

Після закінчення університету М.Василенко приїхав до Києва, учителював, став членом редколегії журналу "Киевская старина", багато працював в архівах, досліджуючи історію України. Із-під його пера вийшла низка праць, присвячених українській минувшині. Одночасно брав активну участь у громадському житті Києва, входив до національно-культурної організації "Київська громада", очолюваної В.Антоновичем. На поч. ХХ ст. М.Василенко звернувся до політичної діяльності, вступив до партії кадетів (водночас продовжуючи вивчати історію). У 1910-1911 рр. М.Василенко склав магістерські іспити, його було затверджено приват-доцентом Київського університету (1912 р.), але потім його усувають від викладацької роботи через політичну неблагонадійність ("український сепаратизм"). У 1916 р. вийшла його книга "Нариси з історії Західної Русі і України".

Після Лютневої революції 1917 р. М.Василенко був призначений попечителем Київського навчального округу й у серпні-жовтні обійняв посаду заступника міністра освіти в Тимчасовому уряді Росії. Після створення незалежної України він був міністром освіти, заступником голови Ради міністрів, головою Державного сенату, деякий час навіть виконував обов'язки голови Ради міністрів і міністра закордонних справ. М.Василенко був одним із ініціаторів створення Української академії наук і Національної бібліотеки України.

1920 р. М.Василенко відійшов від політичної діяльності й повністю присвятив себе науковій та викладацькій роботі. 1921 р. його обрано президентом ВУАН, але більшовицька влада не затвердила результати виборів. У 1920 - 1929 рр. очолював соціально-економічний відділ академії та редагував його "Записки". 1923 р. М.Василенко був заарештований за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, і під час процесу в справі "Київського обласного центру дій" засуджений на 10 років позбавлення волі. Науковій громадськості вдалося добитися перегляду справи й звільнення Василенка (1925 р.). Він був поновлений на посаді голови соціально-економічного відділу ВУАН і голови комісії з вивчення західноруського й українського права. В останні роки життя досліджував історію права в Україні. Тривалий час його ім'я замовчувалося в радянській історіографії.

Це саме можна сказати й про іншого колишнього тартуського студента Богдана Олександровича Кістяківського (1868-1920) - визначного українського й російського філософа, соціолога та правознавця²⁰.

Б.Кістяківський народився в Києві в родині професора права, навчався в 2-й київській гімназії, звідки був виключений за організацію гуртка, що вивчав заборонену українську літературу. Іспити на атестат зрілості йому довелося скласти в таллінській Олександрівській гімназії. 1888 р. Б.Кістяківський вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, де створив нелегальний українофільський гурток, який пропагував ідеї М.Драгоманова. Улітку 1889 р. члени гуртка на чолі з Кістяківським здійснили поїздку в Західну Україну, яка входила до складу Австро-Угорщини, зустрічалися з І.Франком, установили зв'язки з місцевими радикальними діячами. У тому ж таки році Б.Кістяківський був заарештований, виключений із Київського, а потім і з

Харківського університету. Із великими труднощами, за спеціальним дозволом міністра, у серпні 1890 р. він став студентом юридичного факультету Тартуського університету, куди, як ми вже відзначали, зараховували й неблагонадійних. Людина надзвичайно активна, Б.Кістяківський і тут розгорнув бурхливу діяльність: став членом Товариства російських студентів, увійшов до вже згаданого першого марксистського гуртка, значно активізував його роботу, гаряче полемізував із народниками²¹, використовуючи давні зв'язки, намагався поновити транспортування забороненої літератури з Західної України (в тому числі й лівих українських видань) і з цією метою влітку 1892 р. вирушив до прикордонного Радзивилова, де його знову було заарештовано, ув'язнено й після цього виключено з університету.

Після відбуття заслання Б.Кістяківський їде за кордон (1895 р.), вивчає філософію, економічні науки і юриспруденцію в Берлінському, Паризькому (Сорбонна), Страсбурзькому, Гайдельберзькому університетах, а в 1898 р. захищає в Німеччині докторську дисертацію з філософії "Суспільство та індивідуальність", яка була високо оцінена німецькими вченими. У ці роки Б.Кістяківський відходить від марксизму, стає прибічником ліберально-демократичних ідей, конституціоналізму в політології й ідеалізму у філософії. Він разом із П.Струве видає в Женеві журнал "Звільнення", бере участь у створенні в 1903-1904 рр. "Союзу визволення", із якого згодом виросла конституційно-демократична партія (кадети). Повернувшись до Росії, стає активним діячем у російському й українському громадському житті, співпрацює з багатьма виданнями, у тому числі зі збірником "Віхи" (1909), в якому виступає проти притаманного російським революціонерам правового нігілізму, відстоює примат права в суспільному розвитку.

1909 р. Б.Кістяківський складає магістерські іспити й стає приват-доцентом юридичного факультету Московського університету, але на знак протесту проти порушень університетської автономії їде звідти. Потім Кістяківський викладає в Демидівському юридичному ліцеї в Ярославлі, редагує "Юридичні записки" ліцею. У 1913-1917 рр. він - редактор журналу "Юридичний вісник". Крім написання наукових праць із проблем соціології та юриспруденції (найбільш значна книга - "Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права", 1916), Б.Кістяківський бере участь у полеміці в російській пресі з національного питання, захищає право українців на свою культуру. 1917 р. Б.Кістяківський здобув учений ступінь доктора державного права в Харківському університеті, у травні того ж року став професором Київського університету, а в 1919 р. його було обрано академіком ВУАН, у створенні якої він брав участь.

У роки комуністичного режиму про наукові праці Кістяківського не згадували, тим більше, що його свого часу критикував В.Ленін. Лише тепер визнано, що його доробок - найвище досягнення неокантіанської соціології в дореволюційній Росії²².

У Тартуському університеті навчався й працював Михайло Петрович Косач (1869-1903) - непересічна особистість, енциклопедично освічена людина, фізик, письменник, фольклорист і етнограф, брат української поетеси Лесі Українки²³.

Від 1888 р. М.Косач навчався на фізико-математичному факультеті Київського університету, був активним у громадському й літературному житті Києва. Разом із Лесею Українкою він організовує літературний гурток "Плеяда", перекладає, пише. 1891 р. М.Косач переходить до Тартуського університету на відділення математики. Весною 1894 р. він закінчує його й відразу ж вступає на

відділення фізики, де його науковим керівником став професор О.Садовський. У Тарту М.Косач - один із активних членів Товариства російських студентів, 1893-1894 рр. був його секретарем, а в другому семестрі 1894 р. його обрали головою. Зв'язків із товариством не припиняв і пізніше. У весняному семестрі 1895 р. М.Косач був удостоєний ступеня кандидата фізики за працю "Актиноелектричні явища" й затверджений на посаді штатного асистента кафедри фізики.

Ще 1893 р. М.Косач одружився з молодою українською письменницею О.Судовшиковою (виступала в літературі під псевдонімом "Грицько Григоренко", випустила в Тарту 1898 р. свій перший збірник оповідань "Наші люди на селі"). У подружжя народилася дитина. Матеріальне становище сім'ї було нелегким. М.Косачу довелося підробляти учителем математики в Тартуській жіночій гімназії. Незважаючи на це, він наполегливо працює над магістерською дисертацією на тему "Відбиття світла в одноосному кристалічному середовищі", яку захистив 1899 р. У січні 1900 р. М.Косач, уже як приват-доцент фізики, прочитав вступну лекцію "Основні погляди на електрику й магнетизм у ХІХ ст."²⁴. У 1901 р. він перейшов на роботу на кафедру фізики та метеорології Харківського університету, але, на жаль, незабаром помер.

У тартуський період життя М.Косач підтримував зв'язки з рідною Україною, не припиняв контактів із редакціями українських періодичних видань, листувався з письменниками. У Тарту він продовжував літературну діяльність, його твори друкувалися в західноукраїнських журналах під псевдонімом "Михайло Обачний". Художні твори М.Косача за своєю манерою близькі до пошуків молодого покоління українських письменників кінця ХІХ ст., які прагнули внести в літературу психологічний аналіз.

Як уже відзначалося, кількість українських студентів у Тартуському університеті значно збільшилася від поч. 1890-х рр. у зв'язку з переходом університету на російську мову викладання. Особливо стрімко число російських і українських студентів почало зростати з 1897 р., коли до університету було дозволено приймати вихованців духовних семінарій (в інші університети, за винятком Варшавського й Томського, їх не брали). Більшість студентів-українців у Тартуському університеті якраз і становили випускники духовних семінарій із України.

Студентство значно демократизувалося й стало більш радикальним. Одне за одним виникають нелегальні студентські об'єднання, створені за земляцькою або національною ознакою.

Кінець ХІХ - перші роки ХХ ст. були періодом активізації українського національного руху. Цей період ознаменований зростанням національної самосвідомості, створюються національно-політичні організації, тому закономірно, що в середовищі тартуського українського студентства виникає думка про суто українське національне об'єднання. Товариство російських студентів на цей час стало цитаделлю соціал-демократів. Тодішні марксистичні часто ігнорували національний фактор у громадському житті, який був важливим для українців. Цим пояснюється створення 1898 р. першої суто української студентської організації в Тарту - Дорпатської української студентської громади.

Історія її створення така²⁵. У серпні 1898 р. в Тартуський університет вступили Федір Матушевський і Андрій Яковлів. Вони були випускниками духовних семінарій і знайомі ще по Україні. Обидва оселилися на Техельферській вулиці. Нині на будинку, де вони жили, є меморіальна дошка, на якій указано, що тут було створено перше в Естонії українське об'єднання. Надзвичайно енергійний і діяльний Ф.Матушевський відразу перейнявся ідеєю об'єднати студентів-українців, що навчалися в університеті. Із цією метою Ф.Матушевський і

А.Яковлів стали розмовляти тільки українською мовою, щоби привернути увагу студентів із України. І це дало результати. Незабаром на їхній квартирі стали збиратися українці з вищих навчальних закладів міста. Цікаво, що серед них був поляк Карл-Фелікс Редліх і грек із Одеси Спіро Макрі - вони вважали себе українцями за мовою й культурою.

На базі цього невеликого студентського гуртка наприкінці 1889 р. і створюється Дорпатська українська студентська громада. Ф.Матушевський, А.Яковлів, К.-Ф.Редліх і С.Макрі уклали статут громади. Відповідно до нього членами її могли бути студенти Тартуського університету - українці за походженням або за переконаннями, які поділяли ідею самостійності української нації й культури. Нагадаємо, що тоді українці вважалися частиною російської нації, "зіпсованими" росіянами. Політична програма громади вимагала конституційних свобод у Росії, автономії України в межах її національної території, права українців на освіту, літературу й пресу рідною мовою. Статут вимагав також від своїх членів суворой конспірації, адже українська громада, як і більшість тартуських студентських національних організацій, була нелегальним об'єднанням. Головою громади обрали Ф.Матушевського, котрий залишався на цій посаді (з перервою) до закінчення університету (1904 р.), заступником А.Яковліва, секретарем В.Козловського, скарбником С.Макрі.

Статут громади зберігався на квартирі Ф.Матушевського та А.Яковліва, яка була основним місцем зібрань організації. Оскільки це був таємний документ, то його тримали в схованці: в маленькому дерев'яному пуделку з-під чаю, в якому А.Яковлів зробив подвійне дно, там і знаходився статут, переписаний на тонкому папері й присипаний цукром.

До громади входило близько двох десятків студентів, у тому числі Павло Горянський (пізніше вчитель у Криму, автор спогадів про Леся Українку), Іван Білінський, Всеволод Козловський (у майбутньому журналіст, секретар посольства Української Народної Республіки в Берліні), Максим Синицький (згодом громадський діяч, організатор банків, кооперативів, видавництв, клубів, бібліотек, виставок тощо), Петро Баскевич (пізніше інспектор народних шкіл на Поділлі), Леонід Дложевський, Семен Кравців та ін. Контакти з громадою підтримували українці, що проживали в Тарту, зокрема приват-доцент фінансового права в університеті Орест Остроградський і професор політичної економії й статистики Олександр Миклашевський.

Однак не всі студенти-українці вступили до громади: деякі залишилися осторонь тому, що взагалі не цікавилися громадським життям, інші ж, прибічники соціалістичних ідей, віддавали перевагу не громаді, де на першому плані були національні прагнення, а інтернаціональним об'єднанням на зразок товариства російських студентів або кримського земляцтва.

Члени громади збиралися по суботах на спільній квартирі, зазвичай по обіді, щоби не привертати увагу поліції. На засіданнях хтось із членів читав реферат або доповідь, присвячену проблемам українського життя, культури, ідеологічним питанням. У кінці лютого, за традицією, громада врочисто відзначала день Т.Г.Шевченка. Особливо цікаво відбувся вечір у 1900 р., коли в ньому взяла участь Леся Українка, яка гостювала в брата, М.Косача. На цих зборах було прочитано кілька рефератів про життя й творчість Кобзаря, поетеса декламувала свої вірші²⁶.

Члени громади прагнули з метою об'єднання всіх тартуських українців організувати широкі заходи, знайомити громадськість із українською культурою. Із благодійною метою, щоби допомогти нужденним студентам-українцям, було поставлено п'єсу класика української драматургії М.Кропивницького "Невільник". Навколо цієї постановки вдалося об'єднати майже всіх українців, що

проживали в Тарту. Великим хором керував талановитий диригент - студент А.Серговський. До вистави включили багато українських народних пісень. Режисером був Ф.Матушевський, йому допомагав О.Остроградський. Вистава відбулася 11 листопада 1901 р. у великому залі "Бюргермуссе", який був заповнений ущерть. Подивитися спектакль прийшли естонці, росіяни, німці та представники багатонаціонального студентства Тарту. Вистава принесла організаторам чималий прибуток - 3 500 рублів.

Аналогічні заходи влаштувалися й у наступні роки. Так, 5 листопада 1902 р., у тому таки ж залі, було поставлено відому драму І.Карпенка-Карого "Бурлака", виступив український хор.

Громада підтримувала зв'язки з іншими нелегальними студентськими організаціями, особливо з грузинським земляцтвом і польським студентським соціалістичним товариством. Уже 1899 р. представник громади ввійшов до складу керівного органу місцевого студентства - союзної ради дерптських об'єднаних земляцтв і організацій. Із жандармських документів відомо, що в 1900 р. громаду в ній представляв студент Георгій Радашевич, котрий брав участь у розробці статуту союзної ради. Із тих же джерел випливає, що в бібліотеці громади зберігалося чимало забороненої в Російській імперії української літератури, виданої за кордоном, у тому числі твори М.Драгоманова й О.Кобилянської²⁷. Члени громади брали участь у студентських виступах 1899-1902 рр. у Тарту.

Громада представляла місцеву молодь на нелегальних українських студентських з'їздах. Зокрема на другому з'їзді в серпні 1899 р. у Києві й на четвертому в кінці 1904 р. в Петербурзі делегатом від тартуської організації був Ф.Матушевський²⁸.

Деякі слова про подальшу долю засновників української громади. Федір Павлович Матушевський (1869-1919) уже в студентські роки активно діяв у культурному, громадському й політичному житті, співпрацював із українськими виданнями, входив до складу всеукраїнської організації - нелегального Федеративного союзу автономних українських громад Російської імперії, створеного ще 1897 р., був секретарем з'їздів цієї організації, одним із засновників київського видавництва "Вік". Про авторитет Ф.Матушевського свідчить хоча б такий факт: у серпні 1903 р. він головував на нелегальних зборах членів Революційної української партії й представників українських студентських організацій із різних міст Росії, що її підтримували, які зібралися в Полтаві на відкритті пам'ятника класику української літератури І.Котляревському. Після закінчення університету, повернувшись на батьківщину, Ф.Матушевський став одним із найвідоміших українських журналістів поч. ХХ ст. і політичним діячем. 1904-1905 рр. він був серед засновників Української радикальної партії, яка в грудні 1905 р. об'єдналася з Українською демократичною партією, у результаті чого виникла Українська демократично-радикальна партія. Ф.Матушевський із 1906 р. входив до її ради (правління), редагував газети цих партій - "Громадську думку", "Раду", "Нову громаду". На основі Української демократично-радикальної партії 1908 р. було створено Товариство українських поступовців. Ф.Матушевський був членом ради цієї організації, а також, від 1914 р., членом Українського наукового товариства в Києві. 1917 р. на базі Товариства українських поступовців виникла Українська партія соціалістів-федералістів. Ф.Матушевський уважався одним із її лідерів, увійшов до складу оргкомітету, був членом Центральної Ради, а в 1919 р. він - посол України в Греції, де й помер²⁹.

Андрій Іванович Яковлів (1872-1955) по закінченні університету оселився в Києві, працював юристом, викладав основи права в Київському комерційному інституті. 1917 р. А.Яковліва було обрано членом Центральної Ради, у березні

1918 р. він став директором її канцелярії, брав участь у створенні проекту конституції УНР, пізніше працював у Міністерстві закордонних справ, був послом України в Австрії, очолював українські дипломатичні місії в Голландії й Бельгії. Зі встановленням радянської влади А.Яковлів не повернувся на батьківщину, став емігрантом. Від 1923 р. він жив у Празі, із 1925 р. був професором права Українського вільного університету, а в 1930-1931 і в 1944-1945 рр. - його ректором. А. Яковлів був одним із керівників Української радикально-демократичної партії в еміграції. 1939 р. деякий час він працював директором Українського наукового інституту у Варшаві. Із-під його пера вийшли численні праці з історії українського права, а також курси лекцій з торговельного, цивільного й процесуального права. По II світовій війні А.Яковлів жив у Німеччині та Бельгії, а життєвий шлях його завершився в Нью-Йорку, де він був членом секції права Української вільної академії наук.

1905 р. українська громада була легалізована під назвою Музично-драматичне товариство студентів-малоросів, а неофіційно - Товариство студентів-українців або Товариство українських студентів. Воно проіснувало до 1917 р.

У затверженому 11 жовтня 1905 р. статуті товариства його мета визначалася так: "Сприяє розвиткові музичних і драматичних талантів своїх членів, поліпшенню їх матеріального становища, давати можливість розумно розважатися"³⁰. Для цього членам товариства надавалося право влаштовувати вистави, концерти й вечори; при товаристві, уже на законних підставах, могли функціонувати бібліотека та читальна зала. Неофіційно мета товариства формулювалася по-іншому: виховання свідомих діячів для рідної України, зміцнення національної самосвідомості українського студентства³¹. Члени товариства не обмежувалися культурною роботою, чимало часу віддавали політичній діяльності, їх хвилювали проблеми ідеології, причому в більшості своїй вони були прихильниками лівих націоналістичних поглядів. Організація весь час перебувала під неослабною увагою жандармів³².

У 1905 р., при легалізації, товариство налічувало 55 осіб, на поч. 1908 р. - 98 осіб, але потім склад його почав зменшуватися й 1913 р. в ньому залишилося лише 20 дійсних членів. Серед активістів товариства можна назвати студента фізико-математичного факультету, пізніше асистента кафедри геології Ф.Швеця, студента-юриста В.Чехівського, відомого українського громадського й політичного діяча. Почесними членами були вчений-історик і політичний діяч М.Грушевський та фольклорист, історик літератури, професор Харківського університету М.Сумцов. Членські внески становили півтора рубля на семестр. Із товариством підтримували зв'язки багато викладачів університету, насамперед українці, але також і особи, які просто виявляли інтерес до української культури: професори філолог М.Грунський, мінералог В.Тарасенко, астроном Г.Левицький, офтальмолог О.Люткевич (пізніше обраний почесним членом товариства), професор судової медицини О.Ігнатовський³³. При товаристві працювала бібліотека - 1912 р. в ній налічувалося 1 042 книги (із них 580 українських)³⁴.

Діяльність була різноманітною. Регулярно влаштовувалися літературні й музичні вечори, читання рефератів. При товаристві, як і раніше, існував український хор та драматичний колектив. Час від часу організовувалися великі "репрезентативні" вечори з насиченою програмою в найліпших театральних залах Тарту. Такий вечір, наприклад, відбувся 13 жовтня 1908 р. в залі театру "Ванемуйне".

Уявлення про заходи може дати програма благодійного вечора на користь бідних студентів, улаштованого українським товариством 23 лютого 1913 р. в

залі "Бюргермуссе". Програма його мала два відділення: перше, концертне, включало музичні номери й мелодекламацію, друге - популярний водевіль М.Старицького "Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка"³⁵. Драматичний колектив товариства ознайомив тартуську публіку з низкою класичних п'єс українських драматургів. Так, 3 листопада 1907 р. було показано п'єсу І.Карпенка-Карого "Безталанна". Іноді в такого роду виставах брали участь і гастролюючі українські актори.

У 1913 р. товариство організувало вечір, присвячений пам'яті видатного українського композитора М.Лисенка. Проводився він в актовому залі університету. Після доповіді про творчість композитора відбувся великий концерт із творів М.Лисенка за участю хору й солістів³⁶.

Товариство українських студентів запрошувало з інших міст лекторів, які виступали в театральних залах Тарту з платними публічними лекціями, висвітлюючи проблеми української культури й літератури. Так, 22 лютого 1909 р. відома громадська діячка та публіцист С.Русова прочитала в залі "Ванемуйне" лекцію "Мотиви "Кобзаря" Т.Шевченка в новітній українській літературі", а 2 лютого 1914 р. там же не менш відомий громадський і політичний діяч М.Славинський виступив із лекцією про життя й творчість великого українського поета. Прибуток від лекцій ішов на користь студентів-українців, які потребували допомоги³⁷.

Ще більше заходів відбувалося в самому об'єднанні. Товариство регулярно організовувало шевченківські вечори. Часто влаштовувалися музично-літературні вечірки (в офіційних документах вони іноді йменуються "літературно-вокально-музичними зборами"). Програма подібних вечірок була досить різноманітною й, окрім традиційних танців, включала музичні номери (виконання українських народних пісень) і декламацію творів українських авторів³⁸.

Музично-драматичне товариство студентів-малоросів уважало себе частиною української нації в Тарту, і тому нерідко його представники виступали на різного роду громадських і культурних заходах із привітаннями взагалі від імені українців.

Під час I світової війни діяльність Товариства українських студентів, як і багатьох інших тартуських студентських організацій, поступово завмерла.

У Тарту в останні роки XIX - на поч. XX ст. було ще кілька об'єднань, до складу яких входили українські студенти. 1900 р. було створено нелегальне кримське земляцтво (інша назва організації - "Таврида") - дуже радикальне, ліве, в якому переважали соціал-демократи. Серед активних членів земляцтва були українці С.Росинський і Г.Дуброва, котрі підтримували зв'язки з аналогічними радикальними організаціями в Україні³⁹. Пізніше, 1908 р., це об'єднання було легалізоване під назвою "Таврійське земляцтво" й проіснувало до 1910 р.⁴⁰ Щоправда, у цей період воно вже не відіграло значної ролі в громадсько-політичному житті тартуського студентства. У 1907-1911 рр. існувало волинське земляцтво. Але всі ці організації не були об'єднаннями, побудованими за національною ознакою - вони були інтернаціональними за своїм статутом і українців у них налічувалося небагато.

У Тартуському університеті періоду незалежної Естонської Республіки (1919-1940) навчалися окремі українці, але жодних українських студентських організацій не існувало.

¹ Див.: Issakov S. Tartu Blikooli osa Venemaa rahvaste kultuuriloos // Tartu Blikooli ajalugu. [Kd.] II. - Tallinn, 1982. - Lk. 375-389.

² Про І. Орлая див.: Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. - Изд. 2-е. - СПб., 1881. - С. 189-205; Кубасов И. Орлай // Русский биографический словарь. - Т. "Обезьянинов - Очкин". - СПб., 1905. - С. 309-

- 312; *Иофанов Д.* Н.В. Гоголь. Детские и юношеские годы. - К., 1951. - С.267-273; *Андрух М.* И.С. Орлай - доктор медицины Тартуского университета (Из истории медицинских связей Закарпатья с Прибалтикой) // Материалы к конференции по истории естествознания в Прибалтике. Май 1968 г. - Вильнюс, 1968. - С.3-5.
- ³ Про нього див.: *Зварницький Д.И.* К биографии малороссийского этнографа Н.В.Закревского (1805-1871) // Исторический вестник. - 1911. - Т. СХХIV. - Апрель. - С.211-217.
- ⁴ Див. про нього: *Семевский В.* Николай Иванович Гулак // Галерея шлиссельбургских узников. - Ч.1. - СПб, 1907. - С.37-55; *Исаков С.Г.* Сквозь годы и расстояния. Из истории культурных связей Эстонии с Украиной, Грузией и Латвией в XIX - нач. XX века. - Таллинн, 1969. - С.14-18; *Марахов Г.И.* С верою в будущее. Революционный демократ Н.И.Гулак. - К., 1989.
- ⁵ Див.: Кирило-Мефодіївське товариство. - Т. 1-3. - К., 1990; *Зайончковский П.А.* Кирилло-Мефодіевское общество (1846-1847). - М., 1959.
- ⁶ Про нього див.: *Синяевский А.* Александр Николаевич Поль. - Екатеринослав, 1905; *Вертоград Н.О.* Памяти А.Н.Поля. - Екатеринослав, 1910; *Романченко Г.Н.* Александр Николаевич Поль // Труды Института истории естествознания и техники. - М., 1960. - Т.33. - С. 201-210.
- ⁷ Естонський історичний архів (далі - ЕІА). - Ф. 402. - Оп. 2. - Од.зб. 19140. - Арк. 18-44.
- ⁸ Див. про нього: *Грінченко Б.* Олександр Тищинський // Зоря. - 1896. - Ч.17. - С.338-340.
- ⁹ Про цей гурток див.: *Рейфман П.С.* К истории кружка Тищинского, Лебедева, Манасина (Из истории студенческого движения в 60-е годы XIX века) // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. - Вып. 78. - 1959. - С.144-171.
- ¹⁰ ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 2. - Од. зб. 1893.
- ¹¹ На жаль, досі немає ґрунтовного дослідження історії Товариства російських студентів. Див. про нього: *Д.А.* Общество русских студентов в Юрьеве. - СПб, 1910; *Issakov S.* Tartu ülikooli "Vene Õilxpilaste Selts" 1881–1918 // Eesti Ajalooarhiivi rdevad – 16–17 mai 1991. Ettekannete teesid. - Tallinn, 1991. - Lk. 18-19.
- ¹² *Лаврецкий М.* [М.Лисицын]. Город студентов. Бытовые картинки старого Дерпта. - Ревель, 1891. - С.46-47.
- ¹³ ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 7. - Од. зб. 190. - Арк. 31 зв.
- ¹⁴ ЕІА. - Арк. 73.
- ¹⁵ Див. про нього: *Исаков С.Г.* Тартуское студенчество 1880-х годов и движение народников // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. - Тарту, 1972. - Вып. 290. - С.285-299.
- ¹⁶ Див. про нього: *Исаков С.Г.* О первом марксистском кружке в Тарту // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. - Тарту, 1970. - Вып. 261. - С. 3-28.
- ¹⁷ Див. про нього: *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко. - К., 1991.
- ¹⁸ ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 7. - Од. зб. 190. - Арк. 21-22.
- ¹⁹ *Stempowski S.* Рамікнікі (1870–1914). – Wrocław, 1953. – S. 106. Про участь М.Василенка в діяльності гуртка див.: *Исаков С.Г.* Тартуское студенчество 1880-х годов и движение народников. - С.285-294.
- ²⁰ Див. про нього: *Депенчук Л.П.* Богдан Кістяківський. - К., 1995; *Василенко Н.П.* Академик Б.А.Кістяковский // Социологические исследования. - 1994. - № 2, 4, 5.
- ²¹ *Stempowski S.* Op.cit. - S. 123; *Василенко М.* Академік Богдан Олександрович Кістяківський // Записки соціально-економічного відділу Української академії наук. - К., 1923. - Т.1. - С.XV.
- ²² *Голосенко І.А.* Соціологія на неокантіанській платформі. Б.А.Кістяковский и В.М.Хвостов // Российская социология. - СПб., 1993; *Салов В.В.* Главная книга академика Б.А.Кістяковского // Вестник Российской АН. - 1994. - Т.63. - № 3.
- ²³ Див. про нього: *Хорунжий Ю., Исаков С.* Серце, яке жадало дії. Розвідка про Михайла Косача // Вітчизна. - 1984. - № 8. - С.177-185.
- ²⁴ Про тартуський період його життя див.: *Исаков С.Г.* М.П.Косач в Эстонии // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. - Тарту, 1958. - Вып. 65. - С.43-68.
- ²⁵ Реконструємо її насамперед на основі спогадів одного з ініціаторів створення громади: Яковлів А. Українська студентська громада в Дорпаті // З минулого. - Т.II. - Варшава, 1939 (Праці Українського наукового інституту. - Т.XLIX). - С.162-174.
- ²⁶ Див.: *Горянский П.* Воспоминания о Лесе Украинке // Леся Украинка в воспоминаниях современников. - М., 1971. - С.152-156.
- ²⁷ Державний архів Російської Федерації (далі - ДАРФ). - Ф. ДП (Департамент поліції). - 7-е діловодство. - Од. зб. 174. - Арк. 189-190, 274.
- ²⁸ З минулого. - Т.II - С.63, 67-68.
- ²⁹ Див. біографічну довідку про Ф.Матушевського в: Политические партии России. Конец XIX - первая треть XX века. Энциклопедия. - М., 1996. - С.348-349 (автор - С.Чмырь). Тут же указано основную литературу про Ф.Матушевського.
- ³⁰ ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 7. - Од. зб. 539. - Арк. 1.
- ³¹ З минулого. - Т.II. - С.181.
- ³² ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 7. - Од. зб. 713. - Арк.171.
- ³³ Громада в Дорпаті//З минулого. - Т.II. - С.181-182; ЕІА. -Ф. 402. - Оп.7. - Од. зб. 539.- Арк.8-21.
- ³⁴ ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 7. - Од. зб. 539. - Арк.17.

- ³⁵ ЕІА. - Ф. 325. - Оп. 1. - Од. зб. 682. - Арк. 46-46 зв.
- ³⁶ ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 7. - Од. зб. 843.- Арк. 30-33, 75-80; Ф. 325. - Оп. 1. - Од. зб. 682. - Арк. 255.
- ³⁷ ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 7. - Од. зб. 670.- Арк.146-149, 155-156;Ф. 325.-Оп.1. - Од. зб. 709. - Арк. 23.
- ³⁸ Детальніше про діяльність товариства див.: *Исаков С.Г.* Сквозь годы и расстояния. - С.78-83.
- ³⁹ ДАРФ. - Ф. ДП. - 7-е діловодство. - Од. зб. 174. - Арк. 183-186, 198-199, 238, 273-273 зв.
- ⁴⁰ ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 7. - Од. зб. 622. - Арк. 1-3 зв.

The article is dedicated to the Ukrainian students that were studying in the Tartu University and later became well-known national figures and to the student organizations of the university as well.

Т.М.Ніколаєва*

РОЛЬ ПІДПРИЄМЦІВ УКРАЇНИ В РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті досліджуються участь та роль промисловців і купців, їхніх професійних об'єднань у справі становлення й розвитку мережі початкових і середніх професійних навчальних закладів в Україні у період активного розвитку капіталізму.

Проблема становлення і розвитку професійної освіти в Україні до 1917 р. розглядалася багатьма істориками. Проте не всі її питання на сьогодні достатньо з'ясовані. Серед таких є участь підприємців у розширенні мережі навчальних закладів початкової й середньої ланки, пов'язаних з виробництвом і торгівлею, організаційні та фінансові зусилля промисловців і купців у становленні професійно-технічної і комерційної освіти.

Розвиток промисловості і торгівлі, велике залізничне будівництво, проникнення капіталізму в сільське господарство в останній третині ХІХ ст. - на початку ХХ ст. вимагали від працівників високого рівня загальних і професійних знань, що зумовлювало створення професійно-технічних шкіл і училищ та середніх спеціальних комерційних і технічних навчальних закладів для підготовки кваліфікованих робітників, нижчого й середнього технічного персоналу, комерсантів, фінансистів тощо. Водночас між потребами у фахівцях та існуючою мережею спеціальних навчальних закладів, які давали професійну підготовку, існувала величезна невідповідність. До кінця 80-х рр. ХІХ ст. професійні школи й училища відкривалися переважно з громадської ініціативи, без будь-якого загального плану з боку держави, тому кожний створений навчальний заклад мав індивідуальні особливості, не був схожий на інший. Оскільки уряд не мав змоги надавати відчутної матеріальної допомоги в справі заснування професійних навчальних закладів, основний тягар у їх відкритті й утриманні лягав на плечі земств, міських громад, різних товариств і організацій та окремих осіб, насамперед пов'язаних із виробництвом¹.

Інтереси буржуазії в Україні у галузі освіти зосереджувалися на підготовці кваліфікованих робітників, спеціалістів середньої ланки та управлінців промислових об'єктів. Тому найбільш вагомою формою її активності у сфері освіти була підтримка передусім професійних навчальних закладів різних освітніх рівнів. Уже на першому всеросійському з'їзді фабрикантів, що відбувся в 1870 р.,

*Ніколаєва Тетяна Михайлівна - пошукач Інституту історії України НАНУ.

рекомендувалося "всім представникам великої мануфактури і заводської промисловості сприяти заснуванню при своїх фабриках та заводах нижчих технічних шкіл"². Протягом останньої третини XIX ст. питання про незадовільний стан професійної освіти постійно дискутувалося на сторінках періодичної преси, неодноразово порушувалося на багатьох з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії, на засіданнях губернських земських зібрань і міських дум, купецьких зібрань та біржових комітетів. Так, гласний Катеринославського губернського зібрання, ініціатор розробки криворізької руди - О.М. Поль на одному із засідань наголосив: "Я повністю співчуваю думці влаштування ремісничих шкіл і ратую за їх заснування. Я не розумію народної освіти інакше, як у вигляді освіти реальної. Одна грамотність без цих умов не може розглядатися як мета освіти народу"³.

На необхідність і значення підготовки технічних спеціалістів для гірничозаводської промисловості наголосував 1896 р. гірничий інженер М.С.Авдаков на XXI з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії: "Розвиток гірничої і гірничозаводської промисловості взагалі перебуває у тісному взаємозв'язку зі знаннями. Знання - це той стяг, під яким зросли всі успіхи техніки і промисловості. Тому, де тільки техніка і промисловість досягли певного розвитку, виникає питання - чи забезпечені вони технічними силами настільки, щоб просуватися вперед"⁴. Поряд із цим, у заяві на адресу з'їзду, підписаній окружними гірничими інженерами М. Курмаковим, Д. Стремиковським та іншими, висувалася така вимога: "Нам потрібні не тільки освічені інженери, а й толкові виконавці їх розпоряджень. Не можна залишати більше півтори тисячі чоловік десятників і заводських майстрів Півдня Росії без технічної освіти"⁵. Особливо широко вищезазначені питання розглядалися на всеросійських з'їздах діячів із технічної і професійної освіти, які відбулися 1889 р. у Петербурзі, 1894 р. - у Москві та 1903 р. - в Одесі⁶.

В умовах інтенсивного розвитку капіталізму поставало питання приведення розрізних професійних початкових навчальних закладів до певної системи, яка відповідала б потребам промисловості й наближалася до рівня цілісності подібних систем у промислово розвинутих країнах Європи. У березні 1888 р. уряд видав "Основні положення про промислові училища (середні технічні, нижчі технічні, ремісничі училища, загальні промислові училища)". Це положення було першим документом, що визначав розвиток професійно-технічної освіти в країні. Він поділяв відповідні навчальні заклади на 3 основні групи - для підготовки ремісників, індустріальних робітників і робітників сільського господарства⁷. Ця система технічних шкіл та училищ діяла протягом усього періоду, що розглядається.

Утім, уже із 70-х рр. XIX ст. у Донецькому вугільно-металургійному і Криворізькому залізорудному басейнах, насамперед при копальнях і підприємствах гірничодобувної промисловості, їх господарі на свої кошти відкривали й утримували професійні школи, будучи зацікавленими в підготовці технічного персоналу для власних потреб. Наприклад, 1872 р. при Лисичанських вугільних копальнях було відкрито початкову штейгерську школу. В Горлівці Бахмутського повіту при копальнях "Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості" з ініціативи П.Н. Горлова, котрому вдалося переконати С.С. Полякова (купця-мільйонера, "залізничного" короля, який будував Курсько-Харківсько-Азовську залізницю) заснувати у серпні 1878 р. "Гірниче училище Самуїла Соломоновича Полякова" (тепер це індустріальний технікум ім.Рум'янцева). На будівництво його приміщення товариство асигнувало 34 500 руб. Всього ж останнє тільки за перші три роки на потреби цього навчального закладу витратило 67 тис. руб.⁸ Наприклад, 1902 р. бюджет Горлівського штейгерського

училища формувався із таких статей: від "Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості" надійшло 3750 руб., плата за право навчання становила 3000 руб., відсотки від пожертвованих капіталів - 275 руб., з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії асигнував 300 руб., а голова Попечительської ради Д.С. Полякова - 3500 руб.⁹

Протягом 1901-1902 рр. нижчі ремісничі школи було відкрито при Маріупольському заводі "Російський Провіданс", Юзівському і Катеринославському металургійних заводах, при заводі Донецько-Юр'ївського металургійного товариства та ін.¹⁰ У Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії правління Берестово-Богодухівського гірничопромислового товариства побудувало на свої кошти приміщення для професійної школи на 100 місць, де навчалися діти із родин місцевих службовців і робітників¹¹.

Не менше були зацікавлені в створенні професійних навчальних закладів цукрозаводчики, які відчували великий дефіцит у підготовленому належним чином технічному персоналі для власних підприємств. Зокрема в 1884 р. за сприяння Київського відділення Російського технічного товариства при двокласному чоловічому училищі рафінадного заводу в м. Сміла Черкаського повіту було відкрито технічні класи ім. О. О. Бобринського. Тут кращі випускники двокласного училища здобували початкову технічну освіту для подальшої роботи на цукрозаводах¹². Для цього графи Олександр, Володимир і Лев Бобринські пожертвували під технічний навчальний заклад ділянку землі (3 десятини) і сад, та щедро фінансували його роботу. Так, протягом 1884-1913 рр. на технічні класи вони витратили 133 462 руб., а відділення технічного товариства - 36 420 руб. Крім цього, інші цукрозаводчики асигнували смілянському навчальному закладу частину від своїх прибутків - по 1/10 коп. із перероблених 10 пудів буряків¹³.

У 1898 р. Глухівська міська громада, зважаючи на значні місцеві потреби в фахівцях із початковою технічною освітою, порушила клопотання про заснування в місті ремісничого училища. Було вирішено звернутися з цим питанням до відомого земляка - М.А. Терещенка. Останній за умови, що половина випускників буде спрямовуватися для роботи на цукрозаводи, підтримав їхній почин. Він особисто звернувся до відповідних державних інстанцій із пропозицією побудувати й облаштувати власним коштом приміщення майбутнього училища. У 1899 р. уряд дозволив відкрити трирічне "Глухівське ремісниче училище імені таємного радника Миколи Артемієвича Терещенка" зі щорічною державною субсидією в розмірі 12 тис. руб.¹⁴ Зі свого боку, М.А. Терещенко придбав за власний рахунок велику садибу в центрі Глухова, де протягом трьох наступних років було побудовано великий будинок для училища. Крім класних кімнат, тут були облаштовані фізичний кабінет, столярно-модельна й слюсарно-ковальська майстерні з необхідним обладнанням та інструментом, бібліотека і магазин готових виробів учнів. Як почесний попечитель цього професійно-навчального закладу Микола Артемович щороку робив внески, передусім на оплату навчання найбільш вихованців і влаштування для них сніданків. 1903 р. доброчинець заповів училищу на зазначені цілі ще й капітал у 5 тис. руб.¹⁵

При машинобудівному заводі Яхненків-Симиренків у м. Млієві його господарі заснували технічне училище для дітей робітників, де вони здобували початкові технічні й загальноосвітні знання. На його основі планувалося створити технічний навчальний заклад. Проте через крах торговельного дому цих підприємців у 80-х рр. XIX ст. цей задум реалізувати не вдалося¹⁶.

Справи із початковою загальною і професійною освітою серед єврейської молоді наприкінці XIX ст. були незадовільними, оскільки уряд не виділяв коштів на заснування й функціонування окремих навчальних закладів для євреїв,

які жили замкненими громадами в межах визначеної законом території їх осілости. Тому останні утримувалися виключно на капітали єврейських громад та окремих доброчинців. Зокрема ще у 1879 р. І.М. Бродський запропонував заснувати в Києві ремісниче училище і виділив кошти на його спорудження й утримання. Проте тільки в 1902 р. Міністерство народної освіти задовольнило прохання його сина Лазаря, дозволивши йому заснувати єврейське початкове училище із семирічним терміном навчання. Лазар Бродський придбав за 64 тис. руб. ділянку землі по вул. Кузнечній, на якій було споруджено за проектом одеського архітектора А.Б. Мінкуса великий триповерховий будинок, розрахований на 290 учнів (вартість будівництва становила близько 300 тис. руб.). У листопаді 1904 р. тут відбулося відкриття єврейського училища ім. С.І. Бродського - меншого брата засновника¹⁷. Діти спочатку отримували загальну освіту, а потім протягом двох років оволодівали різними ремеслами. Для цього у їх розпорядженні були чудово обладнані спеціальні кабінети, кузня, механічна, слюсарна і столярна майстерні¹⁸. Тепер у приміщенні колишнього єврейського училища по вул. Антоновича, 69, міститься один із корпусів заснованого в 1934 р. Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона.

Відомий київський купець караїм С.А. Коген, власник найбільшої у місті тютюнової фабрики, був родом із Євпаторії. Пам'ятаючи про свою батьківщину та зважаючи на потреби в професійній освіті земляків, він у 1885 р. заснував тут ремісниче училище на 40 учнів, виділивши для цього 150 тис. руб. Стільки ж від імені своєї дружини С.А. Коген пожертвував школі для караїмських дівчат¹⁹.

Наприкінці 70-х - на початку 80-х рр. XIX ст. уряд ужив низку заходів щодо розвитку сільськогосподарської освіти. У 1883 р. було прийнято "Положення для нижчих сільськогосподарських шкіл", яке законодавчо регулювало діяльність відповідних середніх і нижчих навчальних закладів. Його прийняття значною мірою сприяло розвитку сільськогосподарської освіти, оскільки цей документ надавав право земствам, товариствам і приватним особам відкривати такі школи²⁰. Зокрема Лев Платонович Симиренко - визначний вітчизняний учений-селекціонер, представник відомої української родини підприємців, повернувшись у 1887 р. із сибірського заслання за участь у народницькому русі, в рідному маєтку у Млієві створив маточний колекційний сад із помологічним розсадником, який став найкращим у Російській імперії і мав одну з найбагатших у Європі помологічних колекцій плодових та ягідних рослин. Продовжуючи славні традиції своїх попередників, Л.П. Симиренко відкрив школу садівництва і початкову школу для селянських дітей, що почала діяти в 1897 р.²¹

З метою підготовки управлінців для власних маєтків та інших приватних господарств у 1890 р. Іван Миколайович Терещенко при Іскринській економії Волфінського маєтку в Сумському повіті Харківської губернії заснував на власні кошти "Михайлівську" чотирирічну сільськогосподарську школу, в якій учні отримували знання і навички із сільського господарства, а також різних ремесел. До закладу вступала молодь чоловічої статі всіх станів із 14 років після закінчення двокласного училища. Зокрема у 1899 р. навчальний заклад відвідували 49 учнів, із них 29 (серед яких п'ятеро були сиротами) повністю утримувалися коштом власника. Школа розміщувалася в поміщицькому будинку, а її учні мешкали в цегляному гуртожитку. За перші дев'ять років існування закладу до нього вступив 101 учень, а повний курс закінчили 52. Лише на утримання школи І.М. Терещенко щороку витрачав до 12 тис. руб.²² У 1904 р. його син Михайло Іванович побудував спеціально для школи новий двоповерховий будинок із паровим опаленням. Заклад користувався значним попитом серед здібної мо-

лоді. До 1913 р. його закінчили уже 178 чол., із них 35 залишилися служити в маєтках Терещенків, а 124 - в інших приватних господарствах. За цей період на його утримання власники витратили майже 370 тис. руб.²³

У 1886 р. Одеське товариство садівництва заснувало школу садівництва та городництва з метою підготовки відповідних фахівців. У цій справі йому допоміг відомий купець і громадський діяч Г.Г. Маразлі, який виділив на потреби навчального закладу 5 дес. землі на власній дачі в Одеському повіті, де учні набували практичних навичок. Протягом наступних трьох років на кошти цього підприємця тут було споруджено три приміщення (два з них - двоповерхові). У школі постійно навчалася до 40 учнів, а під час їхніх канікул у ній проходили практику ще й учителі сільських шкіл²⁴.

У Черкаському повіті графиня К.А. Балашева 1891 р. відкрила Мошногородищенську сільськогосподарську школу на 100 учнів для дітей місцевих селян і службовців маєтку. Такого типу вона була першою в Південно-Західному краї (на Правобережній Україні. - *Н.Т.*). Навчальний заклад мав свій статут і підпорядковувався Міністерству землеробства, яке щорічно асигнувало 3500 руб. на утримання викладацького персоналу, а решту коштів - близько 5000 руб., на утримання школи - виділила Балашева. Курс навчання був трирічний, при цьому із жовтня по квітень учні знаходилися в класах, а в інші місяці року проходили практику із сільського господарства в маєтку цієї поміщиці, перебуваючи повністю на її утриманні. 1894 р. відбувся перший випуск фахівців у кількості 14 чол., які відразу отримали місце роботи в поміщицьких господарствах краю²⁵. Згідно зі звітом, з 1895 по 1911 рр. включно К.А. Балашева на утримання цієї школи витратила 146 470 руб.²⁶

Розвиток ринкових відносин у країні в пореформену добу найбільше стимулював в освітній сфері таку її галузь, як комерційну. Найважливіше місце серед навчальних закладів останньої посідали комерційні училища, організацією яких займалися в першу чергу купецькі товариства та інші аналогічні об'єднання, будучи зацікавленими в підготовці спеціалістів із торгівлі й фінансово-кредитної справи. Особливо гостро відчувалася потреба у фахівцях із комерційною освітою в найбільших торгових українських центрах - Одесі, Києві, Харкові та Катеринославі.

Тому не дивно, що перші спроби у відкритті комерційних училищ були зроблені на Півдні України - в Одесі ще на початку XIX ст. Проте цю справу вдалося реалізувати дещо пізніше. У 1851 р. місцеве купецтво порушило клопотання перед попечителем Одеського навчального округу про відкриття на кошти купецького товариства середнього комерційного навчального закладу, який би давав дітям їхнього стану відповідну освіту. Втім, через Кримську війну та бюрократичну тяганину це питання було вирішено лише через десять років²⁷. 14 листопада 1861 р. були затверджені статут і штати Одеського комерційного училища, яке розпочало свою роботу 21 серпня 1862 р. Зокрема перший параграф його статуту констатував: "Одеське комерційне училище, засноване на кошти місцевого купецтва..., має завдання - надавати юнакам спеціальну освіту з комерції"²⁸. Спочатку в училищі були тільки спеціальні класи, в яких учні здобували початкову комерційну освіту. А вже з листопада 1869 р., згідно із новим його статутом, воно було перетворене у середній навчальний заклад із чотирма початковими загальноосвітніми та двома спеціальними старшими класами. Училище існувало винятково на кошти одеського купецтва і внески комерсантів з інших міст південної України²⁹.

В училищі було поставлено за мету в першу чергу дати вихованцям ґрунтовну фахову підготовку. Специфіка навчального закладу вимагала найбільше

уваги приділяти тим дисциплінам, що будуть необхідні комерсантам у їхній професійній діяльності. В училище приймалися діти усіх станів і віросповідань, у підготовче відділення - з 10 до 14 років, а в спеціальне комерційне - з 14 років. Його статут дозволяв звільняти від плати за навчання не більше третини від загальної кількості учнів дітей незаможних батьків купецького стану³⁰.

До 70-х рр. XIX ст. Одеське комерційне училище відчувало певні матеріальні труднощі. Проте з цього часу, завдяки зусиллям місцевих купців і промисловців, воно по благоустрою своєї будівлі, забезпеченню навчальними посібниками, підбору педагогів та загальному стану організації навчання зайняло перше місце серед освітніх закладів Одеси. Так, лише Купецьке товариство на його заснування й утримання, спорудження навчального корпусу і домової церкви за півстоліття (з 1862 р. по 1912 р.) асигнувало 1 374 477 руб. За цей час навчальний заклад закінчили 1600 чол.³¹ В училищі на пожертвування окремих підприємців було засновано цілу низку стипендій для незаможних учнів. Зокрема у 1870 р. - три стипендії на капітал у 100 тис. руб., пожертвований почесним громадянином Л. Ефрусі. Протягом 1873-1874 рр. - стипендію ім. Д.Ф. Феодори на кошти Г.Г. Маразлі в сумі 3300 руб. та стипендії ім. П.Е. Коцюби, С.П. Голубцова і О.Н. Пашкова на капітал, асигнований декількома представниками місцевого купецтва. Протягом 1880-х рр. одеськими купцями було закладено ще 5 стипендіальних капіталів³².

До другої половини 80-х рр. це училище залишалося єдиним в Україні навчальним закладом, де готувалися прикажчики, конторники, бухгалтери та різні комерційні агенти³³. Водночас із кожним роком пореформеної доби все більше вимагалось професійно підготовлених комерсантів. Зокрема в Харкові велика потреба в комерційному середньому навчальному закладі відчувалася вже із середини XIX ст. Але тільки у лютому 1888 р., коли на засіданні Купецького товариства було наголошено, що "настав час товариству подумати про заснування в м. Харкові комерційного училища, хоча б невеликих розмірів, - чотирикласного, для дітей купецького стану"³⁴, справу було зрушено з місця. 28 жовтня 1888 р. екстрене зібрання харківського купецтва прийняло відповідне рішення про заснування такого навчального закладу. Воно було безпосередньо пов'язане із врятуванням царської родини під час аварії поїзда поблизу станції Борки в Харківській губернії 17 жовтня, доводячи тим самим вірність існуючій владі. Тоді ж комерсанти прийняли рішення запровадити на наступний рік під час вибірки торгових документів збір на заснування училища в розмірі 50 руб. із купців 1-ї гільдії і 15 руб. - 2-ї гільдії. Таку постанову підписали 148 членів Купецького товариства на чолі зі старостою М.А. Жевержеєвим³⁵. Усвідомлюючи важливість навчального закладу для міста, Харківська дума 12 травня 1889 р. прийняла постанову про безплатну передачу для комерційного училища ділянки землі в центрі міста по Сумському шосе³⁶.

Спорудження його головного корпусу за проектом відомого харківського архітектора О.М. Бекетова, яке розпочалося в червні 1890 р., було завершено через три роки і коштувало 383 тис. руб.³⁷ 3 жовтня 1893 р. Харківське комерційне училище розпочало свою роботу в складі 68 учнів³⁸. Купецьке товариство, яке фінансувало його роботу, бажало, щоб в усіх класах згодом навчалось до 400 дітей. І хоча з кожним роком кількість учнів в училищі зростала, все ж до кінця століття тут проходили повний курс навчання 290 чол.³⁹ Останній становив вісім років і розподілявся на підготовчий, п'ять загальноосвітніх і два спеціальні класи. Система викладання, навчальний план і програми Харківського комерційного училища у порівнянні з 1-им Одеським дещо були розширені. Відповідно і плата за навчання була більшою. Так, за рік навчання у підготовчому кла-

сі потрібно було заплатити 75 руб., у I-V класах - по 125 руб., а у VI і VII - по 150 руб.⁴⁰ Отже, тут намагалися дати своїм вихованцям як загальну середню освіту, оскільки їхні випускники мали право на вступ до вищих технічних і сільськогосподарських навчальних закладів, так і спеціальні знання, необхідні комерсанту-початківцю для практичної діяльності.

Ідея необхідності розвитку комерційної освіти в Харкові, в першу чергу для дітей купецького стану, спонукала до значних пожертвувань окремих представників купецького товариства, фінансово-кредитних закладів, промисловців. Так, першим благодійником училища став власник заводу сільськогосподарських машин М.Х. Гельферіх, який надав частинами 12 000 руб. на заснування трьох стипендій свого імені⁴¹. Товариство взаємного кредиту прикажчиків у м. Харкові на заснування 16 стипендій для дітей своїх членів виділило 40 тис. руб. Крім них, кошти на потреби училища до середини 1890-х рр. пожертвували Земельний банк - 17 000 руб., Міський купецький банк - 15 000 руб., Торговий банк - 9000 руб., 2-е Харківське товариство взаємного кредиту - 11 800 руб., купці П.П. Рижов та І.О. Сергєєв - по 4000 руб., голова Біржового комітету О.К. Алчевський - 1000 руб. та ін.⁴² Зі свого боку, Харківське купецьке товариство, наприклад 1911 р., учням комерційного училища виділило кошти на 15 стипендій - від 150 до 62,5 руб. кожна. Крім цього, товариство асигнувало ще дві стипендії 2-й Харківській жіночій гімназії (по 35 руб. кожна) та сім - музичному училищу (по 150 руб.). Всього ж воно на цю справу того року витратило 2640 руб.⁴³

До комерційних училищ в Україні, які повністю утримувалися на кошти підприємців та плату за навчання, належало Перше київське. Рішення про його заснування місцеве Купецьке товариство прийняло 20 листопада 1888 р. також у зв'язку із врятуванням царської родини під час аварії поїзда, хоча вперше думку з цього приводу висловив староста цього об'єднання М.І. Чоколов на п'ять місяців раніше - 22 червня⁴⁴. Втім, його статут був затверджений аж у серпні 1896 р. Повний курс навчання в училищі тривав сім років. Він складався із п'яти загальноосвітніх і двох спеціальних класів. Крім того, при училищі було два підготовчих класи - молодший і старший⁴⁵. Роботу воно розпочало у жовтні того ж року в орендованому приміщенні по вул. Велика Житомирська, 34, справами якого керувала Попечительська рада в складі проф. Університету св. Володимира М.В. Самофалова (її голова), купців М.І. Чоколова (заступник голови), Льва Бродського, С.С. Могилевцева, Д.С. Марголіна, М.П. Дегтерьова та Я.М. Бернера⁴⁶. Одночасно було створено комісію зі спорудження власного приміщення училища на чолі з Левом Бродським. 19 серпня 1897 р. по вул. Бульварно-Кудрявській, 24 (тепер вул. Воровського), відбулися урочисті закладини училища за проектом Г.П. Шлейфера⁴⁷. А вже 1899 р. його учні навчалися у власному гарно облаштованому приміщенні, зведеному на кошти купців і промисловців. Загальна вартість останнього становила 303,5 тис. руб., з них 147,5 тис. налічувало Купецьке товариство, а 156 тис. - пожертвування окремих підприємців, серед яких виділявся внесок Льва Бродського в 115 тис. руб.⁴⁸

Двері Київського комерційного училища були відкриті для осіб будь-якого стану, хоча перевага при вступі віддавалася купецьким дітям, які становили не менше третини від загальної кількості учнів. Наприклад, у 1902-1903 навчальному році тут здобували освіту 609 учнів, із них: 237 - діти купців, 49 - дворян, 14 - почесних громадян, 29 - чиновників, 201 - міщан, 55 - селян і козаків, 10 - інших суспільних прошарків і 14 - іноземців⁴⁹. Після його закінчення випускники, як і у випадку із Харківським училищем, мали право на вступ до профільних вузів, але не в університети.

Більша частина коштів на утримання Київського комерційного училища асигнувалася Купецьким товариством. Так, у 1899-1900 рр. воно виділило 58,5% необхідних коштів, у той час як плата за навчання, що надходила від учнів, становила 22,5%, а прибуток училища у вигляді відсотків із цінних паперів сягав 16,7%⁵⁰. Крім того, підприємці засновували цілу низку стипендій для незаможних вихованців. Одним із перших серед них був М.А. Терещенко, який у квітні 1897 р. вніс до стипендіального фонду на користь учнів із бідних родин 30 тис. руб. Наступного року при училищі було затверджено 12 стипендій його імені. Зі свого боку, із цією ж метою купець М. Мазченко заповів училищу 50 тис. руб. В останньому були також засновані стипендії ім. М.Г. Хрякова, М.П. Дегтерьова, Д.С. Марголіна, Я.Б. Епштейна, С.Ю. Вітте, Льва Бродського, М. Чоколова, М. Толпигіна, М. Фрейдіна та ін.⁵¹

Особливо в 90-і рр. XIX ст. чітко спостерігалася зростання потреб та усвідомлення суспільством, державою і підприємцями необхідності розвитку комерційної освіти. Торговельно-промислові кола все наполегливіше виявляли ініціативу у заснуванні спеціальних середніх навчальних закладів для підготовки фахівців у галузі торгівлі і промисловості. Тому Міністерство фінансів, тісно пов'язане з підприємницьким прошарком (цьому відомству з 1894 р. підпорядковувалися комерційні навчальні заклади), 15 квітня 1896 р. затвердило відповідне положення, згідно з яким, крім комерційних училищ і курсів бухгалтерів, вводилися два нових типи навчальних закладів - торговельні класи і початкові комерційні школи. Це положення, до якого 10 червня 1900 р. були внесені часткові зміни, відіграло досить позитивну роль у розвитку комерційної освіти та майже без змін визначало систему такої освіти в Російській імперії до 1917 р.⁵²

Тодішній міністр фінансів С.Ю. Вітте з цього приводу у своїх спогадах писав: "Я провів через Державну Раду положення про комерційну освіту, яке спричинило до значного розширення мережі комерційних училищ. Цим положенням я пробудив ініціативу між промисловцями та комерційним людом, надавши їм значну свободу як у заснуванні комерційних шкіл, так і в їх управлінні. В підсумку, вони охоче почали давати кошти на облаштування і підтримку своїх комерційних училищ"⁵³.

Стрімкий розвиток комерційної освіти на початку XX ст. призвів до того, що, наприклад, 1913 р. в Україні комерційних навчальних закладів різних типів налічувалося вже 92 із 497 в усій Російській імперії. Найбільшою кількістю відповідних закладів виділялися українські міста з розвинутою промисловістю і торгівлею. Так, у Києві їх налічувалося 13, в Одесі - 8, у Харкові - 7, у Катеринославі - 5, в Єлисаветграді - 4⁵⁴. Комерційні училища і торговельні школи конкурували між собою за контингент учнів, пропонували передові програми з їх підготовки, ставши, таким чином, своєрідними центрами комерційної освіти в Україні. У доповідній записці інспектора Харківського комерційного училища про популярність комерційної освіти серед молоді зазначалося: "Поєднання курсу загальноосвітніх наук із спеціальним було і є вагомою причиною для багатьох батьків, у яких природно завжди виникає питання, де краще дати освіту своїй дитині, і ця спокуса стала ще більшою, коли Міністерство фінансів очолив граф С.Ю. Вітте, який циркулярно рекомендував усім кредитним установам Міністерства фінансів надавати перевагу при прийомі на службу, навіть перед особами з вищою освітою тим, хто закінчив курс комерційних училищ, як найбільш підготовлених для виконання службових обов'язків у кредитних закладах"⁵⁵.

Так, у Києві в листопаді 1896 р. відкрився ще один комерційний навчальний заклад - трикласне училище П.М. Натансона. У жовтні 1899 р. його було

перетворено в семикласне, а на початку наступного століття - в 2-е Київське середнє комерційне училище, яке також постійно отримувало фінансову допомогу від місцевих підприємців⁵⁶.

Хрещеним батьком Катеринославського комерційного училища, яке розпочало свою роботу у вересні 1901 р., був купець 2-ї гільдії О.Я. Толстиків, міський голова у 1889-1893 та 1901-1905 рр. Завдяки його зусиллям місцеве Купецьке товариство розробило статут училища й обрало зі свого середовища його Попечительську раду. Спочатку навчальний заклад розміщувався в одноповерховому будинку, спорудженому на кошти губернського і повітового земств, міської думи та пожертвування купців. А коли кількість учнів збільшилася, фундаторам училища довелося терміново вишукувати через ті ж самі джерела 340 тис. руб. на зведення нового будинку по вул. Польовій (тепер просп. Кірова). Купецький староста О.Я. Толстиків знову організував збір коштів на цю справу серед місцевих комерсантів. Зокрема купець 1-ї гільдії, член Попечительської ради М.Ю. Карпас пожертвував 5 тис. руб. Спорудження училища за проектом відомого катеринославського архітектора Д.С. Скоробагатова тривало трохи більше року. 21 жовтня 1905 р. будинок був освячений і став найкращим серед таких навчальних закладів на Півдні України. 1907 р. Катеринославському комерційному училищу було присвоєно ім'я Миколи ІІ⁵⁷. Нині це будинок Обласної ради.

Природно, що тут був і високий рівень навчального процесу. У різний час в училищі викладали такі видатні українські та російські діячі науки, як Д.І. Яворницький, Д.І. Дорошенко, Ю.С. Кримський, В.І. Пічета, А. Реформатський та ін. Незмінним його директором був А.С. Синявський. Із 1903 р. у стінах училища протягом десяти років працювала Катеринославська вчена архівна комісія⁵⁸.

Закон 1896 р. заохочував підприємців до об'єднання у товариства поширення комерційних знань. Досить плідною на цій ниві була діяльність членів відповідних товариств у Києві й Харкові, які повністю фінансово забезпечували чітку роботу підвідомчих їм навчальних закладів. Так, у Південно-Західному краї, центром якого був Київ, потреба в спеціалістах із такою освітою з особливою гостротою відчувалася протягом останньої чверті ХІХ ст.⁵⁹. За вирішення цього питання активно взялося місцеве Купецьке товариство. Вже у 1896 р. з ініціативи його голови М.І. Чоколова та за активної участі відомих підприємців - М.А. Терещенка, М.П. Дегтерьова й інших було започатковано Товариство поширення комерційної освіти з метою організації у Києві торговельних класів⁶⁰.

Маючи у своєму розпорядженні незначні кошти, товариство вирішило спочатку відкрити торговельні класи. Але після того, як у грудні того ж року Микола Артемійович пожертвував 100 тис. руб. на утримання в Києві торговельної школи й торговельних класів при ній, воно широко розгорнуло свою діяльність⁶¹. У квітні 1897 р. міська дума виділила громаді для її навчальних закладів садибу з будинком на Подолі на розі вулиць Костянтинівської і Хоревої, 9/6, де 15 листопада 1897 р. відбулося відкриття чоловічої торговельної школи, а 10 лютого наступного року при ній почали працювати й торговельні класи⁶².

У серпні 1898 р. Купецьке товариство порушило питання про заснування жіночої школи й нагромадження коштів на її утримання⁶³. Її відкриття (першої в Російській імперії) відбулося 10 січня 1899 р., а 20 жовтня того ж року М.А. Терещенко, бажаючи створити належні умови жіноцтву для отримання комерційних знань, пожертвував 100 тис. руб. як "капітал імені Пелагеї Георгіївни" на утримання цієї школи та 50 тис. руб. на спорудження будинку для неї⁶⁴. У 1901 р. за проектом архітектора П.І. Голландського розпочалося будівництво приміщення, на завершення й облаштування якого доброчинець додатково на-

дав ще майже 27 тис. руб. У вересні 1902 р. жіноча торговельна школа розпочала роботу у власному приміщенні на розі вулиць Бульварно-Кудрявської й Обсерваторної, а чоловіча залишилася на Подолі⁶⁵.

Зростання капіталів Товариства поширення комерційної освіти майже повністю зумовлювалося щедрими пожертвами М.А. Терещенка, який їх робив за умови "надання можливості здобути освіту в навчальних закладах Товариства дітям найбільшого населення м. Києва"⁶⁶. Всього протягом 6,5 років цей добродієць пожертвував товариству 329 814 руб. Останнє, високо оцінюючи діяльність Миколи Артемійовича, в 1899 р. обрало його своїм почесним головою. Крім того, чоловічій школі й торговельним класам було присвоєно ім'я М.А. Терещенка, а жіночій - П.Г. Терещенко⁶⁷.

Чоловіча й жіноча торговельні школи із підготовчим класом мали трирічний, а торговельні класи - однорічний курс навчання. Зокрема 1908 р. в усіх закладах товариства навчалося 560 учнів, із них у чоловічій школі - 143, у жіночій - 144, у торговельних класах на Подолі - 151 (серед них - 18 жінок) і в торговельних класах на Фундуклеївській вулиці, що відкрилися того ж року, - 122 (відповідно 9 жінок). У цих школах понад дві третини від загальної кількості учнів становили діти міщан і селян, зокрема в 1913 р. у жіночій школі перших було 41%, а других - 42%⁶⁸. Щорічний дефіцит коштів на їх утримання покривався внесками членів родини Терещенків та Купецького товариства. Попит на випускників навчальних закладів, які підпорядковувалися Товариству поширення комерційної освіти в м. Києві, був великим. Більшість із них одразу знаходили собі роботу насамперед у кредитних і торговельно-промислових установах Південно-Західного краю.

У Харкові ініціатива в справі відкриття торговельних класів належала купцю 1-ї гільдії, комерції раднику І.К. Велитченку. Виконуючи обов'язки купецького старости, він як ніхто краще бачив, наскільки службовці в торговельно-промислових закладах були мало підготовленими до такої діяльності. 30 квітня 1898 р. з його пропозиції Купецьке товариство постановило заснувати в місті торговельні класи і, з метою матеріального забезпечення їх роботи, обкласти торговельні заклади і промислові підприємства щорічним внеском із кожного від 3 до 6 руб. Тоді ж товариство обрало із свого середовища комісію з підготовки статуту майбутнього навчального закладу, який був затверджений міністром фінансів 31 серпня 1899 р.⁶⁹.

10 січня 1900 р. у центрі Харкова в орендованому приміщенні розпочалися заняття в торговельних класах у складі 168 учнів. Яким попитом користувався навчальний заклад уже з перших днів своєї роботи свідчить те, що 1 лютого, коли закінчився прийом слухачів, їх кількість зросла до 297 чол. (всього подали заяви 376 чол.). Заняття відбувалися ввечері, а плата за право навчання була встановлена в розмірі 5 руб. на рік за кожен предмет⁷⁰.

У Луганську торговельна школа, відкрита у вересні 1900 р., утримувалася на кошти міського самоуправління і Ради з'їзду гірничопромисловців. Так, згідно з постановою XXIV з'їзду гірничопромисловців, школі щорічно виділялося 3000 руб. (кошти надходили постійно до 1917 р.). До навчального закладу щороку приймалося близько 150 дітей мешканців Луганська і працівників рудників та заводів Півдня України. Як констатувало його керівництво в квітні 1917 р.: "Школа за час свого існування всебічно йшла на зустріч запитам рудничних закладів і надавала завжди достатній контингент службовців, досить освічених і знаючих конторську справу"⁷¹. У Чернігові за дієвої участі місцевого купецтва та за підтримки повітового земства торговельна школа була відкрита в 1903 р.⁷².

Свою активністю виділялося Єлисаветградське товариство поширення комерційної освіти, яке в 1908 р. відкрило відповідне середнє училище. Ідея заснування в місті громадського комерційного училища належала місцевому Біржовому комітету, члени котрого 5 січня 1903 р. підготували відповідний проект статуту і порушили клопотання про його затвердження. Втім, фінансовий тягар по заснуванню й утриманню училища, який мав лягти повністю на Комітет, призупинив розпочату справу. Її реалізацію взяло на себе Товариство поширення комерційної освіти. Скликана Біржовим комітетом нарада засновників під керівництвом Ю.Е. Бібера виробила статут цього товариства і громадського комерційного училища, які були зареєстровані відповідно 13 травня і 21 липня 1908 р. Пожертвування на користь нового навчального закладу почали надходити відразу від різних осіб, підприємств і закладів. Лише того року вони становили 2935 руб.⁷³

На користь училища великі пожертвування зробили купці-євреї - Б. Олинський, Я. Коган та ін. Очолював училище відомий педагог В.І. Харцієв, якому за підтримки громадськості вдалося організувати роботу училища на засадах так званої "нової школи", здійснити повномасштабний педагогічний експеримент, який тривав майже ціле десятиріччя і поставив його до ряду найкращих середніх навчальних закладів України. Єлисаветградське товариство поширення комерційної освіти також організувало й утримувало торговельні класи⁷⁴.

У Сумах на початку ХХ ст. великим попитом серед місцевого населення користувалися такі професійні навчальні заклади, як чоловіче комерційне училище, засноване Сумським купецьким товариством 1913 р., ремісничка школа із теслярним та слюсарним відділами, відкрита на кошти родини Харитоненків 1907 р., жіноча професійна школа М. Кіаука⁷⁵.

Поряд з опікуванням навчальних закладів, які готували фахівців для промисловості і торгівлі, найбільш далекоглядні й освічені підприємці фінансово підтримували, а то навіть і засновували освітні заклади, які не мали безпосереднього відношення до їх професійної діяльності. Так, цукрозаводчик І.Г. Харитоненко ще наприкінці 1880-х рр. добивався від царя дозволу на відкриття в Сумах кадетського корпусу на 75 чол., з яких 50 вакансій передбачалося для дітей купців і почесних громадян, але клопотання було задоволено тільки після його смерті. Його син Павло Іванович у 1899 р. виділив 500 тис. руб. та власну ділянку землі - дачу "Лефицька Стінка" - для будівництва такого навчального закладу, а вже 1901 р. у південній частині Сум було відкрито кадетський корпус - ціле містечко, на яке останній загалом пожертвував 1,5 млн. руб. До того ж, П.І. Харитоненко щорічно оплачував утримання п'яти вихованців цього навчального закладу⁷⁶. У розплануванні й озелененні території, зовнішньому вигляді, інтер'єрах споруд та високому рівні їх комфортабельності виявилось розуміння фундатором закладу того, що молодь (а військова - особливо) має виховуватися в естетично досконалому середовищі. Цей оригінальний архітектурний ансамбль (архітектор К. Іваницький) із мистецького погляду донині залишається одним з найкращих серед військово-навчальних закладів України⁷⁷ (тепер тут міститься Інститут артилерії ім. Б. Хмельницького).

Загальновідома роль І.М. Терещенка в становленні й діяльності Київської рисувальної школи, яку в жовтні 1875 р. заснував його земляк, випускник Петербурзької Академії мистецтв, живописець М.І. Мурашко. Для належної організації навчального процесу потребувалися значні кошти, яких у Миколи Івановича, звичайно, не було. Про першу зустріч із майбутнім покровителем школи, яка відбулася в травні 1876 р., М.І.Мурашко згадував так: "Квартира, спочатку призначена для рисувальної школи, виявилася тісною й непридатною, а засобів

збільшити її - жодних. І ось тут мені спала щаслива думка, не турбуючи самого главу сімейства Терещенків (мається на увазі Микола Артемійович. - *Т.М.*), звернутися до одного з молодих, що закінчують університет, членів цієї сім'ї, саме до Івана Миколайовича, з проханням допомогти утворити хоча б маленьку рисувальну школу. Допомогу було обіцяно з першого слова...⁷⁸.

Одержавши матеріальну підтримку, М.І. Мурашко розгорнув бурхливу діяльність щодо становлення і розвитку рисувальної школи. Він налагодив творчі й ділові зв'язки з Петербурзькою Академією мистецтв, відомими художниками-передвижниками, громадськими діячами, вченими, меценатами, які постійно підтримували київський заклад: жертвували картини, ескізи, бюсти, гіпсові копії, обладнання тощо⁷⁹.

Двері школи були широко відчинені для всіх бажаючих незалежно від віку, статі, освіти й соціального стану. З 1882 р. вона містилася по вул. Володимирській, 46, а протягом 1890-1901 рр. - по вул. Володимирській, 47. Із роками цей заклад утвердився як високопрофесійний центр підготовки художників різних профілів і напрямів. Так, 80 його випускників було зараховано до Петербурзької Академії мистецтв. Роботи багатьох із них експонувалися на виставках, відзначалися високими нагородами. Проф. А.В. Прахов запросив кількох талановитих вихованців школи до оформлення київських храмів⁸⁰. У цілому Київська рисувальна школа зробила великий внесок у розвиток мистецької освіти в Україні, виховала цілу плеяду талановитих художників.

З 1884 р. вона існувала виключно на внески учнів за право навчання та субсидію І.М. Терещенка, яка з початку 90-х рр. щороку становила не менше 9 тис. руб. Всього ж за чверть століття, за підрахунками М.І. Мурашка, доброчинець пожертвував на користь закладу 138 тис. руб.⁸¹ Навіть після 1892 р., перебуваючи через хворобу далеко від Києва, Іван Миколайович постійно цікавився життям школи, листувався з її керівником, неодноразово викликав його до себе для обговорення проблем їхнього дітища.

Все ж після того як у жовтні 1900 р. було відзначено 25-літній ювілей рисувальної школи, І.М. Терещенко запропонував змінити програму навчання в ній, аби надалі готувати для потреб промисловості фахівців із декоративно-прикладного мистецтва, з чим М.І. Мурашко не погодився. Через кілька місяців, у лютому 1901 р., рисувальна школа припинила своє існування, поступившись місцем щойно відкритому Київському художньому училищу, куди змушена була перейти більшість викладачів та учні останньої⁸². Київські підприємці підтримували і цей навчальний заклад. Так, С. С. Могилевцев на його облаштування пожертвував 1000 руб., а Лев Бродський зробив першим внесок на заснування бібліотеки⁸³.

Зі свого боку, І.М. Терещенко, припинивши фінансування рисувальної школи, виділив на заснування власного художньо-промислового училища 200 тис. руб. Але довести справу до кінця меценат за свого життя так і не встиг. У 1917 р. капітал на будівництво й утримання цього училища завдяки новим пожертвуванням членів родини Івана Миколайовича досяг уже 1 млн. руб. Втім, їм також не вдалося здійснити цей проект, бо міська дума, незважаючи на постійні запити членів родини, так і не спромоглася виділити зручну під забудову художньо-освітнього закладу земельну ділянку⁸⁴.

Харківські підприємці також фінансово підтримували місцеву міську школу малювання і живопису, яка виникла 1896 р. із приватної рисувальної школи відомої громадської діячки, художниці М.Д. Раєвської. Так, нащадки Л. Рубінштейна та Є. Любарський у січні 1899 р. пожертвували на її користь 1677 руб.⁸⁵

У другій половині XIX ст. загальне піднесення культури в країні значно вплинуло на розвиток музики. Велику роль у поширенні музичної освіти відіграло Російське імператорське музичне товариство, створене 1859 р. у Петербурзі. Протягом 60-90-х рр. XIX ст. його відділення були відкриті в Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові та Полтаві завдяки організаційним зусиллям місцевої громадськості, яка в першу чергу засновувала музичні навчальні заклади. Зокрема, з діяльністю Київського музичного училища були тісно пов'язані представники родини Терещенків. Так, Олександр Миколайович Терещенко, починаючи з травня 1883 р. і до кінця свого життя, був членом дирекції, а також тривалий час - заступником голови Київського відділення Російського музичного товариства, при якому з 1868 р. діяла перша в місті постійна музична школа, реорганізована 1883 р. у музичне училище. У 1903 р. дружина О.М. Терещенка - Єлизавета Володимирівна - надала капітал у 30 тис. руб. на заснування при цьому навчальному закладі стипендій його імені. А вже Михайло Іванович Терещенко у жовтні 1912 р. пожертвував 50 тис. руб. на утримання консерваторії, яка була заснована в листопаді 1913 р. на базі музичного училища. Наступного року Рада консерваторії порушила клопотання перед міською думою про будівництво на пожертвувані М.І. Терещенком кошти нового приміщення, проте цьому завадила війна⁸⁶. Зі свого боку, І.Г. Харитоненко пожертвував 80 тис. руб. Харківському відділенню Російського музичного товариства для купівлі будинку музичного училища по вул. Катеринославській, відкритого в 1883 р.⁸⁷

Таким чином, забезпечення промисловості, транспорту, торговельної і банківської систем, а також культурної сфери кваліфікованими кадрами з кожним пореформним десятиліттям поліпшувалося (проте до 1917 р. було розв'язано тільки частково). Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у цій справі брали представницькі об'єднання торговельно-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства і біржові комітети, та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловці і купці зробили у розвиток мережі ремісничих, технічних, торгових шкіл і класів, комерційних училищ, які давали початкову і середню фахову освіту, тісно пов'язану з промисловістю і торгівлею. Вони нерідко виступали ініціаторами у влаштуванні професійних навчальних закладів із підготовки спеціалістів для нових галузей промисловості.

Водночас в Україні існувало декілька приватних сільськогосподарських навчальних закладів, заснованих економічно спроможними підприємцями з підготовки фахівців для власних та інших приватних господарств. Найбільш відомі промисловці, в першу чергу родини цукрозаводчиків Терещенків і Харитоненків, також опікувалися й були засновниками освітніх закладів, які готували кадри для культурно-мистецької сфери життя суспільства, для військових потреб.

¹ Кузьмин Н.Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России. - Челябинск, 1971. - С. 16.

² Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: Зб. наук. пр. - К., 2000. - Вип. 1. - С. 131.

³ Платонов В. Человек-легенда: Александр Поль. - Днепропетровск., 2002. - С. 78.

⁴ Труды XXI Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 25 октября по 13 ноября 1896 г. - Т. I: Отчеты, протоколы, доклады и стенографические отчеты заседаний. - Х., 1897. - С. 197.

⁵ Там само. - С. 513.

⁶ Веселов А.Н. Среднее профессионально-техническое образование в дореволюционной России (очерки по истории). - М., 1959. - С. 25-26.

⁷ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX - начало XX в. - М., 1991. - С. 123-124; Кузьмин Н.Н. Указ. соч. - С. 18.

⁸ Ляшенко В.Г. Роль частного предпринимательства в формировании сети образования в дореволюционном Донбассе // Донбасс: прошлое, настоящее, будущее. - Днепропетровск., 1995. - С. 25.

- ⁹ Горнозаводской листок. - 1903. - № 6. - С. 6027.
- ¹⁰ Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти в Україні (кінець ХІХ - початок ХХ ст.). - Кіровоград, 1998. - С. 96.
- ¹¹ Луценко Е.М. Развитие среднего специального образования на Украине во второй половине ХІХ ст.: Дисс...канд. ист. наук. - К., 1991. - С. 43.
- ¹² Описание Смелянского имения графов Александра, Владимира и Льва Алексеевичей Бобринских. Составлено по документам в 1896 г. - К., 1896. - С. 38; Центральный державный историчний архів України в м. Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф. 730. - Оп. 1. - Спр. 23. - Арк. 35.
- ¹³ Там само. - Арк. 3-5, 8, 33; Спр. 558. - Арк. 7.
- ¹⁴ Там само. - Ф. 707. - Оп. 65. - Спр. 51. - Арк. 11а, 37.
- ¹⁵ Донік О.М. Родина Терещенків в історії добродійності. - К., 2004. - С. 159-160.
- ¹⁶ ЦДІАУК. - Ф. 442. - Оп. 43. - Спр. 141. - Арк. 122.
- ¹⁷ Державний архів міста Києва (далі - ДАК). - Ф. 164. - Оп. 1. - Спр. 813. - Арк. 144.
- ¹⁸ Ковалинський В.В. Меценаты Киева. - К., 1998. - С. 224-225.
- ¹⁹ Там само. - С. 402.
- ²⁰ Добрянський І.А., Постолатій В.В. Назв. праця. - С. 96.
- ²¹ Малаков Д. Симиренки // Вечірній Київ. - 1995. - 7 березня.
- ²² Донік О.М. Вказ. праця. - С. 162.
- ²³ Краткое описание имений наследников Ивана Николовича Терещенко. - К., 1913. - С. 24, 35.
- ²⁴ Карант Г.Н. Одесса, ее окрестности и курорты. Иллюстрированный путеводитель. - Одесса, 1901. - С. 103; Одесса, 1794-1894: К 100-летию города. - Одесса, 1895. - С. 615.
- ²⁵ Филиппченко М.Е. Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашевой, Киевской губернии, Черкасского уезда, при местечках Мошны и Городище. Описание имения, организация и ведение хозяйства. - К., 1896. - С. 537.
- ²⁶ Описание Мошногородищенского имения Ее Высокопревосходительства Екатерины Андреевны Балашевой. - К., 1913. - Т. 2. - С. 878.
- ²⁷ Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). - Ф. 42. - Оп. 35. - Спр. 302. - Арк. 6, 21.
- ²⁸ Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. 1862-1912. - Одесса, 1912. - С. 25-26.
- ²⁹ Одесса, 1794-1894: К 100-летию города. - С. 665.
- ³⁰ ДАОО. - Ф. 42. - Оп. 35. - Спр. 991. - Арк. 13 зв.-14, 21 зв, 23.
- ³¹ Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. - С. 188.
- ³² Искра П.А. Исторический очерк Одесского коммерческого училища. 1862-1887. - Одесса, 1887. - С. 81-89.
- ³³ ДАОО. - Ф. 42. - Оп. 35. - Спр. 302. - Арк. 6.
- ³⁴ Верховский П.М. Краткий очерк возникновения в городе Харькове Коммерческого училища в память события 17-го октября 1888 года. - Х., 1894. - С. 3.
- ³⁵ Там само. - С. 5-6; Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Ф. 45. - Оп. 1. - Спр. 1461. - Арк. 3.
- ³⁶ Там само. - Арк. 82.
- ³⁷ Отчет об имущественном состоянии и движении денежных сумм Харьковского коммерческого училища Императора Александра III с осени 1888 г. по 1-е августа 1895 г включительно. - Х., 1896. - С. 40.
- ³⁸ ЦДІАУК. - Ф. КМФ.-12. - Оп. 1. - Спр. 315. - Арк. 160.
- ³⁹ Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): В 2-х т. - Харьков, 1912. - Т. 2. - С. 698.
- ⁴⁰ Марголин Д. Программы и правила 8-классных коммерческих училищ, утвержденных министром торговли и промышленности 17 мая 1894 г. - К., 1915. - С. 50.
- ⁴¹ Мартинова І.С. До питання про зміцнення матеріальної бази середніх навчальних закладів за допомогою органів місцевого самоврядування та приватної благодійності у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. // Науковий вісник ХДПУ: Історичні науки: Вип. 2: 3б. наук. пр. Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. - Х., 1999. - С. 100.
- ⁴² Отчет об имущественном состоянии и движении денежных сумм Харьковского коммерческого училища Императора Александра III... - С. 43-48; Верховский П.М. Указ. соч. - С. 6-7.
- ⁴³ Пояснительная записка о стипендиатах Харьковского Купеческого общества и о выданных пособиях в 1911 году. (К отчету о суммах Харьковского купеческого общества за 1911 год). - Х., 1912. - С. 1-2.
- ⁴⁴ ДАК. - Ф. 94. - Оп. 4. - Спр. 1. - Арк. 1.
- ⁴⁵ Киевское Первое коммерческое училище, основанное Киевским Купеческим обществом. 1888-1913. - К., 1913. - С. 15.
- ⁴⁶ ДАК. - Ф. 94. - Оп. 1. - Спр. 2512. - Арк. 3.
- ⁴⁷ Ковалинський В.В. Меценаты Киева. - С. 221-222.
- ⁴⁸ ДАК. - Ф. 94. - Оп. 4. - Спр. 1. - Арк. 25, 42, 47.
- ⁴⁹ Там само. - Оп. 1. - Спр. 2479. - Арк. 33 зв.
- ⁵⁰ ДАК. - Спр. 2512. - Арк. 7.
- ⁵¹ Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского Коммерческого училища за 1897-1898

- учебный год и хозяйственной части за 1898 год. - К., 1899. - С. 18-19, 22.
- ⁵² *Постолатій В.В.* Розвиток комерційної освіти в Україні (1804-1920 рр.): Дис... канд. іст. наук. - К., 1996. - С. 29-30.
- ⁵³ *Витте С.Ю.* Избранные воспоминания: 1848-1911 гг. - М., 1991. - С. 419.
- ⁵⁴ Список учебных заведений, подведомственных Министерству торговли и промышленности на 1 января 1913 г. - К., 1913. - С. 33.
- ⁵⁵ *Добрянський І.А., Постолатій В.В.* Вказ. праця. - С. 64.
- ⁵⁶ ДАК. - Ф. 183. - Оп. 1. - Спр. 2888. - Арк. 7; Спр. 3406. - Арк. 16-18.
- ⁵⁷ Екатеринославское коммерческое училище за десятилетие (К истории училища). 17 сент. 1901 - 1911. - Год 11-й: Вып 1. - Екатеринослав, 1911. - С. 3-5, 11, 18; *Болсуновский С.М.* Катеринослав-Дніпропетровськ 225. Видатні особистості та обличчя міста. - Дніпропетровськ, 2001. - С. 17, 20.
- ⁵⁸ Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава-Дніпропетровська, їх творців і художників. - Дніпропетровськ, 2001. - С. 125-126.
- ⁵⁹ Отчет Комитета Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве Обществу собранию членов за 1902 г. (год седьмой). - К., 1903. - С. 3.
- ⁶⁰ Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве (1896-1906). - К., 1906. - С. 2-4.
- ⁶¹ Отчет Комитета Общества распространения низшего коммерческого образования в г. Киеве Обществу собранию членов за 1897 г. - К., 1898. - С. 3.
- ⁶² *Донік О.М.* Вказ. праця. - С. 165.
- ⁶³ ДАК. - Ф. 94. - Оп. 4. - Спр. 1. - Арк. 111.
- ⁶⁴ Киевлянин. - 1899. - 22 октября. - № 292. - С. 3.
- ⁶⁵ *Ковалинский В.В.* Семья Терещенко. - К., 2003. - С. 58-59; ЦДІАУК. - Ф. 830. - Оп. 1. - Спр. 1044. - Арк. 4.
- ⁶⁶ Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве. - С. 10.
- ⁶⁷ Там само. - С. 8.
- ⁶⁸ *Донік О.М.* Вказ. праця. - С. 166-167.
- ⁶⁹ Отчет торговых классов Харьковского Купеческого общества за 1899-1900 учебный год. Год 1-й. - Х., 1901. - С. 3-4.
- ⁷⁰ Там само. - С. 5-9.
- ⁷¹ ЦДІАУК. - Ф. 2161. - Оп. 1. - Спр. 107. - Арк. 22, 29.
- ⁷² Очерк истории города Чернигова 907-1907. Юбилейное издание Черниговской городской управы. - Чернигов, 1908. - С. 65.
- ⁷³ Отчет Комитета Общества распространения коммерческого образования в г. Елисаветграде. 1908-1910. - Елисаветград, 1911. - С. 1, 3, 6-7, 24.
- ⁷⁴ *Добрянський І.А., Постолатій В.В.* Назв. праця. - С. 112; Очерк деятельности Елисаветградского общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие. - Елисаветград, 1914. - С. 11.
- ⁷⁵ *Перетяцько О.В.* Розвиток мережі навчальних закладів Сумщини як прояв громадсько-педагогічного сподвижництва кінця ХІХ - початку ХХ ст. // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. - Суми, 2001. - Ч. 1. - С. 46.
- ⁷⁶ *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Династія Харитоненків. - Суми, 2003. - С. 140-141.
- ⁷⁷ *Скибицька Т.* Харитоненки // Пам'ятки України. - 1992. - № 2-3. - С. 117.
- ⁷⁸ *Мурашко Н.И.* Воспоминания старого учителя. - Вып. 1. - К., 1907. - С. 12.
- ⁷⁹ *Турченко Ю.Я.* Київська рисувальна школа. - К., 1956. - С. 15, 18.
- ⁸⁰ История Киева: В 3 т., 4 кн. - К., 1983. - Т. 2: Киев периода позднего феодализма и капитализма. - С. 292.
- ⁸¹ *Донік О.М.* Назв. праця. - С. 190.
- ⁸² Нариси з історії Києва: Навч. посібник. - К., 2002. - С. 201-202.
- ⁸³ ДАК. - Ф. 93. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 2; Спр. 45. - Арк. 1.
- ⁸⁴ *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. - С. 304-306.
- ⁸⁵ Современное хозяйство города Харькова (1910-1913). - Х., 1914. - Вип. I. С. 32; ДАХО. - Ф. 45. - Оп. 1. - Спр. 2478. - Арк.1, 3, 6.
- ⁸⁶ *Донік О.М.* Вказ. праця. - С. 197-198.
- ⁸⁷ *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Назв. праця. - С. 182.

The author of the article investigates the participation and role of manufacturers and merchants, their professional unions in the cause of establishment and growth of primary and middle professional educational institutions in Ukraine during the last one third of the 19th - the beginning of the 20th century.

М.А.Ковальчук*

СИМОН ПЕТЛЮРА ТА ВІЙСЬКОВА ОПОЗИЦІЯ В АРМІЇ УНР У 1920-1921 рр.

Стаття розкриває одну з малодосліджених сторінок історії Української Народної Республіки, пов'язану з боротьбою державного керівництва УНР на чолі з С.Петлюрою проти намагань вищого армійського командування в 1920 - 1921 рр. встановити військову диктатуру.

Взаємовідносини між державним та військовим керівництвом Української Народної Республіки є однією з малодосліджених тем в історії національно-визвольних змагань 1917 - 1921 рр. Власне, ще не був об'єктом окремого історичного дослідження найдраматичніший їх аспект - суперництво за владу. Протистояння окремих воєначальників державним лідерам, спроби військовиків підпорядкувати собі цивільну владу фактично мали місце впродовж усього періоду визвольних змагань, проте найбільше вони виявилися в добу Директорії УНР (1918-1921 рр.). Порівняно відомими є події 1919 р., пов'язані з виступами деяких вищих українських воєначальників (отамана В.Оскілка, полковника П.Болбочана, отамана О.Волоха) проти очолюваної С.Петлюрою Директорії УНР. Натомість майже нічого не відомо про намагання встановити військову диктатуру в 1920 - 1921 рр., хоча деякі дослідники й зазначають, що з боку очолюваного генералом М. Омеляновичем-Павленком армійського командування такі спроби мали місце¹. Значною мірою це пояснюється слабкою розробленістю теми українсько-польської кампанії 1920 р. взагалі та військового будівництва УНР в 1920 - 1921 рр. зокрема. Незважаючи на наявність праць, присвячених політичній історії УНР², її збройним силам³, а також перебуванню армії УНР у таборах для інтернованих⁴, ця тема всебічно не висвітлена сучасними істориками. Тож ми спробували, спираючись на досі не відомі архівні документи та спогади сучасників, дослідити діяльність військової опозиції в таборі УНР у 1920 - 1921 рр. Це, на нашу думку, дасть змогу не лише відтворити одну з невідомих сторінок історії УНР, але й глибше збагнути динаміку внутрішньополітичних процесів в українському таборі на завершальному етапі національно-визвольних змагань.

1920 рік приніс на українські землі продовження страшної війни, що тривала вже третій рік. Ставало дедалі очевиднішим, що національно-визвольна боротьба трансформувалась у військове протистояння, від наслідків якого фактично й залежала подальша доля країни. Проте державне керівництво УНР не до кінця усвідомлювало необхідність в умовах постійних бойових дій зосередитися передусім на розбудові збройних сил. Атмосфера кулуарної боротьби за владу, різноманітних партійних суперечок та політичних комбінацій часто виключала можливість реальної державотворчої праці, в тому числі й у галузі військового будівництва. Це викликало гостру критику на адресу уряду не лише з боку окремих воєначальників, але й армійського командування в цілому. Військовики вказували на те, що відірваність запілля від життя фронту, нехтування нагальними потребами армії з боку державного керівництва призвели впродовж 1917 - 1919 рр. до катастрофи. Проте гасло "Все для фронту!" й надалі продовжувало існувати лише на папері. "Навіть така особа, як головний отаман Симон Петлюра, не міг перебороти цього "запільного настрою", бо обставини й "кам'янецький

*Ковальчук Михайло Анатолійович - аспірант історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

народ" втягли його в цю боротьбу, відбирали час для залагодження міжпартійних сварок, а його ж думка й душа були завжди з армією, бо він любив армію, знав, що доля України вирішується не в Кам'янці, а на фронті," - згадував командир 3-ї Залізної дивізії генерал О. Удовиченко. - Небіжчик головний отаман часто казав авторові цих рядків: "Олександрє Івановичу, приїхав спочити на фронт!". На фронті Петлюра бачив справжню любов до Батьківщини, що виявлялась у надзвичайній праці під звуки пострілів і вибухи гранат. Тут він бачив кров, смерть сотень українських вояків, що скромно виконували свій обов'язок ділом, а не порожньою, нікому не потрібною в цей такий відповідальний час балаканиною"⁵.

Звичайно, влітку - восени 1920 р., перебуваючи на чолі держави, С. Петлюра брав активну участь в урядовій роботі й політичній діяльності, проте, як свідчать документи, не залишався осторонь збройних сил, проблеми яких незмінно перебували в центрі його уваги. Збереглося чимало наказів головного отамана за той час, спрямованих на задоволення нагальних потреб війська та підвищення рівня його боєздатності. Численні розпорядження Петлюри військовому Міністерству, Генеральному штабові, військовим представництвам УНР за кордоном містили як загальні директиви, так і конкретні вказівки з організації забезпечення української армії необхідною кількістю зброї й амуніції, санітарним майном тощо, організації вишколів її старшинського й підстаршинського складу, налагодження роботи різноманітних військових служб. Головний отаман відстоював інтереси армії перед польським союзником, вимагаючи від варшавського керівництва дотримання взятих на себе зобов'язань у справі забезпечення армії УНР військовим майном. Разом з тим С. Петлюра постійно відвідував війська, проводив огляди частин, знайомився з настроями вояків та старшин. Усі ці заходи знаходили розуміння в армії, серед особового складу якої ім'я Петлюри було незмінно популярним. У червні 1920 р., доповідаючи головному отаманові про перебіг Зимового походу, політичний референт 1-ї Запорізької дивізії В. Сovenко писав: "Слава в цьому ділі належить і вам, дорогий наш батьку Симоне, який зумів відродити національне почуття й козацький дух, що спали сотні літ, хоть ви й не були з нами фактично в час походу, але ви жили в думці кожного старшини й козака. Чутка про те, що ви працюєте за кордоном на користь України, не покладаючи рук, окриляла нас світлими надіями на кращу будучину рідного нашого краю"⁶.

Однак практично С.Петлюра не втручався в оперативне керівництво армією та кадрові призначення серед командного складу. Цим займався командуючий армією генерал М. Омелянович-Павленко та його штаб на чолі з полковником П. Ліпком, колишнім генерал-квартирмейстром штабу головного отамана в 1919 р. Щоправда, бойові завдання армії УНР у той час визначалися командуванням 6-ї польської армії, якому вона підлягала в оперативному плані. Генерал-поручник М. Омелянович-Павленко вміло здійснював керівництво військами, маючи значний досвід командування армією в Зимовому поході (грудень 1919 - травень 1920 рр.). Саме йому належала честь порятунку армії з "трикутника смерті" наприкінці 1919 р. Серед старшин і вояків, особливо тих частин, що брали участь у Зимовому поході, ім'я Омеляновича-Павленка було досить популярним і користувалося заслуженою пошаною. "Ми розуміли, що за успішні дії під час Зимового походу треба завдячувати передусім командирові армії, генералові Михайлові Омеляновичу-Павленкові, - згадував сучасник. - І сьогодні як жива стоїть у мене перед очима постать генерала в сіряку, без відзнак, лише з одним георгіївським хрестом на грудях, що його він дістав ще в царській армії. Він завжди на коні, одна рука на перев'язці, бо нею він не володів після по-

ранення. Генерал завжди був перший у небезпеці і не виглядав стомленим. День і ніч у нього була одна думка: якнайкраще виконати покладене на нього завдання⁷. Проведення армією успішних операцій у травні - червні 1920 р., вже після завершення Зимового походу, лише збільшили довіру до командарма з боку підлеглих.

На жаль, залишали бажати ліпшого відносини командарма з головним отаманом С. Петлюрою. Вони були знайомі з 1917 р. і впродовж наступних революційних подій зустрічалися лише декілька разів. Проте ще навесні 1919 р., коли Омелянович-Павленко обіймав посаду начального команданта Української галицької армії, С. Петлюра виявляв ознаки невдоволення його діяльністю. Це було викликано небажанням М. Омеляновича-Павленка посприяти укладенню перемир'я на українсько-польському фронті й дати дозвіл на перекидання з'єднань УГА на більшовицький фронт⁸. Унаслідок цього Петлюра закинув генералові нерозуміння державних інтересів та невміння підпорядкувати їм військову стратегію. Про те, що головний отаман не змінив своєї думки про генерала й надалі, свідчило відхилення ним у вересні 1919 р. кандидатури М. Омеляновича-Павленка на посаду командуючого армією УНР⁹. Лише беззастережна боротьба останнього на білогвардійському фронті восени 1919 р. поліпшила ставлення до нього з боку С. Петлюри. На початку грудня 1919 р., у безвихідному "трикутнику смерті", М. Омеляновича-Павленка було призначено командуючим армією. Новому командарму вдалося вивести рештки військ, що не втратили безздатності, з оточення. Але вдало проведений, з погляду військової організації, Зимовий похід був досить скептично оцінений головним отаманом, який чекав на стаке опанування армією окремого регіону й відкриття регулярного антибільшовицького фронту. Не применшуючи героїзму старшин і вояків, які брали участь у поході, С. Петлюра, проте, розцінив його наслідки як доказ неспроможності М. Омеляновича-Павленка мислити категоріями державних інтересів. Утім, під час українсько-польського походу генерала було залишено на посаді командарма, оскільки жодний інший воєначальник армії УНР на той час не мав його досвіду керівництва значними армійськими з'єднаннями в умовах війни, що в багатьох відношеннях мала характер громадянської. Проте таке ставлення з боку головного отамана до М. Омеляновича-Павленка не залишилося таємницею для останнього. Командарм добре розумів, що йому відведена роль лише "військового фахівця". Можливо, це не викликало б у нього невдоволення, якби він не прагнув посісти інше місце.

Попри здобуті в травні 1920 р. військові успіхи, союз із поляками не був популярним серед українського війська. Загальний відступ, що розпочався влітку 1920 р., викликав занепад бойового духу в армії УНР. Військові поразки на фронті й залишення Наддніпрянщини під тиском більшовиків, обурення недотриманням польською стороною союзницьких зобов'язань, відсутність необхідного матеріального забезпечення - все це створювало в армії атмосферу деморалізації та пошуків винних у невдачах. Звичайно, цих останніх шукали серед державного керівництва, відповідального, на думку багатьох, за поразки на фронті. Породжений Варшавською угодою правий кабінет В. Прокоповича, який тяжів до переговорів із Врангелем, навряд чи можна було назвати популярним серед війська у той час. Серед вищого армійського керівництва лунали звинувачення на адресу всієї державної влади УНР як нездатної до конструктивної державотворчої праці. "...Партійний фанатизм, низьке інтриганство, авантюризм, відсутність державного розуму і такту, нечесність в відношенні до своїх співробітників і однодумців, крадіжка державних грошей, гра на інстинктах натовпу, безвілля, допущення низки погромів, грабунків та авантур, - усе це було,

все мало місце," - так охарактеризував владні структури відомий воєначальник, командир 4-ї Київської дивізії Ю. Тютюнник у доповіді командуванню¹⁰. Подібні настрої були в той час домінуючими серед військового керівництва. У таких умовах командуючий М. Омелянович-Павленко розгорнув діяльність, фактично спрямовану на усунення від влади головного отамана С. Петлюри. Використовуючи складну військово-політичну ситуацію, командарм намагався спрямувати невдоволення армії проти Петлюри, на якого він покладав чи не головну провину за поразки. Ось як згадував про це колишній прем'єр-міністр І. Мазепа, котрі разом із деякими українськими політиками опинився на початку серпня 1920 р. у Варшаві: "На спільній інформаційній нараді Романченко, між іншим, оповідав, що... у верхах армії не все в порядку: Омелянович-Павленко веде кампанію проти Петлюри разом із Гулим-Гуленком, Загородським (командири 1-ї Запорізької й 2-ї Волинської дивізій, які брали участь у Зимовому поході. - М.К.) і колишнім губерніяльним комісаром Катеринославщини Ю. Магалевським, що, як він казав, був душею цієї опозиції проти Петлюри"¹¹. М. Омеляновича-Павленка підтримали окремі представники вищого армійського командування (в тому числі його начальник штабу полковник П.Ліпка), які відстоювали необхідність підпорядкування в умовах війни цивільної влади військовій. Солідаризувалися з командармом "зимопохідники" О.Загородський та А.Гулий-Гуленко, а також ще один командир дивізії (5-ї Херсонської), полковник А. Долуд, який під час Зимового походу був начальником штабу армії. Зі зрозумілих причин підтримав М. Омеляновича-Павленка і його молодший брат - І. Омелянович-Павленко, котрий командував Окремою кінною дивізією.

Командарм та його прихильники намагалися поглибити невдоволення в армії вищим державним керівництвом на чолі з головним отаманом С.Петлюрою. Втім, їм не вдалося суттєво похитнути популярність останнього у війську й серед командного складу. Чимало воєначальників вважали будь-які виступи проти визнаного лідера національно-визвольного руху авантюрою. Наприкінці серпня 1920 р. командири 3-ї Залізної й 4-ї Київської дивізій О. Удовиченко та Ю. Тютюнник направили до уряду УНР своїх представників, полковників Дишлевського й Дідушка, із протестом проти "політичної" роботи М. Омеляновича-Павленка у війську¹². Дистанціювалося від дій командарма й керівництво Генерального штабу на чолі з генералом В. Сінклером. "Верховним вождем Українських озброєних сил, щирим носителем національної ідеї та оборонцем культури" назвало С.Петлюру Українське військово-історичне товариство, що об'єднало у своїх лавах найліпших українських генштабістів (генерал-квартирмейстрів С.Дядюша й М.Капустянського, генералів А.Масляного, М.Коваль-Медзвецького та ін.)¹³. Не підтримало командарма й керівництво військового Міністерства на чолі з полковником В. Сальським та генералом О. Галкіним. Але, незважаючи на відсутність одностайної підтримки з боку військових, М. Омелянович-Павленко та його однодумці продовжували свою діяльність, спрямовану на усунення від влади С. Петлюри. Вони вимагали перебудови органів влади у відповідності з потребами армії, підпорядкування запілля фронту тощо.

Головний отаман С. Петлюра був поінформований про діяльність військової опозиції та її вимоги. До речі, це не завадило йому в серпні 1920 р. низкою наказів висловити командармові подяку за вмиле оперативне керівництво військами під час особливо важких боїв¹⁴. Проте насправді ситуація залишалася досить напруженою, оскільки М.Омелянович-Павленко, спираючись на підтримку штабу армії й деяких командирів дивізій, фактично висував ідею військової диктатури. Нічого не змінив і успішний наступ армії УНР на Поділлі у вересні - жовтні 1920 р. Навпаки, командарм у той час надіслав головному отаманові

дповідні із заявами про неавторитетність влади й потребу створення нових органів керівництва за участю військовиків. М.Омелянович-Павленко порушував питання й про обмеження повноважень С. Петлюри як головного отамана. Розуміючи, що йдеться про спроби усунути його від влади, С. Петлюра все ж виявляв схильність до компромісу. На початку листопада 1920 р. було скликано низку державних нарад, на яких мали бути розглянуті питання про організацію влади. Проте внаслідок відсутності єдності думок фактично нічого вирішено не було. Відтак стосунки між командармом та головним отаманом ще більше загострилися. У Кам'янці-Подільському, тимчасовій столиці УНР, почали кружляти чутки про наміри військової опозиції насильницьким шляхом встановити військову диктатуру¹⁵. Невідомо, як розвивалися б далі події, якби не... більшовики. 10 листопада 1920 р. ворог переважаючими силами несподівано атакував українську армію на всьому фронті й примусив її відступити. У розпал боїв, 12 листопада, С. Петлюра затвердив "Закон про вище військове управління УНР" та "Положення про вище військове управління в УНР". Ці законодавчі акти нормували розмежування влади й компетенцію різних органів у сфері управління військами. Згідно з ними, головному отаману як верховному головнокомандуючому збройними силами республіки належало "право визначати устрій армії та флоту, від нього надходять накази й розпорядження відносно дислокації військ, переведення їх у бойовий стан, навчання їх, проходження служби перемінного складу армії, флоту та всього, що торкається до устрою озброєних сил і захисту УНР"¹⁶. Це, звичайно, було зовсім не те, чого домагалася військова опозиція, яка насамперед прагнула усунути С. Петлюру від влади. Але події на фронті в ті дні витіснили все інше на другий план. Витримавши жорстокі півторатижневі бої, українські війська були змушені 21 листопада відступити на територію Польщі, де їх було інтерновано.

Утім, навіть листопадові події не зупинили діяльності прихильників військової диктатури. "Після листопадової катастрофи 1920 року серед українців, які опинилися на еміграції, запанувала безпорадність і безнадійність. Усі шукали винних у тому, що сталося, - згадував І. Мазепа. - Підняла голову стара опозиція проти Петлюри. Мовляв, це він завинив нову катастрофу на фронті... Невдачі на фронті були лише приводом, щоб почалася нова акція проти Петлюри. У дійсності, за всім цим ховалися старі плани противників Петлюри - усунути його від провідного становища в державному центрі УНР"¹⁷. Війська впродовж перших тижнів інтернування надзвичайно потерпали від важких матеріальних умов, старшини й вояки гостро нарікали на державне керівництво, що не змогло використати всіх можливостей і подбати про армію¹⁸. В ці дні прихильники військової диктатури відверто протиставляли С. Петлюрі М. Омеляновича-Павленка. Подекуди навіть збори старшин висловлювали командарму свою підтримку. Так, збори командного складу Окремої кінної дивізії, скликані за наказом(!) комдива І. Омеляновича-Павленка, ухвалили: "Ми рахуємо особу генерал-поручника Омеляновича-Павленка - одинокою особою, біля якої в сучасний мент може гуртуватися українська армія, як біля свого проводиря, котрий не раз виводив армію з критичного стану... Лічимо непотрібним у майбутньому, до скінчення боротьби, існування різних міністерств, а більш розумним рахуємо заміну їх нескладними апаратами, котрі під контролем і за вказівками командарма або особи, котра стоятиме на чолі України, давали б Україні в перший час по визволенні її від гнобителів спокій-лад і необхідні демократичні реформи"¹⁹. Подібні вимоги армійського командування - реорганізувати систему державного управління й уберегти армію від розкладу - постійно надходили в ті дні до Тарнова, де розташувався С. Петлюра та уряд УНР. Натомість командування на чолі з

М. Омеляновичем-Павленком перебувало разом із військами, що піднімало його авторитет серед старшин та вояків. 26 листопада 1920 р. у Тернополі без відома С. Петлюри відбулася таємна нарада за участю командарма Омеляновича-Павленка, комдивів Г. Базильського, О. Загородського, О. Удовиченка, Ю. Тютюнника, А. Долуда та інших представників військового керівництва, а також міністрів Є. Архипенка й П. Холодного. Учасники наради прийняли рішення негайно скликати нараду представників уряду, війська та громадськості, щоб визначити основні принципи нової організації влади. М. Омелянович-Павленко негайно виїхав до Варшави, щоб з'ясувати ставлення поляків до такої перспективи, а також прохати французьку військову місію у Варшаві взяти інтерновану армію УНР під свій захист²⁰. "Виїжджав Омелянович-Павленко з досить рожевими сподіванками, бо коло нього крутився той самий плюгавенький французький полковник (представник французької військової місії в Польщі при штабі армії УНР полковник Льоле. - *М.К.*)... та ще француз з Полтавщини Левінсон, що мав ранг капітана французької служби й належав до складу французької місії у Варшаві," - згадував Ю Тютюнник²¹. "А Архипенко, приїхавши в Тарнів, де знову розташувався уряд УНР, разом з центральними державними установами, почав інформувати всіх, що мовляв, ситуація ясна: з Петлюрою скінчено. Армія бере у свої руки справу. Буде скликаний передпарламент з 50 осіб, а з Петлюрою хай його прихильники роблять, що хочуть," - додав І.Мазепа²².

Та планам командарма не судилося здійснитися й цього разу. Насамперед польська влада недвозначно дала зрозуміти, що не співчуватиме будь-яким виступам проти С. Петлюри. Це ускладнювало становище військової опозиції, адже було очевидним, що в разі потреби поляки вдадуться до репресій. Більш плідними для командарма виявилися контакти з французьким військовим представництвом у Варшаві. Як згадував ад'ютант командарма сотник І. Миколаєнко, французи дали зрозуміти бажаність заміни Петлюри на посаді головного отамана М. Омеляновичем-Павленком²³. Важко сказати, чим пояснювалася така позиція французьких військових представників, але М. Омелянович-Павленко не міг не розуміти, що цієї моральної "підтримки" замало для успішної реалізації його намірів.

Між тим і С.Петлюра вживав заходів для нейтралізації військової опозиції. 25 грудня 1920 р. він видав наказ, яким зобов'язав генерала М.Омеляновича-Павленка приступити до розформування штабу Дієвої армії, як зайвої в умовах інтернування установи. Особовий склад штабу та його управлінь мав бути направлений у розпорядження Генерального штабу та військового Міністерства²⁴. До честі С. Петлюри треба зазначити, що він не прагнув перетворити цю справу на зведення особистих рахунків і в листі до прем'єр-міністра А. Лівичького запропонував призначити М.Омеляновича-Павленка на посаду військового міністра, вважаючи його кандидатуру для цього цілком відповідною²⁵. Проте Лівичький та група міністрів-представників правих партій (О.Саліковський, А.Ніковський й Х.Барановський) висловилися категорично проти розформування штабу армії й 29 грудня С. Петлюра скасував свої попередні розпорядження щодо цієї справи.

Утім, час об'єктивно працював не на користь військової опозиції. У січні - лютому 1921 р. дещо поліпшилися умови, в яких перебувала інтернована армія УНР. Із тимчасових місць перебування, майже непридатних до проживання, українські частини було переведено до таборів, спеціально відведених для них польською владою²⁶. Тепер умови життя й побуту інтернованого вояцтва дещо поліпшилися, порівняно з першими місяцями перебування на терені Польщі. Питаннями, пов'язаними з розподілом військового майна, облаштуванням

таборів тощо займалося військове Міністерство УНР. Таборове життя починало поступово налагоджуватись. Не сприяла діяльності військової опозиції й неослабна популярність С. Петлюри серед переважної більшості старшин та вояків української армії. Постійні заходи головного отамана, спрямовані на збереження боєздатності військ навіть в умовах інтернування, знайшли підтримку в армії. Також у військовому середовищі було позитивно сприйнято здійснене С. Петлюрою реформування системи державної влади, скорочення кількості міністерств та чисельності штатних співробітників. Було вжито заходів для поглиблення співпраці між військовими установами та урядовими структурами державного центру УНР. "Контакт постійний між ними *conditio sine qua non* майбутньої сили армії й порука того, що до неї не прилипне провокація ба дезорієнтація," - так сформулював свою позицію С. Петлюра в листі до вищих посадовців УНР²⁷. Важливим кроком у справі реорганізації системи влади було скликання тимчасового передпарламенту - Ради Республіки (лютий 1921 р.). Ніби опонуючи прихильникам диктатури, С. Петлюра на вчистому відкритті сесії Ради Республіки, зазначив: "В основу свого державного життя український народ кладе принцип демократичності. Він вимагає поваги до прав своїх і, що головне, не допустить єдиновладдя. Як показав історичний досвід, спроби накинути українському народові волю єдиної людини завжди терпіли невдачі, і авантюри в цьому напрямку тільки руйнували життя, ослабляли опір чужим впливам, кидали Україну в обійми чужоземців"²⁸.

Не зміцнило позицій М. Омеляновича-Павленка навіть призначення його наприкінці березня 1921 р. військовим міністром у кабінеті В. Прокоповича, з одночасним залишенням на посаді командарма²⁹. На початку квітня 1921 р. головний отаман здійснив поїздку по таборах для інтернованих, щоб підняти бойовий дух та настрої вояцтва. Його захоплено вітали старшини й козаки, що ще раз засвідчило неослабний авторитет С.Петлюри в армії³⁰. Втрата військовою опозицією опори серед власне військового середовища ставала дедалі відчутнішою. Послабили позиції командарма й кадрові перестановки серед командного складу армії. Активний учасник військової опозиції генерал А. Гулий-Гуленко ще в листопаді 1920 р. був направлений на партизанську роботу на окуповані більшовиками терени України (щоправда, його наступник на посаді командира 1-ї Запорізької дивізії генерал Г. Базильський також співчував намірам командарма). Відійшов від будь-яких політичних справ командир 2-ї Волинської дивізії генерал О. Загородський. Дистанціювався від діяльності опозиції і командир Окремої кінної дивізії І. Омелянович-Павленко. Серед командирів дивізій відданим прихильником командарма залишався лише А. Долуд, проте його невдовзі було звільнено з посади. В середині березня 1921 р. за власним бажанням із посади начальника штабу армії пішов генерал П. Ліпко, бойовий соратник та однорумець М. Омеляновича-Павленка³¹. Його замінив на цій посаді генерал-хорунжий В. Куц, рішучий противник будь-яких виступів проти С. Петлюри. Фактично командарм опинився без підтримки з боку свого найближчого оточення.

Саме на той час припадало налагодження М. Омеляновичем-Павленком зв'язків із Українським союзом хліборобів-державників (УСХД) - політичною організацією гетьманського напрямку. Хлібороби-державники виступали проти уряду УНР як демократично-соціалістичного й відстоювали необхідність відновлення гетьманату. Перші контакти між М. Омеляновичем-Павленком і гетьманцями відбулися в січні 1921 р., коли командарм обговорював із членом хліборобського руху О. Андрієвським справу виступу проти С. Петлюри³². Навесні 1921 р. гетьманці розгорнули пропагандистську роботу серед інтернованих

військ УНР. Проте широкої підтримки серед вояцтва вони не знайшли, за винятком 1-ї Запорізької дивізії, де частина старшин-"болбочанівців" (прихильників та колишніх співробітників розстріляного в 1919 р. за спробу державного перевороту полковника П. Болбочана) відкрито критикували С. Петлюру та його політику.

Кульмінації протистояння командарма й головного отамана досягло на початку травня 1921 р., коли комдив 1-ї Запорізької Г. Базильський почав звільняти з посад командирів, на підтримку яких військова опозиція не могла розраховувати. При цьому було порушене положення дисциплінарного статуту, тож С. Петлюра скористався цим і усунув Базильського з посади. На знак протесту М.Омеляннич-Павленко демонстративно подав у відставку, очевидно розраховуючи, що це викличе заворушення в армії й змусить С. Петлюру відкликати своє розпорядження. Проте командарм прорахувався. Головний отаман затвердив його відставку, і вже 11 травня з'явився наказ про звільнення М. Омеляннич-Павленка з посади й призначення на його місце генерала М. Безручка³³. Михайло Володимирович отримав двомісячну відпустку з лав армії.

Такий розвиток подій був досить несподіваним для М. Омеляннич-Павленка - проте наказ залишався наказом. "Здаючи командування армією, я шлю свій привіт співробітникам військового Міністерства, командуванню, старшинам, урядовцям, козакам, юнацтву. Пригадуючи собі минуле війська нашого, повне завзятої боротьби, слави, недолі й знову слави, я прошу прийняти від мене, як командарма й генерала, подяку й повагу перед хоробрим вояцтвом, - зазначав М. Омеляннич-Павленко у своєму останньому наказі військам Дійової армії. - Певний, що вас за важкий ваш хрест чекає справедлива винагорода Батьківщини"³⁴. Усупереч очікуванню військової опозиції, відставка Омеляннич-Павленка не викликала якихось заворушень у таборах для інтернованих³⁵. Лише деякі старшини Окремої кінної дивізії, якою командував його молодший брат, та 1-ї Запорізької дивізії намагалися протестувати проти "втручання" С. Петлюри у військові справи, проте цей досить спорадичний виступ не знайшов підтримки навіть серед власних частин.

Утім, сам колишній командарм при підтримці політичних сил, що йому співчували, не полишав надій повернутися на свою посаду. Уже 25 травня 1921 р. у Раді Республіки фракція хліборобів-державників, констатуючи, що "генерал-поручник Омеляннич-Павленко внаслідок невідповідного безпосереднього втручання верховного командування у військово-управління примушений був подати до демісії, що викликало в армії небажане занепокоєння", направила до уряду запит, коли Омеляннич-Павленка буде повернено на посаду³⁶. Проте С. Петлюра та державне керівництво виявили рішучість у цьому питанні. 10 червня уряд повідомив президію Ради Республіки, що відставка командарма М. Омеляннич-Павленка є цілком правочинною, оскільки відбулася за власним бажанням останнього. "Правительство переконане, що регулярна армія повинна жити й розвиватися незалежно від тих чи інших персональних змін у командуванні, завжди можливих, а іноді й необхідних, не могло думати, що демісія командарма викличе яке-небудь незадоволення, бо поняття про регулярну армію, до створення якої ми твердо йдемо, не давало права цього допускати. Послідовним переведенням принципу регулярності й мірами заспокоєння найважливіших потреб життя ненормальності, зв'язані з вищезазначеним, мають бути полагоджені. На підставі цього правительството не вважає можливим підіймати питання про повернення генерала Омеляннич-Павленка на пост командарма, з якого він звільнений, згідно зі своїм бажанням, і вважає цю справу закінченою"³⁷. Таким чином, справу було вирішено остаточно. Щоправда, М. Омеля-

нович-Павленко формально ще залишався на посаді військового міністра, проте 18 липня, за кілька днів після закінчення його вимушеної відпустки, уряд звільнив його і з цієї посади³⁸. Нового призначення генерал не отримав.

Після цих подій М. Омелянович-Павленко мешкав у польському місті Лодзі (згодом він переїхав до табору для інтернованих у Петрокові). Як згадував генерал Ю. Тютюнник, колишній командарм уже "нікому нічим не загрожував, бо не провадив ніякої активної праці"³⁹. Та збереглися й інші свідчення з цього приводу. Російська білоемігрантська розвідка у Варшаві в липні 1921 р. повідомляла своє керівництво про спроби М. Омеляновича-Павленка налагодити контакти з діючими в Україні повстанськими загонами незалежно від С. Петлюри та державного центру УНР⁴⁰. Продовжували кружляти чутки й про те, що генерал не полишив політичної діяльності. Улітку 1921 р. західноєвропейські часописи чимало писали про формування колишнім гетьманом П. Скоропадським української армії в Німеччині, що начебто мало місце в той час. Серед переліку українських генералів, які співпрацювали з гетьманцями, найчастіше лунало ім'я М. Омеляновича-Павленка. До речі, сам колишній командарм, відвідавши наприкінці липня 1921 р. табір для інтернованих у Петрокові, в розмові зі старшинами наполегливо радив останнім читати німецькі та французькі часописи⁴¹. Уже на початку серпня 1921 р. начальник юнацької військової школи генерал М. Шаповал, повідомляючи в листі свого брата (Микиту Шаповала, відомого політичного діяча лівого напрямку) про кризу державного центру УНР, зазначив, що "в результаті такий аграрій у переконаннях, як Ом.-Павленко, має назад повернути"⁴². Наскільки подібні твердження відповідали дійсності? Очевидно, колишній командарм усе ж не полишав спроб повернутись у велику політику, хоча й залишився без підтримки з боку командного складу української армії. М. Омелянович-Павленко намагався згуртувати довкола себе невдоволених політикою уряду УНР старшин, які тяжіли до співпраці з гетьманським рухом. У нашому розпорядженні є написана восени 1921 р. доповідна на ім'я головного отамана, в якій повідомляється про діяльність створеної М. Омеляновичем-Павленком таємної організації під назвою "Клуб чорних і білих". "На чолі організації стоїть генер.-пор. О.Павленко. Мета - низвергнути уряд УНР з головним отаманом на чолі. Шляхи до досягнення своєї мети - вербування прихильників в армії та нав'язання зв'язків з берлінськими гетьманцями через Кочубея (один із лідерів хліборобського руху. - М.К.). Першим їздив до Берліна в цій справі підполковник Шепелинський. Постійний зв'язок тримає сотник Пшеничко. Кореспонденція з Берліном переводиться жінками. Зв'язок із ячейками організації в таборах тримає персональний ад'ютант генер.-пор. О.Павленка старшина Барілов. Поки що виявлені найактивніші чинники організації - сотники Шейко, Рожко-Орлянський, Пасет (колишні старшини конвою й для доручень при ген.-пор. О.Павленкові), генерал Ясінський, підполковник Герасимів, полковник Троцький, сотник Постернацький, який зараз перебуває в Каліші. Шепелинський зараз у Варшаві. В організації бере участь, безумовно, і полковник Долуд, котрий зараз від'їхав у Каліш і по дорозі має заїхати до Петраківа; по відомостях, відти повернеться до табору Стржалково й має дезертирувати в Німеччину. На одному із зібрань генер.-пор. О.Павленком було сказано: "Петлюра може зайняти пост найбільше міністра внутрішніх справ". За відомостями, сам О.-Павленко проживає в Петракові з 6-ма відданими йому козаками, але часто роз'їжджає, буває у Варшаві. Зібрання відбувалися й відбуваються переважно в нього, балакають по-російськи"⁴³. Згідно з відомостями автора доповідної, організація М. Омеляновича-Павленка мала свої філії в кожному з таборів для інтернованих і фінансувалася гетьманським рухом. Утім, загалом організація не була численною.

Діяльність М. Омеляновича-Павленка не могла не непокоїти С. Петлюру та урядові кола УНР. Головний отаман вважав украй необхідним уберегти армію від руйнівного впливу політичних інтриг. Це завдання виглядало особливо актуальним з огляду на посилення гетьманської пропаганди в лавах армії УНР. "У справі організації армії я все керувався мотивами державними, бажаючи створити національну силу, на яку міг би опертися народ у своїх державних стремліннях. Мені заважали й ще заважають створити цю силу й наші політичні партії, і деякі генерали "по нерозумінню своєму"... Непомітно, твердо й послідовно я все-таки йду до підпорядкування армії державній дисципліні й думаю, що доведу цю справу до кінця", - писав С. Петлюра трохи згодом, 1922 р., у листі до генерала О. Удовиченка⁴⁴. Справді, будь-які спроби залучення армії до політичної боротьби неминуче загрожували падінням військової дисципліни, втратою боєздатності тощо. Тож ситуація вимагала рішучих заходів, спрямованих на викорінення "політики" в армії. Низку старшин, які співчували гетьманцям, було звільнено з посад. Що ж до самого колишнього командарма, то С. Петлюра та його найближче оточення вирішили при першій же нагоді вислати М. Омеляновича-Павленка за межі Польщі. Саме у той час Польща та більшовицька Росія після тривалих переговорів підписали 7 жовтня 1921 р. дипломатичний протокол, згідно з яким польський уряд зобов'язався вислати з країни ряд діячів російської та української еміграції. Серед кількох українських генералів, чие ім'я зазначалось у цьому документі, був і М. Омелянович-Павленко⁴⁵. Фактично уряд УНР на чолі з С. Петлюрою продовжував перебувати в Польщі за таємної згоди й підтримки польської влади; проте польсько-радянські домовленості дали можливість Петлюрі нарешті вирішити подальшу долю "політикуючого" генерала. Головний отаман прийняв рішення під приводом дотримання дипломатичного протоколу негайно вислати М. Омеляновича-Павленка з Польщі. 20 жовтня 1921 р. з'явився підписаний Петлюрою наказ Головної команди військ УНР №64, згідно з яким М. Омелянович-Павленко "для користі служби" командировався "до Чехословаччини для ознайомлення з чехословацькою військовою літературою"⁴⁶. Фактично це означало усунення з армії. Упродовж кількох наступних днів генерал мав залишити терен Польщі.

Хтозна, що відчував М. Омелянович-Павленко, від'їжджаючи до чеської столиці... Позаду залишалась армія, разом з якою генерал пройшов крізь усю визвольну війну, а також ті, кого він вважав відповідальними за її поразку та своє вигнання. Для М. Омеляновича-Павленка від'їзд до Праги означав відлучення від армії й початок нового, еміграційного етапу життя. Утім, ця подія пройшла непоміченою для загалу інтернованого вояцтва. На той час справа колишнього командарма вже не привертала такої уваги з боку політиків чи військовиків, як це мало місце пізніше тому. Нечисленні, звільнені з командних посад, відірвані від своїх частин та розкидані по таборах для інтернованих, прибічники М. Омеляновича-Павленка вже були не в змозі впливати на політичну ситуацію в цілому чи на настрої армії зокрема. Тож військова опозиція з від'їздом М. Омеляновича-Павленка до Праги остаточно припинила свою діяльність.

Таким чином, як свідчить здійснене нами дослідження, намагання військового керівництва підпорядкувати собі державну владу в УНР мали місце й на завершальному етапі визвольних змагань, у 1920-1921 рр. Фактично діяльність очолюваної генералом М. Омеляновичем-Павленком військової опозиції зводилася до спроб усунути від влади головного отамана С. Петлюру та встановити режим військової диктатури. На відміну від традиційної отаманщини 1918 - 1919 рр., військова опозиція М. Омеляновича-Павленка намагалася діяти методами політичних інтриг, а не збройного перевороту чи відкритого виступу про-

ти С. Петлюри. Щоправда, опозиція не знайшла широкої підтримки серед старшин та вояків. Саме це й дозволило державному керівництву на чолі з С. Петлюрою порівняно безболісно ліквідувати її діяльність шляхом кадрових перестановок та звільнень із лав армії найактивніших прибічників військової диктатури. Тема взаємовідносин між військовим та державним керівництвом УНР у добу визвольних змагань ще чекає на докладне дослідження, проте події 1920 - 1921 рр. переконливо свідчать, що спроби усунути від влади С. Петлюру й установити військову диктатуру спиралися лише на амбіції окремих воєначальників, не знаходячи підтримки власне серед вояцтва. Утім, намагання військової опозиції поширити у військовому середовищі невдоволення Петлюрою та урядом УНР не могли не позначитися негативно на бодатності армії, підриваючи бойовий дух українського вояцтва внутрішнім розбратом. Це, у свою чергу, об'єктивно не сприяло перемозі над зовнішнім ворогом та успішному завершенню національно-визвольних змагань.

¹ Див.: Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. - К., 2001. - С.438.

² Гриценко А. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: Рік 1920-й. - К., 1997. - 93 с.

³ Задунайський В. Структура Армії УНР доби Директорії. - Донецьк, 1994. - 25 с.; Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії. - Львів, 1996. - С.132 - 148; Кучер В., Срібняк І. Армія УНР: Погляд крізь роки // Київ. - 1997. - №1/2. - С.126 - 131 та ін.

⁴ Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921 - 1924 рр.). - К., Філадельфія, 1997. - 187 с.; Карпус З. Жесу і internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918 - 1924. - Тогус, 1997. - 209 s.; Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 - 1924). - К., 1999. - 353 с.

⁵ Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. - Т.ІІ. Рік 1920. - Нью-Йорк, 1982. - С.160.

⁶ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 с 6.V.1920). - К., 2001. - С.164.

⁷ Самійленко С. Дні слави (Спогади полковника української армії). - Нью-Йорк: УВАН, 1958. - С.119.

⁸ Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. - К., 2002. - С.150 - 151.

⁹ Там само. - С.206.

¹⁰ Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. - Харків, 1924. - С.23 - 24.

¹¹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 - 1921. - К., 2003. - С.424.

¹² Там само. - С.427.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. - Ф.3670. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.5.

¹⁴ Див.: Петлюра С. Статті, листи, документи. - К., 1999. - Т.ІІІ. - С. 238 - 241; ЦДАВО України. - Ф.1075. - Оп.2. - Спр.15. - Арк.114 - 114зв.

¹⁵ Мазепа І. Назв. праця. - С.441.

¹⁶ ЦДАВО України. - Ф.1075. - Оп.1. - Спр.59. - Арк.3.

¹⁷ Мазепа І. Назв. праця. - С.440.

¹⁸ ЦДАВО України. - Ф.1113. - Оп.2. - Спр.118. - Арк.15.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ) у Львові. - Ф.581. - Оп.1. - Спр.41. - Арк.2.

²⁰ Тютюнник Ю. Назв. праця. - С.34.

²¹ Там само.

²² Мазепа І. Там само. - С.441

²³ Миколаєнко І. Світлій пам'яті командарма (у 15-ту річницю смерті) // Дороговаз. - 1967. - Ч.16. - С.4 - 5.

²⁴ Петлюра С. Статті, листи, документи. - С.340.

²⁵ Там само. - С.343.

²⁶ Срібняк І. Назв. праця. - С.20 - 21.

²⁷ Петлюра С. Статті, листи, документи. - С.313 - 314.

²⁸ Мазепа І. Назв. праця. - С.445.

²⁹ Петлюра С. Статті, листи, документи. - С.412.

³⁰ Карпус З. Жесу і internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918 - 1924. - С.149.

³¹ ЦДАВО України. - Ф.3172. - Оп.3. - Спр.13. - Арк.20.

³² Там само. - Ф.1429. - Оп.2. - Спр.110. - Арк.5.

³³ Там само. - Ф.1075. - Оп.2. - Спр.463. - Арк.59.

³⁴ Там само. - Ф.1075. - Оп.2. - Спр.469. - Арк.8.

³⁵ Bruzki J. Petlurowscy. Centrum Panstwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919 -

1924). - Кракув, 2000. - С.248.

³⁶ ЦДАВО України. - Ф.3656. - Оп.1. - Спр.30. - Арк.29 - 29зв.

³⁷ Там само. - Арк.34.

³⁸ Там само. - Ф.1075. - Оп.2. - Спр.557. - Арк.148.

³⁹ Тютюнник Ю. Назв. праця. - С.74.

⁴⁰ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). - Ф.6215. - Оп.1. - Д.24. - Л.4. Автор висловлює щирю вдячність київській дослідниці Т.Вронській за наданий документ.

⁴¹ ЦДАВО України. - Ф.2439. - Оп.1. - Спр.72. - Арк.49 - 49 зв.

⁴² Там само. - Ф.4007. - Оп. 1. - Спр. 23. - Арк. 56 - 56 зв.

⁴³ Там само. - Ф.1078. - Оп. 2. - Спр. 206. - Арк. 93 зв - 94.

⁴⁴ Петлюра С. Статті, листи, документи. - Т.II. - С.517 - 518.

⁴⁵ Dokumenty I materialy do historii stosunkow polsko-radzieckih. - Т.4. Kwiecien 1921 - may 1926. - Warszawa, 1965. - S.482.

⁴⁶ ЦДІАУ у Львові. - Ф.581. - Оп.1. - Спр.33. - Арк.16.

The article highlights one of the scantily explored pages of Ukrainian National Republic's history, concerned with the struggle of UNR's public administration headed by S. Petliura against the attempts of the General Army Headquarters to establish stratocracy in 1920 - 1921.

---

* Поліщук Володимир Васильович - канд. іст. наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського Національної Академії наук України.

** Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 2.

В.В.Поліщук*

**ЛУЦЬКИЙ ЗАМКОВИЙ УРЯД В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СИСТЕМІ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ВІД ПОЧАТКУ XV ст.
ДО РЕФОРМ 1564 - 1566 рр.****

У статті досліджується генеза замкового уряду та інститут великокнязівських намісників на Волині, а також процес запровадження замкових книг у контексті розвитку Литовсько-руського права у XV - XVI ст.

Уже в XV ст. у містах ВКЛ з магдебурзьким правом активно функціонували канцелярії, де велися війтівські або лавничі книги, наприклад, у Ковно: "...и войт, и бурмистрове, и радъци передъ нами мовили, ижъ то речъ давная, и деляся ещо за войтовства Биралова, а и въ книгах на ратушу тая речъ записана естъ, ижъ отецъ его Можейко тот домъ и огород продалъ вечне, ... И мы (Казимир. - В.Л.) войту книги казали передъ нами положить" (судовий лист від 6.VII.1486)⁸⁴, хоча перші збережені книги ковенського магістрату, писані латинською мовою, датуються 1522 р.⁸⁵ Крім магістратських книг, у підляських повітах ВКЛ (Дорогичинський, Мельницький і Бельський) велися книги шляхетського самоврядування (земський суд), виписи з яких фігурували на суді Жигимонта I під 22.I.1515 р.: "...выпис с книг права дорогицкого", "и тот он выпис покладал перед нами подъ печатми судьи и подсудка дорогицкого" ⁸⁶. Найранніші збережені книги дорогичинського земського суду датуються 1474 р.⁸⁷ Принагідно зауважимо, що в Чехії земські книги фіксуються з першої половини XIII ст. (чесько-моравський регіон виникнення книжкового діловодства)⁸⁸; у Польщі - з кінця XIV ст. (краківські - з 1386 р.), а регулярно вони починають вестися з першої половини XV ст.⁸⁹; у Галичині (Руське і Белзьке воєводства Корони Польської) - з 30-х рр. XV ст.⁹⁰

Очевидно, що книжкове діловодство провінційних замків започатковува-

* Поліщук Володимир Васильович - канд. іст. наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського Національної Академії наук України.

** Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 2.

лося як наслідування великокнязівської канцелярії, де велися метричні книги ВКЛ. Одна з перших згадок провінційних замкових книг господарських урядників міститься в перших судових книгах Жигимонта I, куди занесено підтвердження судового вироку ошмянського державці кн. Андрія Прихабського: "И Шимко покладаль перед нами выписъ съ книгъ князя Андреевихъ" (судовий лист Жигимонта від 31.III.1515 р.)⁹¹. Однак у Луцьку наприкінці XV - на початку XVI ст. старостинські книги ще навряд чи велися, про що опосередковано свідчить практика видачі луцькими старостами судових листів на користь сторін, які вигравали справу. Так, у судовому вироку Казимира від 7 VIII 1488 р., як правовий доказ, фігурує судовий лист луцького старости (в 1486 - 1490 рр.) Петра Яновича: "... и Семашъковичи положили передъ нами листъ судовой пана Петровъ Яновича старосты луцкого, маршалка Волинское земли" ⁹². Судовий лист того ж Яновича згадується й у вироку Олександра від 27.VIII.1492 р. - у справі між кн. Іваном Корецьким та луцьким ключником Богданом Сеньковичем Гойським про обмін підвод у своїх маєтках⁹³. Цікаво, що цього ж листа згадано і в судовому вироку Жигимонта I від 15.III.1522 р. - у тій же справі між княгинєю Ганною Федорівною Корецькою та Василем Богдановичем Гойським⁹⁴. У тогочасній копії зберігся судовий лист володимирського намісника Василя Хребтовича, який розглядав межовий спір від 30.VII.1498 р.: "Приказане его млсти Александра, господара нашего, великого князя литовского ... Розъежчал есми землю"⁹⁵. Регест судового листа луцького старости і маршалка кн. Семена Юрійовича Гольшанського від 1500 р. з приводу суперечки за право власності на землю між жидичинським архімандритом та господарськими селянами було занотовано в сумаріуші справ Жидичинського монастиря (XVIII ст.)⁹⁶. Зберігся також оригінал граничного листа того ж старости під 29.XI.1500 р.⁹⁷ Судовий лист київського воєводи кн. Юрія Олександровича Гольшанського у справі про спірну ниву між Печерським та Микільським монастирями датовано 20.VII.1510 р.⁹⁸ Судовий лист у справі межування маєтків, яке особисто провадив володимирський староста (1508-1531) князь Андрій Олександрович Сангушкович, без вказівки на запис до замкових книг, датується мною 1515 р.⁹⁹ Аналогічний судовий лист від луцького старости князя К. І.Острозького має дату 19.IV.1517 р.¹⁰⁰ Його більш ранній судовий лист у справі луцьких ремісників (близько 1511 р.), помилково датований 1495 р.,¹⁰¹ взагалі було внесено до метричних книг великого князя.

Найранніший з відомих виписів із луцьких замкових книг датується 12.III.1520 р. (жалоба и оповедане). Проте ця дата вимагає звірки з оригіналом, оскільки до 1522 р. - включно луцьким старостою офіційно іменувався князь К.І. Острозький, а випис підписано його наступником з 1522 р., князем Ф.М.Чорторійським, на що звернули свою увагу й видавці цього документа, однак вони не поставили під сумнів датування¹⁰². Орест Левицький знайшов у більш пізніх луцьких гродських книгах дані про те, що в замку зберігалися книги "старые" місцевого замкового суду "почавшы одъ року 1522 ажъ до року 1566", якими чинний староста не дозволяв користуватися¹⁰³. На думку вченого, у Володимирі й Кременці замкові книги були запроваджені принаймні після Першого Статуту 1529 р.¹⁰⁴ Ймовірно, не пізніше 1522 р. з'явилися замкові книги в Острозі: інвентар Острозького замку 1542 р. містить унікальну згадку про 21 (так!) книгу, що зберігались на той час у замку¹⁰⁵. А в сумаріуші документів князя А.Заславського за 1628 р. згадані "книги, писанные русским характером места старого Заслава" 1512-1516 рр.¹⁰⁶. У Кракові зберігається тогочасний реєстр справ луцької замкової книги 1556 - 1557 р.¹⁰⁷. Їхні перші збережені фрагменти датуються 1558 р. (див. табл. № 2). Під час опису залишків кременецьких земських книг (з 1568 р.) київськими архівістами було продовжено дослі-

дження судово-адміністративних книг у радянський час¹⁰⁸.

Проте, наявність судових листів не може служити надійним доказом неіснування книг у першій чверті XVI ст., адже навіть після Статуту 1529 р. запис до книг не був обов'язковим для сторін, які зверталися до суду. Імовірно, що ця процедура здебільшого залежала від платоспроможності сторони, як про це свідчить титульний аркуш судової книги комісарських суддів Жигимонта I: "Хто ж записное дяку далъ, то того судъ тутъ записано"(1528 р.)¹⁰⁹. На момент кодифікації Статуту 1529 р. замкові книги уже велися, тому вони й не стали предметом кодифікації: "...оземши выпис с книг сказаня (судового вироку - *В.П.*) ..." (розд. VI, арт. 6), або: "А естли бы судья выпису дати не хотел, тогды..." (розд. VI, арт. 2)¹¹⁰. Однак при визначенні повноважень писаря, урядові книги прямо не згадуються: "А писари присяжные тых панов воевод и старост и державец наших мають также при них быти и то все пописовати" (розд. VI, арт. 3)¹¹¹. Варто відмітити, що слово випис протягом другої третини XVI ст. іноді вживалося як синонім листа. Так, у 1551 р. на великокнязівському суді єврей з Пінська подав апеляцію на судове рішення міського старости, пред'явивши як доказ його лист судовий від 7.II.1551 р., названий нижче урядовими виписами: "его млсть пан (судья. - *В.П.*) речей ихъ (судових сторін - *В.П.*) зъ обудву сторонъ и тых выписовъ врядовыхъ преслухавши..."¹¹².

Критичної оцінки вимагають дані, що містяться в регесті з документа Луцького повітового сеймика, проведеного після 15.VIII.1571 р. і занесеного до сумаріушу судово-майнових справ Жидичинського монастиря (середина XVIII ст.), про пожежу в Луцьку, під час якої у замку погоріли всі книги, що зберігалися з 1350 р.: "15.VIII.1571 р. Заява княжат, урядників і обивателів (шляхти. - *В.П.*) Волинського воєводства, зроблена під час [засідання повітового] сеймику в Луцькому граді про те, що в тому ж році, 15 серпня, під час пожежі міста Луцька, всі [урядові] книги, що зберігалися в Луцькому замку від 1350 р., погоріли і тільки декілька книг з того вогню було врятовано"¹¹³ (переклад наш. - *В.П.*).

Пожежа, що трапилася в Луцьку в той час, справді підтверджується записами луцької гродської книги за 1571 р., зокрема під 20 серпня і 2 жовтня¹¹⁴, але жодного документа з повітового сеймику в ній немає, як і в земській книзі (на той час практика внесення актів повітових сеймиків до урядових книг ще не була усталена)¹¹⁵. Незважаючи на відсутність оригіналу сеймикового акту, можна з певністю вважати дату 1350 р. або помилковою, або узагальненою для всіх актів, що погоріли. Попередні пожежі також знищували документи, зокрема в 1538 рр. волинянина Матвія Угриновського, котрий під титулом "земенина повету киевского" бив чолом Жигимонту I про підтвердження привілеїв на його київські маєтки, що "в пожогах в замку луцкомъ погорели" (Підтвердний привілей від 20.IV.1538)¹¹⁶.

Зрозуміло, що появі судово-адміністративних книг мали передувати зміни в адміністративно-правовому устрої ВКЛ. Поширення "писаного права" і шляхетського самоврядування несло з собою нові форми судочинства, обумовлені письмовою фіксацією правових дій не тільки судових інстанцій, але й самих сторін. На відміну від інститутів "усного права" (сочіння, гоніння слідом, присяга), що поступово витіснялися, судочинство все більше пов'язувалося з письмовими доказами правопорушення, які вимагали засвідчення з боку офіційної влади. Зокрема, це добре видно з такого судового вироку комісарських суддів вітебського воеводи М. В. Яновича від 5.III.1540 р.: "А так, што ся дотычетъ присяги, ку которой ся брала, мы, вбачывъшы то, кгда ж она жадного сведомья не вчынила ..., а едучы из замъку прочъ, врадникомъ: намеснику и войту, бояром ани мещаномъ не оповедала, а навенцей, яко на вкраине и наимнейшая речъ вшелякая

маєть быти объявлено в раду, водлугъ обычая прав"¹¹⁷. Спеціальна стаття Статуту 1529 р. - "Если бы хто мел кого позвы повати, тогда маєт жалобу свою в позвех выобразити" (розд. VI, арт. 15)¹¹⁸, власне, й мала на меті кодифікувати, зробити обов'язковою, як і чимало інших процедурних норм, вимогу письмової фіксації правової дії, котра досі могла діяти в режимі усного мовлення на суді. Принагідно зауважимо, що дана норма відтворювала §48 чеського друкованого кодексу шляхетського права 1500 р. *Zřízení zemské*¹¹⁹. Таким чином, судовий позов обумовлювався письмовою скаргою, яку сторона попередньо мала занести до урядових книг: "ижъ не маєть (урядового листу до суддів. - *В.П.*) ... ани теж жалобы своей о тот бой, в книги в раду нашего даль себе писати", - зазначається у вирокі полоцького воєводського суду 12.XI.1535 р.¹²⁰ Уперше як обов'язкова вимога запису до урядових книг законодавчо вноормується в уставі віленського вального сейму 20.XI.1551 р., на якому Жигимонт Август затвердив пропозицію шляхетських депутатів про укладання актів нерухомості (записи на вечность на именья и заставы) перед повітовими суддями: "И оный листъ свой и сознание свое устное маєть дати въ книги записати"¹²¹. Варто нагадати, що за Статутом 1529 р. для продажу маєтку вимагався "лист дозволений" великого князя або старост і воєвод, що ніяк не пов'язувалося з урядовими книгами: "А за листы дозволеными панов воєвод и маршалков, и старост наших мають кождый з них куплю свою держати, яко и за листы дозволеными нашими" (розд. I, арт. 15)¹²². У згаданій сеймовій уставі 1551 р. унормовувався й інститут випису: "А выписы съ книгъ въ таковыхъ речахъ, хто похочетъ, тому мають быти даваны подъ печатми врядовыми"; тут же визначалися й розцінки оформлення: за запис - 2 гр., за випис - 12 гр.¹²³. На нашу думку, саме після цього збільшилося значення урядницьких книг старост і воєвод, до яких зацікавлена сторона відтепер мала обов'язково заносити свої скарги, акти нерухомості тощо, узаконюючи в публічному просторі свою правову дію. Отже, як бачимо, оскарження і приватно-правові акти стають обов'язковими для запису в урядових книгах у другій третині XVI ст., на яку власне й припадає масове поширення замкових книг. Варто підкреслити той момент, що ці книги обумовлюються "писаним правом" як єдиний шлях для забезпечення суспільних інтересів у правовій сфері, перетворюючись на невід'ємний чинник будь-якої правової дії з боку зацікавлених сторін.

Є підстави стверджувати, що замковий уряд, як канцелярія та адміністративний апарат луцького старости, формується, як і в усьому ВКЛ, у період між Першим і Другим Статутами - за часів старостування князів Ф.М.Чорторийського (1522-1542) та А.М.Сангушквича-Коширського (1542-1560). Основні ознаки замкового уряду - регулярне ведення урядових книг (писане право), усталення постійного місця канцелярії в Луцьку як повітовому центрі (територіальний центр для привілейованого стану) та формування інституту заступників (старостинська вертикаль влади). З утвердженням цих чинників не тільки зменшувалась вага "усного права", але й змінювався принцип володарювання, що виявлялося в занепаді "мандрівного" характеру присутності володаря на місцях. Великий князь, а слідом за ним і його намісники припиняють об'їзди підвладних територій з метою відправлення своїх повноважень. Відгомін "мандрівного" характеру виконання служби (прийняття публічних заяв) епізодично відчувався ще напередодні реформ 1564 - 1566 рр. У 1515 р. володимирський староста особисто виїжджав на землю провадити межовий суд¹²⁴. Подеколи староста князь Ф. М. Чорторийський підписував напоминальні листи від імені свого уряду, перебуваючи не в Луцьку, а в своїх маєтках - Клевані (6.VI.1538), Чорторийську (28.I.1539; 29.V.[1536-1541] р.)¹²⁵. Луцько-берестейський біскуп Януш Андрусевич прийняв скаргу від павловицького урядника князя Р.Ф.Сангушквича, проїжджаючи через Павловичі: "Єдучи намъ тыми часы с Подъяляша до замку на-

шого торчинського на Волын, черезъ имене его млсти..."¹²⁶. Луцький підстароста Андрій Русин прийняв запис до замкових книг не в канцелярії у Луцьку, а по дорозі через зем'янське село Гуляницьких: "Я, яко вчорашнего дня, в неделю, едуци дорогою до Луцка, заехал есми до Гулялник, тогда там же в Гулялниках, земляне гсдрские Гулялницкие на ймя (...)ставши передо мною очевисто, оповедали..." (6.III.1564)¹²⁷. Того ж року на судовому засіданні Луцького замкового уряду одна із сторін пред'явила "выпис с книг под печатю его млсти ... князя Богуща Корецького (титули) ...на вряде покладал" (9.IV.1564)¹²⁸, який було зроблено під Оршею в ході військових дій, коли, власне, і сталося правопорушення (Маско Шпаковський впізнав свого краденого коня серед коней Яна Монтовта-Коблинського і заявив про це князю-старості).

Один волинянин, ретроспективно пригадуючи довготривалий конфлікт із суміжником, зазначав у скарзі: "Якож есмо ихъ (сусідів. - В.П.) непооднокрот в том листы врядовыми от князя Федора Чорторыйского и от князя А. М. Сангушковица Коширского, так теж и от Б. И. Сова, подстаростего луцкого, з уряду замку Луцкого навпоминал" (16.II.1566)¹²⁹. Як бачимо, процедури нагадування (обсилання) ще асоціюються з іменами старост, хоча з початком старостування князя Б.Корецького з грудня 1560 р. вони все виразніше пов'язуються з іменем підстарости, що вказує на зменшення домінуючої ролі старости в повсякденній діяльності уряду. Показово, що сам кн. Б. Корецький уперше згадується особисто присутнім на уряді в Луцьку лише через п'ять з половиною років після посідання уряду - 28.IV.1566 р.¹³⁰

На жаль, структурні зміни у функціонуванні старостинського уряду, коли староста поступово усувається від безпосереднього виконання повноважень, фіксуються у джерелах слабо. Проте на підставі поодиноких фактів можна припустити, що це відбувалося шляхом своєрідної "автономізації" замкового уряду, коли його функціонування стало покладатися на канцелярію та заступників. Появу останніх можна датувати кінцем XV ст., коли масовим порядком поширюється практика пожиттєвого держання кількох господарських урядів водночас. У Польщі на XV ст. інститут заступників уже чітко кристалізувався. Як зазначив Антоні Гонсьоровський, "згідно з пануючим на той час загальним поняттям уряду, його посідач міг передавати свої повноваження своїм приватним заступникам"¹³¹. Показово, що волинський привілей Казимира IV щодо старостинської вертикалі оперує збірним поняттям "намісники" або "слуги", ще не знаючи таких понять, як "замковий уряд" чи "урядники". У Луцьку заміна поняття старостинського "намісника" ("Я, Федор Сербинъ, наместник луцкий" - 25.XI.1536)¹³² на "підстаросту" відбувається з приходом князя А.М.Сангушковица-Коширського. Уперше титул підстарости отримав у Зенка Борсук (Борсукович); про що свідчить скарга "на подстаростего луцкого Борсука" (6.XII.1543)¹³³; з тим же титулом, як дільчий суддя, він згадується 30.XII.1544 р.¹³⁴. Відтак, можна провести паралель: як поняття "уряду" стає загальним для господарських "намісників" з кінця XV ст., вбираючи в себе як вертикаль верховної влади, так і поняття "замкового уряду" (з 1510-1530-х рр.), обіймає старостинську вертикаль його слуг, задіяних у виконання старостинських повноважень.

Більш-менш повний склад замкового уряду можна реконструювати, починаючи від старостування князя Ф.М.Чорторыйського (1522-1542). Зокрема, тоді ж окреслюється коло посад старостинських слуг, які беруть безпосередню участь у виконанні публічно-правових повноважень: справця староства, підстароста, писар, дяк (підписок), ворітний. Так, напоминальний лист видається замковим писарем, який заступає на уряді підстаросту: "От Грицька Мацковича Философовича Ратомского, писаря луцкого и на подстаростего месце будущего" (22. V. 1536)¹³⁵. У 1558 р. вперше за джерелами фіксується місцеперебування

замкового писаря Романа Перевиського, який служив луцькому старості князю А.М.Сангушковичу-Коширському. Виявляється, що писар приймав заяви до замкових книг, наймаючи помешкання у колишнього луцького ключника і городничого Герасима Дахновича: "Пришедши ... до замку господарского Луцкого, до господы Романа Перевеского, писара замкового, до двора пана Герасима Дахновича" (1.XII.1558)¹³⁶. За старостування князя Корецького заяви у своєму помешканні приймав уже не писар, а підписок (дяк): "...и ж коли ишол пан Езерский до дяка замкового, хотячы тую жалобу до книг записати" (2.IV.1567)¹³⁷. З іншого запису стає відомо, що "дяк замковий" Гришко Трушович мешкав у дворі володимирського підкоморія Олександра Семашка: "вырѣзавшия з дому пана своего (О.Б.Семашка. - В.П.), в котором пан Грицко, дяк замку Луцкого, мешкает..." (4.IX.1567)¹³⁸. Отже, на мою думку, розташування замкового уряду до Статуту ВКЛ 1566 р. почасти слід ототожнювати з помешканням замкового писаря та дяка.

На функціонування замкових урядів в останнє десятиліття перед реформами 1564 - 1566 рр. вплинула вищезгадувана сеймова устава від 20.XI.1551 р., згідно з якою встановлювалась регулярність судових засідань: для нижчого замкового суду (за термінологією Ігоря Юхо) чотири рази на рік по чотири тижні; для вищого - двічі на рік по чотири тижні¹³⁹. Від замкових урядників слід відрізняти повітових суддів, які утворювали орган шляхетського самоврядування, але діяли в структурі замкового уряду до утворення в 1565 р. земського суду. Вони запроваджувалися згідно з тією ж уставою від 20.XI.1551 р.¹⁴⁰. На думку Івана Лаппо, цей інститут реалізував норму Першого Статуту 1529 р. про вибір двох присяжних зем'ян у судах великокнязівських намісників: "Каждый воевода и старосты, и державцы наши мають обрати двух землянинов в повете своем и ку присяже их привести, которые мають судити поспол з урядники их" (розд. VI, арт. 3)¹⁴¹. Але й після ухвали 1551 р. вони не були обрані на Волині. На Віленському сеймі 1554 р. волинські депутати знову прохали Жигимонта Августа про запровадження повітових суддів на Волині¹⁴², хоча тепер це залежало тільки від їхньої власної ініціативи. Ймовірно, вони були обрані протягом наступного року, оскільки перші повітові судді Луцького повіту, на базі яких у 1565 р. утворився Луцький земський суд¹⁴³, фіксуються 10.VII.1556 р.: Василь Семашко (помер 1561), "судя повету Луцкого" - печатар акту застави Линева Тихном Олехновичем Линевським¹⁴⁴. Про безпосередню діяльність суддів дізнаємося лише з решток збережених луцьких замкових книг - з лютого 1558 р.: Петро Іванович Чаплич-Шпановський (помер XI.1558), "судя повету Луцкого (старший)" і Василь Михайлович Семашко¹⁴⁵. Варто додати, що появу інституту судді й писаря в провінційній системі замкових урядів І. Юхо розглядав як елементи відокремлення суду від адміністрації¹⁴⁶.

Протягом 1530-1550-х рр. змінюється сприйняття урядових книг, що раніше розглядалися як персональна власність урядника (выписъ съ книгъ кн. Андреевнихъ 1515 р. - див. вище). Саме цим була викликана сеймова вимога 20.XI.1551 р. збереження судових книг у повітах: "просили короля его млсти, абы книги судовые воеводинские и судей поветовых не были вывожены съ поветовъ"¹⁴⁷. Як писав Орест Левицький, оскільки "староства зазвичай надавалися в нагороду за державні заслуги, то нерідко траплялося, що по смерті старости його спадкоємці визнавали ведені старостою книги за свою власність, привласнювали їх, тримали у своїх домівках, ускладнюючи видачу в'яздкових виписів"¹⁴⁸. Далеко не відразу встановлюється звична для 1560 - 1566 рр. назва "замкові книги", що регулярно наводиться в заключних формулах записів: "А так я тую жалобу и оповедане в книги замковые записати казал". Як свідчать фрагменти луцької книги 1558 р., це скорочення повної назви "книги замку госпо-

дарского Луцкого" тільки починає вживатися в заключних формулах. Додамо, що в Польській Короні детальний порядок ведення й зберігання гродських і земських книг був установлений привілеєм Яна Ольбрахта від 1496 р.

6. Beneficium-хлібокормління

Важливий аспект будь-якого уряду можна зрозуміти через поняття *beneficium*. За визначенням Антоні Гонсьоровського, "*officium* (*urząd*) водночас стало *beneficium* (*uproszenie* - забезпечення), чим значною мірою визначалась їхня привабливість"¹⁴⁹. У правничій мові ВКЛ смислу *beneficium* відповідає поняття "хлібокормління", відоме з часів Київської Русі. Як і *officium*, *beneficium* являло собою акт передачі влади-власності від володаря своєму підданому: "Бил мне чолом служебник мой, Е. М., абы ему дал на хлебокормение его селище пустовское"¹⁵⁰. М. Любавський на прикладах роздач намісництв господарським урядникам неодноразово підкреслював тодішній погляд на держання намісництв як на "кормління"¹⁵¹. Очевидність цієї думки, яка стає загальним місцем у працях істориків, навряд щоб хтось поставив під сумнів. Як зазначав І. Лаппо, "отримуючи державу, державець отримував право керування, суду і ведення великокнязівського господарства у ній з усіма доходами, що йдуть на нього"¹⁵². Виокремлюючи цей, бенефіціальний, бік у держанні урядів, Михайло Грушевський надавав йому першочергового значення при характеристиці урядів: "посади розглядаються ... і самим правительством ... і урядниками в значній мірі як бенефіції, прибуткові статті"¹⁵³.

Таким чином, уряд - це синкретичне поєднання *officium* та *beneficium*, де *officium* репрезентує виконавчу владу-службу, а *beneficium* - власність-прибутки. Така подвійність уряду виявляє його амбівалентну структуру, що на практиці реалізувалась завжди по-різному - в залежності від персонального характеру уряду, який відображав особистий зв'язок підданого-урядника з сюзереном-володарем, а з іншого боку, - в залежності від регіонального розподілу влади між місцевою знаттю. Крім цього, статус того чи того уряду залежав від його майнового забезпечення, тобто від приписаної до уряду землі, служб, виробників. Щодо старостинських урядів, то забезпечення кожного з них з часом змінювалось: до уряду додавались або вилучались, певні потоки прибутків (натуральні чи грошові податки, земля, служби, мито), передусім - у ході роздач великокнязівських земель у данину або заставу, що в такий спосіб виводило їх з під юрисдикції великокнязівських урядників.

Структурне розрізнення уряду на *officium* і *beneficium* умовно відповідає розподілу права на публічне й приватне, де публічне тотожне *officium*, а приватне - *beneficium*. Однак для середньовічного права публічне і приватне не мало законодавчо кодифікованого визначення, що одностайно підкреслюється авторитетними дослідниками. Зокрема Ю. Матушевський вказує, що "визначити поняття уряду складно, оскільки у феодальних стосунках публічні та приватні сфери майже не розрізнялися..."¹⁵⁴. Ю. Бардах зазначає, що, "згідно з тогочасними правовими поняттями, розрізнення поміж публічним актом влади у вигляді надання маєтків, урядів, імунітетів тощо та актом приватно-правовим на кшталт дарунку чи купівлі-продажу не виступало виразним чином"¹⁵⁵. Те саме бачимо в законодавстві ВКЛ (Привілей 1447 р., Перший Статут 1529 р.), де надання землі та урядів ставилося верховною владою в один ряд: "... иж в землях наших того Великого князьства земель и городов, и мест, и которых колве дедичств, и держаня, и теж, которых колве врадов наших або честей и достоинств жадному обчому, але толко приржоним..." (розд. III, арт. 3)¹⁵⁶. Очевидно, що і земля (маєтки), і уряди (адміністративні посади) ототожнювались між собою як власність верховного володаря, що в акті надання (привілей) розподілялась поміж його підданими - князями, панами, боярами-шляхтою. Надаючи

уряд, верховний володар передоручав частку своєї влади, а відтак - його "слуга" сам набував статусу володаря в межах наданих повноважень. Надання, на думку А. Мончака, виступає як власність, якою "обдаровують" - право на неї можна набувати і навіть передавати у спадок¹⁵⁷. Наприклад, князь Б. Корецький, згідно з тестаментом 1576 р., передав у спадок своєму синові Юхиму Вінницьке староство¹⁵⁸, де він старостував з 1548 р., пізніше отримавши його в заставу від Жигимонта Августа під позику 5000 кіп гр. (привілей від 20.VI.1568)¹⁵⁹.

7. Старостинські прибутки

Розглянемо забезпечення (*beneficium*) Луцького староства до судово-адміністративних реформ 1564-1566 рр. Детально прибутки великокнязівських намісників-державців (остання третина XV - перша третина XVI ст.) розглядалися в працях Матвія Любавського та Олександра Грушевського¹⁶⁰. Як правило, ми дізнаємося про це під час зміни спрямування прибуткових потоків. Так, за старостування в Луцьку Федора Янушовича (1505-1506) до нього, за привілеєм великого князя Олександра, відійшло мито, сплачуване в Луцьку на великого князя: "на прозбу ... панее Галены королевое, жоны его милости (Олександра - В.П.), тому то пану Федору, старосте Луцкому и маршалку Волинское земли, для пожытку а моцное руки держанья замку его милости Луцкого зъ его милости певного веданя двесте копъ грошей ... ему то дал на каждый годъ з мыта луцкого у мытниковъ брата" (Підтвердний привілей Жигимонта I від 5.I.1507)¹⁶¹. Ту ж саму частку мита в 200 кіп гр. отримав "до воли господарское" наступник Янушовича князь К.І.Острозький (привілей Жигимонта I від 29.XII.1507 р.)¹⁶². Мито, як традиційний прибуток луцьких старост, чітко простежується з часів Олександра (1492 - 1506): "которые ж пенязи даиваны старостам луцким з мыта луцкого ещо за брата нашего Александра" (Лист Жигимонта I від 29. II. 1508)¹⁶³. Але, як свідчить підтвердження Жигимонта I Михайлу Василевичу (Свинюському) від 20. I. 1521 р., в його волинських маєтках староста міг розпоряджатися своєю митною часткою у власних цілях. Зокрема, Федір Янушович передав частину мита своєму зятю Скоруті: "В томъ хвольварьку у Кочькоровъцы на ставу на гребъли братъ нашъ Алексанъдеръ, король его милость, далъ мито старосте луцкому пану Федору Янушевичу, и панъ Федоръ тотъ фольварокъ и с тымъ мытомъ отписалъ пану Скоруте; ... а тое дей мыто на замокъ нашъ Луческъ здавъна биривано"¹⁶⁴. Однак цей вагомий прибуток мав відчутно зменшитися через 44 роки: 29.XII.1552 р. луцькі міщани отримали від Жигимонта Августа привілей на безмитну торгівлю як по території ВКЛ, так і в Луцьку, під час проведення трьох двотижневих ярмарків. Подив викликає норма про заборону старості судити міщан, що вказує на ймовірність такої практики в обхід магдебурзького права: "А староста луцкий ..., абы всех мещан луцкихъ и всихъ купъцовъ приездчих самъ и врядники его не судили"¹⁶⁵. Третє обмеження для старостинського уряду полягало в судівництві шляхетсько-міщанських конфліктів виключно за магдебурзьким правом, тобто через війтівський уряд. По-четверте, апарат старости усувався й від судового контролю над ярмарками, які передавалися під війтівсько-лавничу юрисдикцію: "...а присуд ярмаречный войту з радцы месткими на полы"¹⁶⁶. Згідно з Волинським привілеєм Казимира IV, "на ярмарки старостины наместники мають ездити по-старому, а людей ихъ одинъ наместник не маеть судити"¹⁶⁷. По-п'яте, луцькі міщани звільнялися від сплати на старосту натурального податку "солодом", який по-старому заміщався "капщиною" - щорічною платою з корчем. На відміну від Луцька, у Володимирі мито повністю йшло на великого князя, що спеціально зазначалось у привілеї на староство: "...замок и местечко Володимир, со всякими пожитки и доходы [...], окромъ мыта нашего тамошнего володимирского, которое перед тым, з росказанья нашего, старосты на нас держивали и выбирали, которое жъ мыто мы и теперь на себе выймуемъ"¹⁶⁸.

Протягом першої половини XVI ст. можна спостерігати, як зменшуються маєтки і прибутки Луцького староства, що передаються у приватне володіння - в данину, держання чи застава. Один з перших, документально зафіксованих фактів - це привілей Жигимонта I про звільнення від податків, які досі йшли на луцького старосту, луцькі синагоги (22. XII. 1506): "што жъ ненадобе имъ и ихъ детемъ, вечно, того плату отъ обоюхъ школь ихъ, отъ рабановской и отъ караимовской, старостам луцким платити"¹⁶⁹. За часів урядування князя К.І.Острозького в 1508 - 1530 рр. були роздані майже всі великокнязівські землі на Волині (105 сіл, 6 замків і 2 волості)¹⁷⁰, що засвідчила ревізія волинських замків 1545 р.¹⁷¹ На цей рік до Луцького замку й "ключа" належало лише 13 сіл із загальним числом дворич 124, повинності яких були детально описані в ревізії¹⁷².

Аналогічну картину бачимо й у Володимирському повіті, де староста виступив проти відчуження замкових володінь. У 1512 р. Жигимонт I надає замкове село Свинюхи своєму писарю Михайлу Василевичу, проте, як свідчить лист-данина, володимирський староста відмовлявся "ув'язати (увести) в нього писаря, оскільки "тые люди свинушане (путні слуги. - В.П.) мають в себе наш листъ на то, што жъ не мели есмо ихъ отъ замку нашого отъдавати"¹⁷³. Очевидно, вилучення Свинюх з-під замкової юрисдикції було по інтересах володимирського старости, якому безпосередньо підпорядковувались путні слуги. Однак рішення великого князя було категоричним: "Мы, бачачи, ижъ листъ нашъ дали есмо тымъ людемъ нашимъ свинухомъ, и хотячи листу нашому досытъ вчинити, которые в томъ селе слуги путные, в которыхъ нашъ листъ буде, тых Михайлу (новому власнику. - В.П.) не дали есмо". Відтак, слуги можуть або служити новому господарю, або, покинувши землі, піти геть. Натомість тяглі піддані зобов'язувались до безумовного послуху. Як бачимо, замок втрачав не тільки данників, які його годують, але й групу слуг, яка, обслуговуючи замкову адміністрацію, "служила конем" (виконувала кур'єрську службу).

Окремі прибутки з Луцька йшли на волинського маршалка: "мыто мостовое на великомъ мосту, грошовое и соляное"¹⁷⁴. Згідно з усталеною на Волині адміністративною практикою, уряд маршалка Волинської землі та уряд луцького старости з останньої третини XV ст. поєднувався в одній особі, але з 1522 р., коли князь К. І. Острозький став троцьким воеводою, маршалківство перейшло до володимирських старост¹⁷⁵. Уже через чотири роки було зафіксовано суперечку з приводу розмежування урядових прибутків, які раніше йшли на одну особу - луцького старосту і волинського маршалка. Перерозподіл маршалківства між луцьким старостою князем Ф. Чорторийським та володимирським старостою і волинським маршалком князем Ф. Сангушковичем переріс у конфлікт зі звичайними наїздами на маєтки (Лист Жигимонта I до луцького старости від 21.VI.1526 з призначенням судового розслідування¹⁷⁶, а також позов від 28.I.1530¹⁷⁷). Перед цим - 29.III.1526 р. - Жигимонт I скасував свій попередній вирок, винесений на користь луцького старости, який, очевидно, невдовзі після 1522 р., довів перед великим князем належність маршалківських прибутків до свого староства: "Выпросил еси себе поденимъ (маршалком. - В.П.) мостовое луцкое и половицу пересуду, которое ж здавна на маршалковство Волинское земли хоживало, поведаючи намъ, жебы тыи доходы здавна на старство Луцкое хоживало"¹⁷⁸. Невдовзі Жигимонт I сповістив про своє рішення і маршалка (29.VIII.1526)¹⁷⁹. Але конфлікт цим не вичерпався: за дорученням великого князя справу розглядав недавній волинський маршалок князь К.І.Острозький, а 27.III.1527 р. великий князь підтвердив його судові рішення на користь князя Сангушковича¹⁸⁰. Спір про розподіл мита тривав і далі. Так, у 1539 р. той же Федір Сангушкович скаржився Жигимонту I на Юрія Фальчевського, який тоді

контролював митні збори на Волині, про те, що він забороняв збирати мито на маршалка. Ці прибутки з Луцька, які йшли на уряд маршалка, спеціально застерігались у привілеї: "...дали ему маршалство земли Волыньское до его живота [...] з доходы, то есть с половиною каждого пересуда, што самъ староста луцкий и врядники его судяты и з мытом мостовым, што на великомъ мосту, з грошовымъ и з солянымъ" (30.I.1535)¹⁸¹. Доходи становили спадково-урядовий характер: "...со всимъ с тым, как отецъ его и инъшии врядники тотъ врядъ от нас держали, з доходы..."¹⁸². Ще в 1573 р. князь К.К.Острозький, як маршалок Волинської землі (з 1550 р.), нагадував своїм листом луцьким бурмістрам і райцям, аби вони не чинили перешкод його слугі Гаврилу Прусиновському, який вибирав на князя луцьке "мостове" (податок за проїзд), "которое застародавна на маршалковство земли Волыньское належит и в обудву брамах бирано бывает" (свідчення возного від 1.IX.1573)¹⁸³. Старостинські прибутки, згадані у привілеї на Луцьке староство князю А.М.Сангушковичу-Коширському, як усталені й здавна відомі, спеціально не зазначалися (крім "капщини" - податку з горілчаних виробів): "дали есмо ему (старості. - В.П.) от нас держати староство луцкое [...] с капщиною и с тыми доходы по тому, яко предокъ его [...] тот замок наш Луческ держаль"¹⁸⁴.

Через пожежу в Луцьку в 1527 р. міщани-погорільці були звільнені на 10 років (1527 - 1537) від господарських податків і повинностей, які включали "серебщину, ординщину, солениче і восковниче". Натомість від податків, що йшли на старосту, вони звільнялися лише на п'ять років (1527 - 1532): "дали есмо им слободы и вызволяем ихъ отъ ... старостиныхъ платовъ: отъ капщизны и мыта и от городъщины" (Привілей Жигимонта I від 1.VIII.1527)¹⁸⁵.

Як бачимо, доходи великокнязівських намісників уже на той час були проблематизовані офіційною владою. Урядницькі прибутки (плати) і, загалом, забезпечення влади стає проблемою розподілу та кодифікації, що відображається як у судових процесах між урядниками, так і в привілеях на уряди. Однак, верховна влада була не здатна повною мірою контролювати прибутки своїх урядників, бо привілеї передусім оговорювали великокнязівські прибутки, тоді як з урядницькими верховна влада не завжди була обізнана. Ревізії волинських замків 1545 і 1552 рр. саме й виявляють цю "необізнаність" і гостру зацікавленість з її боку: по якій лінії проходить розподіл між верховною владою та її урядницьким ешеленом на місцях і чи можна взагалі унормувати цю межу? Йдеться про добре задокументований факт з великокнязівської ревізії волинських замків 1545 р., коли місцеві урядники відмовились оприлюднити перед великокнязівськими ревізорами свої урядницькі прибутки: "О инъшии приходы староства луцкого, то ест о капщизну, о ятки и о инъшии малыи и великии мовили есмо князю старосте, абы нам дал знати, и он обецался вси доходы староства своего, справедливие описавши, на реистре дати, а потом колко есмо его сами в том напомнимали и служебников наших посылали и листы писали, и он того реистру ни сам нам дати, ани прислати не хотел"¹⁸⁶. На відміну від луцького старости, володимирський староста подав ревізорам реєстр прибутків, який вони дослівно вписали у текст ревізії¹⁸⁷. Згідно з ним, тут на старосту щороку йшли такі податки: "верховщина" (40 кіп гр.), "капщина" (30 кіп гр.), "подворне" (8 кіп 40 гр.), "вагове воскобойне" (20 кіп гр.), "деревне мито", з якого "обувають убогих". Однак ревізори виявили, що реєстр містив не все: "А о других доведавшиися од людей, што он, кром того, на себе берет яко з староства своего, так и з маршалства, при том списку его меновите описали: от горелки (100 кіп гр.), млин (100 кіп гр.), вини з места и со всего повету вси на себе берет, мито з мосту земского и местного..."¹⁸⁸.

Митні і судові збори становили головний грошовий прибуток старости, хоча до Люблінської унії у ВКЛ налічувалося близько 35 різновидів повинностей у вигляді "служб" або натуральних податків: служби, плати, подачки ("серебщина", "ординщина", "капщина", "солениче", "восковниче", "подводи"¹⁸⁹). Приховування прибутків стає наскрізною темою ревізорського опитування урядників, що виявляє нову тенденцію внутрішньої політики - виявити приховане: "...а то сут потаємныи, а нововымышленныи прибутки, которых он (луцький ключник П. Б. Загоровський. - *В.П.*) перед нами закрыл и в реистре своим объявити не хотел, нижли вси мещане и купцы дали нам о том знати..."¹⁹⁰.

З поширенням заставної форми держання, яка на сеймах дуже критично оцінювалася шляхтою, змінюється характер забезпечення урядів: крім позитивного володіння, уряднику надається повне право на всі прибутки, приписані до замку: "дали [...] со всеми платы и доходы [...] ничего на нас не оставляючи ани выймаючи... А мы не маемо вжо болшей того волостей и сел никому отдавати от того замку, ани платовъ местских ани даней жадных от него отнимати и никому отпущати" (привілей Ф. Янушовичу на володимирське староство 23.XII.1507)¹⁹¹. Цікаво, що після Ф. Янушовича Жигимонт I заставив Володимирський замок не за 1400 золотих, а за 1000 золотих (привілей кн. А. О. Сангушковичу 1508 р.)¹⁹².

Податки з сіл Луцького староства йшли не тільки на старосту: дрібні замкові служебники теж отримували звідси певне забезпечення. Так, 29.VI.1562 р. олицький війт Олехно Петрович Скуйбіда продав майбутньому луцькому підстарості Андрію Русину "млынарство голешовское, который млын прислухает ку замку гедрскому Луцкому, а с того млына вымелокъ от всякого збожя и от солодов приходит на замок Луцкый две мерки, а третья на млынара и мыта гостинцового, так же на замок два пенязи, а на мелника третий пенязь"¹⁹³. Із цього ж продажу дізнаємося, що батько олицького війта Петро Скуйбіда, будучи "пушкаром замку Луцкого", отримав це млинарство за даниною Жигимонта I. Через вісім років (13.I.1570) А. Русин продав голешівське млинарство за 100 кіп гр. своєму племіннику й луцькому земському писарю Михайлу Федоровичу Коритенському¹⁹⁴. Цікаво, що голешівський млин уперше фіксується за даниною Олександра від 20.I.1498 р., наданий "въчно и непорушно" господарському млинару Ониску Пашковичу¹⁹⁵. У 1570 р. Іван Хребтович-Богуринський, луцький підстароста, сплачував з Голешова подимне (4 дими, 1 городник), яке перед тим було у замковому підпорядкуванні¹⁹⁶.

Іншими вагомими прибутками, які надходили до рук старост і замкових урядників, були судові оплати. Вони склалися з двох основних різновидів: пересуду і вин. Пересуд (синонім - памятне, помочне) - це плата суддям від виграного процесу або проведеної правової процедури. Сума пересуду вираховувалася як відсоток (10%) від вартості речі, що виносилася на суд. Цей відсоток, встановлений за часів Вітовта (1398 - 1430), незмінно проіснував півтора століття - до середини XVI ст.: "Тотъ обычай, почавши от великого князя Витовта ..., завжды такъ былъ захованъ, ижъ десятыи грошъ пересуду от сумы презысканое былъ даванъ"¹⁹⁷. Цей же звичай закріплювала й спеціальна "Устава о пресудехъ" 1509 р. Жигимонта I¹⁹⁸. Згідно із сеймовою ухвалою Жигимонта Августа від 20.XI.1551 р., відсоток пересуду було зменшено удвічі (от десяти грошей (бралося. - *В.П.*) полгроша)¹⁹⁹. Як же ділився пересуд? Перший Литовський Статут 1529 р., запроваджуючи в замковому судочинстві інститут суддів, розклав пересуд на три сторони: "Судьи пересуд мают на трое делити: одна часть воеводе, а другая судьям, а третья наместнику воеводину" (розд. VI, арт. 21)²⁰⁰. Крім того, платилася вина - штраф за правопорушення. До Першого Статуту дві третини судових вин, що їх отримував судовий уряд воеводи, маршалка чи старости,

йшла до скарбу, а одна третина - повинное - залишалася урядові. Третім різновидом можна вважати заруку (заклад) - суму (від 100 до 10 000 кіп гр.), яку сторони встановлювали на користь великого князя й старости з умовою сплати на випадок чергового правопорушення. Регіональним аналогом закладу було выметное²⁰¹: "кромє старостина повинного и выметного, съ чого ся коли хто на него выкинетъ" (Устава городенському старості Юрію Радивилу 20.IV.1514)²⁰². Шляхетська головщина - плата за вбивство - повністю йшла на господаря²⁰³. До 1509 р. і загалом у часи функціонування інституту присяги староста чи воєвода отримували відсоток і від виправданого відповідача - того, хто перший ішов до присяги²⁰⁴. Окремий різновид складали оплати за проведення до- і післясудових публічно-правових процедур, які виконували найнижчі урядники чи замкові слуги: "писче" - плата писарю (дяку); "вижове" - плата за офіційне засвідчення правопорушення вижем (опит свідків, огляд ран і збитків тощо); "децкованье" - плата дітькому за виконання судового рішення (виклик до суду тощо); "ротное" (от пригледанья присяги); "увяжче" - плата ув'язчому за введення у володіння маєтком; "поколодное" (повежное) - плата за тримання в ув'язненні у замковій вежі, на колоді²⁰⁵. Уривчасті свідчення про розміри судових оплат виявляють досить плинний характер як їх різновидів, так і конкретних сум, які детально не фіксуються. Однак можна констатувати, що протягом першої половини XVI ст. відбувалося здешевлення правових процедур, супутнє росту їх масовості, доки Бельський привілей 1564 р. не скасував судові прибутки старост.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що цілком виразними є структурні зміни, які характеризують генезу інституту старости і його замкового уряду впродовж першої половини XVI ст. Призначення даної структури - організувати й репрезентувати механізм влади, в якій панування знаходить свій прояв, спираючись на практику власності, права, ієрархії, клану, служби тощо. Водночас сама по собі структура відбиває зміст свідомості, тому в історичному вимірі вона рухлива - залежна від політичних чинників і продуктивних ресурсів. Можна сказати, що органи влади певною мірою самі структуруються через низку понять (права, служби, уряду, листа, запису, книги, оплати, хлібокормління тощо), на яких власне й базується його механізм і функціонування. Конкретна особа, претендент на уряд лише долучається до цього механізму, впливаючись в організований потік функціонування. Тому, крім персоналій урядників і слуг, важливо зосереджуватися на структурних аспектах організації інститутів, що виражалися не в позитивних/негативних оцінках (уявленнях) сучасників, не в їхніх реакціях, а в модальних настановах того, "як треба" сприймати й реагувати.

З одного боку, факти, вочевидь, засвідчують занепад старостинського уряду на Волині у першій половині XVI ст., що проявилось у зменшенні майнового забезпечення (роздача замкових маєтків, звільнення людної від служб і податків, зменшення оплат і прибутків). Уряд, здається, втрачає прибутковість і значущість для самого старости, полишаючи низку прерогатив на користь шляхетського самоврядування. Але чи можна твердити, що відбувається демонополізація влади, нібито досі зосередженої в руках старости? Як здається, доречніше було б вести мову про зміну структурних принципів здійснення влади, що знаходить свій прояв у своєрідній деперсоналізації владних інститутів, коли особа старости поступово усувається від безпосереднього виконання своїх повноважень. Саме тому на особливу увагу заслуговує формування замкового уряду, коли навколо замку, що репрезентує повітовий центр і станову ідентичність шляхти, відбувається своєрідне опосередкування адміністративного апарату старости. Слуги, які завжди його оточували, структуруються в певну організацію під назвою "замковий уряд" - постійний центр із щоденною канцелярією, призначеною

охоплювати писаним правом набагато більше публічно-правових практик, ніж це було до Першого Статуту 1529 р. Виникає спокуса порівняти це з формуванням ранньомодерної бюрократичної структури, але, очевидно, це таки було б перебільшенням - надто багато архаїчних рис ще має ця "бюрократія".

Таблиця № 1

Луцькі старости XV - XVI ст.*

- 1429 - 1431- Юрша, воєвода київський 1437-1448
 1438 - Ян Войницький з Сенна, староста олеський; Вінцеслав Шамотульський, староста руський
 1443 - 1444 - кн. Василь Федорович Острозький
 1445 - 1452 - Немира Резанович
 1463 - 1475 - Михайло Монтовтович
 1475 - 1480 - Іван Ходкевич
 1480 - 1485 - Олізар [Кірдеєвич] Шилович, маршалок Волинської землі
 1486 - 1490 - Петро Янович Монтигердович, маршалок Волинської землі
 1490 - 1500 - кн. Семен Юрійович Гольшанський, маршалок Волинської землі
 1500 - 1501 - кн. Михайло Іванович Острозький, маршалок Волинської землі
 1501 - 1505 - кн. Семен Юрійович Гольшанський, маршалок Волинської землі
 1505 - 1506 - Федір Янушович (Янушкевич), (з 1492) писар господарський, маршалок Волинської землі.
 1507 - 1522 - кн. Костянтин Іванович Острозький († 1530), маршалок Волинської землі (з 1522 р. уряд маршалка переходить до володимирських старост), староста брацлавський, вінницький і звенигородський (до 1525)
 1522 - 1542 - кн. Федір Михайлович Чорторійський
 1542.XII.18 - 1560.X.4 - кн. Андрій Михайлович Сангушкович-Коширський, господарський маршалок; луцький вїйт (з IX.1544 р.) ; ключник, городничий і мостовничий луцький (з 1546 р.)
 1560.XI - 1576.VIII.19 - кн. Богущ Федорович Корецький, староста луцький, брацлавський і вінницький (з 1548 р.), воєвода Волинської землі (з 1572 р.)
 1576 - 1581- Олександр Маркович Жоравницький, луцький ключник, мостовничий і городничий
 1581 - 1587- кн. Олександр Пронський, стольник Великого князівства Литовського
 1588 - 1597 - Олександр Богданович Семашко, каштелян брацлавський
 1598 - 1601 - Марек Собеський
 1601 - 1618 - Миколай Семашко

Володимирські старости XV-XVI ст.

- 1446 - 1451 - кн. Михайло Костянтинович Буремський
 1452, 1466 - Пашко Дахнович
 1461 - 1477 - Олізар [Кірдеєвич]-Шилович, маршалок Волинської землі
 [1480 - 1488 ?] - кн. Олександр Сангушкович
 1489 - Іван Юрша
 1494 - 1495- Войтех Кучукович

*Таблиці складено за виданням: *Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386 - 1795.* - Kraków, 1885. - S. 21-24; *Bonecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wiekach.* - Warszawa, 1887. - S. 41; *Wolski Marian. Urzędnicy wołyńscy XIV-XVIII w. Spisy.* - Kraków - Машинопис.

1495 - 1501 - Василь Богданович Хребтович
 1502 - кн. Юрій Іванович Четвертинський
 1503 - 1505 - Федько Янушевич (Янушкевич)
 1505 - Ян Янушко
 1506 - 1507 - кн. Василь Андрійович Полубенський
 1507.XII.23 - |1508.V. 26 - Федько Янушович (Янушкевич)
 1508 - 1525 - кн. Андрій Олександрович Сангушкович (|1531), з 1522 р.
 маршалок Волинської землі
 1531.IX.21 - |1548.V.4 - кн. Федір Андрійович Сангушкович, маршалок
 Волинської землі (з 1531)
 1548 - |1550 - Петро Петрович Кішка
 1550 - 1579 - кн. Костянтин (Василь) Костянтинович Острозький, марша-
 лок Волинської землі (з 1550 р.), воєвода київський (з 1559 р.),
 1579 - |1588 - кн. Костянтин Костянтинович Острозький, крайчий (з 1579 р.)
 1588 - 1603 - кн. Костянтин (Василь) Костянтинович Острозький, марша-
 лок Волинської землі (з 1550 р.), воєвода київський (з 1559 р.).
 1603 - |1620 - кн. Януш Костянтинович Острозький.

Таблиця № 2

КНИГИ ПОВІТОВИХ УРЯДІВ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
ДО РЕФОРМ 1564-1566 рр.

Назва повітового уряду: з. - замковий; зем. - земський	Роки	Кількість книг	Сторінка за каталогом Н. Горбачевського ¹
Дорогичинський зем. [лат. мова] (нотаріальні, декретові, поточні)	1474-1566	15 і далі щорічно	355
Дорогичинський зем. [лат. мова]	1529-1566	24 і далі щорічно	350
Дорогичинський з. [лат. мова]	1528-1567	7	323
Вітебський воєводський з.	(1530-1532)	1	Надруковано ^{II}
Полоцький воєводський з.	(1533-1539)	1	Надруковано ^{III}
Городненський з.	1539-1566	14 і далі щорічно	236 (Надруковано ^{IV})
Вільнюський воєводський	1542-1656	23	Зберігається ^V
Слонимський зем.	1550-1567	5	266 (Надруковано ^{VI})
Слонимський з.	1560-1574	1	278
Брянський з.	1537-1566	13 і далі щорічно	283
Брянський з. (поточні)	1541-1550	5	293
Суразький з.	1544-1561	4	320
Суразький з. (поточні)	1558-1628	1	321
Пінський з.	1558-1564	2 (рештки)	455
Пінський зем.	1552-1566	3	466
Кременецький з.	1542-1566	рештки	Зберігається ^{VII}
Луцький з.	1558, 1560 - 1566	8 і далі щорічно	Зберігається ^{VIII}

^IГорбачевский Н. Каталог древним актовым книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгам некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящимся ныне в Центральном архиве в Вильно. - Вильно, 1872.

^{II} Беларускі архіў. - Мінск, 1928. - Т. 2 [Литовська Метрика, кн. записів № 16]. - С. 5 - 144.

^{III} Там само. - С. 145.

^{IV} Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов. - Т. XVII: Акты гродненского земского суда [три книги 1539-1540, 1540-1541, 1541-1542 гг., записи за 1556 - 1565 гг.]. - Вильно, 1890. Там само: Т. XXI: Акты гродненского земского суда [три книги 1555, 1556-1557, 1558 гг.]. - Вильно, 1894

^V РДАДА. - Ф. 389. - Оп. 1 (Литовська Метрика). - Кн. 34, 40, 230, 233, 234, 238, 240, 241 - 247, 250, 252, 253, 255, 256, 259, 260, 262. Див.: Кяупене Ю. Книги вильнюсского замкового суда XVI в. в составе Литовской Метрики. // Литовская метрика. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. Апрель 1988 г. - Вильнюс, 1988. - С. 42-44.

^{VI} Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов. - Т. XXII: Акты слонимского земского суда [две книги 1555-1565, 1565-1566 гг.]. - Вильно, 1895.

^{VII} ЦДІАК України. - Ф. 21. - Оп.1. - Спр. 1 - 10.

^{VIII} ЦДІАК України. - Ф. 25. - Оп.1. - Спр. 1 - 8.

⁸⁴ РИБ. - Т. XXVII. - Стб. 414.

⁸⁵ Горбачевский Н. Каталог древним актовым книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгам некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящимся ныне в Центральном архиве в Вильне. - Вильно, 1872 - С. 493.

⁸⁶ РИБ. - Т. XX. - Стб. 214.

⁸⁷ Горбачевский Н. Каталог ... - С. 355.

⁸⁸ Яковлів А. Впливи старочеського права ... - С. 31. Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII - XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) // Історичні джерела та їх використання. - К., 1964. - Вип. 4. - С. 131.

⁸⁹ Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. - Warszawa, 1998. - S. 120.

⁹⁰ Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI - первой половины XVII в. - Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. - Днепропетровск, 1979. - С. 59-62. Купчинський О. Земські та городські ... - С. 11, 36, 88.

⁹¹ РИБ. - Т. XX. - Стб. 226.

⁹² Там само. - Т. XXVII. - Стб. 422.

⁹³ Там само. - Стб. 512.

⁹⁴ Arch. Sang. - Т. III. - S. 220.

⁹⁵ Архив ЮЗР. - Ч. VIII. - Т. 3. - С. 118-120.

⁹⁶ ЦДІАК України. - Ф. 2071. - Оп. 1. - Спр. 69. - Арк. 1.

⁹⁷ Німчук В. В., Яковенко Н. М. Дві Волинські грамоти (1500 р. і 1519 р.) // Мовознавство. - К., 1989. - С. 61.

⁹⁸ Архив ЮЗР. - Ч. 1. - Т. 6. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372 - 1648 гг.). / Под ред. О. И. Левицкого. - К., 1883. - С. 15 (№9).

⁹⁹ Волинські грамоти XVI ст. (Пам'ятки української мови) / Упорядники: В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. - К., 1995. - С. 219. Акт датовано індиктовим літочисленням (індикт 3), який припадає на 1515р. - рік старостування князя Андрія Олександровича Сангушковича у Володимирі. З 1522 р. він - маршалок Волинської землі. Відсутність другого титулу схиляє до дати 1515 р. З 1525 р. уряд володимирського старости батько передав у намісництво своєму синові кн. Федору Андрійовичу.

¹⁰⁰ Arch. Sang. - Т. 1. - S. 152 (№175).

¹⁰¹ Акты Литовской метрики / Собраны Ф. И. Леонтовичем. - Т. I. - Вып. 1 (1413-1498). - Варшава, 1896. - С. 88 (№ 225). Цей текст передруковано // Торгівля на Україні XIV - середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина // Упор.: В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. - К., 1990. - С. 39 (№ 24).

¹⁰² Arch. Sang. - Т. I. - S. 197 (№ 205).

¹⁰³ Левицкий О. И. О судьбе древних актовых книг и собрания их в центральных архивах // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - К., 1896. - Кн. 10. - С. 10.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Боряк Г. В. Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV - середине XVI века (Анализ документальных источников). Дисс. ... канд. ист. наук. Машинопись. - К., 1987. - С. 93.

¹⁰⁶ Там само. - С. 93. Див. там само: Гл. 2, § 1: Актовые книги местных судово-административных

учрежденный Правобережной и Западной Украины.

¹⁰⁷ Ковальський М. П. Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI - XVIII ст. // Архіви України. - 1984. - № 3. - С. 60 - 63.

¹⁰⁸ Кременецький земський суд. Описи актових книг. Випуск 1: книги № I - II (1568 - 1598 рр.) / Ред. І. Л. Бутич. Описи склали: Л. А. Попова, З. С. Хомутецька, В. Д. Чунтулова. - К., 1959. - 256 с. Хомутецька З. С. Палеографічні особливості актових книг Кременецьких судів XVI ст. // Історичні джерела та їх використання. - К., 1964. - Вип. 1. - С. 195-203; Чунтулова В. Д. Форми документів актових книг Кременецького земського суду // Історичні джерела та їх використання. - К., 1964. - Вип. 1. - С. 203-209; Ісаєвич Я. Д. Гродские и земские акты - важнейший источник по истории аграрных отношений в Речи Посполитой в XVI - XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1961. - Рига: 1963. - С. 90 - 99.

¹⁰⁹ Lietuvos Metrika (1528 - 1547). 6-oji Teismu buvo knyga (Коріжа-XVI а. Pabaigos) [Литовская Метрика, 6-я Книга судебных дел (Копия - конец XVI в.)] / Parengė - Vilniaus universiteto leidykla, Vilnius, 1995. - Кн. 6. - CXLIX+448 s. (С. Лазутка, И. Валиконите, И. Карпавичене. Введение. - S. IX - CXLIX) - S. 23.

¹¹⁰ Статут Великого княжества Литовского 1529 года. - Минск, 1960. - С. 70, 73.

¹¹¹ Там само. - С. 71 (розд. VI, арт. 3).

¹¹² Бершадский С. А. Документы и материалы для истории евреев в России. - Т. II: Документы и регесты к истории литовских евреев (1550 - 1569) (Русско-еврейский архив). - СПб., 1882. - Т. 2. - С. 11 (№17).

¹¹³ ЦДІАК України. - Ф. 2071. - Оп. 1. - Спр. 69. - Арк. 103.

¹¹⁴ Опись актовой книги Киевского центрального архива № 2045. Луцкая гродская, записовая и точная книга 1571 года. / Сост. О. И. Левицкий. - К., 1889. - №№ 478, 512. Оригінал: ЦДІАК України. - Ф. 25. - Оп. 1. - Спр. 13. - Арк. 431, 459 зв.

¹¹⁵ ЦДІАК України. - Ф. 26. - Оп. 1. - Спр. 62а (Опис Луцької земської книги 1570, 1571, 1574, 1575 рр.). Оригінал зберігається: Там само. - Ф. 26. - Оп. 1. - Спр. 2.

¹¹⁶ Архив ЮЗР. - Ч. VIII. - Т. 4. - С. 350.

¹¹⁷ Lietuvos Metrika (1528 - 1547)... - S. 156.

¹¹⁸ Статут ВКЛ 1529 года... - С. 77.

¹¹⁹ Яковлів А. Впливи старочеського права ... - С. 35, 47.

¹²⁰ Беларускі Архіў. - Мінск, 1928. - Т. 2. - С. 268.

¹²¹ Акты ЗР. - Т. 3. - С. 33.

¹²² Статут ВКЛ 1529 года... - С. 37.

¹²³ Акты ЗР. - Т. 3. - С. 33, 36.

¹²⁴ Волинські грамоти XVI ст. ... - С. 219.

¹²⁵ Інститут Рукопису. Національна Бібліотека України ім. В. Вернадського. - Ф. II. - Спр. 22613. - Арк. 5 зв., 7 зв., 21 зв. (Далі - ІР. НБУ.)

¹²⁶ Arch. Sang. - Т. VII. - S. 44.

¹²⁷ ЦДІАК України. - Ф. 25. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 26 зв.

¹²⁸ Там само. - Арк. 158 зв.

¹²⁹ Там само. - Спр. 8, арк. 45 зв.

¹³⁰ Там само. - Арк. 110 зв.

¹³¹ GNesiorowski A. Urzkdnicy zarzNedu lokalnego w рyunosredniowiecznej Wielkopolsce. - Poznac, 1970. - S. 276.

¹³² Arch. Sang. - Т. IV. - S. 59.

¹³³ Ibid. - S. 371.

¹³⁴ Архив ЮЗР. - Ч. VIII. - Т. 4. - С. 330.

¹³⁵ ІР. НБУ. - Ф. II. - Спр. 22613. - Арк. 8.

¹³⁶ ЦДІАК України. - Ф. 25. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 62 зв.

¹³⁷ Там само. - Спр. 9. - Арк. 139.

¹³⁸ Там само. - Арк. 453 зв.

¹³⁹ Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. - Минск, 1978. - С. 122.

¹⁴⁰ Акты ЗР. - Т. 3. - С. 32.

¹⁴¹ Лаппо И. И. Земский суд в Великом княжестве Литовском // Журнал Министерства Народного Просвещения. - СПб., 1897 июнь. - С. 295- 300.

¹⁴² Акты ЗР. - Т. 3. - С. 64

¹⁴³ ЦДІАК України. - Ф. 26. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 1.

¹⁴⁴ Архив ЮЗР. - Ч. VIII. - Т. 6. - С. 54-55.

¹⁴⁵ ЦДІАК України. - Ф. 25, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 18 зв.

¹⁴⁶ Юхо І. Крыніцы беларуска-літо (скага права. - Мінск, 1991.) - С. 118. Юхо И. А. Правовое положе-

- ние населения Белоруссии в XVI в. - Минск, 1978. - С. 122.
- ¹⁴⁷ Акты ЗР. - Т. 3. - С. 35.
- ¹⁴⁸ *Левицкий О. И.* О судьбе древних актовых книг... - С. 6-7.
- ¹⁴⁹ *Głesiorowski A.* Urztkdy, urztkdnicy // Siownik staroitynoñsi siowianski. - Wrociaw, Warszawa, Krakuw. - 1977. - Т. 6. - Cz. 1. - S. 274.
- ¹⁵⁰ Грамоты Великих князей литовских с 1390 по 1569 г., собранные и изданные под редакцию *Вл. Антоновича и К. Козловского.* - К., 1868. - С. 161.
- ¹⁵¹ *Любавский М. К.* Областное деление... - С. 677.
- ¹⁵² *Лаппо И. И.* Великое княжество Литовское ... - С. 279.
- ¹⁵³ *Грушевский М. С.* Южнорусские господарские замки в половине XVI века. - К., 1890. - С. 8.
- ¹⁵⁴ *Matuszewski J.* Sprzedawalnoñj urztkdow w Polsce // Czasopismo prawno-historyczne. - Warszawa, 1964. - Т. XVI. - Z. 2. - S. 118.
- ¹⁵⁵ *Bardach J.* Studia z ustroju i prawa Wielkiego Ksiestwa Litewskiego XIV - XVII w. - Warszawa, 1970. - S. 389.
- ¹⁵⁶ Статут ВКЛ 1529 ... - С. 48.
- ¹⁵⁷ *Maczak A.* Klientela. - Warszawa, 1994. - S. 115.
- ¹⁵⁸ Архив ЮЗР. - Ч. I. - Т. 1. - С. 103.
- ¹⁵⁹ Архив ЮЗР. - Ч. VIII. - Т. 6. - С. 210-219.
- ¹⁶⁰ *Любавский М. К.* Областное деление... - С. 677-701. *Грушевский А. С.* Города Великого княжества Литовского в XIV - XVI вв. Старина и борьба за старину. - К., 1918. - С. 85-140.
- ¹⁶¹ *Малиновский И.* Сборник материалов... - С. 2.
- ¹⁶² Акты ЗР. - Т. 2. - С. 33.
- ¹⁶³ *Lietuvos Metrika (1499 - 1514) - Knyga Nr. 8. Uzrasymu knyga 8 (1499-1514) [Литовская Метрика. Книга Записей, 8]. / Parengė (укладачі) S. Lazutka, I. Valikonyte, J. Karpaviciene, J. Viskantaite. - Vilnius, 1995. - Кн. 8. - Lietuvos istrijos institutas, Vilnius, 1995. - Кн. 8. - S. 144.*
- ¹⁶⁴ Архив ЮЗР. - Ч. 8. - Т. 4. - С. 246.
- ¹⁶⁵ Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 28 (1522 - 1552). Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка тэкстаў да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. - Менск, 2000. - С. 202 (№ 154).
- ¹⁶⁶ Там само. - С. 202 (№ 154).
- ¹⁶⁷ Акты ЮЗР. - Т. 1. - С. 28 (№ 36).
- ¹⁶⁸ *Малиновский И.* Сборник материалов ... - С. 17; Arch. Sang. - Т. III. - S. 389.
- ¹⁶⁹ *Бершадский С. А.* Документы и материалы ... - Т. 1. - С. 68.
- ¹⁷⁰ *Яковенко Н. М.* Українська шляхта ... - С. 66.
- ¹⁷¹ Zródła dziejowe. - Т. 6. - S. 84. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта... - С. 181
- ¹⁷² Zródła dziejowe. - Т. 6. - S. 76-79. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. - Т. VI... - С. 148.
- ¹⁷³ Архив ЮЗР. - Ч. 8. - Т. 4. - С. 222.
- ¹⁷⁴ Arch. Sang. - T.IV. - S. 190.
- ¹⁷⁵ *Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Ksiestwa Litewskiego 1386 - T. XVI. - Z. 2. 1795. - Krakow, 1885. - С. 2.
- ¹⁷⁶ Arch. Sang. - Т. III. - S. 283 (№ 297).
- ¹⁷⁷ Ibid. - S. 359 (№ 380)
- ¹⁷⁸ Ibid. - S. 280 (№ 294).
- ¹⁷⁹ *Малиновский И.* Сборник материалов... - С. X{.
- ¹⁸⁰ Акты ЮЗР. - Т. 2. - С. 135.
- ¹⁸¹ Arch. Sang. - Т. IV. - S. 1.
- ¹⁸² Ibid. - S. 1.
- ¹⁸³ Опись актов книги Киевского центрального архива № 2047. Луцкая гродская, записовая, поточная и декретовая книга 1573 года. / Сост. О. И. Левицкий. - К., 1890. - С. 32. Оригінал: ЦДІАК України. - Ф. 25. - Оп. 1. - Спр. 14. - Арк. 323.
- ¹⁸⁴ Arch. Sang. - Т. IV. - S. 326.
- ¹⁸⁵ *Lietuvos Metrika (1522 - 1530) - Vilniaus universitetas, Vilnius, 1994. - Кн. 4. - S. 212 (№ 248). Бершадский С. А.* Документы и материалы ... - Т. 1. - С. 148.
- ¹⁸⁶ Zródła dziejowe. - Т. VI. - S. 79.
- ¹⁸⁷ Ibid.
- ¹⁸⁸ Ibid. - Т. VI. - S. 79-80.
- ¹⁸⁹ *Lietuvos Metrika (1522 - 1530) - Кн. 4. - S. 212.*
- ¹⁹⁰ Zródła dziejowe. - Т. VI. - S. 81.
- ¹⁹¹ *Малиновский И.* Сборник материалов ... - С. 6.

- ¹⁹² Arh. Sang. - Т. III. - S. 56.
¹⁹³ ЦДІАК України. - Ф. 25. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 129 - 131.
¹⁹⁴ Архив ЮЗР. - Ч. VIII. Т 6. - С. 270.
¹⁹⁵ Акты Литовской метрики... - Вып. I. - С. 146 (№ 373).
¹⁹⁶ Zgrybia dziejowe. - Т. XIX. - S. 14.
¹⁹⁷ Акты ЗР. - Т. 3. - С. 34.
¹⁹⁸ Акты ЗР. - Т. 2. - С. 63.
¹⁹⁹ Акты ЗР. - Т. 3. - С. 34.
²⁰⁰ Статут ВКЛ 1529... - С. 79.
²⁰¹ *Грушевский А. С.* Города Великого княжества Литовского в XIV - XVI вв. Старина и борьба за старину. - К., 1918. - С. 119.
²⁰² Акты ЗР. - Т. 2. - С. 114.
²⁰³ *Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. - К., 1901. - С. 125.
²⁰⁴ *Любавский М. К.* Областное деление... - С. 761.
²⁰⁵ Там само. - С. 688-690. *Грушевский А. С.* Города Великого княжества ... - С. 120.

It was analyzed the genesis of castle government and institute of vicegerent of Grand Duchy of Lithuania in the Volhyn land and process of establishment of castle books and court registry in context of development of Lithuanian-Ruthenian's land in XV-XVI century.

---

* Бульвінський Андрій Григорович - канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова (Київ).

А.Г.Бульвінський*

**ДИПЛОМАТИЧНІ ЗНОСИНИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД
ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО
(СЕРПЕНЬ 1657 - СЕРПЕНЬ 1659 рр.)**

У статті йдеться про дипломатичні зносини України з іншими державами в період гетьманування Івана Виговського (1657-1659), подано інформацію щодо обміну посольствами й посланцями, наводяться дані про завдання посольств і місій.

Період гетьманування Івана Виговського був надзвичайно багатим на дипломатичні контакти Української держави з іншими країнами. Напружена внутрішня ситуація, пошук союзників, боротьба з експансіоністськими зазіханнями Москви на українську державність, потреба врегулювати відносини з сусідніми державами сприяли інтенсивній дипломатичній діяльності Війська Запорізького. За два роки гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 - серпень 1659 рр.) контрагентами України в її зовнішніх зносинах було 11 держав: Московія, Польща, Османська імперія, Кримське ханство, Швеція, Трансільванія, Валахія, Молдавія, Імперія (Священна Римська імперія), Бранденбург і Баварія.

Автор цієї статті ставить за мету подати якомога повний і вичерпний статистичний огляд дипломатичних зносин України з іноземними державами в період гетьманування Івана Виговського. У поданих матеріалах фіксуються всі відомі нам обміни послами або посланцями між Україною та іноземними державами. Дані, наведені в статті, досить різномірні щодо опису завдань і хронології місій. Це зумовлено недостатньою повнотою інформації в доступних нам джерелах - іноді в них просто повідомляється про прибуття посланця й не розшифровується мета місії.

---

* Бульвінський Андрій Григорович - канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова (Київ).

Обмін посольствами й посланцями між Військом Запорізьким і Польщею

У липні 1657 р. посол польського короля Яна Казимира волинський каштелян Станіслав Казимир Беневський прибув в Україну з метою схилити Військо Запорізьке до союзу з Річчю Посполитою. До 26 серпня він перебував у Чигирині (після смерті Б.Хмельницького деякий час навіть під домашнім арештом). З 1 по 5 жовтня С.К.Беневський продовжував переговори в Корсуні, після чого залишив Україну. У результаті було досягнуто домовленості про українсько-польський кордон та продовження перемир'я до Трійці - 30 травня 1658 р.¹

Приблизно з 16 і до 20 листопада 1658 р. посол польського короля Яна Казимира київський скарбник Даниїл Юрій Воронич перебував у гетьмана Івана Виговського. Він запропонував Війську Запорізькому укласти союз з Польщею й повернутись у польське підданство².

Орієнтовно 4 грудня 1657 р. посланець гетьмана Івана Виговського прибув до короля з запевненнями про бажання Війська Запорізького жити в мирі з Польщею³.

На початку січня 1658 р. гетьман Іван Виговський відправив до С.К.Беневського й короля львівського грека Феодосія Томкевича. 31 січня Томкевич зустрівся з Беневським. 4 березня він ще перебував у Варшаві. Головним його завданням було прозондувати настрої польської еліти щодо можливості переговорів, з'ясувати повноваження С.К.Беневського, а також чи дійсно поляки бажають згоди з Військом Запорізьким і чи готові вони підтвердити козакам усі їхні вільності та надати шістьом тисячам із них шляхетську гідність⁴.

На початку січня 1658 р. до короля було відправлено гетьманських посланців - козаків Федоренка й Демка. Вони мали ввічливими заявами щодо бажання згоди та розпливчастими пропозиціями "вірності підданства" утримати поляків від порушення перемир'я й інших ворожих дій щодо Війська⁵.

На початку березня гетьманський посол Павло Іванович Тетеря виїхав на Волинь у район Корця, Острога, Межиріччя для зустрічі з польським комісаром С.К.Беневським із завданням урегулювати прикордонні непорозуміння, утримати коронного гетьмана від порушення перемир'я та з'ясувати попередні умови, необхідні для початку переговорів. На цих переговорах було досягнуто домовленості щодо продовження козацько-польського перемир'я й підписано відповідний договір. Повернувся Тетеря десь на початку квітня⁶.

5 травня гетьман Іван Виговський відправив львівського грека Феодосія Томкевича "для подальших переговорів" до польського комісара С.К.Беневського. Щонайменше до 16 липня він перебував у Варшаві⁷.

У перших числах червня Павло Тетеря як гетьманський посланець знов вирушив до С.К.Беневського з повноваженнями на ведення переговорів і укладення попереднього договору з поляками. 6 червня Тетеря перебував у Чернігові, 20 червня - у Межиріччі, а 25 червня - у Гощі, де й було підписано попередню домовленість щодо українсько-польського союзу⁸.

На початку червня гетьман відправив на сейм своїх посланців на чолі з генеральним обозним Тимофієм Носачем. Прибули вони до Варшави 23 червня⁹.

Після 16 червня до гетьмана Івана Виговського прибув посланець С.К.Беневського Стралковський. 10 липня він повернувся до Беневського на Волинь¹⁰.

22 серпня польські комісари - волинський каштелян С.К.Беневський і смоленський каштелян Казимир Людвік Євлашевський - виїхали зі Львова до гетьмана Виговського. 31 серпня вони прибули до гетьманського табору під Гадячем, де залишалися до 6 вересня, дня підписання українсько-польського союзного трактату, який увійшов в історію як Гадяцькі статті. Повертаючись у Польщу, комісари 9 вересня прибули до Лохвиці¹¹.

7 вересня гетьманські послы - військовий осавул Іван Ковалевський, Герасим Каплонський і Павло Тетеря - вирушили з-під Гадяча до Яна Казимира з проханням про військову допомогу. В останніх числах вересня - першій декаді жовтня вони ще були в королівському таборі під обложеним польськими військами Торунем¹².

Імовірно на початку грудня 1658 р. до Варшави з повноваженнями посла виїхав колишній київський полковник Антін Жданович. Він мав завдання просити в польського короля військової допомоги, обіцяючи підданство¹³.

Приблизно в листопаді - грудні 1658 р. у Варшаві перебував гетьманський посланець Василь Кропивницький¹⁴. У цей же період там були Іван Мазарані та Дорович¹⁵.

16 січня 1659 р. до короля відбули гетьманські посланці Яків Слізка та Григорій Ольшанський із проханням про підкріплення й обіцянками подати військову допомогу в разі потреби¹⁶.

Відправлений в Україну польський комісар С.К.Беневський з 16 по 29 січня 1659 р. супроводжував гетьмана Івана Виговського з Переяслава до Чорнух, намагаючись переконати його погодитися на зміни в тих статтях Гадяцького договору, які не влаштовували офіційну Варшаву й не могли бути затверджені на вальному сеймі навесні¹⁷.

На початку лютого 1659 р. до Варшави прибуло козацьке посольство, яке повідомило, що Іван Виговський активно готується "виступити до кордонів своєї країни, не чекаючи нападу московитів"¹⁸.

Між 4 і 9 березня з-під обложеного гетьманськими військами Зінькова на сейм у Варшаву відбули іркліівський полковник Матвій Патцкевич та військовий осавул Гаврило Лісовський, які мали повідомити королю й канцлеру маршрут основної делегації Війська Запорізького й вимагати від парламенту не ратифікувати угоду про внесення змін до Гадяцького договору до прибуття делегації. Патцкевич і Лісовський виїхали з Варшави між 31 травня та 11 червня¹⁹.

25 березня в польській столиці з'явилися нові гетьманські послы на сейм - Федір Виговський та миргородський полковник Григорій Лісницький. Вони мали засвідчити чітку й безкомпромісну позицію Війська Запорізького щодо неможливості перегляду релігійних статей угоди. Варшаву послы залишили між 31 травня й 11 червня²⁰.

2 квітня, із завданням переконати гетьмана погодитися на зміни в Гадяцьких статтях для їх затвердження сеймом, із Варшави виїхав Кріштоф Перетяткович. 16 - 20 квітня він був у Чигирині. 28 квітня К.Перетяткович, домігшись у гетьмана згоди на запропоновані поляками зміни в статтях, повернувся до польської столиці²¹.

10 квітня у Варшаву на сейм прибули гетьманські послы - турово-пінський полковник Костянтин Виговський та Юрій Немирич. Вони також мали добиватися ратифікації Гадяцького договору в незміненому вигляді й переконати поляків підтвердити т.зв. "Пункти виконання Гадяцького пакту". Крім того, послы повинні були провести консультації з дипломатичними представниками інших європейських країн щодо їхнього бачення місця України в регіоні та з'ясувати можливості співпраці. З Варшави вони відбули між 31 травня й 11 червня²².

30 квітня 1659 р. на чолі основної частини офіційної делегації Війська Запорізького на сейм у Варшаву прибули військовий обозний Тимофій Носач та військовий писар Іван Груша з завданням присягою підтвердити союз Війська Запорізького та Речі Посполитої й перехід України під зверхність польського короля. Із Варшави делегація виїхала між 31 травня й 11 червня²³.

Обмін посольствами та посланцями між Військом Запорізьким і Московією

4 - 22 серпня 1657 р. у Москві перебували послы гетьмана Богдана Хмельницького - переяславський полковник Павло Тетеря, Федір Виговський, Яків Пекулацький з товаришами з завданням просити в царя військової допомоги проти татар, напади яких на південні райони Війська Запорізького почастишали влітку 1657 р. В Україну послы повернулися на початку вересня²⁴. Москва використала приїзд цього посольства як привід для введення в Україну на початку вересня 30-тисячного корпусу на чолі з князем Г.Г.Ромодановським.

11 серпня 1657 р. указ про відправку царським послом в Україну отримав стольник Василь Петрович Кікін. Він повинен був з'ясувати ставлення місцевих жителів до запланованого московським урядом запровадження в Україні інституту царських воєвод та готувати ґрунт для великого посольства на чолі з ближнім царським боярином князем О.М.Трубецьким. 19 серпня Кікін прибув в Україну, а з 23 серпня до 3 вересня перебував у Чигирині²⁵.

17 серпня посланцем-спостерігачем від путивльського воєводи боярина Нікити Олексійовича Зюзіна з Путивля в Україну вирушив піддядчий І.Роколов. 21 серпня він прибув до Чигирин, а 31 серпня повернувся до Путивля. Роколов був першим російським посланцем в Україну після смерті гетьмана Б.Хмельницького²⁶.

19 серпня вийшов указ про відправку в Україну царським послом полковника й стрілецького голову Артамона Сергійовича Матвеева. Він привіз у Чигирин проект нового договору, який Москва планувала укласти з новообраним гетьманом Війська Запорізького. З 2 вересня А.С.Матвеев перебував у Чигирині²⁷.

18 жовтня вийшов царський указ про відправку в Україну посланцем стряпчого Дмитрія Івановича Рогозіна, який мав засвідчити запізніле визнання Москвою факту обрання Івана Виговського гетьманом. 9 листопада Д.І.Рогозін виїхав із Путивля в Україну. 17 - 22 листопада він перебував у Чигирині, а 29 листопада царський посланець повернувся до Путивля²⁸.

26 жовтня гетьман Іван Виговський у Переяславі зустрівся з присланим в Україну на чолі царських військ окольничим, князем Григорієм Григоровичем Ромодановським. Під час переговорів гетьман намагався спрямувати Ромодановського з військами на Правобережжя - протистояти полякам і татарам, щоб мати вільний простір для дій проти лівобережної опозиції, а також забезпечити себе від можливих недружніх акцій з боку воєводи, відрізавши його від Московії, та отримати додаткову гарантію безпеки південно-західних кордонів Війська Запорізького²⁹. Проте Ромодановський відмовився йти за Дніпро.

8-27 листопада в Москві перебували козацькі послы - корсунський осавул Юрій Міневський, його брат Василь Міневський, сотник Юхим Коробко та ін. Вони мали просити "підкріпити й затвердити" обрання Івана Виговського гетьманом Війська Запорізького й видати відповідну жалувану грамоту³⁰.

16 листопада в Москву прибуло гетьманське посольство на чолі з Самійлом Почановським та Іваном Шимошенком із завданням домогтися покарання "посланців від свавільників" та наказати Ромодановському активно виступити проти непокірних опозиціонерів³¹.

21-30 листопада в Москві перебували посланці опозиційно налаштованого щодо гетьмана Виговського кошового Запорізької Січі Якова Федоровича Барабаша - Михайло Іванов (Стринжа), Іван Степанов, Яків і Семен Остаф'єви з товаришами. Вони звинуватили Івана Виговського в "зраді", яка проявилась у його зносинах із Кримом і Польщею, а також мали добитися визнання Москвою гетьманських виборів недійсними й призначення нових³².

29 листопада 1657 р. вийшов указ про відправку у Військо Запорізьке царського посла, окольничого й оружейничого, воєводи ржевського Богдана Матвійовича Хитрово та стольника Івана Афанасійовича Прончишева. З 16 січня до 10 березня 1658 р. вони перебували в Україні, а 22 березня їх офіційно зустріли в Калусі. Хитрово повинен був відігравати роль царського арбітра на загальній козацькій раді, яку він мав зібрати для "заспокоєння" Війська. Послу було доручено передати Івану Виговському царську жалувану грамоту на гетьманство в обмін на згоду гетьмана вивести козацькі війська з Білорусії й прийняти московські гарнізони³³.

23 грудня 1657 р. до Москви прибув гетьманський посланець Никифор Ємельянов³⁴.

18 січня 1658 р. гетьман Іван Виговський разом із миргородським полковником Григорієм Софонтійовичем Лісницьким та кальницьким (вінницьким) полковником Іваном Федоровичем Богуном зустрівся в українському прикордонному містечку Костянтинові з путивльським воєводою боярином Нікітою Олексійовичем Зюзіним. Метою цієї зустрічі було прозондувати у відносно лояльного до Виговського путивльського воєводи позицію Москви напередодні приїзду царського посла³⁵.

28 січня до Путивля прибули посланці опозиційно налаштованого до Івана Виговського полтавського полковника Мартина Івановича Пушкаря Данило Герасимов та Єремій Марков з товаришами з завданням знову повідомити цареві про "зраду" гетьмана, його об'єднання з поляками й татарами та про наміри спалити Полтаву, а потім "іти війною з татарами під государеві українні міста, зараз, зимою, поки Дніпро стоїть". Посланці повинні були просити негайної військової допомоги проти гетьмана. Чи були вони в Москві, невідомо³⁶.

8 лютого полтавський полковник М.І.Пушкар відправив з Гадяча до царя своє посольство на чолі з Петром Яковенком із повідомленням про укладення Іваном Виговським українсько-татарського союзу та проханням підтримати вірну престолу частину Війська Запорізького. З 19 лютого до 6 березня 1658 р. посольство М.І.Пушкаря перебувало в Москві³⁷.

18 лютого з Переяслава виїхали гетьманські посланці Філон Гаркуша та Мартин Яцківський з товаришами. Вони повинні були повідомити центральній московській владі про намір гетьмана Івана Виговського особисто приїхати в Москву для побачення з царем, якщо полтавський полковник реально припинить ворожі дії проти гетьмана й визнає його владу³⁸.

3 березня до Москви відбув гетьманський посланець ніжинський протопіп Максим Филімонович. 17 квітня він ще перебував у Москві. Посланець повинен був повідомити цареві, що у зв'язку з активізацією дій опозиції гетьман Іван Виговський, "не згасивши того вогню", не може зараз залишити Україну й особисто засвідчити своє підданство. Натомість посланець просив прислати в Україну "воєвод з ратними людьми" для боротьби з повстанцями³⁹.

6 березня вийшов указ про відправку у Військо Запорізьке царського посла піддячого Фіrsa Байбакова. 13 березня він прибув у Путивль, 17 - 21 березня перебував у Полтаві, а 27 березня повернувся до Путивля⁴⁰.

19 березня до Москви вирушило гетьманське посольство на чолі з миргородським полковником Григорієм Лісницьким та Михайлом Радченком. З 5 до 22 квітня посланці гетьмана перебували в Москві, а 18 травня вони вже були в Путивлі. Лісницький мав спростувати звинувачення з боку опозиції на адресу гетьмана, запевнити царя, що козаки непорушно дотримуються своєї присяги Москві й пояснити, що укладення союзу з татарами викликане вкрай загрозливою обстановкою на західному кордоні Війська. Не виключено, що без узгоджен-

ня з урядом Лісницький від імені гетьмана й Війська Запорізького висловив прохання послати в Україну царських комісарів для складання реєстру, а з ними служилих людей, "щоб бунтів... ніхто починати не наважувався"⁴¹.

21 березня з Полтави до Москви з новими доносами про "зради" гетьмана виїхало посольство лідера антигетьманської групи полтавського полковника М.І.Пушкаря на чолі з Іваном Іскрою, Михайлом Степановичем, Марком Пушкарем. 27 березня вони прибули в Путивль, а з 17 квітня до 10 травня перебували в Москві. Іскра не залишав Москву до грудня⁴².

5 квітня було оголошено указ про відправку у Військо Запорізьке царського посла стольника Івана Даниловича Опухтіна. Він повинен був запевнити Пушкаря та його прихильників у гарантіях недоторканності з боку гетьмана, утримати того від розгрому повстанців до приходу царських воевод і переконати Івана Виговського розв'язати усобицю мирним шляхом за допомогою царя. Стольник також був призначений постійним царським резидентом при гетьмані й мав стежити за ситуацією в Україні та, очевидно, і за самим Іваном Виговським⁴³.

17 квітня - 10 травня до Москви з повідомленням про "зраду" гетьмана й проханням військової допомоги приїхали послы іншого лідера опозиції - миргородського полковника Степана Довгала - Петро Ольшанський, Павло Апостол, Михайло Тиша з товаришами⁴⁴.

21 квітня в Москві перебували й гетьманські послы Прокопій Бережецький та вінницький (кальницький) полковник Іван Федорович Богун з товаришами. Вони повідомили цареві про розростання соціального конфлікту в Україні й просили використати свій авторитет і військову силу для допомоги гетьманському урядові в придушенні заворушень⁴⁵.

22 квітня вийшов указ про відправку в Україну царського посла стольника Івана Михайловича Алфімова. 7 травня він прибув у Путивль і щонайменше до 14 травня перебував у Полтавському полку з завданням переконати Пушкаря припинити бунт і визнати владу гетьмана, а від репресій колишніх опозиціонерів охоронятимуть московські воеводи, які незабаром прибудуть у Військо Запорізьке⁴⁶.

23 квітня вийшов указ про відправку на Запоріжжя, до одного з лідерів повстання Я.Барабаша, царського посла дворянина Никифора Хрисанфовича Волкова. Він мав переконати запоріжців підкоритися гетьманській владі. 17 червня Волков ще був у Чигирині⁴⁷.

26 квітня з Полтави до Москви виїхали послы полковника М.І.Пушкаря Дем'ян Кужеля й Павло Волошин з проханням про допомогу. 1 травня вони прибули в Путивль, а 13 травня - до Москви⁴⁸.

14 травня з гетьманом Іваном Виговським під Голтвою зустрівся царський посол стольник П.Д.Скуратов, який мав наказ Москви переконати гетьмана дочекатися реакції Пушкаря й Барабаша на царські грамоти, надіслані до них з І.М.Алфімовим і Н.Х.Волковим, а доти не вдаватися до жодних дій щодо повстанців⁴⁹.

11 травня вийшов указ про відправку в Україну царського посла стольника Василя Петровича Кікіна. Він повинен був повідомити гетьманові, що в Україну вирушають царські воеводи, які мають забезпечити лад і спокій, і що після їхнього прибуття й лише за царським указом можна провадити розшуки та страти бунтівників. Гетьману заборонялося самому, а тим більше з татарами, ходити на повстанців, "щоб кров християнська не пролилась". Кікін також одержав наказ з'ясувати ступінь підтримки Виговського й Пушкаря козаками, та визначити внутрішньополітичні розклади. Перебував він у гетьмана щонайменше до 30 травня⁵⁰.

21 травня опозиційний миргородський полковник Степан Довгаль відправив із Зінькова до Москви Григорія Дулненка й Івана Грищенка з проханням про допомогу в боротьбі проти гетьмана Івана Виговського. Прибули вони в Москву 10 червня⁵¹.

У травні 1658 р. у Москві перебували посланці лідера опозиції полтавського полковника М.І.Пушкаря Кирик Мартинович Пушкар і Данило Якименко з товаришами.

17 червня, одразу по прибутті до Києва, новопризначений царський воєвода князь В.Б.Шереметєв відправив до гетьмана свого посланця Якова Крекшина із запрошенням прибути на розмову. 28 червня Я.Крекшин перебував у Чигирині. 2 липня він повернувся до Києва⁵².

30 червня гетьман Іван Виговський послав до прибулого в Україну з царськими військами окольничого князя Ромодановського козаків із вимогою видасти лідерів повстанців⁵³.

Приблизно 26 червня до Чигирини вирушив посланець Ромодановського рейтар А.Покушелєв, який на початку липня передав гетьману вимогу воєводи приїхати до нього, згідно з царським указом, на розмову⁵⁴.

12 липня Шереметєв відправив до гетьмана Івана Виговського в Чигирин Якова Крекшина з новим запрошенням прибути в Київ на переговори про "великі царської величності справи". 18 липня посланець повернувся до Києва⁵⁵.

Орієнтовно 21-24 липня до Івана Виговського від Ромодановського прибув Григорій Іванович Косагов, який просив гетьмана приїхати до окольничого в Прилуки на зустріч⁵⁶.

Відмовившись приїхати на зустріч з воєводою в Київ, 24 липня гетьман відпустив з Чигирини нових посланців Шереметєва - полковника Рафаїла Корсака та капітана Станіслава Яблонського. 28 липня вони повернулися в Київ⁵⁷.

З початку серпня й щонайменше до 19 жовтня в Чигирині перебував царський посланець Ф.Тюлюбаєв⁵⁸.

26 липня вийшов указ про відправку в Україну царського посланця піддячого Якова Портомоїна. Він мав запевнити гетьмана в царській ласці й просити не чинити нерозважливих кроків. Окрім того, на піддячого покладалася розвідувальна місія: "Роздивитись і розвідати про всілякі тамтешні вісті й записати істинно й ту записку берегти в себе міцно". З 9 серпня до 19 жовтня Портомоїн перебував у Чигирині, а 22 жовтня повернувся до Путивля⁵⁹.

30 серпня українське прикордонне містечко Комишня відвідав царський посол дяк Василій Михайлович Кікін. Він мав завдання переконати гетьмана розпустити війська й татар та направити двох полковників з полками на північний кордон Війська Запорізького з наказом стати під команду князя Ю.О.Долгорукого, якщо на з'їзді у Вільно між російськими й польськими комісарами не буде досягнуто згоди, а про всі непорозуміння гетьмана з князями Г.Г.Ромодановським і В.Б.Шереметєвим писати царю. Виконуючи свою місію, 31 серпня - 7 вересня В.М.Кікін перебував у гетьманському таборі під Гадячем, а 11 вересня повернувся до Путивля⁶⁰.

Після поразки козацьких військ під Києвом гетьман Іван Виговський, щоб утримати київського воєводу Шереметєва від подальших рішучих дій, 31 жовтня направив до нього своїх посланців - переяславського полковника Тимофія Цецюру й військового осавула Івана Скоробагатенка - просити про зустріч⁶¹.

31 жовтня під Києвом відбулася зустріч гетьмана Івана Виговського з київським воєводою боярином князем В.Б.Шереметєвим. На цій зустрічі гетьман підкорився цареві й попросив його про припинення військових дій⁶².

9 листопада до Києва приїхала представницька делегація старшини Війсь-

ка Запорізького, до складу якої входили полковники: подільський - Остап Гоголь, кальницький - Андрій Бештанка, білоцерківський - Іван Кравченко, корсунський наказний - Осип Привіцький, військовий осавул Федір Вовк та декілька сотників. Присягою в присутності Шереметєва вони скріпили перемир'я та підтвердили обіцянки гетьмана⁶³.

9 листопада 1658 р. як посол Війська Запорізького до Москви відбув білоцерківський полковник Іван Кравченко. Його завданням було згладити наявні суперечності, засвідчити вірне підданство гетьмана й Війська цареві. Посол мав просити стримати активність московських воєвод в Україні, дії яких постійно призводили до конфліктів та військового протистояння. У грудні 1658 - березні 1659 р. Іван Кравченко перебував у Москві. 10 квітня князь Трубецькой відпустив його з прикордонного Костянтинова до Івана Виговського⁶⁴.

29 листопада в обоз до окольничого Ромодановського під м. Варву приїхав з групою старшин гетьманський посланець, переяславський полковник Тимофій Цецюра. Від імені Івана Виговського він попросив припинити військові дії, розвести війська й укласти перемир'я. Після присяги Т.Цецюри, військового осавула І.Скоробагатька та інших старшин на вічне підданство цареві, Ромодановський задовольнив прохання гетьмана⁶⁵.

21 грудня 1658 р. до Москви приїхав посланець наказного гетьмана Івана Безпалого роменський сотник Кіндрат Войтенко з доносом на Івана Виговського⁶⁶.

23 грудня 1658 р. вийшов указ про відправку у Військо Запорізьке царських посланців - майора Григорія Булгакова та піддячого Фірса Байбакова. Вони мали оповістити гетьмана й усе Військо, що згідно з проханням гетьманських посланців, цар наказав скликати взимку військову раду в Переяславі за участю князів О.М.Трубецького, В.Б.Шереметєва, Г.Г.Ромодановського та ін. Гетьману наказувалося розпустити козацьке військо, вивести з України всі іноземні війська, негайно послати до Москви нове посольство з висловленням покори, а самому в лютому 1659 р. приїхати до Переяслава на раду, де "мають бути припинені усобиці й чвари". Окрім офіційної, московське посольство мало виконувати ще й пропагандистську та розвідувальну функції⁶⁷.

26 грудня 1658 р. у Москві перебував посланець наказного гетьмана Івана Безпалого Василь Андрєєв. Повернувшись в Україну, він привіз опозиціонерам царську грамоту про скликання загальної козацької ради в Переяславі⁶⁸.

У лютому 1659 р. в Москві перебував посланець наказного гетьмана Івана Безпалого Осип Зинов'єв⁶⁹.

Приблизно 10 лютого 1659 р. з Москви в Україну виїхав царський посол піддячий Григорій Старков з пропозицією припинити бойові дії, розпустити війська й татар та розпочати переговори з князем О.М.Трубецьким. 24 лютого Старков вирушив із Путивля в Україну. З 4 до 17 березня він перебував у таборі гетьмана Івана Виговського під Зіньковом, а 21 березня 1659 р. повернувся в Путивль⁷⁰.

19 березня Трубецькой відправив Т.Юденкова й С.Вікторова до гетьмана Івана Виговського з пропозицією приїхати на зустріч для врегулювання ситуації⁷¹.

7 квітня з Ромен у Москву до царя відбув посланець наказного гетьмана Івана Безпалого Севастян Іванов. Прибувши 1 травня до царської столиці, він передав прохання І.Безпалого прислати до Ромен додатковий загін московських військ, гармати, порох та видати місту охоронну грамоту. 17 травня Іванов був відпущений із Москви⁷².

Приблизно 10 квітня полтавський полковник Кирик Мартинович Пушкар

відправив із Полтави до царя свого брата Марка Мартиновича Пушкаря з аналогічними проханнями. 9 травня той ще був у Москві⁷³.

4 червня з табору під обложеним Конотопом Трубецької відправив посланців до гетьмана Івана Виговського - донських козаків Єремія Андрійовича Попова, Єремія Степановича Попова з товаришами. Під приводом передачі запрошення "до розмови" вони повинні були зібрати інформацію про місцезнаходження й кількість військ гетьмана. Були відпущені Виговським уже з-під Ромен лише 18 липня⁷⁴.

15 липня з Путивля до царя виїхали посланці наказного гетьмана Івана Безпалого на чолі з військовим осавулом опозиціонерів Семеном Сергійовичем Черкесом. 26 липня вони прибули в Москву, а 3 серпня були відпущені додому⁷⁵.

17 серпня 1659 р. виїхали з Путивля, а 28 серпня прибули до царя в Москву посланці наказного гетьмана Івана Безпалого на чолі з сотниками Михайлом Алексєєвим, Семеном Яковлевим і Семеном Симановим⁷⁶.

Обмін посольствами й посланцями між Військом Запорізьким і Оттоманською Портою

У вересні 1657 р. в Чигирині перебував посланець султана Мухаммеда IV чауш Агмет. 1-5 жовтня він був у Корсуні. Під час переговорів гетьман Іван Виговський пообіцяв заборонити козакам "ходити на море" у відповідь на обіцянку султана не допомагати військами полякам та іншим ворогам козаків⁷⁷.

У вересні 1657 р. до Стамбула поїхав посол гетьмана Івана Виговського Федір Коробка з завданням переконати Порту не ходити війною в Україну та просити султана заборонити кримському хану нападати на козаків⁷⁸.

У січні 1658 р. в Чигирині перебував чауш султана Мухаммеда IV, який повідомив гетьману, що султан наказав кримському хану помиритися з козаками "і війною на них ходити не велів"⁷⁹.

Імовірно на початку грудня 1658 р. до Стамбула як гетьманський посол вирушив колишній київський полковник Антін Жданович. Він мав завдання просити в турецького султана військової допомоги, обіцяючи підданство⁸⁰.

У січні-лютому 1659 р. до Стамбула їздили гетьманські послы Герман і Стоматенко з пропозицією прийняти Військо Запорізьке в підданство та допомагати один одному у випадку війни чи нападу ворогів⁸¹.

18 квітня з Чигирини був відпущений посол турецького султана волощанин Астаматі, який привіз Іванові Виговському повідомлення про прийняття його в підданство, у чому гетьман і присягнув у присутності турецьких послів. Для укладення державного договору з Туреччиною Іван Виговський обіцяв вислати до Стамбула своє велике посольство⁸².

Навесні 1659 р. у складі гетьманського посольства до султана їздив Остафій Гіновський⁸³. Завдання посольства невідоме.

У середині вересня 1659 р. у табір султана під Адріанополем прибув посол Івана Виговського Ярема Петрановський. Відпущений у середині січня 1660 р.⁸⁴

Обмін посольствами й посланцями між Військом Запорізьким і Кримським ханством

У жовтні 1657 р., після Корсунської ради, гетьман Іван Виговський відправив до хана свого посланця Трунчина з пропозицією про відновлення союзу⁸⁵.

У 20-х числах листопада до хана в Крим виїхали гетьманські послы Федір Бут та Панас Процуня з завданням утримати татар від походу в Україну та з пропозицією відновити українсько-татарський союз часів Б.Хмельницького. У Бахчисарай послы прибули до 14 грудня. По дорозі додому на початку лютого 1658 р. вони заїжджали на Січ⁸⁶.

На початку січня 1658 р. для укладення союзного договору з гетьманом у Чигирин прибули послы кримського хана Мухаммед-Ґірея IV мурза Карач-бей і Селім-ага. У результаті переговорів в останніх числах січня було укладено українсько-татарський союз⁸⁷.

На початку березня в Бахчисараї з'явився гетьманський посланець сотник Дементій із проханням надіслати військову допомогу для боротьби з повсталими й для захисту українських міст від них та від "государевих московських людей"⁸⁸.

Приблизно на Великдень (11 квітня) до Бахчисарая з проханням про військову допомогу для приборкання повстання, очолюваного М.Пушкарем і Я.Барабашем, приїхав інший гетьманський посланець - сотник Жгулай⁸⁹.

Десь у 20-х числах квітня Іван Виговський, довідавшись про наближення союзних татарських військ на чолі з Карач-беєм, вислав йому назустріч на Цибульник ніжинських полкових сотників Романа Ракушку та Левка Бута, у присутності яких перекопський мурза присягнув на союз із Іваном Виговським і вірність гетьману⁹⁰.

На початку червня з проханням про військову допомогу до хана був відправлений гетьманський посланець мошенський сотник Степан⁹¹.

На початку грудня 1658 р. до Бахчисарая виїхав гетьманський посол військовий писар Іван Груша з проханням про військову підтримку⁹².

Обмін посольствами й посланцями між Військом Запорізьким і Швецією, Австрією (Імперією), Трансільванією, Валахією, Молдавією, Бранденбургом та Баварією

У червні - серпні 1657 р. в Чигирині перебував посол трансільванського князя Д'єрдя Ракоці II - Франц Шебеша. Після смерті гетьмана Б.Хмельницького генеральний писар Іван Виговський 7 серпня підписав і передав трансільванському послові "Декларацію Війська Запорізького", у якій підтвердив чинність союзу з Трансільванією, укладеного за Б.Хмельницького, зокрема й зобов'язання Війська збройною силою допомагати Д'єрдю Ракоці та його наступникам у боротьбі проти турків, татар та інших ворогів⁹³.

У вересні 1657 р. послом до господарів Валахії (Мултянії) і Молдавії був відправлений гетьманський підписок Остафій із завданням утримати їх від приєднання до ймовірного походу в Україну татар⁹⁴.

З 9 червня й до початку жовтня 1657 р. в Україні перебували посол шведського короля Карла X Густава Густав Лілієкрона та шведський дипломатичний агент Даниїл Олівєберг, під час місії яких 6 жовтня в Корсуні було підписано українсько-шведський союзний договір⁹⁵.

На початку жовтня 1657 р. в Чигирині перебували волоський, молдавський і австрійський послы⁹⁶.

У першій половині березня 1658 р. до Чигирини приїхав посол бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма ротмістр Александр Ахіллес Мейн із привітаннями Івану Виговському з приводу обрання його гетьманом і завданням сприяти примиренню Війська Запорізького та Речі Посполитої⁹⁷.

У перших числах травня 1658 р. в Польщу й Швецію з місією вирушив львівський міщанин, гетьманський дипломатичний агент Феодосій Томкевич. Головним його завданням було переконати шведського короля укласти мир із Польщею, а не з Московією. 15 липня 1658 р. польський король Ян Казимир листом повідомив гетьману Івану Виговському про відмову пропустити Томкевича до Швеції⁹⁸.

З початку серпня й, можливо, до жовтня 1658 р. шведським послом в Україні був Ніколас Кеніг⁹⁹. Зміст переговорів нам невідомий, проте відомо, що одним із питань, яке за сприяння гетьманського уряду мав розв'язати посол, було звільнення з татарського полону шведського генерал-майора І.І.Ріддергельма та інших шведських офіцерів, які перебували в неволі з вересня 1656 р.

8 жовтня гетьман Іван Виговський, а 11 жовтня Ю.Немирич надіслали листи шведському королю Карлу X Густаву та його братові герцогові Адольфу Йоганну, сподіваючись реанімувати українсько-шведський союзний договір¹⁰⁰.

Наприкінці травня 1659 р. Юрій Немирич від імені Війська Запорізького проводив у Варшаві консультації з послом імператора Леопольда I Габсбурга Франциском де Лізоля з метою прозондувати плани Австрії в регіоні¹⁰¹.

Навесні 1659 р. у Варшаві Юрій Немирич від імені Війська Запорізького вів переговори з послом бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма. Він запевнив посла в тому, що козаки підтримуватимуть зусилля курфюрста щодо забезпечення польської корони за представником династії Габсбургів, про що між Бранденбургом та Австрією існувала спеціальна домовленість¹⁰².

Також відомо, що в Стокгольмському державному архіві зберігається лист гетьмана Івана Виговського до пфальцграфа райнського й герцога баварського Фердинанда Марії, що свідчить про спробу встановлення дипломатичних відносин з баварським курфюрстом¹⁰³. Чи дійшов лист до адресата, встановити не вдалося.

Отже, з огляду на викладені матеріали, можемо зробити такі висновки:

1. За період із серпня 1657 р. по серпень 1659 р. Українська держава, як зафіксовано в документах, обмінялась дипломатичними представниками: з Московією - 54 рази, Польщею - 23, Туреччиною - 8, Кримом - 7, Швецією - 4, Імперією, Бранденбургом, Валахією (Мултянією) та Молдавією - по два рази, Трансильванією й Баварією - по одному разу. Сто п'ять обмінів послами й посланцями з одинадцятьма європейськими й азійськими державами за два роки (непевні дані щодо Баварії тут не враховано) - це свідчення того, що, з одного боку, Україна проводила власну активну зовнішню політику (відправила 65 посольств і посланців), а з іншого - була об'єктом пильної уваги й контрагентом впливових європейських і азійських держав (прийняла 40 посольств і посланців).

2. Інтенсивність обмінів посольствами й співвідношення прийнятих і відправлених дипломатичних місій дуже чітко корелюються з характером двосторонніх відносин із тією чи іншою країною. Так, наприклад, головним контрагентом зовнішніх зносин України в цей період була Московська держава (в Україну прибуло 23 місії, а до Москви відправлено 31). У даному випадку можна говорити про загалом рівну зацікавленість сторін у двосторонніх контактах, а відповідно й про однакову інтенсивність дипломатичних зв'язків, особливо якщо пам'ятати про загострення українсько-московських відносин у часи правління гетьмана Івана Виговського, яке призвело до українсько-російської війни 1658 - 1659 рр.

Деяко інша ситуація вимальовується при розгляді українсько-польських дипломатичних контактів. Так, до Польщі відправлено 17 дипломатичних місій, а прийнято лише 6. Ці цифри свідчать про більшу зацікавленість Чигирини в налагодженні відносин із Варшавою, що цілковито відповідало суті тодішніх подій, адже гетьман Іван Виговський розраховував на союз і допомогу Польщі у війні з Московією. Так само, як і на допомогу Кримського ханства, що позначилося на структурі українсько-татарських відносин: у Крим відправлено 6 дипломатичних місій, а прийнято лише одну.

У стосунках України з іншими державами простежується певна рівновага, яку можна трактувати як зацікавленість у взаємних контактах. Так, до Оттоманської Порти було відправлено 5 місій, прийнято - 3; до Швеції відправлено 2 місії й прийнято також дві; з Молдавією, Валахією, Імперією та Бранденбургом відбулося по одному дипломатичному контакту з ініціативи України й по одному - за ініціативою протилежної сторони.

Можна також говорити про відносно більшу зацікавленість Трансільванії у контактах з Україною: адже саме трансільванський князь Д'єрдь Ракоці II потребував військової підтримки й союзу з Військом Запорізьким.

У цілому, на нашу думку, наведені матеріали сприятимуть виробленню системного погляду на зовнішні зносини України в період гетьманування Івана Виговського.

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі - АЮЗР). - СПб., 1863. - Т.4. - С. 5, 6, 8, 11 - 15, 36, 53, 66 - 67; СПб., 1879. - Т.11. - С.804 - 805, 814; *Томашівський С.* Ватиканські матеріали до історії України. Т.1 // Жерела до історії України. - Т. XVI. - Львів, 1924. - С.232.

² АЮЗР. - Т.4. - С.66 - 67, 72, 76.

³ *Герасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку. - Львів, 1994. - С.38.

⁴ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов (далі - Памятники...). - Т.3. - К., 1852. - С.181 - 182, 217, 219 - 220; Дополнения к Актам историческим, собранные и изданные Археологической комиссиею. - СПб., 1851. - Т.4. - С.135; *Герасимчук В.* Назв. праця. - С.53.

⁵ Памятники... - К., 1852. - Т.3. - С.189.

⁶ *Kubala L.* Wojny ducskie i pokyj Oliwski 1657 — 1660 // Szkie historyczne. — Lwów, 1922. — Ser.VI. — S.538; АЮЗР. — СПб., 1892. — Т.15. — С.35, 51; Т.7. — С.208; Памятники... — К., 1852. — Т.3. — С.234 — 235, 240, 270 — 271. Цит. за: *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII ст.: Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С.238 — 240.

⁷ Памятники... - Т.3. - С.249 - 250, 268; *Kubala L.* Op. cit. - S.541.

⁸ Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів (далі - НБУ. ІР). - Ф.10. - Од. зб.7487 - 7555. - Арк.34 - 35, 61. - 64; Памятники... - Т.3. - К., 1852. - С. 252, 270 - 271, 275, 288 - 289; Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА). - Ф.229. - Оп.4. - Од. зб. 39/2. - Арк.622; *Герасимчук В.* Назв. праця. - С.75.

⁹ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — СПб., 1854. — Т.3. — С.934; Dzieje panowania Jana Kazimeirza od roku 1656 do jego abdykacji w roku 1668. Przez ks. *Michaia Krajewskiego.* — Warszawa, 1846. — Т.1. — S.94 — 95; *Kubala L.* Op.cit. — S.105 — 106.

¹⁰ Памятники... - Т.3. - К., 1852. - С.278.

¹¹ *Стрельчевский С.* К вопросу о сношениях Польши с козаками в 1657 - 1659 годах. - К., 1873. - С.10 - 11; *Kubala L.* Op.cit. - S.128 - 129; *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. - Львів, 1909. - Т.89. - С.77, 79 - 80.

¹² АЮЗР. - Т.4. - С.165; Т.15. - С.303; *Стрельчевский С.* Указ. соч. - С.12; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. - К., 1936. - Т.Х. - Ч.1. - С.365; *Pernal A.B.* The Expenditures of the Crown Treasury for the Financing of Diplomacy between Poland and the Ukraine during the Reign of Jan Kazimierz // Harvard Ukrainian Studies. - Cambridge, Mass., 1981. - Vol.V. - №1. - P.120

¹³ АЮЗР. - Т.15. - С.297.

¹⁴ *Pernal A.B.* Op. cit. - P.120.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Памятники... - Т.3. - К., 1852. - С.308.

¹⁷ *Стрельчевский С.* Указ. соч. - С.12 - 13.

¹⁸ Національна бібліотека у Варшаві (далі - НБВ). Відділ мікрофільмів. - Од.зб. 29627.

¹⁹ Памятники... - Т.3. - К., 1852. - С.310 - 313; *Pernal A.B.* An Analysis of Disbursements for Diplomacy During the Ratification of the Hadiach Union Treaty at the Warsaw Diet of 1659 // Harvard Ukrainian Studies. - Cambridge, Mass., 1993. - Vol. XVII. - №1/2. - P. 75, 77.

²⁰ *Pernal A.B.* Op. cit. - P.75, 77.

²¹ *Стрельчевский С.* Указ. соч. - С.13 - 17; *Петровський М.* Українські діячі XVII в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. - Кн. XXIV. - К., 1929. - С.100; *Pernal A.B.* Op. cit. - P.76.

²² *Pernal A.B.* Op. cit. - P.76, 77.

²³ Ibid. - P.77.

²⁴ АЮЗР. - Т.11. - С.763 - 764.

²⁵ Синбирский сборник. Часть историческая. - М., 1844. - Т.1. - С.57- 60; РДАДА. - Ф.229. - Оп.4 - Од.зб.17. - Арк.32-39; АЮЗР. - Т.11. - С.795 - 810.

²⁶ АЮЗР. - Т.4. - С.10 - 11.

- ²⁷ Дневальные записки приказа Тайных дел 7165 - 7183гг. // Чтения Общества истории и древностей российских (далі - ЧОИДР). - М., 1908. - Кн.1. - С.29; АЮЗР. - Т.4. - С.22 - 34; Т.15. - С.87; НБУ. ІР. - Ф.8. - Од.зб.244. - Арк. 506 - 507; *Бульвінський А.Г.* До питання про царські "пункти" для Війська Запорозького 1657 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - Вип.8. - К., 1999. - С.208 - 218; *Бульвінський А.* Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. - 1997. - №6. - С.2-12.
- ²⁸ АЮЗР. - Т.4. - С.40-41, 63-64.
- ²⁹ Там само. - С.48, 49, 64.
- ³⁰ Там само. - С.37-38, 46, 52-57.
- ³¹ РДАДА. - Ф.229. - Оп.4. - Од.зб.24. - Арк.109; НБУ. ІР. - Ф.8, - Од.зб.224. - Арк.517.
- ³² АЮЗР. - 1872. - Т.7. - С.184 - 193, 211, 215; Т.4. - С.80, 81, 90, 93; НБУ. ІР. - Ф.2. - Од.зб.1502. - Арк.1 -2; РДАДА. - Ф.210. - Оп.12/2. - Од.зб.602. - Арк.18.
- ³³ Дополнения к тому III Дворцовых разрядов. - СПб., 1854. - С.111 - 113; РДАДА. - Ф.124. - Оп.1. - 1657 р. - Од.зб.19. - Арк.2 - 24, 38 - 39; АЮЗР. - Т.4. - С.100 - 101; Т.15. - С.17 - 18; НБУ. ІР. - Ф.8. - Од.зб.1769. - Арк.8; Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649 - 1660 гг.) // Архив Юго-Западной России (далі - Архив ЮЗР). - К., 1908. - Ч.3. - Т.VI. - С.366; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии XVII в. - М., 1899. - Кн.1. - С.113 - 114; *Карпов Г.Ф.* Дионисий Балабан, митрополит киевский. Из истории отношений киевской церковной иерархии к московскому правительству. 1654 - 1661 гг. // Православное обозрение. - М., 1874. - Первое полугодие. - С.127 - 129.
- ³⁴ РДАДА. - Ф.124. - Оп.1. - 1657 р. - Од.зб.20; Центральний державний історичний архів України в м. Києві. - КМФ 7. - Оп.1. - Од.зб.211.
- ³⁵ РДАДА. - Ф.210. - Оп.12/2. - Од. зб.602. - Арк.1 - 6, 12 - 18; АЮЗР. - Т.4. - С.89; НБУ. ІР. - Ф.2. - Од.зб.15402. - Арк.9; АЮЗР. - Т.4. - С.88.
- ³⁶ АЮЗР. - Т.4. - С.91.
- ³⁷ Там само. - Т.15. - С.3 - 12; НБУ. ІР. - Ф.8. - Од.зб.224. - Арк.525 - 531.
- ³⁸ НБУ. ІР. - Ф.8. - Од.зб.224. - Арк.533-547; АЮЗР. - Т.15. - С.19, 270.
- ³⁹ Памятники... - Т.3. - К., 1898. - С.286; АЮЗР. - Т.15. - С.53.
- ⁴⁰ АЮЗР. - Т.15. - С.12 - 19.
- ⁴¹ Там само. - Т.7. - С.210 - 212, 217.
- ⁴² Там само. - Т.15. - С.48 - 51; Т.7. - С.264.
- ⁴³ Там само. - Т.7. - С. 196 -197, 226 - 236.
- ⁴⁴ Там само. - Т.15. - С.46 - 47.
- ⁴⁵ Там само. - Т.7. - С.215 - 216.
- ⁴⁶ РДАДА. - Ф.229. - Оп.4. - Од. зб. 30. - Арк.19 - 32; АЮЗР. - Т.7. - С.222 - 225.
- ⁴⁷ РДАДА. - Ф.229. - Оп.4. - Од. зб. 30. - Арк.19 - 32.
- ⁴⁸ АЮЗР. - Т.15. - С.65 - 72.
- ⁴⁹ Там само. - Т.4. - С.113, 122 - 130.
- ⁵⁰ Синбирский сборник. - Т.1. - С.61 - 64.
- ⁵¹ АЮЗР. - Т.15. - С.105 - 106.
- ⁵² Там само. - С.207, 211 - 212; Т.5. - С.313.
- ⁵³ РДАДА. - Ф.210. - Оп.12/2. - Од. зб. 602. - Арк.170; АЮЗР. - Т.15. - С.273.
- ⁵⁴ РДАДА. - Ф.210. - Оп.12/2. - Од. зб. 602. - Арк.151, 171 - 172.
- ⁵⁵ Там само. - Арк. 165, 167, 170 - 173, 176.
- ⁵⁶ Там само. - Арк. 200 - 205.
- ⁵⁷ Там само. - Арк. 178 - 180, 184, 186, 190 - 191, 200 - 205.
- ⁵⁸ АЮЗР. - Т.4. - С.191 - 192; РДАДА. - Ф.210. - Оп.9. - Од.зб.321. - Арк.79.
- ⁵⁹ АЮЗР. - Т.4. - С.134 - 136, 189 - 192; РДАДА. - Ф.210. - Оп.9. - Од.зб.321. - Арк.79.
- ⁶⁰ АЮЗР. - Т.4. - С.145 - 152, 161 - 165.
- ⁶¹ Там само. - Т.15. - С.285 - 286.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Там само. - С.287 - 289.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ РДАДА. - Ф.210. - Оп.12/1. - Од.зб.429. - Арк.165 - 167; *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. - К., 1992. - С.234 - 235.
- ⁶⁶ РДАДА. - Ф.124. - Оп.1. - 1658 р. - Од. зб.26.
- ⁶⁷ Там само. - Ф.229. - Оп.4. - Од.зб.31. - Арк.13 - 14, 59 - 65, 78 - 88; АЮЗР. - Т.7. - С.262 - 278.
- ⁶⁸ РДАДА. - Ф.229. - Оп.4. - Од.зб.38. - Арк.1 - 15.
- ⁶⁹ Там само. - Арк.204 - 231; АЮЗР. - Т.7. - С.288.
- ⁷⁰ АЮЗР. - Т.4. - С.224 - 226; Т.15. - С. 343, 347 - 349; Т.7. - С.284.
- ⁷¹ Там само. - Т.4. - С.225 - 226; Т.15. - С.418.
- ⁷² Там само. - Т.7. - С.281 - 282, 284 - 289.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ Там само. - Т.4. - С.238, 240; Т.15. - С.418, 423.
- ⁷⁵ Там само. - Т.15. - С.397 - 406.
- ⁷⁶ Там само. - Т.7. - С.296 - 299.

- ⁷⁷ Там само. - Т.4. - С.24 - 25, 36; Т.11. - С.801.
- ⁷⁸ Там само. - Т.4. - С.24 - 25.
- ⁷⁹ НБУ. ІР. - Ф.2. - Од. зб. 15425 - 15487. - Арк.98 - 99.
- ⁸⁰ АЮЗР. - Т.15. - С.297.
- ⁸¹ НБУ. ІР. - Ф.2. - Од.зб.15548. - Арк.12 - 13; Памятники... - Т.3. - К.,1852. - С.337.
- ⁸² *Стрельчевский С.* Указ. соч. - С.15; НБУ. ІР. - Ф.2. - Од.зб.15548. - Арк.13 -14.
- ⁸³ Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652 - 1673 рр. // Памятники истории Восточной Европы. Источники XV - XVII вв. - Острог, Варшава, Москва,1999. - Т.V. - С.249.
- ⁸⁴ НБУ. ІР. - Ф.2. - Од.зб.15548. - Арк.12 -14.
- ⁸⁵ АЮЗР. - Т.4. - С.61.
- ⁸⁶ НБУ. ІР. - Ф.2. - Од.зб.15425 - 15487. - Арк.96 - 97; АЮЗР. - Т.4. - С.67; Памятники... - Т.3. - К.,1898. - С.278 - 279.
- ⁸⁷ АЮЗР. - Т.15. - С.268; НБУ. ІР. - Ф.2. - Од.зб. 15425-15487. - Арк.96.
- ⁸⁸ НБУ. ІР. - Ф.2. - Од.зб. 15425 - 15487. - Арк.100.
- ⁸⁹ АЮЗР. - Т.15. - С.71 - 72.
- ⁹⁰ Роман Ракушка, один из деятелей "Руины" // Труды Черниговской архивной комиссии. - Чернигов, 1913. - Вып.10. - С.20; АЮЗР. - Т.15. - С.101, 110 - 113.
- ⁹¹ АЮЗР. - Т.5. - С.314.
- ⁹² Там само. - Т.15. - С.297.
- ⁹³ Monumenta Hungariae Historica. Diplomatoria. - Budapest, 1874. - Vol.XXIII. - S.545 - 565; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. - С.235 - 236.
- ⁹⁴ АЮЗР. - Т.4. - С.15.
- ⁹⁵ Архив ЮЗР. - Ч.III. - Т.VI. - С.294 - 299, 332 - 337.
- ⁹⁶ АЮЗР. - Т.4. - С.34 - 36.
- ⁹⁷ *Кордт В.* Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. - К.,1926. - С.125; *Оляничин Д.* Два листи гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Виговського до курфюрста бранденбурзького Фрідріха Вільгельма // Хліборобська Україна. - Відень, 1924. - 1925. - Кн.5. - С.384.
- ⁹⁸ *Kubala L.* Op. cit. - S.541; Памятники... - Т.3. - К.,1852. - С.249 - 250.
- ⁹⁹ *Кордт В.* Назв. праця - С.125; Архив ЮЗР. - Ч.III. - Т.VI. - С.358, 361; ЧОИДР. - Кн.4. - М.,1861. - С.48.
- ¹⁰⁰ Архив ЮЗР. - Ч.III. - Т.VI. - С.356 - 357, 361.
- ¹⁰¹ *Брик М.* Юрій Немирич на тлі історії України. - Льюссер, 1974. - С.68.
- ¹⁰² *Kubala L.* Op. cit. - S.484 - 485.
- ¹⁰³ *Вайнштейн О.Л.* Ценные документы по истории СССР в архивах Швеции // Вестник Академии наук СССР. - 1957. - №1. - С.87.

The article is about the diplomatic relations of Ukraine with other countries in the period of Ivan Vyhovs'kyi as Ukrainian hetman (1657 - 1659), the information about the exchange of embassies and ambassadors is brought up, the facts about the tasks of embassies and missions are given.

Ф.Я.Ступак*

ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ

У статті робиться спроба узагальнити добродійно-меценатську діяльність гетьмана І.Мазепи.

Наш час з усією гостротою висуває завдання нового осмислення історичного минулого українського народу, зокрема такого унікального феномену, як добродійність. У різні періоди історії України добродійна діяльність відзначалася своїми характерними особливостями. Значний розвиток меценатської діяльності припадає на епоху Козаччини - Гетьманщини.

Вагомий внесок в духовно-культурну спадщину вніс гетьман Іван Мазепа (1687-1708). Вивчення цієї проблеми набуває особливої актуальності у зв'язку із

* Ступак Федір Якович - канд. іст. наук, доцент Національного медичного університету ім. О.О.Богомольця, Київ.

загальним переосмисленням історії діяльності гетьманів, поверненням до наукового обігу замовчуваних раніше тем. Серед джерел і літератури з окресленої теми особливо цінними є універсали І. Мазепи¹, видані 2002 р. У монографії професора Д. Степовика² в розділі, що стосується історії Києво-Печерської лаври періоду XVII-XVIII ст., відзначається меценатська діяльність гетьмана Івана Мазепи. Деякі факти та важливий матеріал знаходимо у працях митрополита Є. Болховітінова³, Т. Геврика⁴, М. Андрусяка⁵, В. Січинського⁶, І. Зельської⁷, Л. Кіяшко⁸. О. Оглоблин⁹ дав загальний монографічний нарис мазепинської доби і на цьому тлі образ її головного діяча - гетьмана Мазепи. У монографії С. Павлика¹⁰ подається перелік церковних будівель, зведених на кошти, виділені Мазепою. Цінними є публікації Ю. Мицика¹¹, в яких вміщені універсали й інші документи доби Мазепи. Однак узагальненого висвітлення внеску гетьмана у добродійно-меценатську діяльність немає. Тому автор даної статті поставив за мету розглянути цю проблему детальніше.

У своїй меценатській діяльності І. Мазепа значну увагу приділив Києво-Могилянській академії. У грамотах він підкреслював значення київської школи для навчання в ній дітей малоросійських.

Митрополит Є. Болховітінов зазначав, що всі володіння, які за трактатом 1686 р. між Росією і Польщею лишилися за кордоном російським, відійшли від Братського монастиря, як і від інших. І вже гетьман І. Мазепа у 1691 р. підтвердив Братству маєтності, повернувши села Карпилівку, Косачівку і Лутаву "со всеми принадлежностями, грунтами, покосами, лесами, озерами, борами и всеми угодьями и то же подтвердил грамотой 1693, июня 15 с селом Позняками; в 1694, июля 30 дня дал мельницы и грунты Которские", "еще Мазепа 1702, мая 1 и октября 27 дал Влуков остров с озерами и всеми угодьями...; в 1707 г., июля 15 возвратил местечко Стайки"¹².

Своїми універсалами Мазепа підтвердив усі попередні надбання Братського монастиря й подарував від себе 17 дворів на Подолі та села Більмачівку (1692), Виповзів і Лутаву (1693). Крім того, він щороку давав на стипендії студентам 1000 золотих, "всякому з малоросійських дітей хочакому вчитись", поповнював бібліотеку "різними манускриптами"¹³.

І. Мазепа усвідомлював необхідність підготовки освічених, культурних діячів, свідомої національної інтелігенції, піклувався про освіту й культуру в Україні, підтримував найтісніші зв'язки з Київською академією. Він також дбав і про розбудову Академії, яка за його гетьманування досягла високого піднесення й здобула визнання в міжнародному культурному світі. Саме за його правління Київський колегіум одержав високий статус академії (1701), чимало молодих людей вирушило у західноєвропейські університети.

У 1693 р. на кошти Мазепи постають кам'яні споруди Братського монастиря та Богоявленська церква із чудовим різьбленням, картинами й іконами. У 1703-1704 рр. будується новий навчальний корпус Академії з високими стінами, стрункою колонадою й галереєю. Це була одна із перших імпазантних палацових споруд у Києві, що отримала назву "Мазепина". Як пише у своїй праці митрополит Є. Болховітінов, І. Мазепа "своим иждивением построил монастырскую каменную большую церковь и каменные школы"¹⁴. Там же відзначено, що у 1703 р. гетьман "дал двор мещанина Иосифа Скоропки на Подоле близ Ильинской церкви"¹⁵. Серед історичних скарбів Богоявленської церкви були срібний вівтарний хрест - дар митрополита Петра Могили і срібна чаша - дар ігумені Магдалини, матері гетьмана Івана Мазепи¹⁶.

"Промыслителем и благодетелем" називає Мазепу ректор, згодом митрополит київський Варлам Ясинський, який, до речі, у 1690-х роках почав ремонт

тувати Василівську (Трьохсвятительську) церкву (збудована у 1183 р.), що сильно потерпіла від обстрілу гарматами в боях за Київ під час повстання гетьмана Івана Виговського проти Москви у 1658-1660 рр. Закінчив відбудову генеральний суддя Василь Кочубей у 1707 р. Півсотні років пізніше Військо Запорозьке збудувало за власні кошти невеличку каплицю-прибудову до південної стіни церкви і новий іконостас у стилі рококо. Цей іконостас із різьбленого й золоченого дерева ефектно виділявся на вишнево-червоному тлі і вважався одним із найкращих творів у стилі рококо у Києві¹⁷.

І. Мазепі присвячують свої панегірики київські й чернігівські поети, а серед них вихованці Академії — Стефан Яворський, Дмитро Туптало, Іван Максимович. Феофан Прокопович присвятив гетьману драму "Володимир", як будівничому держави й ктитору Академії, що віднині носить ім'я Могило-Мазепинська. Київська академія притягує до себе дедалі більше молоді, кількість студентів сягає понад дві тисячі, і вона стає, як і в часи П. Могили, провідним культурно-освітнім центром усієї православної Європи.

Отож, гетьман І. Мазепа, розуміючи значення київської вищої школи для українства, усіляко сприяв її розвитку та процвітанню, був щедрим меценатом.

Києво-Печерська лавра була визначним центром і православ'я, і добродіяння. Виконуючи духовні запити свого народу, вона опиралася на військову та економічну силу запорозького козацтва, яке з початку виходу на політичну арену взяло монастир під свій захист.

Митрополит Євгеній Болховітінюв зазначав, що чимало іменитих громадян "притекают к сему святому месту с благоговейным усердием и приношением разных вкладов утварями, ризницею, украшениями и денежными подаяниями"¹⁸. Серед імен, наведених в описі церковного майна, названі "замечательнейшими" вкладниками Іван Самойлович, Іван Мазепа, Іван Скоропадський, Павло Полуботок, Данило Апостол, Кирило Розумовський та ін.¹⁹

По закінченню відбудови Успенського собору Києво-Печерської лаври у 1729 р. почали розмальовувати стіни всередині церкви. Цю роботу виконувала Лаврська малярська майстерня. Поміж іншими сюжетами настінного малювання була галерея портретів добродійників цього собору - середньовічних київських князів, архімандритів Лаврського монастиря й гетьманів, включаючи Богдана Хмельницького та Івана Мазепу.

Своїми численними універсалами гетьмани підтверджували давні й закріплювали нові земельні володіння Печерського монастиря, брали їх під свою охорону від місцевих жителів і властей.

Гетьман Богдан Хмельницький своїм універсалом від 23 лютого 1649 р. наказав карати козаків, які втручатимуться у церковні справи і зневажатимуть священиків, а 5 грудня 1651 р., зокрема, наказав козацьким отаманам не чинити шкоди в хуторі Печерського монастиря - Бузукові. Іван Брюховецький закріпив за монастирем м. Сміле, гетьман Петро Дорошенко у 1668 р. підтвердив права власності Києво-Печерської лаври на села Радичів, Іванкове і Мезіно²⁰. Потрібно зазначити, що в умовах політичної нестабільності Лавра не раз втрачала свої володіння і гетьманам часто доводилося підтверджувати права власності монастиря на один і той же маєток.

Особливо щедрим на універсали для Лаври був гетьман Іван Мазепа, про що свідчить низка його універсалів. Зокрема у 1699 р. він підтвердив права власності Лаври на ґрунт у с. Іванківці, у 1706 р. відстоював її права на Радичівську вотчину в суперечці з козаками. У тому ж році Мазепа надав монастиреві с. Рубежівку і слобідку Михайлівську²¹.

Гетьман Мазепа підтвердив право володіння Лаври на млини й винокурні, які давали монастиреві значний прибуток. Багато з них Лавра одержала за дар-

чими записами від козацької старшини. Затверджені гетьманом, такі дарчі набували законної сили. Одним із подібних універсалів у 1690 р. Лавра одержала від значкового військового товариша Якова Головченка частину млина на греблі Масалаївці та хутір із грунтами. Універсалом від 20 серпня 1708 р. Мазепа надав привілей для Козелецького лаврського млина, чим значно збільшив його прибутки²².

Прикладів доброчинності Мазепи відомо багато. Свого часу козацька старшина в Бендерах намагалася підрахувати всі пожертвування Мазепи і склала реєстр його фундацій, з якого видно, які величезні суми він жертвував тільки на Печерську лавру. Зокрема, на позолочення бані Успенської церкви Києво-Печерської лаври Мазепа видав 20 500 дукатів; побудову муру довкола Печерського монастиря і церков - мільйон; на великий дзвін і дзвіницю для Печерського монастиря - 73 000 золотих; на великий срібний свічник для Печерської церкви - 2000 імперіалів; на золоту чашу й таку ж оправу Євангелія для неї - 2400 дукатів; на золоту митру для церкви, крім прикрас і пожертв для неї - 3000 дукатів²³. Тільки на самі будови й оздобу Києво-Печерської лаври Мазепа, за його власними словами, видав понад мільйон золотих²⁴.

Меценатство Мазепи було вражаючим. "Не бысть прежде его, подобен ему, и по нем не будет", - писав у 1705 р. ієромонах Антоній Стаховський, згодом єпископ чернігівський і митрополит тобольський і сибірський²⁵. Про щедрі пожертвування Лаврі згадував кошовий отаман Запорозької Січі Василь Кузьменко, висловлюючи гетьману в листі від 26 лютого 1693 р. сердечну подяку за висланий іконостас для Покровської січової церкви: "... Імянно во втором Іерусалиме в богоспасаемом граде Киеве в святой чудотворной лавре Киево-печерской на главе дома Успения Препоблагословенныя Деви Марии украшение во славу неизреченное яснозрителное от злата okazуется, потом же здесь у нас славного войска запорожского низового в Сечи на благословенном и святом месте также процветает слава вельможности вашей вечная"²⁶.

Майнове становище Печерського монастиря опікували й наступники Мазепи. Іван Скоропадський ще в 1704 р. надав Лаврі охоронну грамоту на Троїцький Больницький монастир, а в 1712 р. підтвердив право володіння двома млинами й сіножаттю тощо.

Численні універсали Генеральної військової канцелярії і декрети Генерального військового суду також засвідчують те, що володіння Києво-Печерського монастиря знаходилися під охороною козацької держави.

Українські гетьмани і козацька старшина були найпершими благодійниками Києво-Печерської лаври, даруючи їй кошти, маєтки, цінне церковне начиння й атрибутику.

У 1700 р. на Ближніх печерах Лаври на кошти полтавського полковника Павла Герцика на місці дерев'яної була поставлена кам'яна Хрестовоздвиженська церква²⁷. Тривалий час на найпочеснішому місці в церкві висів портрет полковника Герцика²⁸. Кам'яна церква Різдва Богородиці побудована на Дальніх печерах у 1696 р. на кошти полковника Костянтина Мокієвського на місці, де раніше стояли дерев'яні храми²⁹.

Під козацько-гетьманською опікою Києво-Печерська лавра проводила широку культурно-просвітницьку діяльність, надзвичайно корисну козацькій державі. Видання Печерської друкарні відіграли важливу роль у формуванні національної свідомості українського народу, його патріотичних почуттів, були могутнім засобом у боротьбі за саме існування української народності. У творах XVII — початку XVIII ст., надрукованих у Лаврі, часто зустрічаються портрети гетьманів - Б. Хмельницького, І. Самойловича, І. Мазепи та ін.

Друкарня Києво-Печерської лаври часто друкувала книги на замовлення гетьманів і старшини. Так, у 1752 р. Лавра надіслала книги в глухівську резиденцію гетьмана К. Розумовського для його придворної капели³⁰. У 1760 р. на замовлення лубенського полковника було надруковано дві тисячі букварів і часословів для навчання дітей козаків³¹.

Всебічна матеріальна підтримка Києво-Печерської лаври з боку гетьманів і старшини створила умови для монастиря стати не тільки духовним, але й важливим культурно-освітнім центром.

Мазепинська доба залишила монументальні, оригінальні будови, які змінили архітектурне обличчя України. У Києві, Чернігові, Переяславі та в багатьох інших місцевостях з ініціативи і на кошти гетьмана Мазепи було збудовано або перебудовано низку величних церков. Цивільне будівництво мазепинської України, хоч мало значно менший масштаб, позначилося такими монументальними спорудами, як будинки Київських академії й ратуші, мур Києво-Печерської лаври з його брамами та вежами.

Там, де поширювалася влада гетьманів, й існувала автономна українська держава, у XVII-XVIII ст. відбувався розквіт національної мурованої архітектури. Цей час збігся із розвитком і поширенням в європейському зодчестві стилю бароко, яке було сприйнято козацькою верхівкою в Україні. На її замовлення будувалися монументальні православні храми.

Під час правління Івана Мазепи в Україні завершується процес формування національного мистецького стилю, українського бароко - в архітектурі, образотворчому мистецтві, музиці. Цей вищий щабель у майже 200-річному розвитку бароко в Україні дістав назву мазепинського бароко³².

Внесок гетьмана Івана Мазепи був важливим як у царині матеріальної культури, так і в духовному житті України. Саме за його гетьманування особливого розквіту досягли усі галузі української культури, а мазепинський ренесанс ще довго світив над Україною після полтавської катастрофи й поразки політичних планів.

Велика кількість храмів, фундованих І. Мазепою, свідчить про грандіозне будівництво, що стояло на дуже високому технічному і мистецькому рівнях. Тоді було створено особливий, оригінальний тип споруд, своєрідні технічні засоби, самобутні архітектурні форми, деталі і прикраси національного стилю. Мистецтво цієї доби дістало назву українського бароко.

Добре відоме покровительство гетьмана православній церкві. Іван Мазепа спорудив нові великі церкви, розбудував інші величаві будови княжої доби і докінчив будівництво церков, розпочате його попередниками.

Фундації І. Мазепи - дві великі церкви - Миколаївська на Печерську і Богоявленська на Подолі в Києві належали до типу будов, де більшою мірою відбилися впливи західноєвропейської архітектури базилікального типу.

Миколаївська соборна церква на Печерську, що споруджувалась у 1690 - 1696 рр. і здійснена в монументальних формах, вражала гармонією окремих частин, архітектурних мас із рухом прямовисних ліній, що прагнуть у простір.

Братська Богоявленська церква на Подолі в Києві була храмом для студентів Академії, побудована в 1690-1693 рр. на місці давнішої дерев'яної церкви часів гетьмана Сагайдачного. Церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври надзвичайно цінна тим, що дає найбільш оригінальний тип українських будов, незаний в архітектурі інших народів. Центральна споруда у формі так званого грецького рівнораменного хреста з п'ятьма банями, своєрідні окремі форми, деталі й прикраси свідчать про творчу винахідливість українських майстрів. Ця "перлина поміж усіма п'ятибанними церквами укра-

їнського бароко" постала в 1696-1698 рр., а іззовні був виставлений ліпної роботи герб Мазепи.

Із великих церков, побудованих на кошти Мазепи поза межами Києва, особливо цінність має Вознесенський собор із монастирем у Переяславі (1698), на що було витрачено понад 300 тис. золотих³³. Ця будова була зведена у 1695-1700 рр. у зв'язку з увінчаними заходами гетьмана з відновлення переяславського єпископства, що існувало в княжі часи. До кафедрального Переяславського собору Мазепа передав у 1701 р. рукописне Пересопницьке Євангеліє, написане в 1556-1561 рр.

Із будов, які лише докінчувалися коштом Івана Мазепи, згадаємо Спаську церкву Мгарського монастиря, розпочату гетьманом І. Самойловичем у 1684 - 1687 рр. і закінчену І. Мазепою 1687-1688 рр., фінансування трапезних Густинського і Мгарського монастирів.

Залишив І. Мазепа добродійний слід і в Чернігові, де побудував у Борисоглібському монастирі церкву св. Івана Предтечі і велику кам'яну дзвіницю, на якій був розміщений дзвін, вилитий на кошти гетьмана. Взяв участь у завершенні Троїцького собору в Іллінському монастирі, прикрасив "кіотом среброкованим" образ Матері Божої³⁴. На кошти гетьмана був збудований для Чернігівського колегіуму навчальний корпус із класами, дзвіницею, трапезною, службами та "папернею" для друкарні. Про участь Мазепи свідчить закладна дошка, вмурована у стіну будівлі колегіуму. Гетьману І. Мазепі, як фундатору першого освітньо-просвітницького центру такого високого рівня на Лівобережжі, з приводу відкриття колегіуму було присвячено п'ять книжок і два панегірики.

У Батурині за часи правління Мазепи будується п'ять церков на кошти гетьмана. Троїцькому храму гетьман подарував понад 20 тис. золотих, Миколаївському - чотири тис. золотих³⁵, однак добудувати його не встигли. На будівництво Воскресенської та Покровської церков було виділено 15 тис. золотих³⁶.

Не менш важливою справою гетьмана була реставрація і розбудова найцінніших пам'яток княжої доби, які знаходилися, переважно, в поганому стані, від часів Петра Могили рідко реставрувалися, хоча ще зберігали велич та стилістичні риси. За Мазепи вони не тільки реставрувалися, а значно й розбудовувалися, набуваючи розкішних барокових форм. Щоправда, при тому втрачали (особливо зовні) свої первісні стилістичні риси, та це вже не вина І. Мазепи, а цілої доби. Таке розуміння реставрації існувало в культурній Європі аж до початку ХХ ст. І лише згодом охорона пам'яток старовини визнала, що реставрація пам'яток не повинна порушувати первісних стилістичних особливостей. Зате завдяки реставрації за часів І. Мазепи ці цінні будови не зруйнувались остаточно.

Чимало праці, енергії та коштів пішло на відновлення і розбудову великих храмів. Софійський собор у Києві - найкраща і найбільша будова княжої доби - закладений Ярославом Мудрим у ХІ ст., під час реставрації у 1690-1697 рр. помітно змінив свій зовнішній вигляд і розміри. Були позолочені бані собору, на що І. Мазепа витратив п'ять тисяч дукатів³⁷.

Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві - друга найзначніша будова княжої доби, що реставрована за часів І. Мазепи.

Головна, соборна церква Успіння Богородиці Києво-Печерської лаври - третя найцінніша пам'ятка Києва ХІ ст., була розбудована на кошти Мазепи у 1695-1696 рр. Гетьманом здійснено видатки на позолочення бані Успенської церкви, великий дзвін і дзвіницю для Печерського монастиря.

Троїцька церква над головною брамою Лаври, закладена у 1106 р. князем Святополком Давидовичем Чернігівським (Миколою Святошею), була оновлена при митрополиті П. Могилі, але остаточно оформленню й цінному стінопису

завдячує І. Мазепі. У 1698 р. Троїцька церква була реставрована, дістала високу барокову баню, дві менші з боків і широкий фронтон посередині.

У 1698-1701 рр. на кошти гетьмана Івана Мазепи навколо Верхньої лаври було споруджено кріпосну стіну довжиною 1190 м, з чотирма баштами і трьома воротами (товщина - близько трьох метрів, висота - близько семи). Згодом ця масивна стіна семиметрової висоти і триметрової товщини стала складовою частиною Печерської фортеці³⁸.

На Кирилівській церкві у Києві на кошти Мазепи було збудовано чотири наріжні бані й пишний бароковий причілок на фасаді. Були виділені кошти і на вівтар Межигірського монастиря, на церкву в Глухові (мурований Успенський собор Глухівського монастиря), церкву Святої Трійці в Батурині, монастирську Покровську церкву в Дігтярівці. Отож, налічуємо понад 20 величних будов, фундованих і розбудованих гетьманом Мазепою, тобто більш як одна велика будова припадає на кожен рік його гетьманування.

За даними С. Павленка³⁹, на виділені Мазепою кошти було збудовано 26 соборів, церков і дзвіниць, зокрема у Києві - Миколаївський собор Пустинно-Микільського монастиря, Трапезна церква Пустинно-Микільського монастиря, Братська Богоявленська церква на Подолі, церква Всіх Святих над Економічною брамою Лаври, Онуфріївська башта-церква Києво-Печерської лаври, Вознесенська церква у Вознесенському жіночому монастирі; у Батурині: Троїцький собор, Воскресенська церква, Покрови Богородиці церква; у Переяславі - Вознесенський собор; у Чернігові - кам'яна дзвіниця із дзвоном у Борисоглібському монастирі, церква св. Івана Предтечі у Борисоглібському монастирі, церква св. Івана Євангеліста; у Глухові - Успенський собор Глухівського жіночого монастиря; у Густині - Трапезна церква Густинського монастиря; у Лубнах - Трапезна церква Мгарського монастиря; у Рильську - церква св. Івана Хрестителя; у Макошиному - церква св. Миколи у Макошинському монастирі; у Дігтярях - Покровська церква; у Прачі - церква; у Думниці - Соборний храм Різдва Богородиці, а також будівлі Думницького чоловічого монастиря; у Любечі - дерев'яна церква в ім'я Воскресіння Христового, а також будівлі Любецького Антонієвого монастиря; у Бахмачі - церква Бахмацького монастиря; на Стародубщині - церква Успіння Пресвятої Богородиці Каменського Успенського монастиря; на Запорозькій Січі - церква Покрови Пресвятої Богородиці; у Новобогородицькій фортеці - церква Пресвятої Богородиці.

У Софійському соборі Києва зберігався подарований Мазепою "саккос⁴⁰ золотой алтабасовой парчи, сделан гетманом Иваном Мазепой"⁴¹. Не збереглися численні церковні предмети з дорогих металів із прикрасами, надписами і присвятами, даровані гетьманом різним церквам.

Достеменно відомо, що І. Мазепа дарував золоту чашу для Софійського собору в Києві, срібний ківот⁴² для церкви Михайлівського Золотоверхого монастиря, золоту чашу і таку ж оправу Євангелія, золоту митру,⁴³ великий срібний свічник для Успенської церкви Києво-Печерської лаври. В музеї історичних коштовностей України зберігається вклад І. Мазепи - шати до ікони Дігтярівської Божої Матері.

Окрім цього, на утримання шпиталю при Києво-Печерському монастирі гетьман надав села Острох і Ядлівку в Баришівській сотні Переяславського полку⁴⁴. Це приклад фінансування Мазепою благодійних закладів.

Велика кількість металевих виробів у чернігівському музеї (оправи книжок, чаші, тарелі, хрести) мали різні надписи про донаторів, переважно з кіл козацької старшини доби Мазепи. На деяких з них напис: "Во благовременное региментарство щасливого Панованія своего Іасневелможного Его Милость Пан

Иоан Мазепа Гетман" ⁴⁵. Ці збірки були знищені 1941 р. під час бомбардування Чернігова.

Гетьман Мазепа відзначився як великий книголюб та меценат тогочасних видань. Книги і колекціонерство були улюбленим заняттям І. Мазепи, високоосвіченої особи. Тому саме у книгозбірні гетьмана було чимало латинських книг. Книжками обдаровував гетьман бібліотеку Київської академії, а також церкви. Пересопницьке Євангеліє, як уже зазначалося, подаровано гетьманом кафедральній церкві в Переяславі, звідти воно перейшло до духовної семінарії в Полтаві. Розкішне видання Євангелія кінця XVII ст. було подароване Мазепою Верхратському монастиреві біля Рави-Руської, про що свідчить напис: "В обози Ясновельможного Єго Милости Пана Гетьмана Іоана Мазепи" із зазначенням року 1704. Два чудово виданих Євангелія отримав від гетьмана Лубенський монастир.

Меценатство Мазепи здійснювалося не тільки в Україні, а й за її межами. Робилося це з метою зміцнення політичних зв'язків на заході і сході. Прикладом того служить фіндування гетьманом І. Мазепою Євангелія арабською мовою, друкованого в Алеппо в Сирії (1708), про що свідчить передмова з присвятою гетьманові та гравюра із його гербом. Меценатство І. Мазепи сягало Палестини, Антіохії, Александрії, грецького Афону і Царгорода. На замовлення гетьмана зроблено срібну плиту для церкви Гробу Господнього в Єрусалимі. Мазепа подарував срібну миску (тарелю) для церкви Гробу Господнього в Єрусалимі з написом: "Дар Його Високості Івана Мазепи, гетьмана Русі". Збереглася дотепер у Єрусалимі Плащаниця, яку подарував для церкви Гробу Господнього гетьман І. Мазепа. Плащаниця розміром один на півтора метри, кута у срібній блясі⁴⁶.

Як відомо, багато універсалів монастирям видав Б. Хмельницький, якими не тільки підтверджувалися наявні володіння, а й надавалися нові. За ним пішли й інші гетьмани. Не був винятком у цьому й І. Мазепа. Причому одному й тому ж монастиреві він видавав часто по кілька універсалів. Так, до раніше наданих маєтностей Глухівському Петропавлівському монастиреві Виговським (1658), Брюховецьким (1664), Дорошенком (1668), Многогрішним (1669), Самойловичем (1672) універсалами від 11 жовтня 1687 р. та 28 листопада 1692 р. Мазепа додав села Возівка, Хозівка і Будища, два млини, споруджені власним коштом, рибні озера біля села Каменя⁴⁷.

Універсалами Івана Мазепи Києво-Печерській лаврі підтверджено за нею ґрунти, що в селі Іванкові (1699)⁴⁸, на хутір Карлики в полку Ніжинському (1702)⁴⁹, на село Бугаївку і присілок Берків Київського полку, на село Іванків і селище Бузів Переяславського полку (1687)⁵⁰.

Межигірському монастиреві видані універсали на місто Вишгород, маєтності і млини⁵¹. За час гетьманства Мазепи Межигірський монастир "числом поданных, церковным укладом и роскошью только мог уступать Киево-Печерской лавре"⁵².

Михайлівському Золотоверхому монастиреві видані універсали на володіння селом Вигурівщина, землями і млинами (1693)⁵³, з підтвердженням усіх монастирських маєтностей⁵⁴. Підтверджувальним універсалом Мазепа засвідчував право монастиря на володіння млинами у старій частині м. Остер⁵⁵. Підтверджувальний універсал 1699 р. подає точну загальну картину землеволодінь монастиря. Мазепа підтвердив також право монастиря на шинкування, вказав на податки, які мали сплачувати поселенці на монастирських землях і надав селища Кривковщину і Данилівку⁵⁶. Інший універсал того ж року дає право монастиреві на збирання мита з купців, які проїжджали через монастирську греблю через р. Віту⁵⁷. В один день у квітні 1708 р. гетьман видав два універсали, за якими

у володіння монастиря передавалася військова частина прибутків млина на р. Стугні у селі Малій Солтанівці і підтверджувалися маєтності монастиря⁵⁸.

Видубицький монастир отримав універсал на село Леоники (1688)⁵⁹, а Фролівський монастир - на село Дмитровичі і селище Вишеньки⁶⁰.

У січні 1690 р. вийшов охоронний універсал Київському Пустинно-Микільському монастиреві на маєтності в Конончі й Савині на Канівщині⁶¹.

21 грудня 1687 р. гетьман підтвердив за Чернігівським Єлецьким монастирем усі маєтності, надані попередніми гетьманами. В іншому універсалі (1689) цьому ж монастиреві надав село Мошонку, а також підтвердив село Лемешівку. Всього Єлецькому монастиреві Мазепа видав чотири універсали. Універсалами від листопада 1689 р. і вересня 1699 р. підтвержені володіння Чернігівського жіночого монастиря⁶².

Охоронний універсал на маєтності жіночому монастиреві в Чернігові надано у вересні 1699 р.⁶³

Універсалом Мазепи чернігівському полковнику Я.Лизогубу і чернігівській старшині у червні 1694 р. заборонено чинити утиски П'ятницькому жіночому монастиреві в Чернігові⁶⁴.

У липні 1690 р. вийшов універсал Мазепи про підтвердження прав Глухівського жіночого монастиря на село Березу "зо всіми до него приналежитностями и кгрунтами", "позволяючи з того села всякіє пожитки и дорочную повинност от тяглых людей отбирати ку вспартю обители своеє"⁶⁵.

Козелецький Георгіївський чоловічий монастир одержав універсал на млин у селі Вовчок з озерами і сіножатами (1691)⁶⁶, а Великобудиський Паненський жіночий монастир - на село Чернецький Яр і два млини (1688)⁶⁷.

1691 р. вийшов універсал гетьмана Мазепи монастирю Скельському на маєтність с. Павлочовку у Грунській сотні Гадяцького полку⁶⁸.

Універсал-привілей був наданий у 1708 р. на володіння маєтностями монастирям Вознесенському і Петропавлівському під Мошнами⁶⁹.

По два універсали одержали Ніжинський Красноострівський монастир, Макошинський Покровський, Максаківський, Полтавський Хрестовоздвиженський, Гадяцький Красногірський і Глухівський жіночий монастирі. По три універсали одержали Київський Софійський, Золотоніський, Новгородський Спаський, Переяславський кафедральний монастирі. Чотири універсали одержав Прилуцький Густинський монастир, п'ять - Батуринські, Домницький Різдвяно-Богородицький, Глухівський Петропавлівський. Лубенському Мгарському монастиреві Мазепа підписав шість універсалів, а Кам'янському Успенському чоловічому монастиреві було видано сім універсалів⁷⁰.

Окрім монастирів, у липні 1690 р. Мазепа надав універсал, привілей Київській митрополії на ряд маєтностей⁷¹.

Отже, гетьман І. Мазепа вважався неперевершеним благодійником і меценатом. Дослідник С. Голубев, зокрема, підкреслював, що Мазепа - "великий благодотворитель духовенства, церквей и монастырей"⁷².

Як високоосвічена людина, І. Мазепа розумів величезне значення освіти для соціального й національного визволення українського народу, і зробив вагомий внесок у цьому напрямку. Він прагнув до того, щоб в Україні були вищі та інші навчальні заклади.

Мазепа був великим будівничим української культури, дбав про розвиток освіти, науки, мистецтва.

Д. Антонович окреслив час гетьманування Мазепи як "другу золоту добу українського мистецтва" після доби Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Будівлі, фундовані Мазепою, носили на своїх фасадах не тільки герби гетьмана, а й позначки "мазепинського" стилю⁷³.

Насамкінець відзначимо, що гетьман Іван Мазепа лишив значний слід на ниві доброчинності та меценатства, у різних проявах і напрямках. Він продовжив традиції своїх попередників і став зразком для спадкоємців. Його доброчинна діяльність є цікавим і корисним досвідом для сьогодення, і вивчення її може бути продовжене.

- ¹ Універсали Івана Мазепи 1687-1709. - Київ; Львів, 2002.
- ² Степовик Д. В. Історія Києво-Печерської лаври. - К., 2001.
- ³ Болховітинов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва. - К., 1995.
- ⁴ Геєрик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. - Нью-Йорк; Київ, 1991.
- ⁵ Андрусак М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. - К., 1991.
- ⁶ Січинський В. Зиждитель храмів і скарбів духовних // Пам'ятки України. - 1991. - №6. - С. 21-24.
- ⁷ Зельська І. Українські пам'ятки у Святій землі // Пам'ятки України. - 1994. - №3-6. - С. 33-34.
- ⁸ Кіяшко Л. Батурицькі церкви доби І. Мазепи // Сіверянський літопис. - 2002. - №1. - С. 23-24.
- ⁹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001.
- ¹⁰ Павленко С. Іван Мазепа. - К., 2003.
- ¹¹ Мицик Ю. Невідомі документи Івана Мазепи // Пам'ятки України. - 1991. - №6. - С. 56-58; 3 документації гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. - 1997. - №3. - С. 99-105; №4 - С. 143-150; 1998. - №1. - С. 91-103; Універсали гетьмана Івана Мазепи Свято-Михайлівському Золотоверхому монастиреві у Києві // Сіверянський літопис. - 2002. - №2. - С. 18-31.
- ¹² Болховітинов Євгеній, митрополит. Назв. праця. - С. 249.
- ¹³ Києво-Могилянська академія в іменах. XVII-XVIII ст.: Енцикл. вид. - К., 2001. - С. 344.
- ¹⁴ Болховітинов Євгеній, митрополит. Назв. праця. - С. 252.
- ¹⁵ Там само. - С. 249.
- ¹⁶ Геєрик Т. Назв. праця. - С. 28.
- ¹⁷ Там само. - С. 17.
- ¹⁸ Болховітинов Євгеній, митрополит. Назв. праця. - С. 330.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Кагамлик С. Українські гетьмани і Києво-Печерська лавра // На чолі козацької держави: Збірник наукових праць. - Рівне, 1996. - С. 201.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. - С. 202.
- ²³ Не могла старшина підрахувати побожних пожертв ясновельможного // Пам'ятки України. - 1991. - №6. - С. 20.
- ²⁴ Оглоблин О. Назв. праця. - С. 147.
- ²⁵ Там само. - С. 146.
- ²⁶ Андрусак М. Назв. праця. - С. 28.
- ²⁷ Килессо С. К. Києво-Печерская лавра. - М., 1975. - С. 95.
- ²⁸ Там само. - С. 99.
- ²⁹ Там само. - С. 103.
- ³⁰ Вечерський В. Меценатство української еліти в глухівський період Гетьманщини // Сучасність. - 1997. - №3. - С. 38.
- ³¹ Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. - К., 1992. - С. 81.
- ³² Степовик Д. В. Назв. праця. - С. 146.
- ³³ Не могла старшина підрахувати побожних пожертв ясновельможного... - С. 20.
- ³⁴ Андрусак М. Щедрою десницею Вашою // Пам'ятки України. - 1991. - №6. - С. 26.
- ³⁵ Не могла старшина підрахувати побожних пожертв ясновельможного... - С. 20.
- ³⁶ Кіяшко Л. Назв. праця. - С. 23.
- ³⁷ Не могла старшина підрахувати побожних пожертв ясновельможного... - С. 20.
- ³⁸ Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. - С. 77.
- ³⁹ Павленко С. Назв. праця. - С. 242-243.
- ⁴⁰ Саккос - спеціальне вбрання, яке вдягає вище духовенство під час релігійних відправ.
- ⁴¹ Болховітинов Євгеній, митрополит. Назв. праця. - С. 73.
- ⁴² Ківо́т (кіот) - складана рама або шапка зі скляними дверцятами для ікон; божник.
- ⁴³ Митра - головний убір вищого духовенства християнської церкви, який одягають під час богослужіння.
- ⁴⁴ Андрусак М. Щедрою десницею Вашою. - С. 27.
- ⁴⁵ Січинський В. Назв. праця. - С. 24.
- ⁴⁶ Зельська І. Назв. праця. - С. 34.
- ⁴⁷ Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. - С. 26.
- ⁴⁸ Там само. - С. 319.
- ⁴⁹ Там само. - С. 394-395.
- ⁵⁰ Там само. - С. 106-107.

- ⁵¹ Там само. - С. 27.
- ⁵² Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х кн. - Кн. 3. Кінець XVI - середина XIX ст. - К., 1994. - С. 149.
- ⁵³ Універсали Івана Мазепи. - С. 255-256.
- ⁵⁴ Там само. - С. 331-332.
- ⁵⁵ Мицик Ю. Універсали гетьмана Івана Мазепи Свято-Михайлівському Золотоверхому монастиреві у Києві // Сіверянський літопис. - 2002. - №2. - С. 19, 23.
- ⁵⁶ Там само. - С. 20-21, 26-27.
- ⁵⁷ Там само. - С. 21, 28.
- ⁵⁸ Там само. - С. 21, 28-29.
- ⁵⁹ Універсали Івана Мазепи - С. 139.
- ⁶⁰ Там само. - С. 163-164.
- ⁶¹ Мицик Ю. З документації гетьмана І. Мазепи // Сіверянський літопис. - 1998. - №1. - С. 94.
- ⁶² Універсали Івана Мазепи. - С. 26-27.
- ⁶³ Мицик Ю. З документації гетьмана І. Мазепи // Сіверянський літопис. - 1997. - №4. - С. 148.
- ⁶⁴ Мицик Ю. Невідомі документи Івана Мазепи // Пам'ятки України. - 1991. - №6. - С. 57.
- ⁶⁵ Там само. - С. 56-57.
- ⁶⁶ Універсали Івана Мазепи. - С. 221-222.
- ⁶⁷ Там само. - С. 116-117.
- ⁶⁸ Гуляй А., Мицик Ю. Незнані документи гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. - 2003. - №1. - С. 59.
- ⁶⁹ Мицик Ю. З документації гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. - 1997. - №3. - С. 104.
- ⁷⁰ Універсали Івана Мазепи. - С. 27-29.
- ⁷¹ Мицик Ю. З документації гетьмана І. Мазепи // Сіверянський літопис. - 1997. - №4. - С. 145.
- ⁷² Голубев С. Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII ст. // Труды Киевской духовной академии. - 1901. - №11. - С. 317.
- ⁷³ Голубець М. Мистецтво // Історія української культури. - К., 1994. - С. 514.

In the article the attempt is made to summarize the virtuous and supportive activity of hetman I. Mazepa.

* Копилов Анатолій Олексійович - канд. іст. наук, професор Кам'янець-Подільського державного університету. Заводовський Анатолій Анатолійович - старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

** Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 2.

А.О.Копилов,
А.А.Заводовський*

**ВПЛИВ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРотьБИ БАЛКАНСЬКИХ СЛОВ'ЯН НА
ТРАНСФОРМАЦІЮ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ІДЕЇ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ
ДУМЦІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.****

У статті досліджується вплив боротьби балканських слов'ян за національну незалежність на формування ідеології українського національного руху в другій половині ХІХ ст., зокрема на девальвацію слов'янської ідеї. Розкриваються причини втрати інтересу українських політичних і громадських діячів до ідей всеслов'янства.

У пресі Наддніпрянщини в 1876 - 1879 рр. розгорнулася досить вдала кампанія пропаганди майбутньої війни "за визволення братів-слов'ян". Слід зазначити, що в середині 70-х років в українських губерніях з'явилася низка періодичних видань, в яких тією чи іншою мірою розглядалася слов'янська ідея.

У 1874 - 1876 рр. виходила прогресивна газета "Киевский телеграф", на сторінках якої друкувалися статті з національних проблем, у тому числі й Михайла Драгоманова. У 1872 - 1877 рр. видавався "Киевский листок объявлений",

---

* Копилов Анатолій Олексійович - канд. іст. наук, професор Кам'янець-Подільського державного університету. Заводовський Анатолій Анатолійович - старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

** Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 2.

1878 - 1888 рр. - "Киевский листок", 1880 - 1886 рр. - "Заря". В 1877 р., під час воєнних дій, було відкрито редакції одеської "Правди", "Черниговской газеты" та інших видань, значна частина публікацій яких присвячувалася саме балканській проблемі. Оскільки вплив цих публікацій на розвиток слов'янської ідеї на Наддніпрянщині був незаперечним, варто розглянути їх детальніше.

У першому номері одеської газети "Правда", яка почала виходити з 1 жовтня 1877 р. (близько чверті обсягу присвячено саме балканському питанню), справедливо зазначалося, що східне питання зосередило на собі загальну увагу. "Сьогодні воно без перебільшення містить саму душу та сутність не тільки внутрішнього, а й міжнародного життя усіх держав Європи. Помилково було б думати, що інтереси хоча б однієї з них не були прямо чи опосередковано пов'язані з вирішенням цього питання. Особливого значення набуло воно для Росії"⁴³.

Постійний автор рубрики "Политическое обозрение" одесит Г.Афанасьєв ряд матеріалів присвятив ставленню західних держав до подій на Балканах. Критикуючи політику Англії, він зазначав: "Англія трохи заспокоїлася... після зменшення небезпеки повного знищення Туреччини... Нам неприємно вести мову про протурецьку політику Англії, коли наші брати гинуть на болгарській землі. Будь-якій людині, сподіваюсь, теж неприємно говорити про неї. Припустимо, Англія має свої інтереси, однак інтереси держави мають обмежуватися правом, справедливістю, загальнолюдськими нормами...". Автор статті звертає увагу й на позитивні, з його погляду, явища в політиці правлячих кіл Англії. Незважаючи на досить-таки непривітний прийом Фарлея (його випровадили з Росії), він усе ж таки заснував у себе на батьківщині два благодійних комітети на користь поранених вояків російського війська, яким вдалося зібрати 55 тис. рублів. Крім того, заснував третій комітет із "товстосумів Сіті"⁴⁴.

У другому номері газети було вміщено статтю Р.Орбинського, в якій робилася спроба проаналізувати вплив війни на майбутнє економічне становище Одеси та її регіону. "Війна застала нас у вкрай несприятливому становищі, - зазначав автор, - не давши повною мірою скористатися довгоочікуваним урожаєм 1877 р.". Через війну припинилося перевезення цивільних товарів південними залізницями та морем. Однак головна небезпека, на думку автора, криється в тому, що потік товарів перемістився в напрямку конкурентів Одеси - північних портів Кенігсберга, Данцига та Гамбурга. Німецькі купці, скориставшись ситуацією, направили у південні райони Новоросії своїх агентів і "почали відучати виробників цього краю від думки, що Одеса для них є єдиним обов'язковим ринком збуту. Згодом за експортом у руки іноземців може перейти й імпорт, бо ж той, хто здає свій хліб кенігсберзькому торгівцю, той, звичайно, і купуватиме швидше в нього, ніж в Одесі," - наголошував автор статті. Війна могла змінити напрямок значної частини торгівельних оборотів Росії, що завдало б колосальних збитків економіці одеського краю. В цьому, на погляд Р. Орбинського, полягала головна небезпека.

Утім, війна принесла й позитивні наслідки для Одещини, які були чи не більшими, ніж заподіяна шкода. Якщо навіть не зважати на те, що підготовка до воєнних дій надала діловим колам численні заробітки, підстави для таких тверджень криються в зміні курсу російського рубля. Дев'яносто відсотків місцевих торгівців та поміщиків тільки виграли б від цього, бо на зовнішньоекономічному ринку вони були більше експортерами, ніж імпортерами, а левову частку товарів для продажу закуповували на внутрішньому ринку. Таким чином, гра на курсі валют значно підвищить їх прибутки. Втрат у цьому разі зазнають лише господарі заставних паперів та інвестори, переважна більшість яких - петербурзькі, московські й закордонні капіталісти. Тому війна, підсумовує автор, попри

всі свої біди та негаразди, стане для краю "благотворною грозою, яка очистить повітря від міазм накопичених протягом тривалої кризи" ⁴⁵.

Критикуючи державний устрій Туреччини, анонімний автор статті "Восточный вопрос" зазначав, що він тримається на уярмленні народностей, спроможних до самостійного життя, а сам характер цього устрою суто теократичний - мусульманський, що не відповідає вимогам до сучасної держави. "Єдність національних прагнень усього народу з його урядом, який має в цьому народі своє коріння та служить виразником національної свідомості як у внутрішній, так і у зовнішній діяльності - ось необхідні умови сучасної держави" ⁴⁶. Останні слова автора, що, без сумніву, мали стосуватися лише Турецької імперії, ймовірно, не один український читач "примірів" і до імперії Російської. (Як тут не згадати "теорію камінчиків" О.Субтельного про непоодинокі випадки використання "будівельних блоків" з чужих концепцій для побудови власної).

Доктор права А.Єврсинава, роблячи для читачів "Правди" огляд європейської преси, констатувала, що "розуміння того, що з долею російської зброї пов'язана доля всього слов'янства, висловлюється більшою частиною європейської преси". Проте "наші невдачі виставляються нашими ворогами як фатальні та визначальні. Докладаються неймовірні зусилля для того, щоб зневірити слов'ян у спроможності Росії виконати своє історичне призначення в слов'янському світі. Закордонними публіцистами вже складено звинувачувальний акт проти нашої політики, в якому чітко проглядає звинувачення у втручанні у внутрішні справи Туреччини. Газети поспішають задалегідь винести вирок...". Авторка запевняла, що "тісний зв'язок наш зі слов'янством важко розірвати навіть більш масштабним невдачам, бо цей зв'язок є цілком природним. Незважаючи на те, що виховані вони [болгари] у чужій сім'ї, у невластивому для їх характеру та душі середовищі..., в них пробуджується родинне почуття до нас... А ми простягнемо їм братерську руку, вітаючи нову епоху в їхньому та у нашому житті". Автор статті аргументує право Росії втручатись у внутрішні справи Туреччини тим, що "поголовне знищення цілої раси, забиття миролюбного й працелюбного елемента відбувається в Туреччині протягом століть, а Європа як глядач з убивчою байдужістю спокійно насолоджується цим видовищем, як насолоджувалася колись боями гладіаторів, констатуючи при цьому неспроможність слов'ян до самостійного існування. Саме ця байдужість, саме пособництво Європи в геноциді слов'янської раси й пробудило східних слов'ян. Інстинктивно відчувли всі ми, у чому криється причина цього явища. Європа ознаямила наш народ з новим плідним почуттям, розвитку якого вона охоче завадила б, якби змогла передбачити наслідки". А.Єврсинава переконана, що "відкривається нова ера... Ми, слов'яни, перебуваємо напередодні духовного та літературного відродження". Тому "мусимо вести національну, правдиву, а отже, більш далекоглядну політику" ⁴⁷.

Автор анонімної статті "Восточный вопрос" висловлював думку, що ставлення окремих держав Європи до можливих політичних змін на Балканському півострові становить важливий бік "східного питання" й має найвагоміше значення. Розглядаючи його з погляду окремих європейських держав, він намагається відповісти на питання: "для чого ми воюємо?" Автор переконаний, що збідніння національної свідомості балканського слов'янського населення завдає відчутних збитків могутності всіх слов'янських народів⁴⁸.

Інший дописувач цієї газети вірив, "... що ми виїдемо з боротьби хоча й ослабленими фізично та матеріально, проте очищеними духовно. Духовні надбаня - понад усе, оволодівши ними, ми швидко відновимося матеріально" ⁴⁹. У статті "Политическое обозрение" зазначалося, що звільнення болгар і надання їм самостійності породить на Балканах нову силу, дружню всім слов'янським наро-

дам, а подальший розвиток слов'янства на Балканському півострові призведе до знищення турецького впливу в Європі⁵⁰.

У пресі активно використовувалися факти спільної історії. Так, у "Правді" наводився ряд історичних прикладів боротьби слов'ян проти спільних ворогів⁵¹.

Кожний номер "Черниговской газеты", яка почала виходити з 1 липня 1877 р., містив матеріали, присвячені балканським подіям. Автор одного з них зазначав: "Росія переживає зараз великі часи, що так рідко повторюються в історії будь-якої держави, часи, які так довго й благоговійно чекав увесь російський народ. Коли два роки тому в горах Герцеговини вперше пролунав заклик до слов'янської свободи, він відгукнувся в серцях всього населення Росії"⁵². У газеті час від часу публікувалися поіменні списки офіцерів і загальна кількість нижніх чинів з Чернігівщини, загиблих та поранених у боях на болгарській землі.⁵³ Такі ж списки подавалися і в інших губернських періодичних виданнях.

Багато українських газет відгукнулося на прикрий факт спроби вбивства з метою власної наживи кореспондента французької газети вихідцем з Київщини ефрейтором діючої армії І.Лознюком. Газети коментували цю трагедію, розповідали про хід слідства, судові промови різних сторін, викривали плани західної дипломатії, яка намагалася використати неприємний інцидент для нагнітання антиросійської істерії в слов'янському світі та в Європі в цілому⁵⁴.

Про масовий ажіотаж навколо балканської кампанії серед українського населення свідчать події, про які повідомлялося в одній із заміток "Черниговских известий". Їшлося про трагікомічний випадок у Катеринославі, пов'язаний із захопленням турецького міста Нікополь. Жителі українського містечка Нікополь, що знаходиться на Дніпрі за 100 верст від Катеринослава, постачали на катеринославські ринки сільськогосподарські продукти. Довідавшись про бомбардування Нікополя (насправді турецького), продавці-нікопольці впали "у відчай від того, що турки зруйнували їхнє місто й здійняли страшенну паніку". Паніка поширилася й на жителів Катеринослава. Місцева влада змушена була терміново втрутитись у цю ситуацію. На ноги була піднята вся поліція, і переляканим обивателям ледве вдалося пояснити, що "не турки здобули наш Нікополь, а російські війська - турецький"⁵⁵.

Слід зауважити, що суспільно-політична думка у ХІХ ст. наскрізь була пронизана релігійністю й людина насамперед самоідентифікувалася за належністю до тієї чи іншої віри. Навіть найзаповзятливіші російські панслависти на перший план у своїх ідеологічних концепціях виносили ідеї православ'я, а потім уже декларували суто національні ідеї. Наприклад, російський поет, дипломат, зятятий панславист і близький друг І.Аксакова - Ф.Тютчев уважав, що столицею майбутньої "великої греко-російської східної держави" має стати Константинополь або ж навіть Київ: "Тогда лишь в полном торжестве / Строй вожделенный водворится, / Как с Русью Польша помирится, - / А помирятся ж эти две / Не в Петербурге, не в Москве, / А в Киеве иль в Цареграде..."⁵⁶.

Більше того, на думку поета, навіть російський цар мав "схилити голову" перед майбутнім православним імператором. Віра у зверхність морально-етичних категорій православ'я була притаманна В.Соловйову, І.Аксакову та іншим російським слов'янофілам⁵⁷. Духовна ієрархія поета Богдана Залеського - представника українського крила в польському літературному романтизмі середини ХІХ ст. - теж увінчувалася категорією "божественного". "Бог - Світ - Слов'янство - Польша - Україна / В п'ять струн моїх гусел п'ятиструнні звуки..."⁵⁸, - писав він в одному зі своїх віршів.

Перевагу релігійного чинника над національним у суспільній думці середини ХІХ ст. підтверджують перебіги солдатів російської армії, за віросповіданням

мусульман, на бік Туреччини. Наприклад, 10 серпня 1877 р. рядовий восьмого піхотного Естляндського полку, який брав участь у боях під Плевною, - мусульманин Хасмудін Хабідулін, татарин за національністю, перейшов на бік турків, прихопивши із собою рушницю з п'ятьма пачками набоїв. 17 днів він воював на боці турків, після чого був захоплений у полон солдатами свого ж полку і страчений⁵⁹. Уважалось, що захищати свою незалежність і свою релігію є великою та святою справою для будь-якого народу.

Український політичний рух середини ХІХ ст. теж був наскрізь пронизаний православними ідеями й, на думку П.Феденка, лише у 80-х рр. "подекуди почав визволятися від церковно-клерикальних форм"⁶⁰. Показовим є те, що в українських губерніях саме православне населення, насамперед, підтримало визвольну боротьбу балканських народів⁶¹. "Черниговская газета" повідомляла, що в перший же день оголошення мобілізації в Ніжині кілька осіб православного віросповідання записалися добровольцями. Осіб іудейського та католицького віросповідання до лав армії поступало дуже мало. Добровольців не було жодного⁶².

Про релігійний чинник у Балканській кризі писала одеська газета "Правда": "У Туреччині християнське населення не тільки не має нічого спільного з цілями та устремліннями уряду, але й, навпаки - його національні інтереси прямо протилежні. Серб, болгарин чи грек, як підданий султана, не тільки не цінує стабільність та міцність державного устрою, а кориться йому тільки завдяки примусу та силовому тиску; він не тільки не пишається могутністю своєї держави, а й у повному її розпаді вбачає позбавлення себе від тяжкої неволі"⁶³. На думку автора статті, турецька влада для християнського населення Балканського півострова не є, і по своїй сутності не може бути правильно організованою державною владою. За такого державного устрою для цього населення нема і не може бути ніяких громадянських чи політичних інтересів у межах цієї імперії.

Автор статті "Восточный вопрос" указував на те, що мусульманство за своєю природою не в змозі служити джерелом громадянського та політичного розвитку: "Панування сералю, рабське становище жінки, ставлення до християн як до "псів невірних", презирство до розумової праці, сліпа покірність долі - ось індивідуальні властивості послідовників вчення Магомета"⁶⁴. Принципи християнства, на думку автора, настільки протилежні принципам ісламу, що між християнським населенням Туреччини та її мусульманським урядом не може існувати органічного зв'язку, і жодна конституція не зможе цього зв'язку створити. "Чотири століття володарюють турки на Балканському півострові, і ніякого злиття їх з місцевим населенням не відбулося. Спираючись на силу зброї, вони тільки утримують свою владу над тією частиною християнського населення, яка ще не змогла звільнитися з-під їхнього ярма". Османська імперія приречена на розпад, бо "сучасна європейська держава не може існувати, не заклавши в основу свого устрою принципи рівноправності своїх підданих. Визнати ж цей принцип без повного зречення від самого ісламу вона не зможе..."⁶⁵.

На суттєві розбіжності в учинках балканського населення, що належало до різних релігійних конфесій, указувала навіть англійська "Daily News", зазначаючи, що, коли уряд Порту обіцяв боснійським біженцям значні пільги після того як ті повернуться на батьківщину, переважна більшість босняків-католиків прийняла цю пропозицію й вирушила додому, православні ж поставили передусім вимоги призначити губернатора-християнина та заснування власної боснійської жандармерії⁶⁶.

Вірогідно, велике враження на православного українця справляла опублікована в "Правді" мусульманська молитва за перемогу над невірними. Наведемо декілька речень: "...Боже, умертви нечестивих, незведи їх в пекло! Кинь на їхню

голову все зло й помсту твою; Боже, розлий кров їх, щоб вона текла як річка, дай можливість твоїм благовірним рабам розтоптати їхні голови!...Зруйнуй сили їх, спустоши міста та села їх, зроби дітей їх сиротами, а жінок удовицями, а матерів їх залиш без дітей! Боже всемогутній, зроби так, щоб жоден нечестивий не залишився на землі - ані росіянин, ані слов'янин, ані грек..."⁶⁷. Певна річ, такі рядки спонукали переважно православне населення України до співчуття й активізації допомоги братам-слов'янам.

Така потужна ідеологічна кампанія в пресі Наддніпрянщини була причиною того, що саме з Києва на Балкани були направлені перші волонтери. Громадськість вимагала вжиття ефективних невідкладних заходів для підтримки слов'янських народів. До лав добровольців відразу ж влилися С.Степняк-Кравчинський, І.Манжура, В.Дебогорій-Мокрієвич⁶⁸. Праці багатьох істориків переконливо доводять, що основні людські та матеріальні ресурси, що були задіяні під час російсько-турецької війни, формувалися в українських губерніях⁶⁹. Особлива увага української громадськості була прикута до дій Східного Рущукського та Нижньодунайського загонів, які хоробро билися в районі укріплень Русе - Сілістра - Варна - Шумен. Тут на передовій воювали 45-й Азовський, 46-й Дніпровський та 48-й Одеський піхотні полки, що в основному були сформовані в українських губерніях напередодні російсько-турецької війни⁷⁰.

У Україну з Балкан емігрувало багато осіб, які з тих чи інших причин переслідувалися турецькою владою. З їхніх уст громадськість дізнавалася про хід визвольної боротьби балканців. Церква намагалася всіляко підтримати емігрантів. Відомі факти їх працевлаштування⁷¹. У середині 70-х років в українські губернії емігрувала значна кількість балканських православних священників, які зазнавали репресій від турецької влади⁷². Це спонукало церковне керівництво прийняти закон, що певною мірою впорядковував в'їзд та розселення священнослужителів⁷³.

Багато учасників російсько-турецької війни, пройнявшись ідеями свободи та національної незалежності, після повернення додому намагалися зробити хоч щось для власного народу. Одним з таких українських патріотів був М.І.Драгомиров. Під час російсько-турецької війни 1877 - 1878 рр. 14 піхотна дивізія під його командуванням першою форсувала Дунай⁷⁴. У військах було багато українців, і генерал дбав, щоб вони були компактно розміщені по військових підрозділах. Михайло Іванович, усвідомлюючи значення рідної мови для піднесення духу й безздатності солдата, першим запровадив практику співання в російських військах українських пісень. На Балканах генерал ознайомився з побутом та звичаями болгар. Він схвально поставився до їхнього прагнення здобути національну незалежність. За активну участь у бойових операціях, людяне ставлення до місцевого населення, болгар обрали його почесним громадянином м.Систов. Будучи важко пораненим під час бою на Шипці, Михайло Іванович змушений був повернутися до Петербурга. В столиці Драгомиров познайомився з П.Житецьким. Через нього зблизився з українськими істориками М.Костомаровим, Д.Яворницьким, М.Стасюлевичем, а трохи згодом - з Д.Багалієм та В.Антоновичем⁷⁵.

Розповіді Драгомирова про російсько-турецьку війну, неабиякий життєвий досвід та мудрість, набутий у суворих воєнних умовах, справляли на його сучасників глибоке враження. Душа його була суто українською, бо нерідко можна було спостерігати, як він з особливим розчуленням та сльозами на очах слухав кобзаря, що "співав під акомпанемент бандури якусь старовинну українську думу з часів Сагайдачного, Дорошенка, Хмельницького, Мазепи"⁷⁶. Про це свідчать також спогади багатьох його сучасників⁷⁷. Зовнішні риси героя-генерала, що від-

чайдушно боровся проти османів у російсько-турецькій війні, художник І.Рєпін закарбував в образі іншого славетного українця - кошового отамана Івана Сірка на славнозвісній картині "Запорожці пишуть листа турецькому султанові". Художник був у захваті як від "української зовнішності" Драгомирова, так і від його незалежної та відвертої вдачі: "Сьогодні третій день малюю з нього етюд для "Запорожців" і вражений його філософським поглядом на життя, глибиною розуму - не сподівався!"⁷⁸.

Без сумніву, що досвід, набутий під час звільнення братнього слов'янського народу, вплинув на подальший світогляд і змінив ідеологічні орієнтири Михайла Івановича. На рідній землі Драгомиров розмовляв з місцевими жителями лише українською мовою⁷⁹. Після того, як у 1898 р. його було призначено київським, подільським та волинським генерал-губернатором, він доклав чимало зусиль для розвитку освіти й культури в українських землях. Сподіваючись на розуміння з боку царя, Драгомиров надіслав до Петербурга значну кількість проєктів і пропозицій щодо шляхів здійснення перетворень в Україні. Однак, лише зіпсувавши цим стосунки з царськими чиновниками та переконавшись у марності зусиль прислужитися рідному краю, він намагався хоча б не завдати йому шкоди. Видатний український актор Микола Садовський називав генерал-губернатора "таємним Никодимом українства", і вказував на те, що за його правління українські наука, театр, література "зітхнули вільніше"⁸⁰. Монархічна преса звинувачувала Драгомирова в українофільстві, закидала йому "схвалення тенденцій щодо відокремлення Малоросії"⁸¹. Проте останнє було явним перебільшенням.

Відчутного впливу балканських подій середини 70-х років зазнала суспільно-політична думка українців Австро-Угорщини. Однак її вектор був спрямований дещо в інший бік, і в цьому, безперечно, основну роль відіграли статті М. Драгоманова. Під час російсько-турецької війни його виступи в пресі стали значно радикальнішими. Драгоманов остаточно переконався в тому, що російський царат є непримиренним ворогом будь-яких національних рухів, у тому числі й братніх поневолених слов'янських народів. Російська промонархічна преса у той час почала ще більше лаяти українського публіциста й звинувачувати його в усіх смертних гріхах. У драгоманівській статті-відповіді, написаній у формі відкритого листа до видавця "Нового времени", що мала красномовну назву "Турки внутренне и внешние", зазначалося, що не можуть визволити слов'ян від турків зовнішніх ті, хто підкорений "турками внутрішніми", не може нести свободу іншим країна, в якій "політичне рабство "від фінських хладних скал до полум'яної Колхиди", пригнічення думки "від молдованина до фіна", знекровлення народу поборами, утиснення народної просвіти...". Стаття була перекладена слов'янськими мовами, витримала кілька перевидань. У листі одного шанувальника творчості Драгоманова з Києва зазначалося, що праця "Турки внутренне и внешние" на багатьох людей справила найсильніше враження. "Не перебільшуючи, я можу сказати, що вона будить до опозиції активної таких людей, які були готові заснути або зовсім заснули... У питанні про боротьбу за політичну свободу в нас вона, безумовно, становитиме епоху"⁸². В іншому листі до Драгоманова від його друзів з Києва писалося, що скрізь, де тільки з'являлася ця праця, вона справляла відповідне враження.

Коментуючи події російсько-турецької війни, Драгоманов зазначав, що вона сама по собі є "дуже страшне і велике лихо" для всіх слов'янських народів, які беруть у ній участь. Він відкрито висловлював симпатії до сербів, чорногорців, босняків, болгар, які піднялися на боротьбу з османським ярмом. Продовжуючи дотримуватися думки, що російському царату насамперед "треба почати з себе", перш ніж визволяти південних слов'ян, автор водночас закликав до всілякої підтримки боротьби єдинокровних слов'янських братів⁸³.

Після кількох місяців війни публіцист наводив також факти злочинного ставлення з боку "освободителів" до визволених і поділяв занепокоєння болгарської преси. "Чи не гірше буде болгарському народові під рукою "освободителів", ніж було під рукою "угнетателів"?... Чи не почнуть наші "освободителі" панувати й там так, як панують і досі над своїми "освобождьоними" московським, українським, польським... та іншими народами?" - наголошував автор. Тільки скинувши самодержавний лад, який породжує гноблячий та всенівелюючий централізм, можна сподіватися на те, щоб усі слов'яни стали "добрими братами і синами сонця правди"⁸⁴.

У статті "Внутрішнє рабство та війна за звільнення" автор перевів увагу громадськості з балканських теренів на російські. У першій частині статті, що мала назву "Гірше неможливо" й була присвячена економічному, політичному та військовому становищу царської Росії з її напівфеодалним ладом і всюдисущою бюрократією, публіцист стверджував, що саме варварська та лицемірна зовнішня й внутрішня політика царату довела Росію до становища, гірше якого вже дійти неможливо⁸⁵.

Проаналізувавши хід воєнних дій на Балканах, він дійшов висновку, що не професіоналізм російських воєначальників, не міць російської зброї, а нездатність турецьких воєначальників і трухлявість османської державної машини врятували від поразок російську армію. Тому російському суспільству не варто заспокоюватися й утішатися перемогами на Балканах. Для того щоб зберегти власну країну від катастрофи, слід якнайшвидше скасувати в Росії панування "турок внутрішніх".

У другій частині статті, що мала назву "Меньше нельзя", Драгоманов запропонував ряд невідкладних заходів, які потрібно негайно вжити в Росії, щоб запобігти катастрофі. Серед них - ліквідація самодержавства, звільнення країни від засилля невігласів і корисливих чиновників, а також розв'язання національного питання шляхом надання окремим краям прав місцевого самоврядування та права об'єднання в союзи. Щодо України - то такі права самоврядування мають бути надані її окремим частинам: правобережній, лівобережній і новоросійській.

Докорінним чином змінилися його погляди на шляхи перебудови Російської держави. Драгоманов уважав ненасильницькі методи вже недостатніми і прямо закликав до методів революційних: "Те, що необхідно зробити, має бути зроблено будь-якими засобами від законних до насильницьких. Хай кожний у своїй сфері - в земських, міських, місцевих зборах та управах, у пресі, у вчених та приватних товариствах поставить ясно питання про необхідність реформ, наполягає на їх необхідності, вимагає їх, і, накінець, відмовиться від законслухняності та прямо протидіє наказам і установам, їм протилежним, гонить геть зі своєї оселі жандармів, не підкоряється цензорам..."⁸⁶.

У статті "До чого довоювались?" Драгоманов викривав провали й невдачі російської дипломатії в Болгарії після російсько-турецької війни й доводив, що інакше й не могло бути "в державі, в якій звичайним відбором допускаються до управління тільки невігласи, нездари та шахраї й правлять там усіма справами без суду і контролю публічного під покровительством царської сім'ї"⁸⁷. Михайло Петрович сподівався, що простий солдат російської армії, повернувшись додому з балканського театру воєнних дій, натерпівшись на війні лиха й образ і зіткнувшись у себе на батьківщині з таким же рабством народу та казнокрадством чиновників, стане каталізатором майбутніх революційних перетворень. Однак може статися й так, переймався автор, що "героям Шипки на другий день після прибуття на батьківщину доведеться робити "секуцію" над чигиринськими селянами, а мученикам переходу через Балкани доведеться розганяти страйк робіт-

ників на фабриці якого-небудь агента Когена чи Варшавського, що нажилися за рахунок їх шлунку та спини під час війни..."⁸⁸.

Передбачення Драгоманова виявилися вірними. Росія, яка після вдалої військової кампанії відчула себе тріумфатором, не збиралася дарувати щось подібне до болгарської конституції власним народам. Реформи в імперії не почалися, а навпаки, поступилися місцем брутальній реакції. Ейфорія скорої майбутньої всеслов'янської єдності через очевидну імперіалістичну суть зовнішньої політики російського самодержавства досить швидко змінилася на гіркі розчарування. Українська громадськість остаточно починає сприймати слов'янську ідею як знаряддя гегемоністських намірів Петербурга.

Зрозумівши, що без політичної боротьби не обійтися, Михайло Петрович дійшов до ідеї всеслов'янської єдності дещо в іншому ракурсі: "На наш погляд, інших засобів нема, окрім утворення всеслов'янської радикальної партії, безвіросповідальної, демократичної та федеральної, яка б припинила протистояння православних і католиків, відкинула політиканство чеських, словенських, польських феодалів, припинила суперечки за землі поляків і русинів, чехів і словаків, сербів і хорватів, сербів і болгар, а також вступила в тісні зносини з подібними до неї партіями у неслов'янських сусідів - румунів, греків, албанців, італійців, і, якщо вони цього захотять, у німців і угорців"⁸⁹.

У 1878 р. завдяки наполегливій праці Драгоманова вийшло дві збірки альманаху "Громада". У програмі цього видання зазначалося, що воно, попри висвітлення життя українців, буде приділяти увагу й життю інших слов'ян - "наших сусідів, найрідніших нам природою, подібних нам долею і таких, з котрими нам доведеться вкупі здобувати нашу землю і волю"⁹⁰. Шукаючи нових ідеологічних орієнтирів, Драгоманов, вірогідно, підпав під вплив анархістських ідей Прудона. Цей видатний француз у своїх працях часто торкався питань української історії - козаччини, українсько-польських взаємин під час польських повстань ХІХ ст. тощо, що не могло не імпонувати українському публіцистові, який не раз називав себе "останнім прудонівцем". Трансформуючи прудонівські ідеї свободи та федералізму, пристосовуючи їх до політичних обставин, що склалися на той час у Східній і Південній Європі, Драгоманов виступив на захист національних інтересів усіх "недержавних" слов'янських народів. Їх майбутнє публіцист намагався поєднати з соціалістичними ідеями, що ставали все більш популярними по всій Європі. Він упевнений у тому, що невдовзі соціалісти стануть "самою гарячою і самою, значить, дужчою з політичних партій" Росії та усіх інших слов'янських народів, що призведе до утворення "спілки вільномужицьких таборів в усій Слов'янщині...". Тому українцям "найліпше виступати з думками не стільки національними, стільки автономними й федеративними, до котрих завше пристане багато людей і з других країв і пород"⁹¹.

Михайло Петрович бачив майбутню всеслов'янську федерацію добровільною спілкою громад, яка складатиметься з вільних осіб, об'єднаних для спільної праці й самодопомоги, "котра зовсім не подібна до теперішніх держав своїх чи чужих". На цьому етапі він переконаний, що держава, як соціальний інститут, братам-слов'янам не потрібна й до такого бездержавного громадського устрою "увесь світ іде і йтиме"⁹².

Відчуваючи потребу в розробці нової політичної програми для молодого покоління українців, Драгоманов у програмовій статті до "Громади" наголошував на необхідності боротьби як за власне національне визволення, так і за визволення найближчих пригноблених слов'янських народів. Він та його українські однодумці в котрий раз закликали поєднати зусилля діячів всього слов'янського світу в боротьбі з існуючими "державними путами", вказували на необхідність ство-

рення об'єднаних товариств задля досягнення кінцевої мети - незалежності всіх слов'янських народів та розбудови всеслов'янської федерації. Для координації боротьби передбачалося започаткувати альманах "Слов'янська громада", який би виходив усіма слов'янськими мовами. Тематику майбутнього видання Драгоманов характеризував так: "Перегляд стану українців серед поступових гуртів найближчих їхніх сусід". На його сторінках мали "розбиратись справи українські по зв'язку з всеросійськими й всеслов'янськими, або справи всеросійські і всеслов'янські з огляду на майбутню всеслов'янську федерацію". У першому номері планувалося вмістити низку статей з історії балканських слов'ян, серед яких мала бути й стаття Драгоманова "Де серби живуть тепер і де жили попереду". Проте ця драгоманівська ідея не зустріла підтримки старогромадівців Києва, на фінансування яких покладав надії публіцист.

Згодом побачив світ "листок" "La Federation" ("Вільна спілка"), що мав стати замість "Слов'янської громади". Однак вдалося видрукувати лише один його номер (січень 1881 р.). У ньому була вміщена стаття "Дійсні області та пропаганда соціалізму на плебейських мовах Східної Європи", в якій автор торкався проблем пропаганди соціалістичних ідей серед слов'янських народів⁹³. Аналогічний проект - видання в українській столиці усіма слов'янськими мовами "Київського журналу" - намагався здійснити Костомаров. Його плани були зірвані російською жандармерією.

Українська громадськість робила й інші спроби віднайти альтернативу вужкослов'янському об'єднанню. З'явилися проекти майбутнього устрою Російської та Австро-Угорської імперій як Східно-Європейської федерації на регіональній, а не на етнічній основі. Один із таких проектів на початку 80-х років був запропонований Драгомановим. Публіцист писав: "Дослідження пісень про боротьбу українців з турками, порівняно з такими ж піснями балканських народів, спонукало мене вдуматися в так зване, східне питання, а все разом привело мене до думки про необхідність поставити федерально-демократичне питання по всій Східній Європі". На його погляд, українцям варто "приступати з широкими і всевітніми думками" до розбудови нового суспільства. Кожен українець, "виглядаючи собі товаришів по праці для добра громадського", повинен звернути увагу й на неслов'янські народи. Український народ має стати не тільки "всеслов'янцем", але й "інтернаціоналом". Тільки тоді "наше українство вмістить в собі те ліпше, що казалось од ліпших западників... до соціалістів новіших часів і те, що казали в часи просвіту свого розумні слов'янофіли, та до того й те ліпше, що виробилося за XIX ст. у передових громадах на Заході"⁹⁴.

Спостерігаючи за народженням нових ідей в Європі, вчений переконався, що новий український рух має піти по "новоєвропейській дорозі" й потрібно якнайшвидше включити його в європейський процес. На думку далекоглядного українця, наприкінці XIX ст. в Європі настане "період великих соціально-політичних рухів, далеко дужчих, ніж у 1860-1870-х рр."⁹⁵. В іншій статті він знову переконував читача у тому, що розвиток української національної культури й історії потрібно розглядати у більш широкому контексті, ніж слов'янський. Варто "звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіти, пряму чи хоч косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській. Зложити правдивий суд... нашої історії можна тільки рівняючи її з історією других народів Європи". Перш за все треба оновити українське письменство й науку про Україну, "приставши до тих методів і напрямків, котрі тепер творять силу письменського і наукового руху в Європі й Америці, й котрі найтісніше зв'язані з теперішнім всевітнім громадським рухом: культурним, політичним і соціальним"⁹⁶.

Нові драгоманівські ідеї сприймалися громадськістю вкрай неоднозначно. Давні київські товариші - "старогромадівці" - припинили подавати йому матеріальну допомогу й робили все, щоб ізолювати українську молодь Наддніпрянщини від його західницьких ідей. Не погоджуючись із закидами у свій бік, Михайло Петрович писав: "Теоретично я правий у своїх думках про потреби поставити український рух на ґрунт європейський ідейно і географічно - і що тільки на цьому ґрунті українська справа може вигоріти взагалі і почасно пережити теперішню реакцію"⁹⁷.

У статті "Историческая Польша и великорусская демократия"⁹⁸ автор уперше зі сторінок преси відверто заявив про ігнорування національних інтересів одного слов'янського народу - українського, політичними силами інших слов'янських народів - польського й загальноросійського. Найбільше критикував Драгоманов своїх товаришів по визвольній антицарській боротьбі - учасників загальноросійських революційно-народницьких організацій в Україні, називаючи обрусілих українських інтелігентів "іноземцями вдома", "овеликорушеними українцями". Дісталось російським соціалістам і за використання ідей інтернаціоналізму для виправдання колонізаторської політики Російської імперії щодо українського народу. Звертаючи увагу на ганебність історичної долі "возз'єднаних земель" упродовж наступних століть, він наводив слова серба Крижанича, що засвідчували наявність серед українців другої половини XVII ст. "політичної ересі": "Жити під православним царством московським гірше турецької муки та єгипетської роботи"⁹⁹.

Останні сторінки твору містили стисле узагальнення національної програми Драгоманова стосовно поневолених народів Російської імперії. На думку автора, фундаментом для забезпечення прав національностей та їх вільного розвитку має бути "широта особистих прав, свобода приватних асоціацій, а також широта прав громад і повітів улаштувати свої справи, у тому числі й справи народної освіти, в якій національність відіграє особливо важливу роль"¹⁰⁰. Сам автор уважав цю працю програмовою щодо історії виникнення й визначення шляхів розв'язання українського питання¹⁰¹. Найкращим і найважливішим твором у величезному драгоманівському доробку називали "Історичну Польщу і великоруську демократію" І.Франко та М.Грушевський¹⁰².

У галицькій пресі на балканські теми, окрім Драгоманова, публікувалося багато інших авторів. Значний інтерес української громадськості викликали статті про возз'єднання болгарських земель у 1885 р. Газета "Діло" зазначала: "Ми, русини, народ, що своєю історією дуже близький народу болгарському, тому щиро поділяємо їх радість"¹⁰³. Проте це возз'єднання було формальним порушенням Берлінського трактату. 2 листопада 1885 р. сербський король Мілан, який проводив проавстрійську політику, використовуючи факт возз'єднання як привід, напав на Болгарію. Перейшовши болгарський кордон, сербські війська рушили на Софію¹⁰⁴. Українська преса, переймаючись конфліктом між слов'янськими народами, в один голос засудила агресивні дії Сербії. Згодом болгарам вдалося вщент розгромити сербські війська біля Сливниці й перейти у контрнаступ. Бойові дії перенеслися на територію Сербії. Ця братовбивча війна ранила серце кожного слов'янина.

Багато матеріалів у галицьких газетах присвячувалося державному перевороту в Болгарії 1886 р. Це було пов'язано з тим, що у Львові в той час перебував князь Александр Баттенберг, який прямував після свого зречення до Відня. Зустріч князя на львівському залізничному вокзалі, його виступ перед галицькою громадою, прийом, улаштований місцевою владою, - усі ці події були детально висвітлені на сторінках газет.

В українській пресі значна увага приділялася внутрішньому та зовнішньому становищу Болгарії після проголошення болгарським князем Фердинанда Кобургського й установлення в країні стамболовського режиму. В цей час у Болгарії почалися гоніння на прибічників проросійської орієнтації. На сторінках львівського "Діла" в 1888 - 1892 рр. під рубрикою "Листи з Болгарії" висвітлював ці події галицький емігрант Я.Романчук (псевд. Драган)¹⁰⁵. Проросійськи налаштований, він звертав увагу читачів на те, що більшість болгарського населення не підтримало уряду С.Стамболова.

"Міжслов'янська" війна Сербії з Болгарією 1885 р. та болгаро-російські непорозуміння наприкінці 80-х відчутно вплинули на генезу слов'янської ідеї як у Галичині, так і в Наддніпрянщині. Ці дві події справили четвертий "балканський вплив" на суспільно-політичну думку в Україні, під час якого слов'янська ідея остаточно девальвується.

Суспільно-політичній думці початку 90-х рр. притаманні усвідомлення себе як окремої культурно-мовної спільноти, культивування національної окремішності, протиставлення та порівняння себе із сусідами з подальшою концептуалізацією такого стану. Наявність таких аспектів свідчить про закінчення процесу накопичення елементів нового світогляду в суспільній свідомості українського народу. На заміну ідеї всеслов'янства прийшла інша ідея - національної самостійності.

Слов'янська ідея в 90-х роках стала або об'єктом партійної критики, або ж розглядалася як факт минулого, що заслуговує на повагу та наукове вивчення. Вона відійшла в минуле, відкриваючи ідеологічний простір для змагань кожної слов'янської нації за власну свободу, за свою державність. Разом з розчаруванням у слов'янській ідеї приходять розуміння необхідності орієнтації на власні сили. У суспільній думці виникає ідея політичної суверенності українців та остаточно формується ідея "соборної України". Так, 1892 р. Борис Грінченко в "Листах з України Наддніпрянської" доходить висновку, що єднання лише "з одним братом - москалем - є вже не братанням, а неволею", тому українцям варто боротися за свою незалежну державу¹⁰⁶. Проте відвертих антиросійських ідей в українській суспільно-політичній думці не спостерігалось. У львівській газеті "Народ" І.Франко відзначав факт загальної прихильності до "передової російської літератури й думки, що існує більшою чи меншою мірою в усіх слов'янських народів". Полемізуючи в іншій своїй статті з політичними противниками, він зазначав, що ця прихильність до російського народу, як до народу слов'янського, до його боротьби за волю, притаманна всім передовим людям у Європі, а особливо в Слов'янщині¹⁰⁷.

Проте українські політичні діячі продовжували використовувати факт національного звільнення балканських слов'ян для пробудження національної свідомості власного народу ще протягом десятиліть. У доповідній записці до Головного управління в справах друку за 1906 рік зазначалося, що відповідним комітетом накладено арешт на № 224 газети "Рада" за статтю "Сполах", в якій "з приводу проголошення Болгарії королівством робиться заклик до українців, щоб ті, слідом за болгарами, звільнялися від "тітоньки Росії". У численних жандармських протоколах обшуків помешкань українських політичних діячів 1906 - 1907 рр. серед списків конфіскованої забороненої літератури значиться брошура О.Русова "Як болгары здобули собі свободу"¹⁰⁸.

Докладно проаналізувавши появу нових ідей у колективній свідомості українців на початку 90-х рр., а саме набуття нею нової якості - почуття етнічно-культурної окремішності, зважаючи на те, що одним із центральних елементів цього почуття стає ідея суверенності українського народу, історик Георгій Касьянов характеризує цей тип світогляду як націоналізм¹⁰⁹.

Після втрати інтересу до всеслов'янства контакти між українськими та балканськими громадськими й політичними діячами не поривалися. Українці намагалися знайти прихильників у визвольному русі поміж представників еліти сусідніх народів, які здобули власну державу. Зокрема, українська студентська молодь у Відні продовжує знайомити болгарських студентів з реаліями українського життя, з історією України. Інтенсивна взаємодія між українською та болгарською громадськістю на початку 90-х відбувається завдяки М. Драгоманову. Під час розбудови Болгарської держави, враховуючи загальноєвропейський науковий і політичний авторитет видатного українця, ряд болгарських громадських та політичних діячів нерідко звертаються до нього за порадами. Одному з них - визначному дипломатові, редакторові газети "Независимост" Димитру Ризову - український публіцист радив не покладатися на благодійництво російського царя, а розбудовувати в молодій країні автономізм і федералізм, який служив би інтересам усіх слов'ян, турбуючись при цьому про задоволення насамперед економічних потреб народних мас¹¹⁰.

У 1889 р. з дозволу голови болгарського уряду Стамболова керівництво Вищого училища (майбутнього Софійського університету) запропонувало Михайлові Петровичу працювати на кафедрі загальної історії. Вчений з радістю прийняв це запрошення "тому, що, слугуючи справі науки та просвіти незалежної Болгарії, сподівався прислужитися справі свободи всіх слов'ян, у тому числі й моїх співвітчизників"¹¹¹. Запрошення всесвітньовідомого громадсько-політичного діяча-слов'янина, який гостро виступав проти ідей панславізму та політики Росії на Балканах, для праці на ниві освіти молоді Болгарської держави було не випадковим. Очевидно, таким кроком уряд Стамболова хотів послабити ідеологічні впливи на болгарське населення з боку "російського царя-освободителя" і у такий спосіб звести до мінімуму втручання Росії у внутрішні справи країни.

З великим захопленням сприйняла цю звістку українська громадськість, висловлюючи при цьому жаль з приводу того, що за несприятливих історичних обставин така високоерудована й енергійна людина, як Драгоманов, не знайшла місця на рідній землі для своєї праці. "Щасливі болгарі! Ми русини-українці, як та євангельська вдова, даємо їм "от убожества нашего", даємо їм більше, ніж маємо, а властиво, даємо те, чого самі не маємо"¹¹², - писав часопис "Народ". Діяльність на ниві болгаристики дала можливість провідному вченому по-іншому подивитися на майбутнє українського народу, скористатися неоціненним досвідом болгар у розбудові власної національної держави. У цей період Драгоманов не відходить від громадської роботи на благо свого народу й активно підтримує видавничу діяльність М. Павлика та І. Франка в Галичині. У своїх статтях до новозаснованого журналу "Народ" він критикував тих українців, які закликали до "згоди усіх русинів", тобто до класового примирення в українському суспільстві, зазначаючи, що українським радикалам слід рішуче відмежовуватися від різного роду консерваторів та реакціонерів. Навколо журналу, що поступово ставав найпопулярнішим як на Західній, так і на Східній Україні, об'єднувалися найкращі українські сили. На його сторінках друкувалися В. Стефанік і П. Куліш, Л. Українка та О. Кобилянська, А. Кримський і П. Грабовський, М. Павлик та І. Франко. Проте найбільше матеріалів подавав М. Драгоманов. Вони друкувалися як програмні, вказували ідейно-політичні орієнтири для молодих публіцистів. До думок, викладених українським авторитетним ученим із світовим ім'ям, ставилися з великою повагою. За словами І. Франка, Драгоманов "систематично, з широким мотивуванням, викладав свої думки про національність і про способи праці над її подвигненням"¹¹³.

Будучи свідком і безпосереднім учасником болгарського державотворення, перебираючи неоціненний досвід слов'ян-побратимів, Драгоманов остаточно пере-

конався в непридатності традиційних ідейних орієнтирів. У матеріалах, які він вислав із Софії І.Франкові та М.Павлику для друку в "Народі", піддавалися критиці всі застарілі форми й напрями роботи в українському русі. Діставалося однаково тим, хто разом з П.Житецьким дотримувався тактики "переспати страшне лихо" самодержавних гонінь, і тим старогромадівцям, що прагнули займатися культурною роботою, яка б не торкалася сфер політики, і тим, хто наївно намагався організованою громадсько-культурною роботою змусити "дмухати в українські вітрила австрійських цісаристів". Проте найбільше уваги Драгоманов приділяв "новоєрівцям" разом з їхнім лідером Ю.Романчуком, які виступали за спільне україно-польське служіння церкви і престолу. В статтях "Перли рутенства", "Неполітична політика", "Інтереси польського панства і правдяньська наївність", "Новоєрівські овочі з всеукраїнського погляду" та ін. він звинувачував їх у ренегатстві та конформізмі, спекуляції на вузьконаціональних святощах. Будучи впевненим у тому, що головна складова будь-якого суспільного поступу - це еволюція ідей, бо "на світі немає нічого постійного, статичного", він висловив думку, що суспільно-політичний рух у Галичині має покінчити й з такими архаїчними явищами, як москвофільство та народовство.

Характеризуючи погляди Драгоманова на український національний рух, слід зауважити, що сам він ніколи не приставав на "національні позиції". Проаналізувавши національно-визвольні рухи балканських слов'янських народів та інших народів Європи, Михайло Петрович дійшов висновку, що боротьба за вузьконаціональні інтереси "може бути причиною і насилування людей і великої неправди", що "людоненавистне національство" може розбудити в людській душі ненависть до представників інших національностей.

Вплив драгоманівських публікацій 70-90-х рр. на трансформацію (в цьому разі краще сказати девальвацію) слов'янської ідеї в українській суспільно-політичній думці важко переоцінити. "Могучий голос Драгоманова потряс до основ нашу суспільність. З ним прокинулись у нас нові думки, нові бажання..."¹¹⁴, - так охарактеризувала цей вплив Н.Кобринська в грудні 1894 р.

Таким чином, на становленні та подальшому розвитку слов'янської ідеї в українській суспільно-політичній думці відбилося чотири "балканських впливи":

1) 30-ті - кінець 40-х рр. Посилюється національно-визвольний рух на Балканах після російсько-турецької війни 1828-1829 рр., в якій узяли участь багато українців, налагоджується співпраця українських громадських діячів з учасниками національно-визвольного руху балканських народів, утворюються слов'янські літературні гуртки, в яких формувалася загальна концепція майбутньої слов'янської спілки й, нарешті, зароджується серед кирило-мефодіївців ідея "федерації рівних і братерських слов'янських народів" із центром у Києві.

2) 50-ті - початок 70-х рр. Характеризується модифікацією "політичного панславізму" в керівних колах Росії після Кримської війни, подальшим намаганням царизму інкорпорувати південних слов'ян до Російської імперії, спробою поставити слов'янофільську ідеологію на службу загарбницьким планам імперії. Відбувається наступ на український рух, як ворожий ідеям панславізму, що зумовлює тимчасову втрату інтересу українців до слов'янської ідеї. На противагу ідеї об'єднання слов'янських народів під скіпетром Романових, українські мислителі висувають ідею докорінної зміни політичної карти Центральної та Східної Європи й заснування на уламках імперій вільного союзу народів.

3) Середина 70-х - середина 80-х рр. Спостерігається черговий спалах політичної активності, особливо серед української інтелігенції Наддніпрянщини, причиною якого стало Квітневе повстання в Болгарії 1876 р. та подальша боротьба болгар за незалежність під час російсько-турецької війни. Сприймавши цю бо-

ротьбу як продовження власної багатовікової боротьби проти Порти, українці вбачали в ній практичне втілення власних національних прагнень. Найрадикальніші кола плекали надію на те, що звільнення частини слов'ян прискорить час звільнення всіх слов'янських народів. Поміркувані кола сподівалися, що вступ Росії у війну в ролі визволительки слов'ян призведе до демократичних перетворень у самій Росії. Під час третього "балканського впливу" надзвичайно зріс інтерес до слов'янської ідеї серед українства. Причому її подальший розвиток на Наддніпрянщині та в австро-угорській Україні певною мірою різнилися між собою.

4) Середина 80-х - початок 90-х рр. Війна Сербії з Болгарією 1885 р. і розрив болгаро-російських відносин призвели до остаточної девальвації слов'янської ідеї в українській суспільно-політичній думці. Громадськість намагається віднайти альтернативу вузькослов'янському єднанню. Виникають проекти майбутнього устрою Російської та Австро-Угорської імперій на регіональній, а не на етнічній основі. Слов'янська ідея стала об'єктом критики і відійшла в минуле, відкривши ідеологічний простір для змагань кожної слов'янської нації за власну державність.

Дослідивши трансформацію слов'янської ідеї в українській суспільно-політичній думці в результаті впливу визвольного руху слов'ян Балканського півострова другої половини XIX ст., варто зробити такі висновки:

- боротьба балканських слов'янських народів проти турецького ярма несла в собі могутній культурний і духовний потенціал. Вона спонукала інші слов'янські народи до активної громадсько-політичної діяльності, трансформувала їх суспільну свідомість, вказувала шлях до незалежності;

- досліджені в цій розвідці "балканські впливи" на суспільну свідомість українців стали одним з вирішальних зовнішніх чинників трансформації суспільно-політичної думки й призвели до переходу від першої (період наукового інтересу) до другої (період патріотичної агітації) фази модерної національної ідентичності українців (за М.Грохом). Відповідно до періодизації національного руху українського історика В.Сарбея ці впливи були одним із зовнішніх чинників переходу від другого - різночинсько-народницького (політизація національної свідомості) до третього - загальнонародного (поєднання культурно-освітнього напрямку з радикально-політичним) періоду;

- матеріальну та моральну допомогу українського народу балканським слов'янам на завершальному етапі їх боротьби за національну незалежність варто розглядати як наслідок зворотного потужного духовного та ідеологічного впливу;

- девальвація слов'янської ідеї як домінанти національної ідеології XIX ст. призвела до вагомих змін в українській суспільній свідомості кінця століття. В програмах перших українських політичних партій як Західної, так і Східної України вже не зустрічається посилення на особливу всеслов'янську роль України. Тепер наперед вийшли завдання боротьби за Україну незалежну, насамперед, від двох слов'янських націй - російської й польської;

- девальвація слов'янської ідеї зовсім не означала краху всього комплексу ідей, що розумілися в її контексті. Деякі її аспекти проявлялись у подальших десятиліттях та проявлятимуться, на нашу думку, у майбутньому.

⁴³ Восточный вопрос // Правда. - 1877. - № 2. - 2 октября.

⁴⁴ Афанасьев Г. Политическое обозрение

⁴⁵ Роб. Орбинский. О влиянии войны на будущее экономическое положение Одессы и её района // Правда. - 1877. - № 2. - 2 октября.

⁴⁶ Гр. Е...в. Восточный вопрос. II // Правда. - 1877. - № 5. - 6 октября.

- ⁴⁷ Еврсинова А. Право России вмешаться в дела Турции // Правда. - 1877. - № 3. - 4 октября.
- ⁴⁸ Г.Е. Восточный вопрос. IV // Правда. - 1877. - № 18. - 21 октября.
- ⁴⁹ Письма о войне // Правда. - 1877. - № 15. - 18 октября.
- ⁵⁰ Политическое обозрение // Правда. - 1877. - № 12. - 14 октября.
- ⁵¹ Газетное обозрение // Правда. - 1877. - № 10. - 11 октября.
- ⁵² Военные известия // Черниговская газета. - 1877. - № 2. - 11 июля.
- ⁵³ Черниговская газета. - 1877. - № 5. - 4 августа.
- ⁵⁴ Дело о ефрейторе 6-го саперного батальона Иосифе Григорьеве Лознюке // Правда. - 1877. - № 11; № 12.
- ⁵⁵ Черниговские известия. - 1877. - № 4. - 28 июля.
- ⁵⁶ Тютчев Ф. Соч. в 2-х тт. - М., 1984. - Т. 1. - С. 310.
- ⁵⁷ Джонс Хи-Сок. Идея славянского единства в мировоззрении Ф.И.Тютчева // Славянский вопрос: вехи истории / Сб. ст. под ред. М.Достала. - М., 1997. - С. 57 - 59.
- ⁵⁸ Цит. за: Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації. - К., 2001. - С.194.
- ⁵⁹ Преступления в среде действующей армии // Правда. - 1877. - № 13. - 16 октября.
- ⁶⁰ Український громадський рух у ХХ ст. - Подєбради, 1934. - С. 9.
- ⁶¹ ЦДІА України в м.Києві. - Ф. 442. - Оп. 533. - Спр. 47. - Арк. 1 - 10.
- ⁶² Вести из уездов // Черниговская газета. - 1877. - № 8. - 18 августа.
- ⁶³ Еврсинова А. Указ. соч.
- ⁶⁴ Гр. Е...в. Восточный вопрос. III. // Правда. - 1877. - № 7. - 8 октября.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ Военный отдел // Правда. - 1877. - № 7. - 8 октября.
- ⁶⁷ Новые подвиги черногорцев. Турецкая молитва о победе // Правда. - 1877. - № 12. - 14 октября.
- ⁶⁸ Гичов Т. Капитан Райчо Николов. - Кишинёв, 1979. - С. 78.
- ⁶⁹ Дорогами дружби: Дослідження і спогади. - К.; Софія, 1989. - С. 18; Сохань П., Жук В. Участь народних мас України у визволенні Болгарії // Укр. іст. журн. - 1978. - № 2. - С. 70 - 81; Копилов А.О., Заводовський А.А. Визволення Болгарії від османського гніту та Україна // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. - Кам'янець-Подільський, 1997. - Т. 1 (3). - С. 97 - 109 та ін.
- ⁷⁰ Генов Ц. Российско-турецкая война 1877 - 1878 гг. и подвиг освободителей. - София, 1979. - С. 85-99.
- ⁷¹ Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі К-ПМДА).- Ф. 315.- Оп. 1.- Спр. 8839.- Арк.2.
- ⁷² ЦДІА України в м. Києві.-Ф. 128.- Оп. 2.- Спр. 808.- Арк. 9, 24; Ф.192.- Оп. 1.- Спр. 100.- Арк. 45.
- ⁷³ Там само. - Ф.128. - Оп. 2. - Спр. 808. - Арк. 9.
- ⁷⁴ Димитров С., Манчев К. История на балканските народи. XV-XIX век. - София, 1971. - С.404.
- ⁷⁵ Стасюлевич М.М. и его современники в переписке. - СПб., 1911. - Т.1. - С.410.
- ⁷⁶ Резниченко В. М. И. Драгомиров. - Чернигов, 1916. - С. 7.
- ⁷⁷ Кривенко В.С. Памяти М.И. Драгомирова // Русский инвалид. - 1905. - № 236; Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Харків, 1993. - С. 230.; Садовський М.К. Мої театральні згадки. - К., 1956. - С. 131.
- ⁷⁸ Репин И.Е. Художественное наследство. - М.; Л., 1948. - Т. 1. - С. 191.
- ⁷⁹ Багалій Д. Історія Слобідської України. - Харків, 1993. - С. 230.
- ⁸⁰ Садовський М. Назв. праця. - С. 131.
- ⁸¹ Русская старина. - 1910. - № 144. - С. 820 - 821; Голос Минувшего. - 1916. - Кн. V - VI. - С. 383.
- ⁸² Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870-1895) // Архів Михайла Драгоманова. - Варшава, 1937. - Т.1. - С. 80, 252.
- ⁸³ Там само. - С. 348 - 350.
- ⁸⁴ Там само. - С. 385, 530.
- ⁸⁵ Драгоманов М. Внутреннее рабство и война за освобождение // Собрание политических сочинений. - Париж, б. р. в. - Т. 2. - С. 94.
- ⁸⁶ Там само. - С. 102-103, 106-107.
- ⁸⁷ Драгоманов М. До чего довоевались? // Собрание политических сочинений: В 2-х т. - Париж, б. р. в. - Т. 2. - С. 112.
- ⁸⁸ Там само. - С. 121.
- ⁸⁹ Там само. - С. 118.
- ⁹⁰ Громада: Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. - Женева, 1878. - С. 1.
- ⁹¹ Громада. - 1978. - Т.2. - С.220 -221; - Т. 1. - С. 92.
- ⁹² Там само. - С.37 - 39.
- ⁹³ Федченко П. Назв. праця. - С. 190-191.
- ⁹⁴ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х тт. - К., 1970. - Т.1. - С.49, 561.
- ⁹⁵ Там само. - С. 50.
- ⁹⁶ Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. - К., 1970. - Т.2. - С. 348, 351.
- ⁹⁷ Цит. за: Федченко П. Назв.праця. - С. 256.
- ⁹⁸ Уперше була надрукована в редакційній Драгомановим женецькій газеті "Вольное слово": Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия // Вольное слово. - 1881. - №№ 3 - 20.

- ⁹⁹ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. - Львов, б.гизд. - С. 11.
- ¹⁰⁰ Там само. - С. 12.
- ¹⁰¹ Драгоманов М. Добавление к автобиографической заметке, писанное для господина Leon Sicher в начале 1889 г. // Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. - К., 1970. - Т.1. - С.69.
- ¹⁰² Франко І. Промова на ювілеї М.П.Драгоманова // Збір. творів у 50-ти т. - К., 1986. - Т.46. - Кн.2. - С.226; Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху // Михайло Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. - Відень, 1922. - С. 94 - 96.
- ¹⁰³ Возз'єднання Болгарії // Діло. - 1885. - № 36.
- ¹⁰⁴ Краткая история Болгарии с древнейших времен до наших дней. - М., 1987. - С. 256.
- ¹⁰⁵ Полещук Т. Политические события в Болгарии последних десятилетий XIX - нач. XX века и восточно-галицийская общественность // Роль общественности в развитии советско-болгарского сотрудничества / Материалы республиканской научно-практической конференции 13 - 15 января 1988.- Харьков, 1987 - С.22- 23.
- ¹⁰⁶ Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. - Буковина, 1892 -1893. - С. 50.
- ¹⁰⁷ Народ. - 1983. - № 3. - С.188; Життє і слово. - 1896. - Кн. 3. - С.164.
- ¹⁰⁸ ЦДІА України в м.Києві. - Ф.295. - Оп.1. - Спр. 78. - Арк.39-40; Ф. 317. - Оп. 1. - Спр. 4828. - Арк. 3; Ф. 705. - Оп. 1. - Спр. 56. - Арк. 420.
- ¹⁰⁹ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст.:соц.-політичний портрет.- К.,1993.- С. 310.
- ¹¹⁰ Федченко П. Назв. праця. - С. 281.
- ¹¹¹ Павлик М. Михайло Драгоманов і його роля в розвою України. - Львів, 1907. - С. 16.
- ¹¹² Народ. - 1881. - № 15 - 16. - С. 226.
- ¹¹³ Цит. за: Федченко П. Назв. праця. - С. 291.
- ¹¹⁴ Там само. - С. 325.

The influence of the Balkan Slavs struggle for the national independence on the establishment of the Ukrainian national movement ideology, especially on the devaluation of the Slavic in the second half of the 19th century is being researched in the article. The reasons why the Ukrainian political and public figures lost any interest for the Slavdom ideas are being revealed.

Т.М.Шевченко*

ОГЛЯД ЗАХІДНОЇ НАУКОВОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ ІСТОРІЇ
ТОВАРИСТВА ІСУСА

У статті розглядаються етапи розвитку єзуїтської історіографії, аналізуються її проблематика та методологія. Особливо приділено увагу розвитку історіографії єзуїтського шкільництва XVI - XVII ст., зокрема у Речі Посполитій.

Написання історії Товариства Ісуса розпочали самі єзуїти. У 1572 р. Педро де Рібаденейра за дорученням генерала Франсіско Борджіа видав біографію Ігнатія Лойоли. Книга була написана згідно із канонами класичної риторики, за своєю авторами історичних творів та біографій (агіографій), але на основі критичного підходу до джерел і мала значний вплив на подальший спосіб писання єзуїтами біографій та історичних творів¹.

З 1581 р. видавалися друком щорічні нотатки - litterae annuae. Надіслані до Риму звіти різних домів редагував призначений для цього історик, після чого їх публікували й надсилали до всіх орденських провінцій. Призначалися щорічні нотатки не лише для єзуїтів, але й для світських читачів. Ці історії, створені за часів боротьби з Реформацією, мали апологетичний характер і містили лише позитивні й повчальні відомості без жодного негативу. Світ побачило щорічні нотатки за 1581-1614 рр. (складені за окремими домами та провінціями), а також за 1650-1654 рр. (складені за тематичним принципом).

До написання "офіційної історії" Товариства Ісуса єзуїти приступили на початку XVII ст. за дорученням генерала Клаудіо Аквавіві. На основі матеріалів центрального орденського архіву в Римі від 1614 р. до середини XIX ст. було видано вісім томів загальної історії Товариства, доведеної до 1645 р. Томи були укладені за хронологічним принципом, відповідно до термінів повноважень чергових генералів². Уже перші історії Нікколо Орландіні і Франческо Саккіні показали, що єзуїтська історіографія від самого зародження оперувала лише документально підтвердженими фактами - nihil nisi testatissimum [нічого, окрім найпідтвердженішого]. (Критичний підхід до джерел найяскравіше виявився в роботі болландистів, розпочатій кількома десятиліттями пізніше в Антверпені.) Автором майже половини томів "офіційної історії" був Франческо Саккіні. Він задекларував своє бачення історії Ордену як повчального звіту про значні внутрішні й зовнішні події - як про добрі й сприятливі для Товариства, так і про невдачі. Опис останніх, по-перше, мав навчити майбутнє покоління єзуїтів на помилках попередників, а по-друге, убезпечити їх від пихи, яка вбачалась у спробах переконати світ у тому, що на єзуїтів ніколи не впала тінь гріха³. Попри те, що цей підхід втілювався в межах орденської цензури, результати досліджень Саккіні викликали в Товаристві скандал. Іспанські єзуїти були обурені згадкою походження з "нових християн" (хрещених іудеїв) батька генерала Лайнеза. Вони вимагали заміни цього твердження іншим - про "чистоту і шляхетність походжен-

* Шевченко Тетяна Миколаївна - канд. іст. наук.

ня". Вимоги Іспанської провінції були задоволені. Автор же ще довго виправдовувався, що історія є ствердженням фактів і не може догоджати різним смакам, руйнуючи довіру до твору, а чесноти генерала не стають меншими через його походження⁴.

Для Саккіні та інших авторів римських "офіційних історій", як і для їх колег у провінціях, історія була вчителькою життя, що мусила подавати як зразки для наслідування життя єзуїтів-місіонерів, мучеників і т. п. Історичні твори містили набір фактів, дібраний під певним кутом зору і солідно підтверджений документами. Ґрунтовне опертя на джерела та часте цитування їх було характерною рисою історичних досліджень єзуїтів. З огляду на те, що частина джерел не збереглася до наших днів, ці праці самі використовуються як джерела. До ХІХ ст. у Товаристві Ісуса не спостерігалось тенденції до активного дослідження власної історії, і її написання (за винятком "офіційної версії") було виключно приватною ініціативою окремих єзуїтів. Водночас не можна твердити про існування якоїсь певної "позитивної моделі" писання єзуїтських історій. Натомість орденська цензура виробила досить витончену "негативну модель": про що писати не можна. Не можна ж було писати про те, що могло явно зашкодити інтересам церкви і Товариства.

Першими спробами висвітлити історію діяльності Ордену в окремих землях можна вважати ХVІІ-сторічні друковані історії єзуїтів у Короні Польській (1620)⁵, історію англійської віце-провінції з 1580 до 1635 р., написану одним із учасників єзуїтської місії на основі джерел і власних свідчень⁶. На початку ХVІІІ ст. побачила світ історія єзуїтів у Неаполітанському королівстві (1706)⁷.

Трохи пізніше з'явилися історії окремих адміністративно-територіальних одиниць - провінцій Товариства Ісуса. Науковці-єзуїти з Італії, Іспанії, Франції, Португалії і т. д. на основі друкованих і рукописних джерел вивчали передусім матеріали "своїх" провінцій Ордену. Першим результатом такого вивчення була двотомна історія Сицилійської провінції, видана в 1737-1740 рр. у Палермо⁸. Згодом побачили світ також двотомна історія Австрійської провінції (видана у Відні в 1740-1741 рр.), п'ятитомна - Богемської (видана в 1747-1748 рр. у Празі), Нижньорейнської (видана 1764 р. у Кельні) і Литовської провінцій (видана у 1768 р. у Вільні)⁹. Фактологічний матеріал у цих працях добирався з позицій оборони Ордену і майже не коментувався.

Від часу скасування Товариства Ісуса до другої половини ХІХ ст. єзуїти майже не займалися власною історією. Наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. окремі орденські провінції та асистенції розпочали дослідження й видання своїх історій. До 1888 р. побачили світ історії єзуїтів в Італії, Франції і Бельгії¹⁰. У 1892 р., згідно з рішенням ХХІV Генеральної Конгрегації, новообраний генерал Людовік Мартін офіційно наказав продовжувати писання історій. За два роки після цього рішення з'явилась історія єзуїтів у Німеччині¹¹. У 1900-1906 рр. була видана історія Польської асистенції ("Jezuici w Polsce") Станіслава Заленського¹². До кінця 20-х рр. ХХ ст. вийшли друком історія Іспанської асистенції та історії єзуїтів у Північній Америці, в Німеччині, Італії, Франції, Угорщині, Іспанії і Бельгії¹³. До кінця 50-х рр. побачили світ історії Ордену в Чехії, Португалії, США, Венесуелі, Бразилії, Франції, Італії, Мексиці¹⁴. У 1960-х рр. були видані історії єзуїтів у Перу та Японії¹⁵. Останніми в цьому ряді є історія єзуїтів у Колумбії (видавалась у Боготі з 1959 р. по 1989 р.) і сучасна історія Товариства Ісуса в Іспанії (вийшла в Мадриді у 1984-1991 рр.)¹⁶. Найвідомішими серед цих історій є німецька Бернгарда Дура (видана в 1907-1928 рр.), іспанська Антоніо Астрайна (видана в 1902-1925 рр.) та італійська П'єтро Таккі Вентурі (видана в 1910 - 1951 рр.). Історії провінцій і асистенцій написані на основі багатоджерельної

бази із залученням документації з орденських і місцевих архівів. Ці праці поклали край риторичним традиціям Ренесансу, які до того часу жили написані єзуїтами історії та біографії. За винятком найсучасніших, ці історії мають апологетичний характер і майже не торкаються історичного контексту.

До ХХ ст. праці єзуїтських істориків мали апологетичний характер, оскільки відповідали на численні закиди, боронячи Католицьку Церкву й Орден. Практикувався утилітарний підхід до історії, що використовувалася для доведення правоти власної позиції. У ХХ ст. із припиненням шквалу атак на Товариство історики-єзуїти відійшли від позицій оборони (апологетики) і писали власну історію, вже не полемізуючи з численними противниками Ордену. Питання про об'єктивність єзуїтів щодо власної історії залишається відкритим.

Зразком підходу до загальної історії Товариства єзуїтів ХХ ст. є наукове дослідження англійського єзуїта Джеймса Бродріка "The Origin of the Jesuits" (перше видання - Лондон, 1941). Перший том книги охоплює період від навернення Ігнатія Лойоли в 1521 р. до вибору його четвертого наступника в 1581 р. Другий том (вийшов у Лондоні в 1952 р.) є біографією св. Франциска Ксаверія. Дослідження характеризують ґрунтовне знання автором джерел і тематичний виклад матеріалу. Бродрік всебічно висвітлює провідні постаті Товариства, секуляризуючи їх життєві образи.

Паралельно з виданням історій окремих провінцій і асистенцій Товариство започаткувало видання джерел. У 1894 р. в Мадриді побачив світ перший том збірки "Monumenta Historica Societatis Iesu", яка зараз налічує понад сто тридцять томів документів. У серії "Monumenta Historica Societatis Iesu" окремим корпусом "Monumenta Paedagogica" були видані джерела, які безпосередньо стосувалися організації й функціонування шкіл, шкільного персоналу. 1929 року редакція "Monumenta Historica" була перенесена разом із бібліотекою до Риму. За рік для подальшої праці над виданням джерел, за наказом генерала Влодзімежа Ледуховського, було створено в Римі Інститут історії Товариства Ісуса (Institutum Historicum Societatis Iesu).

Саме цей Інститут спільно з Папським Комісійським інститутом у Мадриді наприкінці ХХ ст. очолив роботу над виданням першого єзуїтського історичного словника (енциклопедії), який охопив усю історію Товариства. П'ятитомний "Diccionario histórico de la Compañía de Jesús" був складений за тематично-біографічним принципом і виданий 2001р.¹⁷ Словник охоплює найважливіші поняття, пов'язані з діяльністю Ордену, і містить біографічні статті про провідних єзуїтів (виключно померлих). Авторами словникових статей є сучасні провідні науковці-єзуїти.

Праці з історії Товариства Ісуса, написані не єзуїтами, як правило, займали критичну позицію щодо Ордену і його ролі в історії. Найгостріших атак зазнала єзуїтська казуїстика і місіонерська діяльність. Час зародження наукової історіографії був "золотим віком єзуїтофобської літератури", хоча антиєзуїтська література зародилася майже одночасно з єзуїтською історіографією. Першими такими працями були "Le catéchisme des jésuites" (1592) французького правника Етьєна Паск'є, "Historia jesuitici ordinis" (1593) німецького екс-новіція Еліяса Газенмюллера і "Monita secreta" (1614) волинського шляхтича і польського екс-єзуїта Єроніма Загоровського.

Неприятелі єзуїтів з католицького боку і протестантські історики нерідко послуговувались однаковими аргументами. Серед науково-популярних розвідок з історії єзуїтів варто згадати критичний нарис початку ХХ ст. відомого німецького історика-лютеранина Гайнріха Бегмера¹⁸, який кілька разів перевидавався у Німеччині та інших країнах до 1957 р. Товариство Ісуса тут подане як опозицій-

не сучасному світові, репрезентованому протестантизмом. Але за популярністю книгу Бегмера перевершила "Macht und Geheimnis der Jesuiten" німецького історика і журналіста Рене Фюльопа-Міллера. Від першого видання у 1929 р. до 1963 р. цей бестселер перевидавався різними мовами п'ятнадцять разів¹⁹. Автор писав про історію Ордену як про чотиристорічне культурне явище, приділяючи основну увагу мистецькій, літературній та іншим видам культурної діяльності єзуїтів і не звертаючись до всеохоплюючих категорій на кшталт "Контрреформації". Успіхи Товариства тут подані як результат поєднання сліпої підкори завданям із приватною ініціативою.

Світські автори наукових, а не популярних чи науково-популярних праць, отримавши в другій половині ХХ ст. доступ до архівів Товариства Ісуса, вже могли не обмежуватися наданням власної інтерпретації запозичених із праць єзуїтів фактів, а проводити свої дослідження. Останні, як правило, стосувалися культурної діяльності Ордену - освіти, мистецтва, літератури, театру, архітектури тощо.

Спеціальні дослідження з історії єзуїтського шкільництва на основі орденських і місцевих архівів почали з'являтися у другій половині ХІХ ст. у Франції²⁰. Відтоді й надалі авторами найважливіших праць із даної проблематики були єзуїти. Це французький єзуїт Франсуа де Денвілль - дослідник французького гуманізму, картограф і історик географії²¹; болівійський єзуїт Габріель Кодіна Мір - автор відомої монографії про "Modus Parisiensis" і його вплив на розвиток орденської педагогіки²²; угорський єзуїт Ладіслаус Лукач - співробітник Інституту історії Товариства Ісуса, історик педагогіки ХVІ ст., дослідник шкіл для світських учнів і "Ratio studiorum"²³; а також італійські єзуїти Маріо Скадудо - співробітник Інституту історії Товариства Ісуса, автор праць про початки єзуїтського шкільництва, гуманізм і Відродження в Італії ХVІ ст.²⁴, і Маріо Барбера, який вивчає теоретичні основи єзуїтської педагогіки - четвертий розділ Конституції Ордену і "Ratio studiorum"²⁵. Серед американських єзуїтів - відомі Аллан Феррелл - дослідник "Ratio studiorum" і перших єзуїтських шкіл для світських²⁶, Джон Донех'ю і Джордж Гансс - історики освіти і виховання²⁷; Джон О'Меллей - автор монографії про перше покоління єзуїтів і численних розвідок з історії гуманізму та його впливу на Товариство Ісуса²⁸, інші²⁹.

Світські історики писали на основі джерел як синтетичні праці про початки єзуїтського шкільництва та творення власних університетів (як-от шведський історик Мабель Люндберг³⁰, німецький Карл Генгст³¹ та італійський Альдо Скальйоне³²), так і окремі статті, присвячені різним аспектам освітньої проблематики (як-от італійська дослідниця Аніта Манчіа)³³.

Першу спробу скласти бібліографію Товариства Ісуса було зроблено ще в 1606 р. єзуїтом Педро де Рібаденейро³⁴. Відтоді до сьогодні найціннішими бібліографічними опрацюваннями Товариства Ісуса є десяти томне опрацювання за абеткою авторів Кароля Зоммерфогеля (видане протягом 1890-х рр. у Брюсселі)³⁵, доповнене предметною бібліографією П'єра Бліара³⁶ і Ернеста Рів'єра³⁷, двадцяти томний бібліографічний покажчик за абеткою авторів "Index bibliographicus"³⁸, а також предметне опрацювання Ласло Полгара ХХ ст.³⁹ Від 1933 р. часопис "Archivum Historicum Societatis Iesu" публікує поточну предметну бібліографію Ордену.

У Речі Посполитій історія Товариства Ісуса почала викликати зацікавлення єзуїтів у першій чверті ХVІІ ст. Першою спробою її написання можна вважати вже згадувану книгу "De rebus Societatis Iesu in Regno Poloniae" (Краків, 1620). Її автором був італієць Джованні Ардженті, візитатор, а згодом і провінціал Польської провінції. Книга була видана за часів переслідування єзуїтів у Че-

хії і Австрії і мала яскраво виражений "оборонний" характер Ордену. У рукописі залишилась історія Польської провінції "Ortus et progressus Provinciae Poloniae SI" Рафала Скжинецького, написана напередодні скасування Ордену й доведена до 1607 р.⁴⁰ Водночас історію Литовської провінції до 1654 р. опрацював і видав друком її перший том Станіслав Ростовський ("Lithuanicarum Societatis Iesu historiarum libri decem", Вільно, 1768). Підготовлений до друку рукопис другого тому не зберігся.

Освітня діяльність єзуїтів у Речі Посполитій почала викликати зацікавлення світських польських вчених ще за часів поділів держави, коли головним завданням досліджень був пошук причин її занепаду. Скасування Ордену збіглося з початком поділів, і Товариство Ісуса стало об'єктом аналізу й критики істориків. Майже кожний, хто писав про польську історію, займався з'ясуванням ролі в ній єзуїтів. Історики часів Просвітництва ввели в науковий обіг польської історіографії негативне судження про Товариство, зробивши його відповідальним за всі національні поразки. Ці історики вірили в силу освіти й цінували прогрес, звідси - їх атаки на непрактичність та заскніння єзуїтських шкіл.

Першою такою атакою в науковій площині була праця Гуго Коллонтая "Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III", написана в 1801-1811 рр.⁴¹ Повторюючи закиди популярного памфлету Яна Брожка, Коллонтай доповнив їх звинуваченнями Ордену в інтелектуальному застої, відсутності наукових досягнень, неприйнятті педагогічних новацій. Діяльності єзуїтів приписувалися злі наміри тримання народу в темряві й фанатизмі, оскільки керувати освіченим народом було б важко.

Подальшому поширенню негативного образу Товариства Ісуса сприяли дві синтетичні праці - з історії і культури Єжи Самуеля Бандтке ("Krótkie wyobrażenie dziejów Królestwa Polskiego") та з літератури й освіти Фелікса Бентковського ("Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych"), видані в 1810-х рр.⁴² З огляду на свій новаторський характер історичних компендіумів обидві праці широко використовувались як підручники, відігравши принципову роль в укоріненні в науці стереотипу зловорожого і підступного єзуїта. За Бандтке і Бентковським численні автори популяризаторських творів і навіть монографій повторювали їх оцінки й твердження як доведені і безсумнівні.

Другим після Коллонтая автором наукового дослідження, присвяченого виключно історії шкільництва в Речі Посполитій, був Броніслав Трентовський. У двотомній "Chowanna, czyli system pedagogiki narodowej" (Познань, 1842) він приділив значне місце єзуїтській проблемі, цитуючи працю Коллонтая як джерело⁴³. Не заперечуючи, що Орден впровадив до шкільництва здобутки гуманізму, Трентовський звинувачує його в незацікавленості наукою, плеканні вад шляхти й поширенні ненависті до іновірців. Тут же вперше з'являється характеристика єзуїтів як "найстрашніших ворогів людства, світла і прогресу, які замордували не один народ".

Якщо історики-просвітники лише впровадили до наукового обігу образ єзуїта, почерпнутий з антиєзуїтської полеміки, то вчені доби романтизму завершили його висновком "Єзуїти занапали Польщу!". Історики з кола Лелевеля, перейняті ідеєю народовладдя, критикували абсолютистські заміри єзуїтів, а їх школи - за відволікання від справ краю молоді, яка, будучи схильною підпорядковуватись авторитетові, не могла брати участь у створенні демократії⁴⁴.

На сорокові роки XIX ст. припав апогей критики ролі єзуїтів у польській історії. Величезне значення у формуванні судження про Товариство Ісуса і, зокрема, про його освітню систему відіграла чотири томна "Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794" (Познань,

1849-1851) Юзефа Лукашевича. Характеристика шкільної системи Ордену тут подана переважно на основі "Ratio studiorum". Історію єзуїтських домів і шкіл при них висвітлено на підставі фактографічних даних зі згаданого вже дослідження Коллонтая, а також праць єзуїтів Джованні Ардженті "De rebus Societatis Iesu in Polonia" (Краків, 1620), Станіслава Ростовського "Lithuanicarum Societatis Iesu historiarum pars prima" (Вільно, 1768), Каспара Несецького "Herbarz" (цей десятитомник був перевиданий у Лейпцигу протягом 1839-1845 рр.) і Францішка Жепніцького "Vitae praesulum Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae res praecipuae" (третомник, виданий у 1761-1763 рр. у Познані).

У першому, другому і четвертому томах Лукашевич розглядає й освітню систему Товариства Ісуса. Він викладає історію фундацій і становлення єзуїтських шкіл, їх діяльність у Речі Посполитій. Окремий великий розділ присвячено організаційній структурі шкіл Ордену, планові й розкладу занять у кожному класі, заняттям єзуїтських учнів у позанавчальний час, їх бешкетам і сваволі.

"Historya" Лукашевича вперше спробувала змінити уявлення про виключно вороже ставлення єзуїтів до реформ Конарського, зауважуючи їх швидке пристосування до нових вимог і підкреслюючи заслуги Ордену в поширенні освіти на "нові території" - Литву, Волинь, Поділля. Визнаючи єзуїтські школи за кращі від академії за рівнем освіти й викладання, ставлячи їм у заслугу розгалужену мережу і доступність для бідної молоді, Лукашевич пише про їхню надзвичайну шкідливість, з погляду "устремлень" - плекання побожності у своїх вихованців. Адже перебування учнів у школі - це не здобуття спасіння, як вчили єзуїти, а служіння інтересам Ордену. Автор підкреслював, що школи, які керують душами, а не виховують свідомих громадян, були причиною національних вад, що призвели до занепаду шляхетського суспільства. Черговий раз повторена теза "Єзуїти занапали Польщу!" була добре задокументована і проголошена мовою не публіциста, а науковця. Лукашевича часто цитували як захисники Ордену, так і його затяті противники. Сучасники-єзуїти визнавали його одним із найменш упереджених авторів, який описував вади всіх досліджуваних навчальних закладів⁴⁵.

За часів позитивізму критика єзуїтів не припинилась, але відійшла на другий план. Польські вчені визнали, що навіть найвсемогутніший орден не міг бути джерелом усіх негараздів. Історики Краківської школи критичне ставлення до єзуїтів поєднували із загальною критикою минулого, шукаючи внутрішні провini і причини занепаду. Єзуїти вже не вважалися джерелом зла, а лише підпорядковувалися тим самим механізмам, що й усе суспільство. Історики Варшавської школи проблемі Ордену приділяли менше уваги, та й то на сторінках монографій, а не історичних підручників. Найдовше традиційних поглядів дотримувались історики освіти та виховання, повторюючи стару звинувачувальну схему своїх попередників-просвітників⁴⁶.

Окрім критичної, в польській історіографії паралельно існувала й проєзуїтська течія, що ототожнювала інтереси Польської держави з обороною католицтва і підкреслювала внесок окремих видатних єзуїтів у розвиток культури⁴⁷.

Одним із палких оборонців Ордену був єзуїт Станіслав Заленський, автор полемічної праці "Czy jezuiti zgubili Polskę?" (Львів, 1872) і п'ятитомної монографії "Jezuici w Polsce" (Львів; Краків, 1900-1906). У першій Заленський зібрав усі існуючі на той час закиди Ордену і спростовував кожен із них, доводячи, що історія Польщі має трактуватися з католицького погляду. Друга базується на багатому джерельному матеріалі, частина з якого не збереглася до наших днів. Заленський опрацював документи Ватиканського архіву, Римського архіву Товариства Ісуса, єзуїтських архівів Польської і Литовської провінцій, Таємного архіву

двору і держави у Відні, міських, єпископських і капітульних архівів Польщі, рукописи архіву князів Острозьких у Кракові, Національної бібліотеки в Римі, Імператорської у Відні, Ягеллонської у Кракові, Львівського університету та бібліотеки Оссолінеум у Львові. На жаль, нечасті посилання ускладнюють ідентифікацію джерела, на основі якого був встановлений той чи інший факт. Історія шкіл подається тут як складова частина історії єзуїтських домів у Речі Посполитій. Водночас окремо подаються розділи про "Ratio studiorum" і його історію, про освіту єзуїтських професорів, про шкільні предмети і перебіг їх вивчення, про виховання учнів у єзуїтських школах, про свавілля студентів тощо. Попри застарілу методологію, багата джерельна база, мінімальна кількість фактологічних неузгодженостей і втрата частини джерел сприяє збереженню наукової вартості монографії С.Заленського.

У другій половині ХХ ст. з'явилося кілька узагальнюючих праць, які висвітлюють діяльність і роль Товариства Ісуса в Речі Посполитій ХVI-ХVII ст. Це праці світських істориків Януша Тазбіра, Станіслава Літака, Єжи Клочовського, а також єзуїта Станіслава Обірка. Я. Тазбір і С. Обірек з'ясовували суспільно-політичну роль єзуїтів в історії Речі Посполитої⁴⁸, С.Літак і Є. Клочовський провели порівняльний аналіз діяльності єзуїтів та інших орденів⁴⁹. Впровадженню єзуїтів до Польщі присвячено синтетичні праці єзуїтів Броніслава Натоньського⁵⁰ і Яна Кореви⁵¹. Єзуїт Мечислав Беднаж досліджував вплив Ордену на польську релігійність, Генрик Станек - склад єзуїтських фундаторів і фундації в Короні Польській і Великому князівстві Литовському у 1564-1773 рр.⁵².

Зв'язки польських єзуїтів та їхніх шкіл із чеськими єзуїтами і їх навчальними закладами висвітлювали Генрик Гмітерек⁵³, Зденек Гойда⁵⁴, Йозеф Полішенський⁵⁵ і Антоній Флоровський⁵⁶.

Серед досліджень ХІХ і ХХ ст., безпосередньо присвячених освітній діяльності Ордену на території Речі Посполитої у ХVI - першій половині ХVII ст., варто виділити праці світських учених та істориків-єзуїтів, які становлять переважну більшість порівняно з першими. Серед істориків-єзуїтів слід назвати Станіслава Беднарського, Броніслава Натоньського, Людвіка Пехніка, Яна Поплятка, Романа Даровського і Людвіка Гжебня. Так, С. Беднарський - учень відомого польського історика педагогіки Станіслава Кота є автором досі актуальної синтетичної праці з історії річпосполитських єзуїтських шкіл у другій половині ХVII - ХVIII ст. "Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce" (Краків, 1933) і кількох статей про початки Віленської академії⁵⁷.

Б.Натоньський займався дослідженням початку діяння Товариства Ісуса в Короні Польській і Великому князівстві Литовському, навчально-виховного плану єзуїтів у контексті тогочасної освіти, типів єзуїтських шкіл, персонального складу їх учителів та учнів, а також вивченням полемічної і позитивної філософії єзуїтів Польської і Литовської провінції⁵⁸.

До кола зацікавлень Л.Пехніка входять проблеми історії Віленської академії, єпархіальних семінарій, керованих єзуїтами, а також найрізноманітніші питання з історії та функціонування орденських шкіл⁵⁹.

Я.Поплятек на основі єзуїтських архівних джерел уклав енциклопедію єзуїтів Польської провінції ХVI ст., а також вивчав діяльність папської семінарії у Вільно та єзуїтського шкільного театру⁶⁰.

Р.Даровський є чи не єдиним і найпліднішим дослідником курсів філософії в навчальних закладах Ордену в Речі Посполитій у ХVI-ХVIII ст.⁶¹

Л.Гжебень на сьогодні - найавторитетніший дослідник історії Товариства Ісуса на землях Речі Посполитої. Його перу належать: стаття - скорочений варіант докторської дисертації про організацію єзуїтських бібліотек⁶², статті загаль-

ного характеру з історії орденських шкіл і музичних бурс⁶³, енциклопедичні статті "Jezuici. Geneza i dzieje", "Jezuici. W Polsce", "Jezuickie misje" і "Jezuickie szkoły"⁶⁴, а також опрацьована ним та групою польських єзуїтів під його керівництвом "Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy: 1564-1995"⁶⁵. "Encyklopedia" охоплює діяльність єзуїтів на території Речі Посполитої (1564-1773), в Білорусі (1773-1820), на Галичині (1820-1918) і в незалежній Польщі (з 1918 р.). Це території колишньої Польської асистенції (сучасні Польща, Литва, Латвія, Білорусь, Україна). Поза увагою залишається Силезія, яка належала до Чеської провінції, а від 1754 р. становила окрему провінцію. "Encyklopedia" містить 7592 статті із зазначенням бібліографії та головних архівних джерел. Їз цих статей 6452 - особові, 745 - географічні і 395 - речові. До географічних статей належать насамперед єзуїтські колегіуми і резиденції, частково місії та маєтки, а також континенти, країни і міста, де працювали чи навчались єзуїти. Особові статті обіймають біографії найвидатніших єзуїтів на даній території, в тому числі тих, які вийшли з Ордену. Як виняток в "Encyklopedii" містяться біографії єзуїтів з-поза Польської і Литовської провінцій (генералів і святих, яких вшановували в даних провінціях), а також деяких пануючих світських осіб, аби показати їх ставлення до єзуїтів.

Серед праць світських істориків, які працювали над проблематикою єзуїтського шкільництва, слід виділити дослідження Станіслава Кота, Казимира Пуховського та Анджея Войтковського. С.Кот і А.Войтковський основну увагу приділяли навчальній і виховній моделі єзуїтської школи⁶⁶, К. Пуховський - викладанню історії в школах Ордену і підготовці викладацького складу⁶⁷.

Єзуїтський шкільний театр у Речі Посполитій мав багато дослідників, серед яких був лише один єзуїт - Ян Поплятек⁶⁸. Він є автором монографії з історії театру при школах Товариства Ісуса "Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce" (Вроцлав, 1959). Автором першої праці, присвяченої єзуїтському театру (видана в Кракові у 1922 р.), був Станіслав Віндакевич⁶⁹. Ян Оконь видав другу монографію з історії шкільного театру єзуїтів "Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku" (Вроцлав; Варшава; Краків, 1970), а також численні статті з різних аспектів даної проблематики⁷⁰. Єзуїтським інтермедіям і їхньому впливу на розвиток шкільних театрів в Україні, Росії і Білорусі присвячено дослідження Пауліни Левін⁷¹. Початки єзуїтського шкільного театру та його політичні функції були предметом зацікавлення Єжи Аксера⁷², єзуїтський театр часів бароко - Ірени Кадульської⁷³. Решта вчених опрацьовували інші теми з проблематики орденських шкільних театрів, як-от: театральні програми, комедії, функції античних мотивів, окремі сценарії вистав тощо⁷⁴. Огляд бібліографії єзуїтського шкільного театру був поданий співробітником Інституту історії Товариства Ісуса Маріо Скадучо в журналі Інституту "Archivum Historicum Societatis Iesu"⁷⁵.

Внескові польських єзуїтів у розвиток музики та історії музичних бурс присвячено дослідження Анни Швейковської, Людвіка Гжебня, Романа Пельчара і Єжи Кохановича⁷⁶.

Впливові єзуїтського шкільництва на унійні та православні школи (зокрема на Києво-Могилянський колегіум) на українських землях присвячено дослідження сучасних істориків: єзуїта Людвіка Пехніка, Наталії Пилип'юк, Джона Кракraftа, Ігоря Шевченка⁷⁷. Студентам-уніатам у папських навчальних закладах, якими керували єзуїти, присвячено праці василіянина Дмитра Блажейовського, єзуїта Яна Поплятка і монографія Антонія Флоровського про чеських єзуїтів на українських та білоруських землях⁷⁸.

Вперше єзуїтські школи для світських лише на українських землях і сама Україна були безпосереднім предметом зацікавлень статей єзуїта Костянтина Саймона. Він розглядає єзуїтські школи як одну зі складових багатогранної

діяльності Ордену на українських землях, приділяючи їм незначну увагу⁷⁹.

Історія єзуїтського колегіуму в Ярославі опрацьовувалась у першій половині XX ст. місцевим істориком Казимиром Готтфрідом⁸⁰, а також нашими сучасниками єзуїтом Казимиром Ленем⁸¹ і Романом Пельчаром⁸². Частково історія Ярославського колегіуму і діяльність школи при ньому висвітлена в статтях єзуїта Яна Сиганьського і світських науковців Мауриція Горна, Кристини Кеферлінг, Мечислава Пастерського, Ігнація Рихліка⁸³. Діяльність колегіумів Ордену в Перемишлі і Кросні висвітлювали Роман Пельчар⁸⁴, Данута Квіріні-Поплавська, єзуїт Ян Сиганьський, Маурицій Горн, Єжи Ключовський⁸⁵. Історії Ордену у Кам'янці-Подільському присвячено статтю Романа Пельчара⁸⁶.

У середині XIX ст. в Римі єзуїти завершили видання синтетичної історії Ордену, доведеної до 1645 р. Відтоді в зарубіжній науковій історіографії не було спроб написати синтетичну монографію на основі джерельних матеріалів єзуїтських та інших архівів, яка охоплювала б увесь період історії Товариства. Насамперед це пов'язано з наявністю величезного обсягу розпорошеного по архівах, бібліотеках, музеях рукописного джерельного матеріалу (частину з якого єзуїти почали видавати наприкінці XIX ст.). Крім того, нерівномірна наукова розробленість напрямків діяльності єзуїтів не дозволяє адекватно синтезувати загальну історію Товариства. А науково-популярні нариси загальної історії єзуїтів видаються як світськими істориками та публіцистами, так і самими єзуїтами з початку XX ст.

Краще опрацьована історія Товариства Ісуса в окремих регіонах і орденських провінціях. Розпочате у XVII ст. видання єзуїтами "місцевих історій" тривало з перервою - від часу ліквідації Ордену в середині XIX ст. - до кінця XX ст. Характерними ознаками праць, написаних єзуїтами, були: ґрунтовне знання джерел, майже повна відсутність історичного контексту, розуміння історії як учительки життя та пов'язаний з цим утилітарний підхід до історії.

Із відкриттям єзуїтських архівів у другій половині XX ст. до вивчення історії Товариства Ісуса залучилися світські дослідники. Головними темами їх досліджень є напрямки діяльності єзуїтів, тісно пов'язані зі світським життям і місією, як-от: освіта, наука, мистецтво, література, музика, театр та інші. З огляду на значний вплив Ордену на розвиток освіти й виховання духовних та світських еліт, слід зазначити, що тематика єзуїтського шкільництва є однією з найпопулярніших.

Українські землі в контексті діяльності Товариства Ісуса розглядалися польськими вченими-єзуїтами як складова частина території Польської провінції. Винятком є доробок початку 90-х рр. минулого століття єзуїта Костянтина Саймона, професора слов'янської історії у Папському інституті сходознавства в Римі, який вперше в західній історіографії історії Товариства розглянув українські землі як окремий регіон, де діяв Орден. Низка статей, присвячених діяльності єзуїтських домів і шкіл в окремих українських містах (Ярославі, Кросні, Перемишлі, Кам'янці), що виходили протягом XX ст. у Польщі, належить перу переважно світських дослідників, які широко використовували матеріали місцевих та орденських архівів.

¹ Сучасне видання цього тексту див: Monumenta Historica Societatis Iesu. Monumenta Ignatiana. – Series 4: Fontes narrativi de Sancto Ignatio de Loyola et de Societatis Iesu initiis. – Vol. 4: Vita Ignatii Loyolae auctore Petro de Ribadeneira. Textus latinus et hispanus cum censuris. Romae, 1965.

² Orlandinius N. Historiae Societatis Iesu pars prima, sive Ignatius. – Antverpiae, 1614; Sacchini F. Historiae Societatis Iesu pars secunda, sive Lainius. – Antverpiae, 1620; Sacchini F. Historiae Societatis Iesu pars tertia, sive Borgia. – Romae, 1649; Sacchini F. Historiae Societatis Iesu pars quarta, sive Everardus. – Romae, 1652; Sacchini F. Historiae Societatis Iesu pars quinta, sive

Aquaviva. – Romae, 1661; *Iuencius I.* Historiae Societatis Iesu pars quinta, sive Aquaviva. – Romae, 1710; *Cordara I. C.* Historiae Societatis Iesu pars sexta, sive Mutio Vitellescho. – T. I-II. – Romae, 1750-1859.

³ Monumenta Historica Societatis Iesu. Monumenta Ignatiana. – Series 4: Scripta de Sancto Ignatio de Loyola Societatis Iesu fundatore. – Vol. I. – Matriti, 1904. – P. 701-707.

⁴ Monumenta Historica Societatis Iesu. Lainii Monumenta. – T. 8: Epistolae et acta patris Iacobi Lainii secundi praepositi generalis Societatis Iesu ex autographis, originalibus, vel regestis exemplis potissimum deprompta a patribus eiusdem Societatis edita, 1564-1565. – Matriti, 1917. – P. 831-855.

⁵ *Argentus I.* De rebus Societatis Iesu in Regno Poloniae. – Cracoviae, 1620.

⁶ *More H.* Historia missionis Anglicanae Societatis Iesu, ab anno salutis, MDLXXX ad MDCXIX et vice provinciae primum ad eiusdem saeculi annum XXXV. – Audomari, 1660.

⁷ *Schinosi F.* Istoria della Compagnia di Gesù, appartenente al regno di Napoli. – Napoli, 1706.

⁸ *Aquilera E.* Provinciae Siculae Societatis Iesu ortus et res gestae. – Panormi, 1734-1740. – Vol. I-II.

⁹ *Socherus A.* Historia Provinciae Austriae Societatis Iesu. – Viennae, 1740-1741. – Vol. I-II; *Schmidl I.* Historia S. I. Provinciae Bohemiae. – Praegae, 1747-1748. – Vol. I-V; *Reiffenberg F.* Historia Societatis Iesu ad Rhenum inferiorem e MSS codicibus, principum, urbiumque diplomatis, et authoribus synchronis nunc primum eruta; atque ad historiam patriae ex occasione illustrandam accommodata. – Cologne, 1764; *Rostowski S.* Lithuanicarum Societatis Iesu historiarum libri decem. – Vilnae, 1768.

¹⁰ *Bartoli D.* Dell'istoria della Compagnia di Gesù – Italia. – Napoli, 1860-1861. – Vol. I-IV; *Prat J. M.* Mémoires pour servir à l'histoire du Père Broet et des origines de la Compagnie de Jésus en France 1500-1564. – Le Puy, 1885; *Deplace L.* L'établissement de la Compagnie de Jésus dans les Pays-Bas. – Bruxelles, 1887.

¹¹ *Reusch H.* Beiträge zur Geschichte des Jesuitenordens. – München, 1894.

¹² *Zaleski S.* Jezuci w Polsce. – T. I-V. – Lwów; Kraków, 1900-1906.

¹³ *Astrain A.* Historia de la Compañía de Jesús en la Asistencia de España. – Madrid, 1902-1925. – Vol. I-VII; *Hughes T.* History of the Society of Jesus in the North America (1580-1773). – London, 1907-1917. – Vol. I-IV; *Duhr B.* Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im XVI Jahrhundert. – Freiburg im Breisgau-München-Regensburg, 1907-1928. – Vol. I-IV; *Fouqueray H.* Histoire de la Compagnie de Jésus en France, 1528-1762. – Paris, 1910-1925. – Vol. I-V; *Burnichon J.* La Compagnie de Jésus en France, 1814-1914. – Paris, 1914-1922. – Vol. I-IV; *Velics L.* Vázlatok a magyar jesuiták multjából. – Budapest, 1912-1914. – Vol. I-II; [*Aldegheri A.*] Breve storia della provincia veneta della Compagnia di Gesù dalle sue origini fino ai nostri giorni, 1874-1914. – Venezia, 1914; *Galetti P.* Memorie storiche intorno alla provincia romana della Compagnia di Gesù, 1814-1914. – Roma, 1914; *Leanza A.* La Compagnia di Gesù in Sicilia e il primosecolo del suo rinascimento. – Palermo, 1914; *Volpe M.* I gesuiti nel Napoletano. – Napoli, 1914-1915. – Vol. I-III; *Monti A.* Compagnia di Gesù nel territorio della provincia torinese. – Chieri, 1914-1920. – Vol. I-V; *Barrella G.* I gesuiti nel Salentino, 1574-1767. – Lecce, 1918; *Pfülf O.* Die Anfänge der deutschen Ordensprovinz der neuerstandenen Gesellschaft Jesu, 1805-1847. – Frankfurt - St Louis, 1922; *Frias L.* Historia de la Compañía de Jesús en su Asistencia moderna de España. – Madrid, 1923; *Poncelet A.* Histoire de la Compagnie de Jésus dans les anciens Pays-Bas: Etablissement de la Compagnie de Jésus en Belgique et ses développements jusqu' à la fin du règne d'Albert et d'Isabelle. – Bruxelles, 1926-1927. – Vol. I-II.

¹⁴ *Kroess A.* Geschichte der böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu. – Wien, 1910-1938. – Vol. I-II; *Rodrigues F.* História da Companhia de Jesus na Asistencia de Portugal. – Porto, 1931-1950. – Vol. I-IV; *Garraghan G.* The Jesuits of the Middle United States. – New York, 1938. – Vol. I-III; *Elorriaga M. A.* La Compañía de Jesús en Venezuela. – Caracas, 1941; *Leite S.* História da Companhia de Jesus no Brasil. – Lisboa – Rio de Janeiro, 1938-1950. – Vol. I-X; *Dellatre P.* Les établissements de Jésuites en France depuis quatre siècles. – Enghien – Wetteren, 1949-1957. – Vol. I-V; *Tacchi Venturi P.* Storia della Compagnia di Gesù in Italia. – Roma, 1910-1951. – Vol. I-II; *Decorme G.* Historia de la Compañía de Jesús en la República Mexicana durante el siglo XIX. – Guadalajara – Chihuahua, 1914-1959. – Vol. I-III.

¹⁵ *Ugarte R. V.* Historia de la Compañía de Jesús en el Perú. – Burgos, 1963-1965. – Vol. I-IV; *Schütte J. F.* Introduccio ad historiam Societatis Iesu in Japonia, 1549-1650. – Romá, 1968.

¹⁶ *Pacheco J. M.* Los jesuitas en Colombia. – Bogotá, 1959-1989. – Vol. I-III; *González M. R.* La Compañía de Jesús en la España contemporánea. – Madrid, 1984-1991. – Vol. I-II.

¹⁷ Diccionario histórico de la Compañía de Jesús / Direct. Ch. E. O'Neill, J.Mª. Domínguez. – Roma ; Madrid, 2001. – Vol. I-V.

¹⁸ *Böhmer H.* Die Jesuiten. Eine historische Skizze. – Leipzig, 1904.

¹⁹ Перше видання: *Fülöp-Miller R.* Macht und Geheimnis der Jesuiten: Kulturhistorische Monographie. – Leipzig-Zurich, 1929.

²⁰ *Prat J. M.* Maldonat et l'université de Paris au XVIe siècle. – Paris, 1856; *Daniel C.* Les Jésuites instituteurs de la Jeunesse française au XVIIe siècle et au XVIIIe siècle. – Paris, 1880; de Rochemonteix C. Un collège de Jésuites aux XVIIe et XVIIIe siècles: Le collège Henri IV de la Flèche. – Le Mans, 1889. – Vol. I-IV; *Delbrel J.* Les Jésuites et la Pédagogie au XVIe siècle. – Paris, 1894.

²¹ *de Dainville F.* L'éducation des jésuites (XVIe-XVIIIe siècle) / Ed. M.-M. Compère. – Paris, 1978; de *Dainville F.* La naissance de l'humanisme moderne. I. Les jésuites et l'humanisme. – Genève, 1969; de *Dainville F.* La géographie des humanistes. – Paris, 1940, réimpression: Genève, 1969; de *Dainville F.* L'auteur du "Bref discours" sur les écoles de la Compagnie (Liège 1608) // *Archivum Historicum Societatis Iesu.* – 1947. – Vol. 16. – P. 182-185; de *Dainville F.* L'enseignement de l'histoire et de la géographie et le *Ratio studiorum* // *Studi sulla Chiesa antica e sull'umanesimo.* – Roma, 1954. – P. 123-156; de *Dainville F.* La naissance de l'humanisme moderne. Les Jésuites et l'éducation de la Société française. – Paris, 1940.

²² *Codina Mir G.* Aux sources de la pédagogie des jésuites: Le "Modus parisiensis". – Roma, 1968; *Codina G.* A *Ratio studiorum*: quatrocentos annos (1599-1999) // *Revista de educação.* – 1999. – N 7 (dezembro). – P. 61-78; *Codina G.* The *Modus Parisiensis* // *The Jesuit Ratio studiorum. 400th anniversary perspective.* – N 281. – P. 28-55; *Codina G.* Il ministero de la educación jesuita e ignaciana // *Revista de espiritualidad ignaciana.* – 1999. – N 92. – P. 71-78; *Codina G.* Misión de una universidad de la Compañía de Jesús hoy // *Lección inaugural 2000, 40 aniversario.* Universidad Centroamericana. – Managua, 2000.

²³ *Lukács L.* De origine collegiorum externorum deque controversiis circa eorum paupertatem obortis // *Archivum Historicum Societatis Iesu.* – 1960. – Vol. 29. – P. 189-245, 1961. – Vol. 29. – P. 1-89; *Lukács L.* De prima Societatis *Ratione studiorum* sancto Francisco Borgia praeposito generali constituta (1565-1569) // *Archivum Historicum Societatis Iesu.* – 1958. – Vol. 27. – P. 209-232; *Lukács L.* L'origine dei collegi della Compagnia di Gesù per alunni esterni // *Didattica.* – Roma, 1963. – N 102. – P. 3-27; *Lukács L.* L'origine dei collegi e l'insegnamento pubblico nella storia pedagogica della Compagnia di Gesù // *La pedagogia della Compagnia di Gesù.* (Atti del Convegno internazionale, Messina 14-16 novembre 1991). – Messina, 1992. – P. 109-126; *Lukács L.* A History of Jesuit *Ratio studiorum* // *Church, Culture, and Curriculum.* – Philadelphia, 1999. – P. 17-46.

²⁴ *Scaduto M.* Alle origini della pedagogia dei gesuiti // *La rivista cattolica.* – 1976. – Vol. I. – P. 451-462; *Scaduto M.* Le origini dell'Università di Messina // *Archivum Historicum Societatis Iesu.* – 1948. – Vol. 17. – P. 102-159; *Scaduto M.* Seminari e collegi // *La rivista cattolica.* – 1964. – Vol. II. – P. 343-352, Vol. III. – P. 18-28.

²⁵ *Barbera M.* La *Ratio studiorum* e la parte quarta delle Costituzioni della Compagnia di Gesù. – Padova, 1942; *Barbera M.* La pedagogia nelle scuole della Compagnia di Gesù // *Il Quarto centenario della Costituzione della Compagnia di Gesù / Conferenze commemorative tenute alla Università cattolica del Sacro Cuore, 2-11 maggio MCMXLI-XIX.* – Milano, 1941. – P.125-161; *Barbera M.* Pedagogia e didattica della *Ratio* // *Rassegna di pedagogia.* – 1999. – N 57. – P. 111-123.

²⁶ *Farrell A. P.* The Jesuit Code of Liberal Education: Development and Scope of the *Ratio Studiorum.* – Milwaukee, 1938; *Farrell A. P.* Colleges for Lxtern Students Opened in the Lifetime of St. Ignatius // *Archivum Historicum Societatis Iesu.* – 1937. – Vol. 6. – P. 287-291.

²⁷ *Donohue J. W.* Jesuit Education: An Essay on the Foundation of Its Idea. – New York: Fordham University Press, 1963; *Ganss G.* Saint Ignatius' Idea of a Jesuit University. – Milwaukee: Marquett University Press, 1954.

²⁸ *O'Malley J. W.* The First Jesuits. – London, 1993 (нами був використаний польський переклад цієї праці: *O'Malley J. W.* Pierwsi jezuici. – Kraków, 1999.); *O'Malley J. W.* Renaissance Humanism and the First Jesuits // *Ignacio de Loyola y su tiempo.* – Congreso Internacional de Historia (9-13 Septiembre 1991). Ed. J. Plazaola, S. J. – Universidad de Deusto. – Bilbao. – P. 381-403; *O'Malley J. W.* Renaissance Humanism and the Religious Culture of the First Jesuits // *Heythrop Journal.* – 1990. – N 31. – P. 471-487; *O'Malley J. W.* Praise and Blame in Renaissance Rome: Rhetoric, Doctrine, and Reform in the Sacred Orators of the Papal Court, c. 1450-1521. – Durham: Duke University Press, 1979; *O'Malley J. W.* Erasmus and the History of Sacred Rhetoric: The *Ecclesiastes* of 1535 // *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook.* – 1985. – N 5. – P.1-29; *O'Malley J. W.* Priesthood, Ministry and Religious Life: Some Historical and Historiographical Considerations // *Theological Studies.* – 1988. – N 49. – P. 223-257; *O'Malley J. W.* How the First Jesuits Became Involved in Education // *The Jesuit Ratio studiorum. 400th*

anniversary perspective. – N 281. – P. 56-79.

²⁹ *Hughes T.* Loyola and the Educational System of the Jesuits. – New York, 1907; *Charmot F.* La pédagogie des Jésuites. Ses principes – Son actualité. – Paris, 1943; *Costa M.* Appunti intorno alle linee fondamentali della pedagogia della Compagnia di Gesù. – Roma, 1978; *Granero J. M.* Orígenes de la educación jesuitica. – Madrid, 1952; *Herman J.-B.* La pédagogie des Jésuites au XVIe siècle. Ses sources, ses caractéristiques. – Louvain – Bruxelles – Paris, 1914; *Quera B. M.* Los principios de la primera pedagogía de los jesuitas (Un nuevo análisis y sistematización de sus fuentes desde san Ignacio hasta las primeras “Ratio studiorum”). – Barcelona, 1967.

³⁰ *Lundberg M.* Jesuitische Anthropologie und Erziehungslehre in der Frühzeit des Ordens (ca. 1540-1650). – Uppsala, 1966.

³¹ *Hengst K.* Jesuiten an Universitäten und Jesuitenuniversitäten: Zur Geschichte der Universitäten in der Oberdeutschen und Rheinischen Provinz der Gesellschaft Jesu im Zeitalter der konfessionellen Auseinandersetzung. – Paderborn, 1981.

³² *Scaglione A.* The Liberal Arts and the Jesuit College System. – Amsterdam-Philadelphia, 1986.

³³ *Mancia A.* La *Ratio studiorum*: genesi e sviluppo in relazione con alcuni ordinamenti coevi fino al 1599 // *Universitá dell’Aquila*. – N 519. – P. 129-147; *Mancia A.* Gesuiti e scienza note su un recente volume // *Archivum Historicum Societatis Iesu*. – Vol. 62. – Romae, 1993. – P. 215-248; *Mancia A.* Il concetto di “dottrina” fra gli Esercizi spirituali (1539) e la *Ratio Studiorum* (1599) // *Archivum Historicum Societatis Iesu*. – Vol. 61. – Romae, 1992. – P. 3-70; *Mancia A.* La controversia con i protestanti e i programmi degli studi teologici nell’ *Compania di Gesù: 1547-1599* // *Archivum Historicum Societatis Iesu*. – Vol. 54. – Romae, 1985. – P. 24, Vol. 86. – Romae, 1986. – P. 3-43, 209-266.

³⁴ *Ribadeneira P.* *Illustrium scriptorum Societatis Iesu catalogus*. – Antverpiae, 1606.)

³⁵ *Sommervogel K.* *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. – Bruxelles, 1890-1900. – Vol. I-IX.

³⁶ *Bliard P.* *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. – Paris, 1909. – Vol. X, Paris, 1932. – Vol. XI.

³⁷ *Rivičre E.* *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. – Toulouse, 1911-1930. – Vol. XII.

³⁸ *Index bibliographicus Societatis Iesu*. – Romae, 1937-1977. – Vol. I-XX.

³⁹ *Polgár L.* *Bibliographie sur l’histoire de la Compagnie de Jésus (1901-1980)*. – Roma, 1981. – Vol. 1: Toute la Compagnie; Roma, 1983. – Vol. 2, P. I: Les Pays. Europe; Roma, 1986. – Vol. 2, P. II: Les Pays. Amérique. Asie. Afrique. Océanie; Roma, 1990. – Vol. 3, P. I: Les personnes. Dictionnaires: A-F; Roma, 1990. – Vol. 3, P. II: Les personnes. Dictionnaires: G-Q; Roma, 1990. – Vol. 3, P. III: Les personnes. Dictionnaires: R-Z.

⁴⁰ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 628/1.

⁴¹ *Kołątaj H.* Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750-1764) // *Wyd. z rękopisu przez E. Raczyńskiego*. – Poznań, 1841. – T. I-II.

⁴² *Bandtkie J. S.* *Krótkie wyobrazenie dziejów Królestwa Polskiego*. – Warszawa, 1810; *Bentkowski F. J.* *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*. – Warszawa, 1814. – T. 1-2.

⁴³ *Trentowski B.* *Chowanna, czyli system pedagogiki narodowej*. – Poznań, 1842. – T. 1-2.

⁴⁴ *Siwek A.* *Spory o jezuitów w polskiej historiografii* // *Studia Historyczne*. – R. XXXIV. – 1991. – Z. 4. – S. 553-555, 567.

⁴⁵ *Załęski S.* *Czy jezuita zgubili Polskę?* – Lwów, 1874. – S. 167, 435.

⁴⁶ *Siwek A.* *U źródeł “czarnego” wizerunku jezuitów w historiografii polskiej* // *Horyzonty Wiary*. – R 7. – N 1. – S. 74.

⁴⁷ *Siarczyński F.* *Obraz wieku panowania Zygmunta III*. – Lwów, 1828. – T. 1-2; *Dzieduszycki M.* *Piotr Skarga i jego wiek*. – Kraków, 1850-1851. – T. 1-2; *Tarnowski S.* *Historia literatury polskiej*. – Kraków, 1903. – T. 1-3.

⁴⁸ *Tazbir J.* *Spółeczno-polityczna rola jezuitów w Polsce (1565-1660)* // *Szkice z dziejów papieżstwa*. – Warszawa, 1958. – S. 99-144; *Tazbir J.* *Jezuici w Polsce do połowy XVII wieku* // *Szkice z dziejów papieżstwa*. – Warszawa, 1961; *Tazbir J.* *Jezuici między Rzeczpospolitą a Rzymem* // *Szkice z dziejów papieżstwa*. – Warszawa, 1989. – T. I. – S. 74-133; *Obirek S.* *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564-1668. (Działalność religijna, społeczno-kulturalna i polityczna)*. – Kraków, 1996.

⁴⁹ *Litak S.* *Jezuici na tle innych zakonów męskich w Polsce w XVI-XVIII wieku* // *Jezuici a kultura polska. (Materiały sympozjum z okazji Jubileuszu 500-lecia urodzin Ignacego Loyoli (1491-1991) i 450-lecia powstania Towarzystwa Jezusowego (1540-1990). Kraków, 15-17 lutego 1991 r.)*. – Kraków, 1993. – S. 185-198; *Kłoczowski J.* *Zakony męskie w Polsce w XVI – XVIII w.* // *Kościół w Polsce*. – Kraków, 1969. – S. 483-530.

⁵⁰ *Natoński B.* Początki i rozwój Towarzystwa Jezusowego w Polsce (1564-1580) / *Brodrik J.* Powstanie i rozwój Towarzystwa Jezusowego. – Kraków, 1969 d. – S. 414-476; *Natoński B.* Jezuci a Uniwersytet Krakowski w XVI w. // *Studia z historii jezuitów.* – Kraków, 1983. – S. 173-245.

⁵¹ *Korewa J.* Z dziejów diecezji warmińskiej w XVI w. Geneza braniewskiego Hosianum, Przyczynek do dziejów zespolenia Warmii z Rzeczpospolitą. – Poznań, 1965; *Korewa J.* Sprowadzenie jezuitów do Polski // *Nasza Przeszłość.* – 1964. – N 20. – S. 13-49.

⁵² *Bednarz M.* Jezuci a religijność polska (1564-1964) // *Nasza Przeszłość.* – 1964. – T. 19. – S. 149-224; *Staniek H.* Fundatorzy i fundacje kolegiów jezuickich w Polsce w latach 1564-1772/73 // *Summarium Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL.* – N 1(21) 1971. – Lublin, 1974. – S. 55-60.

⁵³ *Gmiterek H.* Związki intelektualne polsko-czeskie w okresie Odrodzenia (1526-1620). – Lublin, 1989.

⁵⁴ *Hojda Z.* České zeme a univerzita ve Vilniusu v prvních letech její existence // *Praha – Vilnius.* Sborník prací k 400 výročí založení univerzity ve Vilniusu. – Praha: Univerzita Karlova, 1981. – S. 33-44; *Hojda Z.* Několik poznámek k dějinám *collegia nordica* v Olomouci // *Histokická Olomouc a její současné problémy.* – Olomouc, 1983. – S. 47-63.

⁵⁵ *Polišenský J.* Příspěvek k dějinám styků Univerzity Karlovy a Vilniuské státní univerzity // *Praha – Vilnius.* Sborník prací k 400 výročí založení univerzity ve Vilniusu. – Praha, 1981. – S. 9-18.

⁵⁶ *Florovský A. V.* Čeští jezuité na Rusi. – Praha, 1941.

⁵⁷ *Bednarski S.* Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. – Kraków, 1933; *Bednarski S.* Jezuci polscy wobec projektu ordynacji studiów // *Przegląd Powszechny.* – 1935. – T. 205. – S. 69-84, 223-240; *Bednarski S.* Geneza Akademii Wileńskiej // *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego.* – Wilno, 1929. – T. I. – S. 1-22; *Bednarski S.* Geneza Akademii Wileńskiej. – Wilno, 1929; *Bednarski S.* Geneza seminarium papieskiego w Wilnie // *Oriens.* – 1933. – Marzec-kwiecień. – S. 47-50.

⁵⁸ *Natoński B.* Szkolnictwo jezuickie w dobie kontrreformacji // *Wiek XVII: Kontrreformacja. Barok.* Prace z historii kultury. – T. XXIX, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1970. – S. 309-337; *Natoński B.* Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna w XVII i XVIII wieku. Nauczanie i piśmiennictwo // *Dzieje teologii katolickiej w Polsce.* – T. II: Od Odrodzenia do Oświecenia, cz. I: Teologia humanistyczna. / Pod red. Bpa M. Rechowicza. – Lublin, 1975; *Natoński B.* Jezuci a Uniwersytet Krakowski w XVI w. // *Studia z historii jezuitów.* – Kraków, 1983. – S. 173-245; *Natoński B.* Początki i rozwój Towarzystwa Jezusowego w Polsce (1564-1580) / *Brodrik J.* Powstanie i rozwój Towarzystwa Jezusowego. – Kraków, 1969 d. – S. 414-476.

⁵⁹ *Piechnik L.* Dzieje Akademii Wileńskiej. – Rzym, 1983-1990. – T. I-IV; *Piechnik L.* Działalność kulturalna Towarzystwa Jezusowego na północnych i wschodnich ziemiach Polski w XVI-XVII wieku // *Dzieje Lubelszczyzny.* – 1989. – T. VI. – S. 75-96; *Piechnik L.* Gimnazjum w Braniewie w XVI w. Studium o początkach szkolnictwa jezuickiego w Polsce // *Nasza Przeszłość.* – Kraków, 1958. – T. VII. – S. 5-71; *Piechnik L.* Akademie i uczelnie jezuickie // *Dzieje teologii katolickiej w Polsce.* – T. II, cz. 2. – Lublin, 1975. – S. 51-101; *Piechnik L.* Szkoły jezuickie w latach 1564-1773 // *Horyzonty Wiary.* – 1990. – N 3. – S. 69-79; *Piechnik L.* Nowe elementy wniesione przez jezuitów do szkolnictwa polskiego w XVI wieku // *Collectanea theologica.* – 1976. – N 46. – S. 67-77; *Piechnik L.* Model średniej szkoły jezuickiej w Polsce i na Litwie przed wydaniem *Ratio studiorum* // *Nasza Przeszłość.* – 2000. – T. 94. – S. 299-332; *Piechnik L.* Seminarium diecezjalne w Polsce prowadzone przez jezuitów od XVI do XVIII wieku. – Kraków, 2001. Повну бібліографію праць Людвіка Пехніка до 1994 р. включно вміщено в: *Jezuicka ars educandi.* Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Piechnikowi SJ. – Kraków, 1995. – S. 15-18.

⁶⁰ *Poplatek J.* Encyklopedia jezuitów w XVI wieku. Maszynopis w Archiwum Towarzystwa Jezusowego w Krakowie; *Poplatek J.* Zarys dziejów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1585-1773 // *Ateneum Wileńskie.* – 1930. – T. VII; *Poplatek J.* Wykaz alumnów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582-1773 // *Ateneum Wileńskie.* – 1937. – T. XI; *Poplatek J.* Studia jezuitów polskich w Akademii Krakowskiej w XVI w. // *Nasza Przeszłość.* – 1964. – N 20. – S. 77-111; *Poplatek J.* Powstanie Seminarium papieskiego w Wilnie (1582-1585) // *Ateneum Wileńskie.* – 1929. – T. VI; *Poplatek J.* Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce. – Wrocław, 1957.

⁶¹ *Darowski R.* Filozofia w szkołach jezuickich w Polsce w XVI wieku. – Kraków, 1994; *Darowski R.* Przepisy dotyczące nauczania filozofii w uczelniach jezuickich w Polsce w XVI wieku // *Studia z historii filozofii.* Księga pamiątkowa z okazji 50-lecia pracy naukowej ks. Pawła Siwka s. j. – Kraków, 1980. – S. 47-85; *Darowski R.* Stan obecny i perspektywy badań nad filozofią w szkołach jezuickich w Polsce (XVI-XVIII) // *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej.* – 1978. – T. 24. – S. 237-885; *Darowski R.* Uwagi na temat filozofii jezuitów w Polsce w XVI w. // *Rocznik Wydziału*

Filozoficznego TJ w Krakowie. 1988. – Kraków, 1989. – S. 77-104. Повнішу бібліографію праць Даровського див. в: *Darowski R.* Filozofia w szkołach jezuickich w Polsce w XVI wieku. – Kraków, 1994. – S. 34-36.

⁶² *Grzebień L.* Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku // *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne.* – T. 30. – Lublin, 1975. – S. 223-278, № 31. – Lublin, 1975. – S. 225-281.

⁶³ *Grzebień L.* Działalność jezuitów na polu szkolnictwa do połowy XVII w. // *Nauka z poezji Macieja Kazimierza Sarbiewskiego SJ.* – Warszawa, 1995. – S. 33-50; *Grzebień L.* Bursy muzyczne // *W służbie człowiekowi. Studium duszpastersko-katechetyczne.* – Kraków, 1991. – S. 184-189.

⁶⁴ *Grzebień L.* Jezuiści. Geneza i dzieje // *Encyklopedia katolicka.* – Lublin, 1997. – T. VII. – S. 1254-1260; *Grzebień L.* Jezuiści. W Polsce // *Encyklopedia katolicka.* – Lublin, 1997. – T. VII. – S. 1260-1268; *Grzebień L.* Jezuickie misje // *Encyklopedia katolicka.* – Lublin, 1997. – T. VII. – S. 1276-1280; *Grzebień L.* Jezuickie szkoły // *Encyklopedia katolicka.* – Lublin, 1997. – T. VII. – S. 1280-1285.

⁶⁵ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy: 1564-1995 / Oprac. L. Grzebień.* – Kraków, 1996.

⁶⁶ *Kot S.* Historia wychowania. – Lwów, 1934. – S. 228-239; *Wojtkowski A.* Z dziejów szkolnictwa jezuickiego i pijarskiego w Polsce // *Zeszyty Naukowe KUL.* – 1966. – N 1-2. – S. 99-107; *Wojtkowski A.* Z dziejów szkolnictwa katolickiego dla świeckich (do 1918 r.) // *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce.* – Cz. 3: Kościół w ramach społeczeństwa. – Lublin, 1969. – S. 24-34.

⁶⁷ *Puchowski K.* Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej: 1565-1773. – Gdańsk, 1999; *Puchowski K.* Kształcenie nauczycieli dla szkolnictwa jezuickiego w Polsce do 1773 r. // *Acta Universitatis Lodziensis. – Folia paedagogica et psychologia.* – T. 22. – 1989. – Cz. I. – S. 17-29; *Puchowski K.* Nauczanie historii w polskich kolegiach jezuickich (1565-1773). Zarys problematyki // *Jezuici a kultura polska. (Materiały sympozjum z okazji Jubileuszu 500-lecia urodzin Ignacego Loyoli (1491-1991) i 450-lecia powstania Towarzystwa Jezusowego (1540-1990). Kraków, 15-17 lutego 1991 r.) / Pod red. ks. L. Grzebienia SJ, ks. St. Obirka SJ.* – Kraków, 1993. – S. 279-296.

⁶⁸ *Poplatek J.* Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce. – Wrocław, 1957.

⁶⁹ *Windakiewicz S.* Teatr kolegiów jezuickich w dawnej Polsce. – Kraków, 1922.

⁷⁰ *Okoń J.* Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1970; *Okoń J.* Jezuicka scena religijna w Polsce w XVII w. // *Dramat i teatr religijny w Polsce.* / Red. I. Sławińska, W. Kaczmarek. – Lublin, 1991. – S. 73-97; *Okoń J.* Autorzy tekstów dramatycznych w rękopisie 182 Biblioteki Jagiellońskiej // *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej.* – 1971. – N 21. – S. 105-133; *Okoń J.* Recherches sur le Théâtre Scolaire des Jésuites en Pologne // *Archivum Historicum Societatis Iesu.* – 1972. – N 41. – P. 294-307; *Okoń J.* Sul teatro dei gesuiti nell'antica Polonia // *Archivum Historicum Societatis Iesu.* – 1982. – N 51. – P. 319-328; *Okoń J.* Rękopiśmienne teatralia staropolskie w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej // *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej.* – 1970. – N 20. – S. 89-131; *Okoń J.* Teatralia w zbiorze Adama Wolańskiego i nieznanne materiały do dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce // *Pamiętnik Literacki.* – 1965. – N 56. – S. 167-178; *Okoń J.* Z zagadnień baroku w szkolnym dramacie jezuickim w Polsce wieku XVII // *Dramat i teatr.* – Wrocław, 1967. – S. 9-27; *Okoń J.* Dramaty eucharystyczne jezuitów XVII wieku. – Warszawa, 1992; *Okoń J.* L'umanesimo gesuitico nella Polonia del Cinque e Seicento tra Occidente e Oriente // *Acta Conventus neo-latini Bariensis (Tempe, AZ, Medieval and Renaissance Texts and Studies).* – 1998. – P. 461-468.

⁷¹ *Lewin P.* Intermedia wschodniosłowiańskie XVI – XVIII wieku. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1969; *Lewin P.* Intermedia wschodniosłowiańskie a intermedia polskie // *O wzajemnych powiązaniach literackich polsko-rosyjskich.* – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1969. – S.12-35; *Lewin P.* Intermedia białoruskie, ukraińskie i rosyjskie – ważniejsze cechy i różnice // *Wrocławskie spotkanie teatralne.* – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1967. – T.XVIII. – S.121-140; *Lewin P.* Początki teatru ukraińskiego. Problematyka i zamierzenia badawcze // *Języki i literatury wschodniosłowiańskie. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej (Łódź, 14-15 czerwca 1976 r.).* – Łódź, 1976. – S.115-121; *Lewin P.* Nieznany staropolski utwór sceniczny z Kijowa // *Pamiętnik Teatralny.* – 1978. – N 3 (107). – S. 383-408; *Lewin P.* Literatura staropolska a literatury wschodniosłowiańskie. Stan badań i postulaty badawcze // *Literatura staropolska w kontekście europejskim.* – Ossolineum, 1977. – S.139-168; *Lewin P.* Staging of Plays at the Kiev Mohyla Academy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries // *Harvard Ukrainian Studies.* – Vol. V. – N 3. – September, 1981. – P.320-334; *Lewin P.* Drama and Theater at Ukrainian Schools in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: The Bible as Inspiration of Images, Meanings, Style, and Stage Production // *Harvard Ukrainian Studies.* – Vol. VIII. – N 1/2. – June, 1984. – P. 93-122; *Левин П.* Сценическая структура восточнославянских интермедий // *Русская литература на рубеже двух эпох (XVII – начало XVIII в.)* – М., 1971. – С. 105-127.

⁷²Axer J. Polski teatr jezuitki jako teatr polityczny // *Jezuici a kultura polska...* S. 11-22; Axer J. Notes on the Early Jesuit Theatre in Poland // *Theatrum europaeum. Festschrift E. M. Szarota.* – München, 1982. – P. 109-113.

⁷³Kadulska I. Ze studiów nad dramatem jezuitckim wczesnego Oświecenia (1746-1765). – Wrocław, 1974; Kadulska I. Formy intermedii sceny szkolnej połowy XVII wieku // *Miscellanea z doby Oświecenia.* – Warszawa, 1980. – S. 5-52; Kadulska I. Publiczność szkolnego teatru jezuitckiego w XVIII wieku. W kręgu reguł, norm i praktyk // *Publiczność literacka i teatralna w dawnej Polsce /* Pod red. H. Dziechcińskiej. – Warszawa – Łódź, 1985; Kadulska I. The Persistence of the Baroque in the Polish Jesuit Theatre of the Eighteenth Century // *Gesuiti e il teatro barocco.* – N 321. – P. 311-330; Kadulska I. L'influence de la Commedia dell'arte sur le théâtre de la Compagnie de Jésus en Pologne. – Paris, 1991.

⁷⁴Bieńkowski T. Motywy antyczne i ich funkcja w jezuitckim dramacie szkolnym w Polsce // *Meander.* – 1961. – N 16. – S. 26-43, 99-112, 149-165; Grabowski T. Ze studiów nad teatrem jezuitckim we Francji i w Polsce w wiekach XVI-XVIII. – Poznań, 1963; Stender-Petersen A. *Tragoediae sacrae. Materialien und Beiträge zur Geschichte der polnisch-lateinischen Jesuitendramatik der Frühzeit.* – Tartu, 1931; Bolte J. *Jesuiten-Komödien in Posen ums Jahr 1600 // Zeitschrift der Historische Gesellschaft für die Provinz Posen.* – 1888. – N 3. – S. 230-231; Klinger W. Zapomniany *Dialogus Polonicus* z roku 1604. Przyczynek do dziejów dramatu jezuitckiego w Polsce // *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.* – 1956. – N 1. – S. 13-17; Bernacki L. Dwa najstarsze jezuitckie intermedia szkolne // *Pamiętnik Literacki.* – 1903. – N 2. – S. 101-114; Nadolski B. Intermedia i dialogi z końca XVII w. // *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu.* – 1953. – N 7; Skulski R. Z dziejów teatru jezuitckiego we Lwowie // *Pamiętnik Literacki.* – 1935. – N 32. – S. 541-547; Załęski A. Wiadomość o rękopiśmie z XVI wieku, znalezionym na kościele niegdyś jezuitckim, a teraz benedyktyńskim w Pułtusku // *Wójcicki K. W. Biblioteka starożytna pisarzy polskich.* – Warszawa, 1844. – T. 6. – S. 265-317; *Dramaty staropolskie. Antologia /* Wyd. J. Lewański. – Warszawa, 1963. – T. 6; *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia.* – T. 2: Programy drukiem wydane do r. 1765. - Cz. I: Programy teatru jezuitckiego. – Wrocław, 1976; Simon L. Dykcejonarz teatrów polskich czynnych od czasów najdawniejszych do roku 1863. – Warszawa, 1935; Lewański J. *Oblicze teatru religijnego w dawnej Polsce // Roczniki Teologiczno-Kanoniczne.* – 1965. – T. 12. – N 4. – S. 51-81; Lewański J. *Studia nad dramatem polskiego Odrodzenia.* – Wrocław, 1956; Dürr-Durski J. *Antitemusz. Jezuitcki dramat szkolny.* – Warszawa, 1975; Winniczuk L. *Szkoła jezuitcka w zwiercadle szkolnego teatru jezuitckiego // Europejskie związki literatury polskiej.* – Warszawa, 1969. – S. 127-143.

⁷⁵Scaduto M. *Pedagogia e teatro. Conspectus bibliographici // Archivum Historicum Societatis Iesu.* – Romae, 1969. – Vol. 38. – P. 353-367.

⁷⁶Szwejkowska A. Wkład jezuitów w kulturę muzyczną Rzeczypospolitej w XVII wieku // *Jezuici a kultura polska...* S. 297-308; Grzebień L. *Bursy muzyczne // W służbie człowiekowi. Studium duszpastersko-katechetyczne.* – Kraków, 1991. – S. 184-189; Pelczar R. *Jezuitckie bursy muzków (bursae musicorum) w diecezji przemyskiej w XVII i XVIII wieku // Muzyka.* – 1998. – R. 43. – N 3. – S. 73-87; Kochanowicz J. *Geneza, organizacja i działalność jezuitckich burs muzycznych.* – Kraków, 2002; Kochanowicz J. *Przepisy dotyczące jezuitckich burs muzycznych.* – Kraków, 2002.

⁷⁷Piechnik Ł. *Działalność kulturalna Towarzystwa Jezusowego na północnych i wschodnich ziemiach Polski w XVI-XVII wieku // Dzieje Lubelszczyzny.* – T. VI, cz. 1: Między Wschodem i Zachodem. *Kultura umysłowa /* Pod red. J. Kłoczowskiego. – Warszawa, 1989. – S. 75-96; Pylypiuk N. *Eucharisterion. Albo Vdjačnost: The First Panegyric of the Kiev Mohyla School // Harvard Ukrainian Studies.* – 1984. – N 1/2. – P. 45-70; Cracraft J. *Theology at the Kiev Mohyla Academy During Its Golden Age // Harvard Ukrainian Studies.* – 1984. – N 1/2. – P. 71-80; Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVII ст. / Пер. М. Габлевич під ред. А. Ясіновського. – Львів, 2001.

⁷⁸Blażejovskij D. *Ukrainian and Bielorussian Students at the Pontifical Greek College of Rome (1576-1976) // Analecta OSBM.* – 1979. – Vol. 10. – P. 132-192; Blażejovskij D. *Ukrainian and Bielorussian Students at the Pontificio Collegio Urbano de Propaganda Fide (1627-1848) // Analecta OSBM.* – 1974. – Vol. 9. – P. 202-222; Blażejovskij D. *Byzantine Kyivan Rite Students in Pontifical Colleges, and in Seminaries, Universities and Institutes of Central and Western Europe (1576-1983) // Analecta OSBM.* – Rome, 1974. – Vol. 43. – Series II. – Sectio I; Поплятек Я. Студенти василіяни у Віденській академії // *Analecta OSBM.* – 1932. – Vol. 4. – P. 211-218; Poplatek J. *Wykaz alumnów Seminarjum Papieskiego w Wilnie 1585-1773 // Ateneum Wileńskie.* – 1936. – N 9. – S. 218-282; Florovský A. V. *Čeští jesuité na Rusi.* – Praha, 1941.

⁷⁹Simon K. *I gesuiti e l'Ucraina // La nivilt cattolica.* – 1992, 18 aprile. – Vol. II. – Anno 143. –

P. 135-149.

⁸⁰ *Gottfried K.* Anna Ostrogska wojewodzina wołyńska. – Jarosław, 1939; *Gottfried K.* Jezuici w Jarosławiu. – Jarosław, 1933; *Gottfried K.* Szkolnictwo w dawnym Jarosławiu // Księga pamiątkowa poświęcona zjazdowi jubileuszowemu z okazji 50-lecia istnienia gimnazjum I w Jarosławiu. – Jarosław, 1934; *Gottfried K.* Z przeszłości jarosławskiego szkolnictwa // Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia. R. 1963-64.

⁸¹ *Leń K.* Rekonstrukcja archiwum dawnego kolegium jezuitów w Jarosławiu // Studia z historii Kościoła w Polsce. – Warszawa, 1983. – T. VII; *Leń K.* Jezuickie kolegium św. Jana w Jarosławiu 1573-1773. – Kraków, 2000.

⁸² *Pelczar R.* Działalność oświatowo-kulturalna Jezuitów w diecezji przemyskiej w XVI-XVIII wieku. – Przemyśl, 1999; *Pelczar R.* Szkolnictwo jezuickie w Jarosławiu 1575-1773 R. // Nasza Przeszłość. – 1995. – T. 84. – S. 13-46.

⁸³ *Sygański J.* O relikwiach w dawnym kościele jarosławskim Tow. Jez. u św. Jana // Nasze Wiadomości. – 1912 (styczeń). – T. III, z. 4. – S. 395-401; *Horn M.* Szkolnictwo na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej do połowy XVII wieku // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. – Pedagogika. – Opole, 1968. – T. V. – S. 77-105; *Kieferling K., Pasterski M.* Zarys dziejów miasta i szkolnictwa Jarosławia // Księga pamiątkowa jubileuszu 100-lecia I gimnazjum i liceum ogólnokształcącego w Jarosławiu: 1884-1984. – Jarosław, 1987. – S. 21-29; *Rychlik I.* Kościół i klasztor PP. Benedyktynek w Jarosławiu. – Jarosław, 1903.

⁸⁴ *Pelczar R.* Działalność oświatowo-kulturalna Jezuitów w diecezji przemyskiej w XVI-XVIII wieku. – Przemyśl, 1999.

⁸⁵ *Quirini-Popławska D.* Szkolnictwo krośnieńskie od XVII do 1914 R. // Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu. – Kraków, 1973. – T. II: 1918-1970. – S. 332-342; *Sygański J.* Kartka z przeszłości kolegium przemyskiego // Nasze Wiadomości. – 1910, styczeń-lipiec. – T. III, z. 1. – S. 61-63; *Horn M.* Szkolnictwo na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej do połowy XVII wieku // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. – Pedagogika. – Opole, 1968. – T. V. – S. 77-105; *Kłoczowski J.* Zakony w diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV-XVIII wieku // Nasza Przeszłość. – Kraków, 1975. – T. XLIII. – S. 37-70.

⁸⁶ *Pelczar R.* Jezuici w Kamieńcu Podolskim (1608-1773) // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / Pod. red. F. Kiryka. – Kraków, 2000. – T. I. – S. 193-213.

In the article the stages of Jesuitical historiography development is being reviewed, its problems and methodology is being analyzed. Separately, the attention is devoted to the development of historiography of Jesuit schoolship of the 16th - 17th centuries, particularly in Rich Pospolyta.

Д.В. Тоїчкін*

**КОЗАЦЬКІ ШАБЛІ В ЗОБРАЖАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛАХ
УКРАЇНИ XVII-XVIII ст.**

У статті за матеріалами зображальних джерел досліджуються морфологічні типи шабель, поширених серед військової верстви українського населення у XVII-XVIII ст.

У комплексі досліджень матеріальної культури України XVII-XVIII ст. важливе значення має вивчення оригінального озброєння українського козацтва. Особлива роль при цьому належить дослідженням холодної зброї, зокрема шаблі.

Козацька шабля була основним різновидом холодної клинкової зброї ближнього бою у реєстрових підрозділах, з самого початку існування останніх¹. Серед широких мас нереєстрового козацтва шабля набула особливої популярності у зв'язку з розвитком козацької кінноти з другої половини XVII ст.

*Тоїчкін Денис Віталійович - молодший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

У середовищі української та польської шляхти шабля стала частиною костюма, показником заможності та знатності її власника.

Наприкінці XVIII ст. в народному живописі та усній творчості сформувався композиційно завершений образ козака - захисника рідного краю, славного лицаря героїчної доби. Саме тоді образ самого козака та предметів його оточення типізується, втрачає індивідуальні особливості, набуває узагальненого символічного змісту. Серед предметів, що в народній уяві нерозривно пов'язані з козацтвом, шаблі належить провідне місце.

Термін "козацькі шаблі" визначимо як сукупність типів шабел, що знаходилися на озброєнні військової верстви українського населення. Отже зброю досліджуємо тільки з огляду її типоутворення, за сукупністю морфологічних ознак.

Для всебічного аналізу козацької шаблі як речового історичного джерела, на нашу думку, доцільно залучити представницький комплекс зображальних джерел XVII-XVIII ст. - народних картин, портретних та історичних полотен. До цього часу фахівці, які вивчали козацьку зброю, іноді зверталися до творів українського живопису XVII-XVIII ст.², проте детальне дослідження з даної проблематики досі відсутнє.

Для аналізу зображення шаблі, серед народних картин варто виділити, як найбільш інформативно насичену, серію - "Козак-Мамай". Мистецтвознавці твердять, ранні картини означеного циклу (поч. XVIII ст.) написані з реальних прототипів - козаків-запорожців³. Композиція постаті Мамаєв прийшла з самого життя, а традиція тільки підтвердила ці образи⁴. Тобто на ранній стадії образи козака та предметів його озброєння ще зберігали безпосередні зв'язки з натурою.

На 11 картинах з фондів Дніпропетровського державного історичного музею ім. Д.І.Яворницького зображено 9 шабел. Зазвичай всі вони дещо стилізовані. Клинок, як правило, знаходиться в піхвах, що не дозволяє виявити його конструктивні особливості. Проте, в абсолютній більшості випадків, на картинах представлені характерні верхів'я, що дає змогу класифікувати зброю.

На 7 з 9 полотен (XVII - перша половина XIX ст.) зображена форма верхів'я свідчить, що перед нами - типові різновиди шабел турецького типу⁵ (рис. 1.1-1.3). В єдиному випадку (XVIII ст., рис. 1.4) можна бачити шаблю з верхів'ям відмінного типу. Його продовгувата форма дозволяє класифікувати зброю як стилізований шамшир⁶.

Остання картина за художньою манерою та особливостями зображених предметів суттєво відрізняється від попередніх. Представлена шабля без піхв, лежить перед козаком на передньому плані. Форма зброї стилізована, проте зберігає характерні риси (XIX ст., рис. 1.5).

Дослідник холодної зброї з Львівського державного історичного музею Б.В.Мельник зазначає, що шаблі з аналогічними клинками були поширені також у Росії XVI ст.⁷ Єлмань⁸ такого (старого) типу зустрічається навіть у деяких екземплярів XVII ст. Зокрема відомий польський зброєзнавець В.Дзевановський датує угорську шаблю з аналогічною єлманню XVII ст. (рис. 2).⁹ Згідно з інформацією, запозиченою з польських церковних зображень, клинок та верхів'я шаблі, що розглядається справді мають форми, поширені у XV-XVI ст. в Центральній Європі. На Рис. 3.1-3.3 наведено зображення аналогічних шабел на іконі 1467 р. з каплиці Св. Трійці кафедрального собору у Вавелі (рис. 3.1), образу "Узяття Христа" в костюлі Св. Катерини (обидві - Краків, Польща)(рис. 3.2) та з образу, орієнтовно 1480 р., "Коронування терновим вінцем" з епархіального музею в Пелпліні (Польща) (рис. 3.3). Шаблями з такими ж короткими та широкими клинками, аналогічними верхів'ями та хрестовинами, озброєні козаки на галицькій картині "Воїни на варті при гробі господньому"¹⁰ (рис. 4). Необхід-

но зауважити, що на шабельних клинках згаданої композиції елмань відсутня, що цілком характерно для шабель XVIII ст. Взагалі, українські церковні зображення, особливо графіка київської школи XVII ст., становлять багате інформаційне джерело при вирішенні питання щодо поширених типів клинкової зброї. Так на гравюрі видатного київського майстра Іллі "Ісус Навін вішає переможених царів" (1640-ві рр.) зображено шаблю польсько-угорського типу з напівзакритим ефесом¹¹ (рис. 5). Зображення шаблі цього ж типу, але вже з відкритим ефесом зустрічаємо на гравюрі невідомого київського художника "Ісус перед Каяфою" ("Тріюдь квітна", 1631). Шаблю турецького типу, подібну до тих, що часто зустрічаються на картинах з циклу "Козак-Мамай", відтворено на гравюрі Федора "Випадок із Савлом" ("Апостол", Київ, 1695).

Важливий матеріал для нашого дослідження надає професійна світська художня творчість XVII-XVIII ст. Багато художників, створюючи картини, намагалися бути точними при передачі інформації побутового характеру. Тому мистецькі твори, на яких можна спостерігати костюми та предмети повсякденного вжитку представників різних верств українського населення - від гетьманів до писарчуків та звичайних козаків, часто дозволяють з документальною точністю відтворити характерні для XVII-XVIII ст. різновиди клинкової зброї та пов'язати їх з певними соціальними групами.

Світські гравюри та рисунки XVII-XVIII ст. надають інформацію стосовно того, якій саме зброї відомих типів віддавали перевагу представники української еліти.

Шаблю старого турецького типу з характерним нахиленим руків'ям та плоско зрізаним верхів'ям зустрічаємо у композиції єдиного, як вважають історики та мистецтвознавці¹², вірогідного образу Богдана Хмельницького на гравюрі голландського художника В.Гондіуса (1651 р., рис. 6), виконаної, очевидно, з оригіналу Абрахама ван Вестерфельда¹³.

Збереглися і деякі твори самого А.Вестерфельда. Це, зокрема, гравюра, на якій зображено прийом литовським гетьманом Я.Радзивілом посольства Війська Запорізького на чолі з полковником С.Подобайлом (сер. XVII ст.). У козаків з оточення полковника спостерігаємо шаблі гусарського типу¹⁴ - одну із найвдаліших конструкцій свого часу.

Холодну зброю зображено на гетьманських портретах з літопису С.Величка. У більшості випадків серед конструктивних елементів зразків тих шабель зустрічаються верхів'я, характерні для турецького кіліджа. Ілюстрації літопису свідчать: турецькі шаблі мали Богдан Хмельницький, Михайло Ханенко, Іван Мазепа¹⁵ (рис. 7). На портреті ж Петра Дорошенка з літопису С.Величка, зображено ефес з верхів'ям у вигляді голови птаха - т. зв. "шаблю орла"¹⁶ (рис. 8).

На копії з живописного портрета Юрія Хмельницького, виконаній О.Іракліївським у 1749 р., гетьман озброєний ординкою¹⁷ (рис. 9).

На думку фахівців, для гравюр відомого українського майстра О.Тарасевича характерна велика схожість зображення художнього образу з оригіналом¹⁸. На портреті охтирського старости, полковника Івана Перехриста (гравюра 1689р.) бачимо "...оригінально скомпонований натюрморт з мальовничим зображенням кожного військового предмета"¹⁹. Серед представленої зброї - дві шаблі: турецького типу та карабеля (рис. 10).

Цікаву інформацію щодо форм козацьких шабель надають твори малярської школи Києво-Печерської лаври, датовані 30 - поч. 50-х рр. XVIII ст. У лаврських "кужбушках" (шкільних підручниках) представлено найдавніші зображення, створені на підставі безпосередніх вражень художників, які на власні очі бачили козаків та їх озброєння. На рис. 11.1 наведено ілюстрацію, що зображує козака-бандуриста. При боці вояка легко розрізнити "шаблю орла".

На рис. 11.2 - ще одна ілюстрація з "кужбушків" на якій зображено козака з шаблею турецького типу.

При дослідженні шаблі одним із найцінніших в історичному відношенні іконографічних джерел стають ктиторський та світський портрети. З XVII ст. портретний живопис стає незалежним жанром, переважно поширившись у середовищі козацької старшини, польської шляхти та заможного міщанства²⁰. Тому всі розглянуті в нашому дослідженні портрети надають інформацію щодо озброєння саме представників українських заможних верств.

На картині "Отаман запорізьких козаків у XVIII ст." Норбліна де Гурдене бачимо шаблю старого турецького типу, таку ж, як на гравюрі Гондіуса "Богдан Хмельницький".

Про популярність шабел турецького типу свідчить той факт, що їх у значній кількості спостерігаємо при уважному дослідженні на інших портретах української еліти, зокрема київського воеводи Адама Кисіля (1630-і), стародубського полковника Михайла Миклашевського²¹, знатного військового товариша Івана Забіли²², писаного з натури²³ (рис. 12), прилуцького полковника Дмитра Горленка²⁴, а також "полковника малоросійського козацького полку" роботи Т.Калинського (рис. 13)²⁵.

Важливими джерелами, що проливають світло на характер козацького озброєння, є портрети донської знаті. Так, на парсуні донця, ктитора Київської лаври Данила Єфремова²⁶ зображено турецький ятаган. Таку ж зброю зустрічаємо на посмертному поличчі бригадира Війська Донського Тимофія Грекова²⁷ (рис. 14). Проте на портретах української шляхти ятагани зображались рідко. У цьому зв'язку можна згадати хіба що шаблю зі стилізованим "ятаганим" верхів'ям, з портрету генерального обозного Війська Запорізького Василя Каспаровича Дуніна-Борковського²⁸ (рис. 15). Вона має безпосередній зв'язок з дослідженим нами експонатом колекції Державного історичного музею ім. Д.І.Яворницького (інв. № О-249)²⁹.

Згідно з інформацією, яку надає український портретний живопис, частина шабел української шляхти відносилася до центральноєвропейських типів.

На портреті руського воеводи Івана Даниловича роботи львівського майстра³⁰ зображено ординку.

Ординка з портрету знатного військового товариша Василя Гамалії³¹ (рис.16) має точний відповідник в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського (інв. № И-2916).

Тип шаблі, представленої на портреті Івана Самойловича (кінець XVII- поч. XVIII ст., рис. 17), ідентифікується дуже чітко завдяки відтвореним деталям³². Це так звана "козацька шабля", або "карабеля гусарська"³³.

На копії XIX ст. з портрету Івана Гуляницького, корсунського полковника (1656 р.), шаблю зображено надто стилізовано (рис. 18). Надзвичайно видовжені кільйони дозволяють припустити, що це один із польсько-угорських різновидів. Верхів'я фігурної форми нагадує голову птаха. В такому разі перед нами "шабля орла", що в XVII ст. була досить популярною серед верхівки польської аристократії. Адже орел - один з національних символів поляків і відтворення його на шаблі є ознакою належності її володаря до високого шляхетського стану. Твір належить до найдавніших з відомих нам старшинських портретів приєднаного до Росії Лівобережжя. Надмірна стилізація оточуючих предметів, озброєння очевидно пов'язана з тим, що даний твір створено іконописцем³⁴.

Зброю з верхів'ям, характерним для "шаблі орла", спостерігаємо на реалістичних портретах київського полковника Єфима Дарагана³⁵ та ктитора Никопольської церкви Якова Шияна³⁶ (рис. 19). Шабля такого ж типу належала і "охочекомонному полковнику" Новицькому (рис. 20, поч. XVIII ст.).

На портреті генерального судді Війська Запорізького Василя Кочубея³⁷ відтворено композицію з кількох військових предметів - арматуру. Один з них - "шабля орла" (рис. 21), про яку ми згадували вже неодноразово.

Шаблю польсько-угорського типу з відкритим ефесом відтворено на портреті "Знатного малоросійського шляхтича" роботи Т.Калинського (рис. 22). Коштовно оздоблену польсько-угорську шаблю з напівзакритим ефесом зустрічаємо в іншому творі цього ж автора "Зображення малоросійського сотника"³⁸ (рис. 22).

У надзвичайно реалістичній манері малював відомий художник В.Боровиковський. При всій умовності його образів, в них було більше "життя і натури", ніж в "книжному" академізмові його часу³⁹. Творче бачення художника, без сумніву, позначилося на відтворенні ним серед іншого і шабель. На портреті полтавського бурмістра Павла Руденка⁴⁰ зображено класичну карабелю⁴¹ (рис. 23). Таку ж зброю бачимо на портреті роботи невідомого автора, обозного Миргородського полку Василя Родзянки⁴² (рис. 24).

Необхідно зазначити, що серед шабельних верхів'їв, відтворених на українських картинах XVII-XVIII ст., трапляються такі, яким не знаходимо точних оригінальних відповідників у музейних колекціях зброї. Важко ідентифікувати шаблі на портретах новгород-сіверського сотника Лук'яна Жоравки (1630-і), генерального хорунжого Семена Сулими та Семена Дениска⁴³. В усіх випадках, очевидно, можна твердити про варіанти карабелі, хоча оригінальний "гребінь" на декорованому верхів'ї нам ніде більше до цього часу не траплявся.

Одним із українських митців, значення творчості якого для сучасного джерелознавства, зокрема в його зброезнавчій частині, важко переоцінити, був Ю.Я.Глоговський (XVIII ст.). Художник створив чимало малюнків костюмів та серію етнографічно-побутових сцен з життя українського населення різних майнових станів та національностей. Його творчий доробок - понад 1700 акварелей і рисунків пером, які зберігаються у відділі мистецтв Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка.

Велике значення має історико-реконструктивна діяльність Ю.Глоговського. Для того, щоб відтворити одяг XVII-XVIII ст., художник залучив давні гравюри, роботи Т.Калинського, Я.Норбліна, Я.Левицького, цілий пласт творів анонімних авторів, станковий та настінний живопис, створений його попередниками.

Серед зображених художником постатей є представники козацького й шляхетського стану. Детальне відтворення найменших подробиць одягу (навіть зачіски), предметів оточення дають підстави сподіватися на сумління художника й щодо зображення холодної зброї, хоча спеціального акценту на ній не зроблено. Вона виступає як невід'ємний атрибут станової належності воїнів.

На урочистому портреті козацького полковника⁴⁴ озброєно шаблею турецького типу (рис.25.1). Про це інформує дослідників характерна форма її верхів'я. Особливості декору на видимих частинах малюнку детально не відображені, проте цілком ясно, що то багато прикрашений зразок, в оздобленні якого, як було прийнято за тих часів, використано цінні матеріали, коштовні прикраси.

На іншому портреті - зброя козацького гетьмана, особу якого не встановлено⁴⁵ (рис. 25.2), майже схована під одягом, видно тільки частину ефесу. Надзвичайно характерна форма верхів'я дає підставу зробити незаперечний висновок: перед нами вже неодноразово згадана в тексті "шабля орла".

На зображенні українського шляхтича XVII ст.⁴⁶ (рис. 25.3) шаблю розміщено на передньому плані. Її можна детально розглянути та атрибутувати. За формою верхів'я - це карабеля, яку розкішно оздоблено. Аналогічні за типом та схожі за оформленням шаблі нерідко зустрічаються у колекціях музеїв України та Росії.

"Шляхтич з Червоної Русі" відтворює образ заможного власника з шаблею у руці (Рис. 25.4). Клинок зброї, як і на всіх акварелях Ю.Глоговського, знаходиться у піхвах. Все це утруднює ідентифікацію зброї. Проте форма хрестовини, зокрема довгі кільйони, красномовно свідчить: перед нами - шабля польсько-угорського типу.

Одяг та, відповідно, майновий стан "Виборного козака"⁴⁷, набагато скромніші від розглянутих вище. Але особливості костюму дозволяють віднести його до заможних козаків⁴⁸. Шабля має ефес закритого типу (Рис. 25.5). Не викликає сумнівів, що зображено шаблю саме гусарського типу.

Вбрання "Козака XVII ст." на рисунку⁴⁹ досить наближено до селянського і свідчить про його незаможність⁵⁰. Він має, проте, "добру" гусарську шаблю, простішого оформлення, та не гіршу за своїми бойовими якостями від дослідженої вище (Рис. 25.6). Це ще раз підтверджує усталену думку про те, що козаки всіх майнових станів передусім піклувалися про придбання доброї клинкової зброї, адже від її якості залежало життя воїна на полі битви.

Розглянуті малюнки Ю.Глоговського свідчать, що серед зброї козаків різних майнових станів зустрічаються шаблі практично всіх відомих на той час східних та східноєвропейських типів, окрім перського.

Досліджуючи всі виявлені нами зразки художніх творів з найбільших живописних колекцій, обличаємо полотна XIX ст. та пізнішого часу: їх можна використовувати як історичні джерела з великою обережністю. Адже ці роботи написані в часи, коли козацтва, як військового стану, в Україні вже не існувало. Художники не бачили своїми очима справжніх козаків і не могли у повній мірі судити про подробиці їхнього побуту, зокрема про зброю, якій вони віддавали перевагу. І хоча на відомих картинах Т.Шевченка, І.Рєпіна, Г.Нарбута та інших видатних митців XIX-XX ст. зображено реальні зразки козацьких шабел, вони не можуть дати вірогідної інформації щодо популярності тих чи інших типів зброї у козацькому середовищі XVII-XVIII ст.

Результати зброєзнавчих досліджень дозволяють не тільки верифікувати дані, одержані за допомогою інших методів дослідження зброї, але й зробити розширені та ґрунтовні висновки щодо пріоритетів використання певних типів шабел різними верствами українського населення.

Джерелознавчий аналіз народних картин з серії "Козак Мамай" дозволяє дійти таких висновків:

- шабля виступає важливим предметом озброєння, що формує образ козака-лицаря, захисника рідної землі;
- народна традиція закріплює за козаками переважно зброю східного походження, зокрема турецьку. Це підтверджує думку про те, що в Україні використовувалась імпортована (трофейна чи покупна) та виготовлена за іноземними взірцями зброя.

Серед розглянутого матеріалу, виконаного у портретному жанрі, зустрічаються такі типи шабел (у порядку зменшення їх кількості): турецькі, карабелі, "шаблі орла", ординки, "козацькі". Велика кількість "шабел орла" та карабел пов'язана зі специфікою жанру: адже видатні особи зображувалися на парадних портретах при урочистих обставинах. Зазначені різновиди шабел - то в першу чергу коштовна парадна зброя, що свідчить про статус власника. Невелика кількість джерел, що супроводжують живописні твори, як правило, не дозволяють говорити конкретно про справжню ціну зброї та її історію.

При розгляді давніх іконографічних джерел звертає на себе увагу факт майже повної відсутності шабел іранського типу (шамширів). Це може свідчити про те, що серед шляхетського стану ця зброя не набула особливої популярності.

На досліджених нами портретах представників української заможної верстви надзвичайно рідко трапляються зображення зброї класичного польсько-угорського типу (виняток становлять тільки 2 роботи Т.Калинського). Це створює несподіваний контраст із зображеннями представників польської та литовської шляхти, де постійно домінують шаблі польсько-угорських типів: такими є портрети К.Збаражського⁵¹, А.Фірлея⁵², А.Каменського⁵³, М.Вольського⁵⁴, М.Вишневецького⁵⁵ та інших. Очевидно дана невідповідність пов'язана з певною модою на зброю, поширеною саме серед української шляхти.

Наведені висновки підтверджуються і результатами аналізу творчості Ю.Глогівського. Так, зброя українських гетьманів цілком відповідає різновидам, зображення яких зустрічається на середньовічних портретах. Це передусім шаблі турецького типу та "орла".

Отже, після аналізу зображень з іконографічних творів, приходимо до висновку: шабля заможної української шляхти - високоякісна, оформлена на високому художньому рівні із застосуванням коштовних матеріалів. Відповідною була і ціна даної зброї, що значно перевищувала таку у простих козаків. За типами це: турецькі (найбільша кількість), "шаблі орла", карабелі, ординки, карабеля гусарська ("козацька").

Зброя бідного або середньої заможності козака - то проста бойова шабля одного з поширених в Україні типів. У досліджених джерелах нами частіше за все спостерігається гусарська шабля.

Ілюстрації з "кужбушків" (лаврських шкільних підручників) підтверджують попередні висновки. На одній - зображення козака з атрибутами, що пов'язувались з козацьким станом, - бандурою, самопалом і шаблею. Остання за типом становить "шаблю орла". Дане художнє рішення, очевидно обумовлене намаганням надати зображенню більшої виразності, підтримати піднесений, святковий настрій картини. На іншому зображенні - традиційна шабля турецького типу.

Отже "козацька шабля" - збірне поняття, що об'єднує розмаїття морфологічних типів, поширених в українських землях. Унікальність дослідженого масиву, яка дає право закріпити за ним характерну назву, обумовлена його неоднорідним у якісному відношенні складом: одночасне побутування східноєвропейських та східних типів з кількісною перевагою останніх.

¹ *Dziewanowski W. Zarys dziejow uzbrojenia w Polsce. - Warszawa, 1935. - S.51.*

² *Мельник Б. В. Шабля. // Львівський історичний музей. Наукові записки - Львів, 1994. - Вип.2-3. - С. 259.*

³ *Жолтовський П. М. Український живопис XVII-XVIII ст. - К., 1978. - С. 291.*

⁴ *Білецький П. О. Українське мистецтво XVII-XVIII ст. - К., 1963. - С. 22-23.*

⁵ В XVII ст. шаблі турецького типу мали широкий клинок та нахилене, плоско зрізане, верхів'я. В кінці століття виникає новий тип з комоподібним верхів'ям та коротким кривим клинком з широкою елманню- кілідж. Існує ще один різновид турецької шаблі (т. зв. мамелюкський) з верхів'ям кіліджа, але довгим вузьким клинком, характерним як правило для перського, або польсько-угорського типу.

⁶ Шабля перського типу (шамшир). Гарда хрестоподібна з перехрестям. Хрестовина довга з приплюснутими кінцями, чи коротка або довга з кулькоподібними кінцями. Верхів'я металеве, оливкоподібної форми, нахилене до руків'я майже під прямим кутом. Клинок характерної форми, (доли та грані відсутні).

⁷ *Мельник Б. В. Назв. праця. - С. 261.*

⁸ Елмань - розширення клинка в останній 1/5 - 1/3 частині

⁹ *Dziewanowski W. Op. cit. - S. 43*

¹⁰ Перша половина XVIII ст., Львівський музей українського мистецтва.

¹¹ Польсько-угорський та угорський тип шаблі. Перші екземпляри цього типу нагадували турецькі. З другої половини XVI ст. він набув характерних рис, зокрема верхів'я мигдалеподібної форми, трохи нахилене вниз.

¹² *Белецкий П. А.* Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. - Л., 1981. - С. 58.

¹³ Там само. - С. 59.

¹⁴ Найхарактерніша прикмета гусарської шаблі - ефес закритого типу. Гарда складається з довгої хрестовини, яка переходила у передню дужку, що захищала кисть. Морфологічні особливості клинка наслідують турецькі та угорські зразки: він міг бути різних типів, відповідно мати різну кількість дол, елмань.

¹⁵ 1720 р., Державна публічна бібліотека ім. М.Є.Салтикова-Щедріна, Санкт-Петербург - далі - ДПБ.

¹⁶ 1720 р., ДПБ.

¹⁷ Для ординки характерні клинок з невеликою кривизною і вузьким довгим бойцовим кінцем та ефес відкритого типу з наперсткоподібним верхів'ям, скісно нахиленим відносно руків'я.

¹⁸ *Степовик Д. В.* Українська графіка XVI-XVIII століть. Еволюція образної системи. - К., 1982. - С.221.

¹⁹ *Степовик Д. В.* Назв. праця.- С.223.

²⁰ *Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Корольов Б.І.,* та ін. Історичне джерелознавство. - К., 2002. - С.264.

²¹ XVIII ст., Державний музей українського образотворчого мистецтва, Київ (далі - ДМУОМ)

²² 1713 р., ДМУОМ.

²³ *Белецкий П. А.* Назв. праця. - С.196.

²⁴ XVIII ст., Харківський державний історичний музей.

²⁵ XVIII ст., Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів, Київ (далі - НБУВ). ІР, Київ.

²⁶ 1752 р., ДМУОМ.

²⁷ 1794 р., Державний історичний музей, Москва.

²⁸ 1701-1703, Чернігівський історико-краєзнавчий музей (далі - ЧІКМ).

²⁹ *Тоїчкін Д.* Шаблі XVII-XVIII ст. з колекції Дніпропетровського державного історичного музею ім. Д.І.Яворницького: історико-зброєзнавчий аналіз // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. У 2-х частинах. - К., 2003. - Число 10. - Ч.1. - С. 338-339, 342.

³⁰ Перша половина XVII ст., Львівська картинна галерея.

³¹ XVIII ст., ДМУОМ.

³² Оригінальний відповідник зберігається в Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського (далі - ЧІМ), інв. № И-2910.

³³ Для шаблі т.зв. козацького типу (карабелі гусарської) характерні конічне руків'я (генетично пов'язане з польсько-угорським типом) та сплющене витягнуте вперед верхів'я.

³⁴ *Жолтовський П.М.* Назв. праця. - С.147.

³⁵ Копія XIX ст. з оригіналу XVIII ст., ЧІКМ

³⁶ 1784, Одеський державний історико-краєзнавчий музей.

³⁷ Перша пол. XVIII ст., Ермітаж, Санкт-Петербург.

³⁸ XVIII ст., НБУВ, ІР.

³⁹ *Білецький П.О.* Назв. праця.- С.294.

⁴⁰ Близько 1778 р., Дніпропетровський державний художній музей.

⁴¹ Карабеля характеризується ефесом відкритого типу з верхів'ям у вигляді стилізованої голови орла.

⁴² 1730-і рр., ДМУОМ.

⁴³ XVIII ст., ДМУОМ

⁴⁴ Львівська національна бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі - ЛНБ), № 3222.

⁴⁵ ЛНБ, № 3221.

⁴⁶ ЛНБ, № 3090.

⁴⁷ ЛНБ № 3223.

⁴⁸ *Кривач Д. П., Стельмащук Г. Г.* Український народний одяг XVII - поч. XIX ст. в акварелях *Ю.Глоговського*. - К., 1988. - С. 61.

⁴⁹ ЛНБ, № 3225.

⁵⁰ *Кривач Д. П., Стельмащук Г. Г.* Назв. праця. - С. 60.

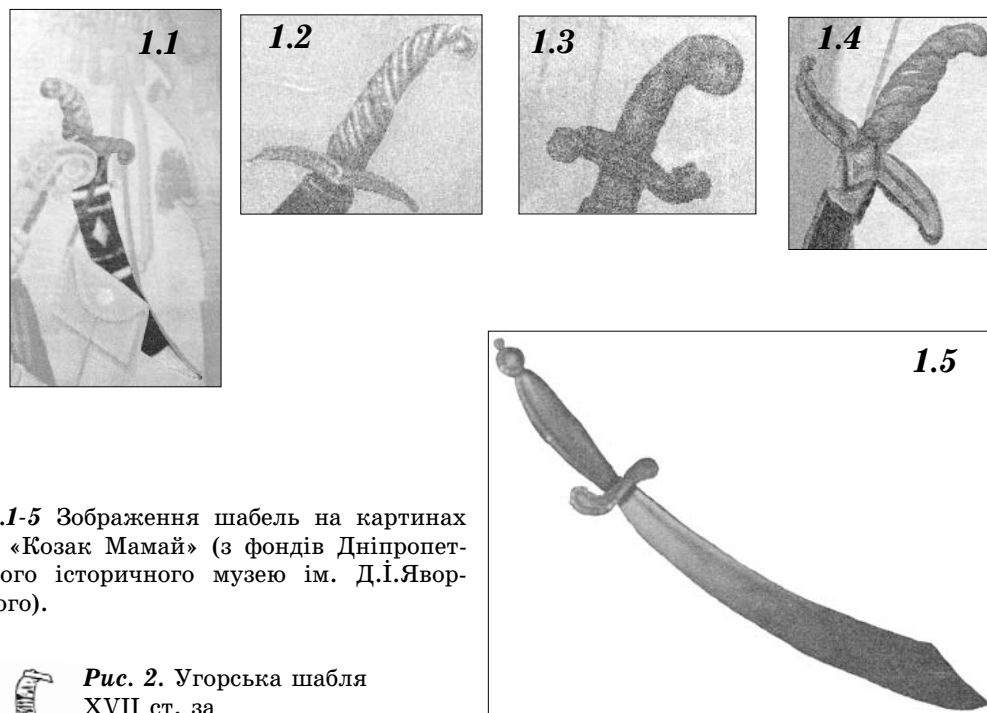
⁵¹ 1620, Львівський державний історичний музей (далі - ЛІМ).

⁵² XVI-поч. XVII ст., ЛІМ.

⁵³ XVIII ст., Національний музей, Вроцлав.

⁵⁴ XVII ст., Вільнюська картинна галерея.

⁵⁵ Сер. XVIII ст., Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник.

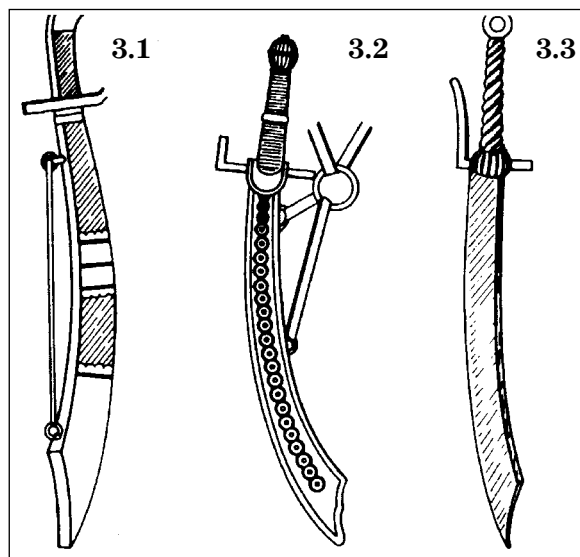
Рис. 1.1-5 Зображення шабел на картинах циклу «Козак Мамай» (з фондів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького).

Рис. 2. Угорська шабля XVII ст. за В.Дзевановським

Рис. 3

3.1 - шабля з ікони 1467 р. у каплиці св. Трійці в кафедральному соборі у Вавелі (Краків, Польща); **3.2** - шабля з образу «Узяття Христа» в костелі св. Катерини в Кракові (Польща); **3.3** - шабля з образу, орієнтовно 1480 р., «Коронування терновим вінцем» з епархіального музею в Пелпліні (Польща)

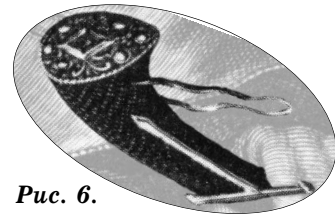
Рис. 4.
Шабля з картини
«Воїни на варті при гробі
господньому» (перша пол.
XVIII ст., ЛМУМ)

Рис. 5.
Шабля з картини
«Ісус Навін вішає
переможених ца-
рів» (1640-ві рр.,
Київ)

Рис. 7. Фрагменти гетьманських шабель з літопису
Самійла Величка: Богдана Хмельницького
(ліворуч), Михайла Ханенка (в центрі), Івана
Мазепи (праворуч).

Рис. 6.
Ефес шаблі
з гравюри В.Гондіуса
«Богдан
Хмельницький»

Рис. 9.
Фрагмент шаблі з портрета Юрія
Хмельницького В. Іраклієвського

Рис. 8. Ефес шаблі,
зображений на портреті
Петра Дорошенка з літопи-
су Самійла Величка.

Рис. 10.
Ефеси шабель,
зображених на
портреті Івана
Перехреста
О.Тарасевича.

Рис. 11.1-2 Зображення козака у лаврських «кузбушках»

Рис. 13.
Ефес шаблі, зображеної на портреті полковника роботи Т.Калинського.

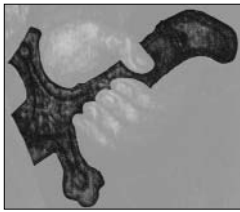
Рис. 14.
Фрагменти шабель, зображених на портретах Данила Єфремовича (ліворуч) та Тимофія Грекова (праворуч).

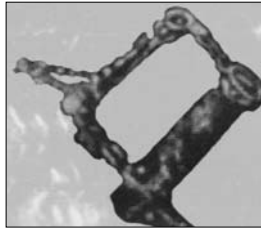
Рис. 12.
Фрагменти шабель, зображених на портретах Адама Кисіля (ліворуч), Михайла Миклашевського (в центрі) та Івана Забіли (праворуч).

Рис. 15.
Ефес шаблі, зображений на портреті Василя Дуніна-Борковського.

Рис. 16. Ефес шаблі, зображений на портреті Василя Гамалії.

Рис. 17. Ефес шаблі, зображений на портреті Івана Самойловича.

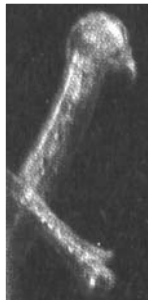
Рис. 18. Ефес шаблі, зображений на портреті Івана Гуляницького.

Рис.19. Ефеси шабель, зображених на портретах Єфима Дарагана (зверху) та Якова Шияна (знизу)

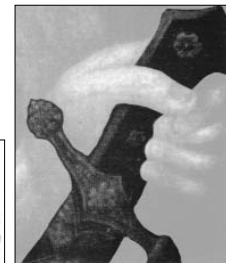
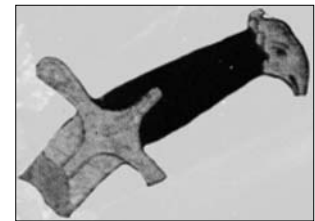

Рис. 20. Ефес шаблі, зображений на портреті полковника Новицького.

Рис. 23. Ефес шаблі, зображений на портреті Павла Руденка В.Боровиковського.

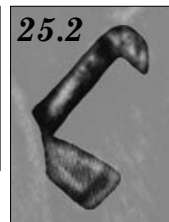
Рис. 21. Ефес шаблі, зображений на портреті Василя Кочубея.

Рис. 24. Ефес шаблі, зображений на портреті Василя Родзянка.

Рис. 22. Ефес шаблі «знатного малоросійського шляхтича» (ліворуч) та «малоросійського сотника» (праворуч) роботи Т.Калинського.

Рис.25.1-6. Зображення шабель на картинах Ю.Глоговського

Харківський Національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років.
Харків: Фоліо, 2004. - 750 с.

Книга, що рецензується, - третя фундаментальна праця з історії Харківського університету за роки його існування. Перша з них побачила світ на початку ХХ ст. завдяки зусиллям проф. Д.І.Багалія та інших відомих харківських дослідників. Вона була підготовлена до 100-річчя університету. Друге подібне видання було здійснене в радянські часи до 150-річчя університету, і тепер ми маємо ще одну, останню версію історії цього старішого на сході нашої країни навчального закладу. Зазначимо, що всі три видання здійснено на високому рівні історичної науки відповідного періоду.

Монографія, що побачила світ напередодні святкування ювілею університету, складається з дев'яти розділів. Найбільший з них - останній. Він присвячений університету в роки існування незалежної Української держави, і це цілком слушно. Взагалі розподіл матеріалу за епохами виглядає так: на кожен рік існування університету в дорадянський час припадає три сторінки тексту, розповідь про радянські часи займає приблизно 7,5 сторінки на кожний рік, що ж до сучасної епохи, то 14 сторінок книги припадає на кожен з пережитих років. Це одне із свідчень про особливу увагу авторів саме до останніх років і десятиріч, що, звісно, найменше досліджувалися й узагальнювалися.

Для всебічного розкриття теми автори не тільки опрацювали велике коло літератури, а й залучили величезну кількість нового архівного матеріалу і не тільки місцевого, а й з архівосховищ Києва, Москви і Санкт-Петербурга. Автори не тільки розширили джерельну базу, а й змінили концептуальні засади висвітлення багатьох сторін університетського життя. При цьому вони, як правило, не відкидали наробки своїх попередників, а й, зберігаючи їх найважливіші досягнення, дали сучасне трактування подіям і фактам. Тим самим, вони не тільки зберегли тривалі традиції у вивченні історії університету, а й розвинули їх. Перед читачем - не чергова кардинальна зміна поглядів і оцінок на все, що зробили попередники, а творче переосмислення їх спадщини, розвиток кращих рис вітчизняної школи дослідників університетів. Це пов'язано, серед іншого, з тим, що до авторського колективу, а також редколегії були залучені фахівці, які свого часу підготували праці до 150-річчя й 175-річчя університету (І.К.Рибалка, І.Є.Тарапов, Є.П.Пугач, В.В.Лантух, Б.П.Зайцев та ін.).

Серед новацій видання, які треба привітати, більш, ніж у попередників, увага приділена українському національному чиннику у створенні й розвитку університету, а також розвитку науки. В першому фундаментальному дореволюційному виданні, присвяченому університету, про неї мова майже не йшла, а в радянські часи не тільки були викреслені юридична й медична науки (про богослов'я та історію церкви ми вже не кажемо), які після 1920 р. в університеті не викладалися, а й у спотвореному вигляді було представлено багато досягнень представників гуманітарних знань. Заради справедливості зазначимо, що розвиток точних та природничих наук подавався досить коректно.

Автори монографії багато уваги приділили науковим школам і окремим науковцям, які отримали визнання не тільки на батьківщині, а й у всьому світі. Загалом у праці згадується більше 2,5 тис. імен.

Зазначимо, що, можливо, слід було б створити окремий розділ, присвячений історіографії - огляду попередньої літератури з історії університету, що налічує сотні книг і тисячі статей. Часом здається, що автори занадто занурилися у власне університетське життя своєї альма-матер і менше уваги приділили паралелям і зіставленням з іншими університетами країни й світу. Нема чого й говорити, що це дозволило б краще зрозуміти значення Харківського університету, який тільки для Національної Академії наук України дав більше 100 дійсних членів і членів-кореспондентів. Цікавими могли б бути додатки (у книзі ми маємо лише один іменний покажчик): відомості про ректорів, почесних членів і т. ін., нам здається, були б не зайвою інформацією.

Загальне враження від книги залишається позитивним. Вона відрізняється від багатьох ювілейних видань різних навчальних закладів, які скоріше нагадують ілюстровані альбоми з невеличкими коментарями. Автори уникли спокуси ідеалізувати свій заклад, парадності і прикрашання. Історія Харківського університету у монографії виглядає такою, якою вона була в дійсності. За роки його існування в ньому отримали дипломи більше 130 тисяч фахівців, з його стін вийшли відомі всьому світу вчені. Тільки в царині історичної науки з університетом пов'язана доля майже 30 академіків і членів-кореспондентів НАН України, Російської АН і академії наук СРСР: І.І.Срезневського і М.І.Костомарова, Б.А.Дорна і В.П.Безускула, Д.І.Багалія і Д.І.Яворницького, Б.Д.Грекова і М.С.Дрінова, а також двох директорів Інституту історії АН України - академіків А.Д.Скаби і Ю.Ю.Кондуфора.

Вихованець університету, Нобелівський лауреат І.І.Мечников (до речі, з Харківським університетом пов'язана доля трьох Нобелівських лауреатів - єдиний такий випадок серед навчальних закладів України) зазначав: "Характерну рису науки становить саме те, що вона потребує сильної діяльності". Проте це стосується не тільки окремої людини, ми вважаємо, що це більше це стосується й наукових і навчальних закладів, зокрема університетів. Історія Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна демонструє таку діяльність у різні часи його існування.

Наш перший історик - Нестор - літописець вважав, що, коли пошукаєш у книгах старанно мудрості, то знайдеш велику користь для душі своєї. Книга про 200-річний шлях славетного навчального закладу може бути корисною не тільки для тих, хто навчається або працює у Харківському університеті, а й усіх, хто цікавиться історією вітчизняної науки й освіти, кому не байдужий розвиток вітчизняної культури.

П.Т.ТРОНЬКО (КИЇВ)

Л.А.Дубровіна, О.С.Онищенко

Історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (1941-1964). - К.: Наукова думка, 2003. - 360 с.

Рецензована праця є продовженням дослідження, розпочатого авторами в книзі "Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: 1918-1941" (К., 1998). Це була перша з запланованих монографій, присвячених історії найбільшої книгозбірні країни (а найпершою спробою висвітлити історію НБУВ (тоді - Центральна наукова бібліотека АН УРСР) була колективна монографія 1979 р. "История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР", яка нині вже не може задовольнити фахівців).

Одразу підкреслимо - попри важливість та актуальність проблеми, нині маємо лише поодинокі праці. Але "Історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського" - це узагальнення відомостей не тільки про бібліотеку, а, насамперед, нова, інколи дуже цінна, інформація про події в країні, посадових осіб, діячів різного рангу, яку не можна відшукати в інших джерелах.

Ніде правди діти - вітчизняна історична наука бібліотеці, як об'єкту дослідження, упродовж десятиліть майже не приділяла уваги. Навіть вельми солідний "Український історичний журнал", починаючи від часу свого заснування й аж до сьогодні вкрай побіжно звертався до історії бібліотек (публікувалися здебільшого матеріали бібліографічного плану).

Бібліотекознавство, як одна зі спеціальних історичних дисциплін, десятиріччями намагається посісти місце серед фундаментальних наук. Утім, частина вчених вважає бібліотекознавство наукою прикладною. Натомість нова монографія Л.А.Дубровіної та О.С.Онищенка, які підійшли до дослідження з позицій історизму, використавши весь інструментарій класичного історичного дослідження, дає право віднести бібліотекознавство як наукову дисципліну до наук фундаментальних. Сьогодні ми можемо говорити про українську кодикологічну школу (проф. Л.А.Дубровіна), школу інформаційного бібліотекознавства (проф. О.С.Онищенко), а нова монографія закріплює статус української школи історичного бібліотекознавства, в ділянці якого плідно працюють такі дослідники, як Г.Боряк, А.Бровкін, О.Воскобойникова-Гузєва, О.Гальченко, М.Іванникова, Г.Ковальчук, В.Матусевич, І.Матяш, Л.Муха, І.Римарович, Н.Солонська, О.Степченко, Н.Стрішенець та ін.

Бібліотеку в монографії представлено повноправною й важливою ланкою академічної структури. Книгозбірня брала участь у наукових дослідженнях, підготовці кадрів, відзначенні ювілейних дат та меморіальних виставках, присвячених видатним діячам українського народу, співпрацювала з місцевими вченими, освітніми закладами, бібліотеками. Йї удалося зберегти найціннішу частину унікальних фондів. У цьому беззаперечне історичне та духовне значення бібліотеки.

У монографії використано такі історичні джерела: преса, публіцистика, партійні та урядові документи, акти, статистичні матеріали, офіційні листи, архівні матеріали тощо.

Безперечним досягненням авторів рецензованої праці є продовження наукової розробки нової періодизації діяльності НБУВ, розпочатої в першій книзі. 1941-1945 рр. - період Великої Вітчизняної війни та 1945-1964 рр.- усунення її наслідків. Тобто, майже чотири роки війни потребували приблизно двадцять років для відновлення нормального існування бібліотеки. На цьому етапі не тільки відновлювалися фонди (досі триває процес реституції), а й трансформувалися функції, змінився статус від академічної до публічної бібліотеки загальнодержавного рівня, було відновлено мережу публічних та спеціалізованих бібліотек (с. 7).

Як основне джерело для вивчення періоду нацистської окупації Києва автори монографії використали архіви окупаційної адміністрації, "що залишилися на території України після відходу нацистів і нині зберігаються в ЦДАВО України, Державному архіві Київської області, ЦДІА України" (с. 28). Утім, переважна більшість цих документів стали доступними лише в 90-х рр. ХХ ст.

Найціннішими для висвітлення історії НБУВ періоду нацистської окупації є фонди райхскомісара України та оперативного штабу А.Розенберга (с. 29), звіт тимчасово виконуючої обов'язки директора після звільнення Києва

Т.М.Марківської та заввідділом комплектування К.К.Дзюбенко - одне з основних документальних джерел, які є свідченням діяльності бібліотеки під час німецької окупації - від 15 жовтня 1941 до 24 вересня 1943 р. (с. 52). Роки Великої Вітчизняної війни внесли деструктивні зміни в діяльність бібліотеки, у край негативно вплинули на книгодрукування та видавничу діяльність.

Автори дотримуються логіки викладення матеріалу, співвіднесення загального та часткового в історичному процесі й подають абсолютно новий підхід до вивчення бібліотеки як цілісної системи. У праці використано системний, а також предметно-аксіологічний підхід. Матеріал у монографії розміщено за хронологічно-проблемним принципом.

Про колосальну підготовчу роботу, здійснену авторами книги, свідчать подані статистичні відомості, якими рясніє книга (с. 15, 38, 39, 42-47, 49, 52, 58, 66, 68, 76, 97, 100, 101, 112, 115, 146, 147, 165, 227, 259, 264 та ін.).

Монографія складається з передмови, шести розділів, кожен із яких структуровано на підрозділи (усього - 30), післямови, трьох додатків, іменного покажчика. Підрозділи мають свою градацію, кожен із рівнів має розгорнуту назву, що, по суті, є згорнутим змістом внутрішньої інформації. Кожен підрозділ завершується "Джерелами та примітками". У свою чергу, кожна з приміток є стислим відображенням наукових пошуків і спеціальних досліджень. Так, розділ 1 (с. 10-95) має 280 посилань; розділ 2 (с. 96-175) - 242 і т. д. Причому, у посиланнях є додаткові посилання на джерела. Отже, усього майже тисяча посилань. Це свідчить про масштабну, ретельну й тривалу пошукову роботу в архівах, каталогах бібліотек, з різними джерелами; про опрацювання значної кількості наукової літератури, періодичних і неперіодичних фахових видань. Важливо й те, що переважна більшість архівних документів вводиться в науковий обіг уперше.

Отже, працю побудовано на широкій джерельній базі. Дане дослідження на сьогодні є першим і єдиним в українській історичній науці. У кращих традиціях академічної школи підготовлено науковий апарат та бібліографію.

Колосальна інформаційна база, ерудиція та дослідницький досвід авторів уможливили створення об'єктивної картини діяльності бібліотеки, що представлена як "живий організм" у історичному контексті.

У розділі 1 автори наголошують на одній із найважливіших функцій бібліотеки - "активна участь у розробці наукових завдань" (с. 24). Це кредо, закладене 1918 р. її фундаторами - визначними українськими вченими, очолюваними В.І.Вернадським - залишилося незмінним упродовж усієї подальшої діяльності книгозбірні. Уперше в українській історичній науці віддано належну шану громадянському подвигу "маленького колективу бібліотекарів, які повернули до зруйнованого війною Києва ті фонди, які були вивезені в евакуацію, і ті, що їх удалося укомплектувати за період 1942-поч. 1944 рр." (с. 26).

Підбиваючи підсумки періоду окупації Києва нацистами, автори книги виділяють кілька підперіодів у долі бібліотечних фондів. Це, свого роду, періодизація їхнього руху, що дає змогу розв'язати завдання на теоретичному рівні, а в подальшому здійснити реконструкцію фондів бібліотеки.

Розділ 2 має назву "Бібліотека Академії наук УРСР у роки післявоєнної відбудови. Реорганізація її в Державну публічну бібліотеку УРСР (кінець 1945-1950)". Керівництво бібліотеки вже в ті роки порушувало питання про зведення нового приміщення, розпочавши тривалу боротьбу за права установи та її читачів, що розтягнулася аж до XXI ст. Неувага уряду до бібліотеки та її проблем (тісні приміщення, погані умови зберігання цінних фондів, що є національним надбанням) практично невисвітлена. Керівництво бібліотеки порушу-

вало перед Президією АН питання про будівництво, Президія приймала відповідні постанови, зверталася до уряду (с. 103, 153 та ін.), однак через відсутність коштів жоден із проектів не було затверджено.

Відбудовчий період вражає не тільки самовідданою працею бібліотекарів у зруйнованому Києві в умовах напівголодного існування, а й тим, що робота в установі активізується, більше того - видається "Науковий збірник Бібліотеки АН УРСР" (1945), "Журнал Бібліотеки АН УРСР" (1946) (с. 117), організуються нові відділи (с. 116), розгортається науково-методична робота, робота кабінету бібліотекознавства, організовується науковий семінар із питань бібліотекознавства, книгознавства, біографії (с. 120), діють гуртки з вивчення іноземних мов (с. 121).

На ДПБ УРСР було покладено роль центрального державного книгосховища УРСР, функції науково-дослідної установи в галузі книгознавства, "що здійснює науково-дослідну розробку з питань бібліотекознавства та бібліографії", республіканського науково-методичного та координаційного центру рекомендаційної бібліографії" (с. 130), було відкрито аспірантуру (рішення Президії АН УРСР від 7 травня 1948 р.) (с. 164).

У монографії висвітлено позитивні явища в житті бібліотеки, але не обійдено й негативні (ідеологічні перевірки, чистка фондів, "санація" кадрів, різке скорочення фінансування та штатів, збільшення завдань і навантаження, відсутність нормальних приміщень для розгортання діяльності та ін.).

Фонд бібліотеки є величиною змінюваною, особливою формою відбиття навколишнього світу та перетворень у ньому. Це - цінне джерело інформації для вивчення епохи. Дослідженням фонду займається спеціальний напрям бібліотекознавства - фондознавство, і в цьому українські "фондовики" мають цінкаві й важливі здобутки.

У монографії висвітлено багатосторонню діяльність бібліотеки (упорядкування каталогів і фондів, процес переінвентаризації основного фонду, облік та опрацювання літератури), зосереджено увагу на вирішальних для подальшої долі бібліотеки моментах, зокрема йдеться про створення вченої ради, формування ДПБ як республіканського методичного центру в галузі бібліотекознавства, створення відділів науково-методичної роботи та рекомендаційної бібліографії; формування нових напрямів бібліотечно-бібліографічної діяльності; науково-бібліографічної та педагогічної діяльності тощо.

"Діяльність ДПБ у період 1951-1955 рр. Формування нових напрямів бібліотечно-бібліографічної діяльності" - тема, яка висвітлюється в 3 розділі. Тут охарактеризовано процес перетворення книгозбірні на центр рекомендаційної бібліографії, становлення науково-методичного центру з питань бібліотечної справи України (він, судячи з тексту, не мав можливості зіставляти свою діяльність із подібними зарубіжними інституціями). У цей час відбувається переінвентаризація основного фонду, триває упорядкування каталогів і фондів, реорганізовується комплектування іноземною літературою, відновлюється довоєнний рівень книгообміну, стає можливим говорити про певні досягнення в науково-дослідній роботі.

У розділі 4 - "Зміни ДПБ у період 1956-1958 рр. в умовах інтенсифікації розвитку науки. Зміни в бібліотечній мережі інститутів і наукових установ АН УРСР" - простежено тенденції нових наукових напрямів в академії, коли розпочався етап, що характеризується прискореним темпом піднесення науки та народного господарства.

"Діяльність Державної публічної бібліотеки в період розширення ком-

плексних наукових досліджень в Україні й спеціалізації комплектування наукових бібліотек та обслуговування читачів (1959-1960 рр.)" - тема 5 розділу. Ситуація в державі, розгортання науково-технічного прогресу кардинально впливають на розвиток ДПБ, стратегію її комплектування, опрацювання літератури, спричинюють зміни в структурі фонду (с. 263).

У заключному, 6 розділі, розкрито діяльність ДПБ у 1961-1964 рр. Ці роки ознаменовані бібліографічним та науково-інформаційним напрямом діяльності установи, переходом на уніфіковані методики формування фонду, каталогів, системи обслуговування (с. 276), активізується наукова, науково-бібліографічна, науково-методична діяльність, розвивається науково-допоміжна бібліографія.

Звісно, не обійшлося без вад. Через фінансові причини, у монографії, на жаль, немає іконографічного матеріалу. Нарешті названо прізвища людей, які зберегли для України безцінне національне надбання, і тому дуже хотілося б побачити фотографії тих скромних патріотів. Сподіваємося, це побажання буде враховано при перевиданні. Книгу видано тиражем усього в 500 примірників і вона вже стала раритетом. Розрахована на істориків, у тому числі бібліотекознавців і книгознавців, а також на культурологів та інших фахівців, праця відрізняється академічним характером і є фундаментальним науковим дослідженням.

Професори Л.А.Дубровіна та О.С.Онищенко підводять читача до висновку, що для подальшого успішного розвитку бібліотек необхідно виходити поза межі бібліотечної галузі, налагоджувати тісніші контакти з різними установами й країнами. І якщо в 1948 р. бібліотеки всіх систем і відомств були визнані ідейно-політичними осередками (с. 126), то нині бібліотечний світ стоїть на порозі створення бібліотек-інфополісів - інформаційних, науково-комунікаційних та культурних центрів країни.

Н.Г.СОЛОНЬКА (КИЇВ)

Добржанський О., Макар Ю., Масан О.

Хотинщина. Історичний нарис. - Чернівці: Молодий Буковинець, 2002. - 464 с.

У 20-х рр. ХХ ст., коли М.С.Грушевський ініціював створення Асоціації історичного районознавства України, дослідження історії країв та регіонів отримало серйозне підґрунтя. "Вертикальний" вимір дослідження історичного процесу (тобто суцільний образ соціального, економічного, культурного, політичного й національного розвитку) мав бути доповнений "горизонтальним" виміром, який мав на меті вивчення історії "певної сконсолідованої території-землі" (за М.С.Грушевським). Проте в українській радянській історіографії він був значною мірою спрощений та викривлений вульгарною методологією формаційного підходу та класової боротьби. Тож не дивно, що й багатотомна "Історія міст і сіл Української РСР" була витримана в зазначеному методологічному ключі, не кажучи вже про те, що більша частина цього видання присвячена радянському періоду та глорифікації досягнень соціалістичного будівництва.

На даний момент необхідно заповнити прогалини в сфері історичного краєзнавства й відродити "порайонні історичні дослідження" (за М.С.Грушевським). Рецензована праця заповнює одну з таких прогалин і являє собою синтетичний історичний нарис про Хотинщину. Цей субрегіон Північної Буко-

вини розглядається авторами як адміністративна одиниця, яка сформувалася впродовж XIV-XIX ст. за молдавського, турецького й російського панування. Згідно з сучасним адміністративно-територіальним поділом це Хотинський, Кельменецький, Сокирянський і частина Новоселицького районів Чернівецької області України, а також частина Єдинецького повіту Молдови.

Дослідження, які охоплювали б історію Хотинщини та висвітлювали її з позиції національного світогляду, досі були відсутні, якщо не брати до уваги коротеньких підрозділів у посібнику "Буковина. Нарис історії" (1998 р.), підготовленому колективом істориків із Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича (серед яких були й автори рецензованої книги), а також кілька розвідок, присвячених Хотинській війні 1621 р. та деяким іншим питанням.

Автори рецензованого науково-популярного нарису, відомі історики з названого університету - доктори історичних наук Добржанський О.В., Макар Ю.І. і кандидат історичних наук Масан О.М. - створили першу цілісну працю з історії регіону від появи первісних людей до сьогодення. Вони намагалися дати об'єктивне уявлення про всі історичні періоди, через які пройшла Хотинщина. Автори синтезували й узагальнили доробок дослідників краю (археологів та істориків), у тому числі й власні праці, які посідають одне з перших місць у сучасному історичному краєзнавстві Буковини.

Оскільки книга розрахована на широке коло читачів, автори сформували таку структуру, яка через назви розділів і підрозділів передає важливу історичну інформацію, що викликає пізнавальний інтерес у читача. Ці назви є своєрідними символами доби або подій, а також привертають увагу до знакових постатей української історії (наприклад, розділи "На порозі цивілізації", "Під знаком молдавського туру" та ін.; підрозділи "Некрополі легендарних ариїв", "Геродотові сколоти", "Втекли на Україну, в землю козаків" тощо). У структурі нарису знайшли своє місце доісторична доба (три розділи), княжа доба, розділи, присвячені історії краю в період перебування в складі Молдавського князівства, Туреччини, Росії, Румунії, радянської України, але найбільше місця (понад третину) займає розділ, що змальовує сучасне становище Хотинщини в незалежній Україні. Орієнтуватися в матеріалі допомагають іменний та географічний покажчики. Не зайвими є й підібрана до нарису бібліографія, що дає доволі повне уявлення про стан наукової розробки історії краю, а також резюме англійською, німецькою, румунською та польською мовами. Видання містить значну кількість ілюстративного матеріалу (малюнків і світлин).

Автори гармонійно поєднали розгляд питань політичного життя краю з соціально-економічним розвитком, духовним і культурним життям, що дає достатньо цілісне уявлення про минуле й сьогодення Хотинщини. Утім, варто було б приділити більше уваги висвітленню історії духовності й культури не тільки в період незалежності України, але й раніше.

Перші три розділи ("Середнє Подністров'я в найдавнішу добу", "На порозі цивілізації", "Давні слов'яни на берегах Дністра й Пруту") ґрунтуються на археологічних дослідженнях. Автори стверджують про давність заселення краю людьми, розповідають про низку археологічних культур, які передували появі давніх слов'ян (у добу міді край укритися мережею поселень знаменитої трипільської культури). Реконструкції життя давніх людей за знахідками археологів є досить гіпотетичними. Значно достовірніші матеріали - не тільки археологічні, але й письмові (згадки античних авторів) - дозволяють авторам стверджувати про заселення краю слов'янами приблизно з V ст. н.е.

Періодизацію наступних розділів (окрім розділу "А та слава козацька повік не поляже") витримано за ознакою державної належності регіону. У розділі "Княжа доба" розповідається про життя східнослов'янських племен краю в Київській Русі, а згодом і в Галицько-Волинському князівстві. Історія цього періоду має важливе значення, бо є початковою ланкою державності українського народу, до якого належить і більша частина населення краю, що живе тут здавна, і яке опинилося на цій території аж ніяк не через міграційні процеси, як стверджують шовіністично налаштовані румунські історики.

Нарис присвячено тисячолітньому ювілею міста Хотина, тож в одному з підрозділів переконливо аргументується саме такий вік міста. Цікавим і новим є вирішення проблеми походження назви Хотина. Автори стверджують, що вона походить від чоловічого імені, поширеного саме в XI-XII ст., присвійна форма від якого була "хотінь", тобто місто спочатку називалося Хотінь.

У розділі "Під знаком молдавського туру" висвітлено період перебування Хотинщини в складі Молдавського князівства в час його піднесення й занепаду під натиском турків. Автори наводять багато цікавих і важливих деталей життя краю, використовуючи при цьому нові джерела. Зазначається, що кріпосне право в Молдавії, а, отже, і на Хотинщині, було законодавчо оформлене досить пізно (1646 р.) й не набуло таких потворних форм, як у сусідніх державах. Як свідчить аналіз джерел, зроблений авторами, останнє пов'язано з тим, що право поміщиків розпоряджатися особою селянина було обмежене звичаями. Однак у нарисі вірно відзначено, що з початком турецького панування різко посилюється податковий тягар (за першу половину XVII ст. запроваджено 29 нових податків!). Зауважимо, що молдавському періодові варто було б дати узагальнюючу характеристику, що дозволило б читачеві скласти цілісне уявлення про цей період. Тут справа ускладнилася тим, що молдавський період висвітлюється й у наступному розділі ("А та слава козацька повік не поляже"), який не відповідає прийнятій авторами періодизації історії Хотинщини за ознакою державної належності.

Названий розділ (до речі, у зміст закралася прикра помилка: розділ не виділено особливим шрифтом, як інші, тож він виглядає як назва підрозділу) висвітлює події 2-ої половини XVI-XVII ст., добу боротьби українського народу за власну державність. Найбільш важливими тут є підрозділи, присвячені Хотинській війні 1621 р. та Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст. Уже в першому підрозділі цього розділу є багато нової й цікавої інформації. Наприклад, про те, що родич Дмитра Байди-Вишневецького Я.П'ясецький, що брав участь в останньому поході Вишневецького в Молдову, разом із козацьким отаманом потрапив у полон та був страчений турками, деякий час був комендантом Хотинської фортеці. Або ж припущення авторів про те, що пиркалаб (староста Хотинської волості) Єремія, можливо, є тим самим Єремією Могилою, який у кінці XVI - на поч. XVII ст. був молдавським господарем і дядьком майбутнього київського митрополита Петра Могили. Варта уваги й згадка про участь (і загибель) Степана Орлика, батька майбутнього гетьмана Пилипа Орлика, у Хотинській битві 1673 р., коли польсько-українське військо на чолі з Я.Собеським розгромило хотинське угруповання турків. У наступному розділі один із підрозділів присвячено перебуванню в Хотині вже Пилипа Орлика.

У підрозділі "Хотинська війна" вірно вказується, що вирішальну роль у перемозі 1621 р. над турецькою армією на чолі з султаном Османом II відіграли українські козаки під керівництвом П.Сагайдачного. Проте майже нічого не

сказано про причини війни та значення перемоги. Така незрозуміла лакуна зменшує заслуги козацтва. Автори цілком справедливо виступають проти спрощеного тлумачення часів турецького панування на українських землях, але ж, як ми бачимо на прикладі з Хотинською війною, варто було б охарактеризувати османську експансію, бо інакше незрозумілими стають причини турецько-польських і турецько-російських воєн. Але загалом автори аргументовано характеризують розвиток Хотинщини у XVIII ст. як певний поступ в економічному житті краю, благоустрої Хотина, і, навіть, у церковному будівництві (розділ "У володінні падишаха").

Хоча автори вказують, що війни, які вела Росія, були загарбницькими, однак вони визнають, що приєднання Хотинщини до Росії "мало певне позитивне значення для українців", бо вони "прилучилися до головного масиву етнічних українських територій, отримали можливість розширювати економічні та культурні стосунки з єдинокровними братами" (с. 135).

У розділі "В кігтях царського орла" досить докладно змальовується соціально-економічний розвиток краю, адміністративно-територіальний устрій, стан освіти й культури, показується поступ у ринкових відносинах, будівництві шляхів, торгівлі тощо. Це дає авторам змогу зробити об'єктивний висновок про те, що Хотинщина в період російського панування не була занедбаним краєм (передусім це стосується повітового центру). Однак справедливо вказується, що імперська влада цілеспрямовано й наполегливо здійснювала політику російщення, використовуючи для цього всі доступні засоби ідеологічного впливу, а також освіти. Автори показують вплив на Хотинщину українського національного руху в Галичині й на Буковині (утім занадто коротко). У наступному розділі - "На перепутті" - на сторінках, де описується життя краю в 1917 - 1918 рр. цьому питанню приділяється вже більше уваги. Зокрема, уперше показано зв'язки Хотинщини з Центральною Радою. Інакше, порівняно з працями радянського періоду, оцінюється діяльність більшовиків у регіоні та в частинах російської 8-ї армії.

Румунський період історії Хотинщини автори оцінюють украй негативно, про що свідчить сама назва розділу - "Румунська окупація". Це простежується від першого підрозділу ("Хотинське повстання"), де йдеться про репресії окупантів проти населення після поразки Хотинського повстання, і аж до останнього підрозділу ("Розмовляти тільки по-румунськи"), в якому автори викривають шовіністичну, асиміляційну політику уряду Румунії щодо українців Хотинщини. У розділі показано, що опір цій політиці мав ліворадикальний характер, що пов'язується з безпрецедентною ідеологічною кампанією, що її вів Радянський Союз. Українські національні сили Хотинщини в цей період були організаційно слабші, ніж на інших буковинських землях, що до 1918 р. перебували в складі Австро-Угорщини.

Із початком II світової війни СРСР, ламаючи міжнародні угоди, приєднав Північну Буковину та Бессарабію до радянської України. Проте, слушно зауважують автори, це "стало актом історичної справедливості щодо возз'єднання українського народу у своїй, нехай на той час підневільній, державі" (с. 9). У книзі висвітлено репресії більшовицького режиму на Хотинщині в 1940 - 1941 рр., хоча автори не забули й про позитивні явища радянського господарювання, особливо в освітній і медичній сферах.

Традиційно висвітлюються наслідки другої румунської окупації, під час якої Хотинщина зазнала великих втрат серед населення, а місто було практично зруйноване. Розповідаючи про хотинське молодіжне підпілля 1941 -

1942 рр., автори не наголошують на його комуністичній спрямованості й навіть не згадують, що юнаки-підпільники були комсомольцями (у працях радянського періоду саме це висувалося на перший план). Узагалі, ідеологічна характеристика дій підпільників відсутня, що в необізнаного читача може викликати враження щодо примітивно-терористичного характеру підпілля.

У наступному розділі - "У складі радянської України" - відображено розвиток Хотинщини в складі Української РСР. Розкривається репресивна політика комуністичної влади в повоєнний період, а також показано причини страшного голоду, який лютував у Бессарабії. Голод 1946-1947 рр., як аргументовано доводять автори, був зумовлений жорстокою кампанією хлібозаготівель. Загалом же, відзначають автори, у радянський період на Хотинщині відбулися вагомі соціально-культурні та економічні перетворення, але слушно стверджується, що "тотальна русифікація духовного життя, ідеологічний терор ... розмивали підрунтя національної свідомості краян, робили їх слухняним знаряддям у руках комуністичного режиму" (с. 253).

Найбільший розділ, який займає понад третину книги, присвячено розвиткові Хотинщини в добу незалежності України. Докладно змальовується процес національного відродження в краї, суспільні, соціально-економічні зміни. Велика увага приділяється культурному та релігійному життю. Важливим є підрозділ про відомих діячів, уродженців Хотинщини, і їхні зв'язки з малою батьківщиною, зокрема згадується про діяльність громадського товариства "Земляки Хотинщини". Окремий підрозділ присвячено міжнародним зв'язкам регіону.

Автори вказують, що в радянські часи дослідники змушені були відображати лише "зореносні досягнення" соціалістичного будівництва (с. 5), але при читанні останнього розділу - "В незалежній Україні" - іноді складається враження, що відображено здебільшого "зореносні досягнення", але вже "незалежного будівництва". Утім, ми приєднуємося до авторської позиції, що "лише в умовах незалежної суверенної України Хотинщина нарешті вільно розвиватиметься, хоча для цього буде потрібно чимало часу" (с. 9).

Деякі упущення й вади, без яких не може обійтися жодна праця, пов'язані з тим, що, як указують самі автори, дана книга не претендує на повне висвітлення історії Хотинщини, це лише перша спроба її відтворення. У цілому рецензований нарис дуже потрібний і корисний як для науковців, так і для широкого читацького загалу.

В.М.ДАНИЛЕНКО, С.Л.ЮСОВ (КИЇВ)

М.Б.Петров

Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII - XVIII ст. (Історіографія. Джерела). - *Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002.* - 384 с., іл.

В Україні відбувається інтенсивний процес розвитку історичних досліджень. При всій його неоднозначності не можна не завважити суттєвих зрушень і в такій ділянці, як джерелознавство, історіографія, спеціальні історичні дисципліни (насамперед археографія, генеалогія, геральдика, історична географія). Зокрема, дослідники все частіше звертаються до призабутих у радянські часи проблем української історії доби середньовіччя та ранньомодерного часу, вирішення яких потребує значних зусиль і високої дослідницької ква-

ліфікації. Варто відзначити й те, що поряд із традиційними центрами наукових досліджень (Київ, Львів), формуються нові осередки, наприклад, у Запоріжжі, Острозі, Чернігові, Кам'янці-Подільському.

Кам'янець-Подільський - перлина й давня столиця Поділля - має багату історію, а за кількістю збережених у ньому пам'яток старовини разом із Києвом та Львовом тримає першість в Україні. Однак, на відміну від цих двох міст, його доля у XIX-XX ст. склалася набагато гірше (згадати хоча б перенесення центру області з Кам'янця до Проскурова (Хмельницького)). Через це стан дослідження минувшини даного міста не порівняти зі здобутками науковців Києва та Львова. Але й тут сформувалася та активно діє група археологів і істориків (наприклад, професори Іон Винокур та Валерій Степанков), котра розробляє спектр проблем від часів Київської Русі до XIX ст., не забуваючи й історію міста. Свідченням цього є монографія завідувача кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету, професора Миколи Борисовича Петрова "Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела)".

Звернення шанованого автора до цієї проблематики не випадкове. Його книга містить узагальнення багаторічного доробку на полі вивчення археології та історії Кам'янця-Подільського, історичної топографії міста. Цього разу М.Б.Петров звернувся до недослідженого досі аспекту, а саме історіографічного та джерелознавчого. Потреба в цьому давно назріла, навіть із огляду на практичні потреби. Нині Кам'янець-Подільський розбудовується, прагнучи водночас зберегти та реставрувати унікальні історико-архітектурні об'єкти, якими насичено центр міста. Від того, наскільки кваліфіковано це буде зроблено, залежить і доля самих пам'яток, і напрямки археологічних досліджень. У вітчизняній та зарубіжній, насамперед польській, історіографії вже нагромаджено значний матеріал, який потребує осмислення. Ця проблема є нагальною також тому, що до наукового обігу ввійшли невірні положення, скороспілі висновки, котрі захаращують шлях до пізнання істини, перешкоджають розробці обґрунтованих проектів реставрації міських пам'яток старовини. Щоб визначити істину в цих дискусійних питаннях, слід провести саме історіографічно-джерелознавче дослідження історичної топографії міста, спертися на результати археологічних розкопок, поєднати результати аналізу як писемних, так і матеріальних пам'яток, бути істориком та археологом водночас. Тож слід вітати задум М.Б.Петрова, котрий пішов саме цим шляхом.

Монографію, науковим редактором якої є проф. І.Винокур, відкриває "Слово до читача", написане проф. В.Степанковим. Символічно, що археолог та історик дають позитивну оцінку новій книзі М.Б.Петрова. Після авторської передмови зміст розкрито в трьох розділах ("Розвиток Кам'янця-Подільського наприкінці XVII - у XVIII ст. та його вплив на історичну топографію міста", "Історико-топографічна еволюція міста в історіографії XIX-XX ст.", "Територіальна історія Кам'янця-Подільського крізь призму джерел"), підсумки дослідження подано у висновках. Потім ідуть список ілюстрацій, резюме на кількох мовах і додатки, в яких до наукового обігу вводиться кілька цінних джерел із історії міста, виявлених автором у архівах (у першу чергу опис Кам'янця-Подільського 1700 р., розподіл квартир у місті, план Кам'янця-Подільського 1773 р.).

Важливим є те, що автор обізнаний із усією літературою, присвяченою минулому міста, використав не тільки публікації джерел, але й архівні матеріали, які зберігаються у архівосховищах Києва, Львова, Варшави, Кракова та Кам'янця-Подільського (де 2003 р. сталася трагедія - пожежа знищила біль-

шість архівних фондів XVIII-XIX ст., і тому залучення їх М.Б.Петровим робить монографію першоджерелом для майбутніх дослідників). Солідний джерельний фундамент дав авторові можливість створити максимально повну картину розвитку міської топографії центру Поділля, особливостей соціальної топографії, локалізувати міські об'єкти, уточнити час їх побудови, перебудови, функціонування, з'ясувати зовнішній вигляд будівель. Це і є головною заслугою автора, оскільки такої повної й точної картини історичної топографії міста досі не існувало.

Водночас нагромаджений та осмислений М.Б.Петровим матеріал дав йому можливість розкрити хід історіографічного процесу, оцінити доробок попередників, визначити сильні й слабкі сторони їхніх праць, аргументовано встановити, наскільки гіпотези та реконструкції підтверджено джерельними свідченнями. Монографія приваблює й тим, що її автор не уникає наукової полеміки, керуючись правилом "Платон мені друг, але істина дорожча". Коректно й, головне, аргументовано, автор відкидає висловлені в науковій літературі невірні думки й положення, як-от: про існування Кам'янецького замку в II - III ст. н. е., про зовнішній вигляд башт Рожанка й Тенчинська (с. 119-121), щодо датування й атрибуції Міської криниці (с. 40, 129) і т. д. Важливо й те, що історію забудови Кам'янця автор розглядає в широкому контексті, вдало проводить аналогії з низкою міст Речі Посполитої, Німеччини та ін. європейських країн; досліджує вплив ремесла й торгівлі на розвиток Кам'янця-Подільського, конкретні причини, які призводили до змін у топографії, формування специфічних рис у його управлінні та архітектурі, наприклад, двоцентровість міста. Чи не вперше в історіографії автор так повно й ретельно простежує зв'язок міських діляниць із представниками тих чи інших етносів, звертає увагу на передмістя, їх поступове злиття з історичним ядром Кам'янця-Подільського. Дуже цінними є спостереження щодо конкретних історичних джерел, у першу чергу планів, карт і малюнків XVI-XVIII ст., рівня їхньої достовірності - було відзначено неточності, умовність низки старовинних гравюр при передачі картини міста, елементи художнього домислу, уточнено датування джерел.

Утім, на нашу думку, автор не використав усіх своїх потенційних можливостей. Справедливо зосередивши головну увагу на історичній топографії міста, він усе ж мав би дати у вступі генеральну класифікацію використаних джерел, розділити їх за родами та видами, а далі по групах, підгрупах тощо, визначивши повноту й достовірність кожної з категорій, її інформативні можливості. У книзі можна було б легко знайти для цього місце, адже в солідній монографії підрядкові коментарі-пояснення таких слів чи понять, як "магдебурзьке право", "єзуїти" й т. д., навряд чи є доречними (хіба що планується її використання як навчального посібника для студентів).

У дослідженні такого роду неможливо обійтися без планів, малюнків та фотографій і, слід сказати, у цьому плані монографія М.Б.Петрова є бездоганною. Тут маємо прекрасні кольорові світлини, які відбивають сучасний стан найважливіших об'єктів, а також старовинні малюнки (як-от Жана-Анрі Мюнца, знаменитого французького мандрівника XVIII ст.) та плани храмів, оборонних споруд і будівель (у т. ч. в авторському виконанні). Це ілюструє розповідь, зміцнює аргументацію. Книга написана доброю літературною мовою, видана на якісному папері, ошатно й зі смаком оформлена. Вона, безперечно, стане в пригоді не тільки науковим працівникам, музеєзнавцям, спеціалістам із охорони та реставрації історико-архітектурних пам'яток, авторам туристичних путівників, але й широкому колу читачів, особливо краєзнавцям.

Ю.А.МИЦИК (КИЇВ)

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг.: Том.1: Аннотированная опись дел 1799-1818 гг. / Ред. О.В.Коновалова. - Одесса: ОКФА; изд-во "ТЭС", 1998. - 364 с.; Том. 2: Аннотированная опись дел 1819-1826 гг. / Ред. О.В.Коновалова. - Одесса: изд-во "ТЭС", 1999. - 242 с.

Рецензовані видання підготовлені Державним архівом Одеської області у співпраці з Інститутом німецьких і східноєвропейських досліджень (м.Геттінген). Це перші два томи із запланованого до виходу у світ багатотомного анотованого опису архівних справ, що належали Новоросійській конторі опікунства іноземних поселенців (фонд № 6) і зберігаються нині у Держархіві Одеської області. В цілому передбачається проанотувати архівні документи за період з 1799 по 1876 рр. На сьогодні у цьому фонді налічується 14 815 справ. До першого тому ввійшли 1242 справи (з урахуванням літерних), з яких проанотовано 688, а інші, на жаль, вважаються втраченими. До другого тому ввійшли 882 справи (у т.ч. літерні), з них проанотовані 394, інші - втрачені. Упорядники видання включили в опис також заголовки втрачених справ. Такий підхід цілком виправданий, бо він дає змогу отримати повнішу уяву про діяльність Контори опікунства.

Документи фонду № 6 відображають численне листування Контори опікунства із різними інстанціями щодо прийому, поселення, господарської діяльності і внутрішнього устрою іноземних колоній. Вони відтворюють політику Російської імперії у питаннях іноземної та внутрішньої колонізації на південних землях України. Документи містять багато цікавих відомостей про повсякденне життя колоністів, у тому числі й про їх відносини з місцевим населенням. У справах збереглися документи про місця поселення колоністів, паспорти й інші документи прибулих, а також плани забудови колоній. Серед описаних документів - посімейні списки колоністів, списки господарів, документи про дозвіл на взяття шлюбів, про продаж землі, прибутково-видаткові відомості колоній. Особливу цінність для дослідників мають звіти про господарську діяльність колоністів. У них відображаються показники економічного розвитку колоній. Описані у зазначених томах документи відображають перші кроки іноземних поселенців на нових для них землях.

Анотовані описи включають перш за все документи, що стосуються німецьких колоністів, які переселилися на південь України переважно з таких держав, як Вюртемберг, Ельзас, Баден, Пфальц, Пруссія і Баварія. Але до них включено також документи, що стосуються шведських, болгарських та єврейських колоній. Як зазначається в передмові, серед документів є також рідкісні і досить цікаві матеріали із сфрагістики, філігранографії, дипломатики, палеографії, генеалогії.

Структура анотованого опису документів складається зі вступу, передмови, анотацій, документів із додатком поіменного (російською та німецькою мовами) й етногеографічного покажчиків, а також переліку планів і креслень будівель, списку скорочень та змісту. Документи подаються за хронологічним принципом, із вказівками щодо їх обсягу. Анотації характеризують справи за складом і видами документів, із коротким викладом їх змісту й посиланням на автора чи адресат, якщо вони відомі. Мова документів в основному російська і німецька, зустрічаються також і французька, латинська та ін. Другий том має 4 додатки, що включають перелік назв новостворених колоній на півдні України та в Бессарабській області із зазначенням кількості населення в них. У передмовах, що містяться в обох томах, наведені короткі, але змістовні істо-

ричні довідки про структуру управління іноземними колоніями на півдні України.

За свідченням упорядників, у процесі складання анотованого опису, працівники Одеського облдержархіву одночасно виконували необхідну і дуже важливу роботу з реставрації пошкоджених архівних документів.

Рецензовані видання становлять собою цінність для всіх, хто цікавиться документальною історією іноземної колонізації, що здійснювалася на півдні України. Таке надзвичайно важливе довідкове видання значною мірою полегшить пошук і вивчення дослідниками архівних документів. Опрацювання таких документів дасть можливість досконаліше відтворити історичні події, що відбувалися на території України у ХІХ ст.

Вихід у світ рецензованих томів є результатом великої і копіткої праці архівістів, плідним проявом міжнародного співробітництва і свідченням успіху його упорядників. Такий почин слід вітати й побажати усім, хто працював над цим виданням, подальших успіхів у підготовці до друку чергових томів.

М.А.ШЕВЧУК (ОДЕСА)

Б.Н.Миронов

Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX вв.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Том 1 (548 с.) и Том 2 (566 с.) - СПб., 1999.

Рецензована книга - двотомний фоліант (понад 1000 сторінок) із великою кількістю статистичних викладок, різних таблиць, широким переліком літератури (близько 3 тис. назв), виконана на високому рівні. Книга стала подією не лише для російських, а й для зарубіжних істориків, особливо американських, у яких русистика - найбільше затребувана частина зарубіжної історіографії. Безсумнівною є значення дослідження Б.Миронова й для сучасної україністики. Значущість її полягає перш за все у висновках, що порушують наші традиційні уявлення про останні два-три століття російської історії.

Історію дореволюційної Росії відбито у величезному пласті літератури. Досить назвати імена В.Ключевського, С.Соловйова, М.Карамзіна, М.Костомарова. Але це була переважно політична історія. Проте в середині ХХ ст. зусиллями французької історичної школи "Анналів" (багато хто вважають її вклад у науку "коперніканським переворотом") було розроблено нову методологію історичного моніторингу - історію соціальну. Соціальна історія - авангардний вектор сучасної світової історичної науки. В цьому контексті історію Росії ще не писали. Це вперше зробив Б.Миронов. Зазначимо, що в його праці соціальна історія Росії двох століть розглянута в ракурсі багатовимірної суспільної модернізації країни.

З іншого боку, в рецензованій книзі зроблено ряд висновків, що переборюють створений переважно західними спостерігачами надмірний нігілізм у висвітленні російської історії. Найважливіший висновок фундаментального порядку полягає в тому, як зазначає Б.Миронов, що в соціальному, культурному, економічному й політичному відношенні Росія в принципі змінювалася в тих самих напрямках, що й інші країни Європи (т.2, с.291). "Іншими словами, - зазначає він, - дореволюційна Росія в кожний момент своєї історії різнилася від західноєвропейських країн, але рухалася по тій самій орбіті, що й вони, то-

му в кожний момент була схожа на те, чим вони були раніше" (т.2, с.299). Таким чином, через історичну зумовленість соціальна траєкторія Росії розвивалась із запізненням порівняно з Європою, асинхронно, що мало свої негативні наслідки. Але у світлі цієї тези вади російської політичної системи, національного характеру, менталітету виступають як хвороба росту, як природні витрати розвитку. Це дає підстави зробити висновок, що асинхронність історичного поступу Росії робить некоректними негативні аналогії з Європою так само, як порівняння поведінки хлопчика й дорослої людини (т.2, с.303 -304).

Варто замислитися над глибинними причинами нігілізму у висвітленні історії Росії. Вони багатоманітні. Суперкритика царської, дореволюційної Росії в радянській історіографії виконувала роль морального й історичного виправдання та звеличування "закономірності" Жовтневої революції та всього соціалістичного експерименту в СРСР, що зазнали на Заході різкого засудження. Мався на увазі не тільки російський приклад, а й увесь масштаб світових соціальних відносин. СРСР відводилася роль "еталона світового соціалізму". Величезне значення мала атмосфера холодної війни, що спрямовувала західну історіографію на активне формування образу нової Росії як "імперії зла". Це втілювалося не тільки в заперечення радянського соціалізму, а й у значні негативні проєкції в дореволюційне історичне минуле країни. Позначилися здавна існуючі в Європі бацили русофобства.

У чому ж, на думку Б.Миронова, полягав позитив історичного розвитку Росії до 1917 р.? Він стверджує, що до цього часу в країні було створено громадянське суспільство (т.2, с.287). Це означає, що російське суспільство трансформувалося в суб'єкт державного управління, хоч повного контролю суспільства над державою не було, зауважує Б.Миронов. Водночас у своїй книзі він відводить самодержавству роль лідера соціальної модернізації в країні. Зокрема, всупереч давньому стереотипу, самодержавство не представлено як ворог освічення народу.

Другий висновок Б.Миронова стосується становлення в країні правової держави (т.2, с.288-289). Він викликає сумнів у світлі всього, що ми читали про царизм. Цьому певною мірою суперечить висновок автора про те, що процес формування російської нації виявився незавершеним (т.2, с.147). Однак фактична історія Росії свідчить на користь правового прогресу в країні. Після реформ 60-х років XIX ст. правові норми в Росії дедалі більше набували сили. Значно зросла кількість юристів. Росія врешті-решт одержала розвинуте судочинство, парламент.

Виникає питання: як узгодити твердження Б.Миронова з різкою критикою самодержавства дореволюційними істориками (див., наприклад, у В.Ключевського - Т.9. - М., 1991. - С.341-342) та публіцистами, з неприйняттям царизму радикальною російською інтелігенцією? Звичайно, російське самодержавство мало "темні плями", і сучасники їх бачили. Та багато що бачиться краще (з історичної дистанції). В країні підспудно визрівали позитивні процеси. Вони співіснували з епізодами та навіть хвилями поліцейського й адміністративного свавілля, рецидивами важко переборного абсолютизму. Не можна також не враховувати, що генератором негативних оцінок царизму в XIX ст. виступала революційно-опозиційна ідеологія, породжена епохою 60-х років.

Сьогодні в науці на протигагу нищівній науковій критиці тоталітарного минулого прийнято неетичним докоряти вченому за те, про що він промовчав у своєму дослідженні. І все ж, на нашу думку, у фундаментальному дослідженні соціальної історії Росії напередодні революцій, що підірвали устої країни, автору слід було б відповісти на запитання: у чому ж докорінні причини рево-

люційного вибуху 1917 р.? Можна шкодувати, що Б.Миронов обмежився лише короткою тезою: "Соціальна й культурна асиметрія створила величезне напруження в суспільстві й сприяла визріванню передумов трьох революцій 1905 і 1917 рр." (т.2, с.296). Окремі, хоча й короткі, зауваження про інші мотиви соціального вибуху в книзі є.

Дослідження Б.Миронова торкнулося також деяких питань соціальної модернізації в СРСР. Модернізація, як знакова сутність сучасної цивілізації, тривала й у радянський час, хоча й залишилася незавершеною. І це при тому, зазначає Б.Миронов, що "в перші роки радянської влади Жовтнева революція мала антимодерністський характер" (т.2, с.296). Відмінною від дореволюційної була й формула радянської соціальної модернізації: пріоритет держави над суспільством, перевага колективізму над особою, необмежена централізація політичного та економічного життя країни та ін. В СРСР відбувався технологічний, матеріальний прогрес, але на основі традиційної соціальності. Життя в радянській Росії, констатує автор книги, було відтворенням соціального ладу традиційної російської громади (т.2, с.334).

Привертає увагу застосування автором антропометрії як інструмента соціального дослідження. Книга пропонує широкий аналіз антропометричного зросту людини в СРСР (т.2, с.335-356). Багато хто давно помітив, що післявоєнне покоління стало вищим на зріст, "довгоногим". За розрахунками автора, радянська людина за кілька десятиліть у середньому "виросла" на 6,6 см. Це явище Б.Миронов відносить до успішності соціальної модернізації. У книзі наголошується, що поліпшення біологічного статусу є головною причиною тривалого існування радянської країни й ностальгічних почуттів щодо СРСР. Чи не суперечить це факту постійного тиску радянської держави на життєвий рівень населення? На думку автора, ця очевидна реальність усе ж урівноважувалася скороченням народжуваності, зменшенням витрат у зв'язку з особливостями демографічної революції.

Інтерес викликає прогноз Б.Миронова щодо термінів виходу з сучасної економічної кризи. Посилаючись на російський досвід XVIII-XX ст., автор робить висновок про те, що на подолання кризової трансформації потрібно 20-25 років, тобто життя одного покоління. З історичного погляду, це невеликий термін, але, з точки зору людей, які потрапили під колесо історії, - досить довгий (т.2, с.334).

Книга Б.Миронова значуща й для української історіографії та політології. Висновок автора про європейський вектор історичного розвитку Росії додає ще один вагомий аргумент на користь правильності європейського вибору сучасної незалежної України. Спільність історичних доль Росії та України надає ґрунтовності, непорушності процесу української вестернізації. Хоч соціальна траєкторія України мала свої параметри історичного, економічного й культурного прогресу, рецензована книга дає імпульс дальшій розробці української соціальної історії. Матеріали нового дослідження дозволяють більш глибоко зрозуміти драматизм історичного розвитку України в останні століття й провали останнього десятиліття.

Б.Миронов порушує багато інших цікавих питань російської та української історії, зупинитися на яких не дозволяють рамки журнальної рецензії. Справляє велике враження масштаб дослідження, проведеного одним істориком. При всій несподіваності й певній суперечливості висновків автора книга є значним, неординарним, новаторським науковим дослідженням.

В.Л. ХАРИТОНОВ (ХАРКІВ)

А.С.Чайковский

Плен. За чужие и свои грехи. Военнопленные и интернированные в Украине. 1939-1953 гг. - К.: Парламентское издательство, 2002. - 503 с.

Перефразовуючи класичний афоризм, можна сказати, що війна закінчується тоді, коли останній полонений повертається додому. Проблема військовополонених у всі часи залишалася складною в політико-дипломатичному, соціально-економічному, ідеологічному сенсі. Та лише в Радянському Союзі дана тема була фактично табуована для широкого суспільного обговорення та об'єктивного наукового аналізу. Причини - загальновідомі: по-перше, компартійна верхівка не бажала, щоб фактори, які спричинили катастрофічний початок війни, стали об'єктом наукового дослідження, по-друге, від світової громадськості всіляко приховувалася правда про реальне становище військовополонених із тих держав, які брали участь у "поході на Схід" і протягом тривалого часу перебували в місцях утримання на території СРСР.

У далекому й близькому зарубіжжі опубліковано чимало праць із цієї проблематики. Особливо помітний внесок в її розробку зробили вчені Російської Федерації. В Україні тема іноземних військовополонених та інтернованих малоосвоєна.

Той факт, що книга д-ра іст. наук, професора А.С.Чайковського є першою в незалежній Україні монографією з цієї теми, засвідчує не лише її складність, але й важкодоступність для українських дослідників джерел, на основі яких її можна досліджувати. До честі знаного науковця, він не обмежився відомчими архівосховищами (Державний архів МВС України, архіви ГУ МВС України в Київській, Дніпропетровській, Харківській та інших областях), а використав також фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного кінофотофоноархіву України, кількох архівосховищ Російської Федерації. Широка палітра документів дозволила йому заявити до розгляду низку питань, які у вітчизняній історіографії практично не порушувалися, хоча в далекому й близькому зарубіжжі вони розробляються вже давно.

Характеризуючи основні документи, які регулювали широкий спектр питань, пов'язаних із перебуванням полонених та інтернованих на території СРСР, А.С.Чайковський наводить уривки й коментує низку нормативних актів - "Тимчасове положення про медико-санітарне обслуговування військовополонених у системі управління НКВС СРСР у справах військовополонених", директиви УПВІ (Управління у справах військовополонених і інтернованих) "Про організацію роботи відділень з обліку військовополонених у таборах НКВС", "Правила внутрішнього розпорядку табору НКВС для утримання військовополонених" та ін. На нашу думку, цікаво було б порівняти радянську законодавчу базу, що стосувалася проблеми військовополонених, із положеннями Женевської конвенції та інших міжнародних угод, хоча зі слів автора й цитованих ним фахівців права можна скласти певне уявлення щодо відмінного й подібного. У той же час аналогії та розбіжності між положенням про військовополонених від 1 липня 1941 р. та міжнародно-правовими актами простежуються більш детально.

Як відомо, першими полоненими Червоної армії стали польські військовослужбовці в 1939 р. Автор стверджує, що оскільки після 17 вересня 1939 р. СРСР не був у стані війни з Польщею, то це не дає підстав уважати польських

військовослужбовців, що змушені були скласти зброю перед Червоною армією, військовополоненими чи інтернованими. Очевидно, тут необхідно внести ясність. Те, що Варшава не отримала офіційного підтвердження про початок бойових дій радянських збройних сил відповідно до угод з Німеччиною, зовсім не заперечує факту агресії. Здійснена за допомогою військових сил, дана акція цілком підпадає під дефініцію "воєнні дії", що є синонімом війни. Отже, правовий статус польських військовослужбовців цілком відповідає змісту терміну "військовополонені" чи "інтерновані". Характерно, що всі, хто керував затриманням, етапуванням і утриманням польських військовослужбовців, називали їх саме військовополоненими. А далі в тексті це робить і сам автор.

Розмірковуючи над причинами "варварського способу "розв'язання проблеми" польських військовополонених", дослідник наводить досить розлогу інтерпретацію, сутність якої полягає в з'ясуванні історичної тягlosti й відповідальності поляків за конфлікти та конфронтацію з українцями, росіянами, білорусами протягом віків. Отже, читач логічно підштовхується до думки про те, що масові розстріли польських військовослужбовців та громадян інших категорій були актом історичної справедливості. Думається, що це - лише частина істини. Інша й, можливо, більша її частина, пов'язана з внутрішньо- та зовнішньополітичним кредо Сталіна, який наділив себе правом карати на смерть усіх тих, кого вважав ворогом - чи то власних підданих, чи громадян інших держав. А припускати наявність докорів сумління в радянського керівництва з приводу цієї акції (адже це не те саме, що політичний і дипломатичний дискомфорт) - значить дещо ідеалізувати лідерів більшовицького режиму, найближчих поплічників Сталіна, які, попри нові "моделі" поведінки й риторику, продовжували мислити категоріями тоталітаризму.

У праці подано детальну реконструкцію системи прийому, постачання, евакуації полонених у всіх проміжних ланках: ППЗВ - ЗПВ - ФППТ (полковий пункт збору військовополонених - збірний пункт військовополонених - фронтовий приймально-пересильний табір), спецгоспіталі, стаціонарні табори та інші режимні установи. Указано на характер їх підпорядкування й перепідпорядкування, зумовлений ходом подій на фронті та змінами в структурі органів НКВС і НКДБ, дислокацію, типологію тощо. Кілька розділів монографії присвячено режиму утримання, побуту, харчуванню, забезпеченню бранців спецтаборів предметами першої необхідності.

Важкі умови війни та повоєнного часу перетворювали медичне обслуговування полонених та інтернованих на питання життя чи смерті. У книзі показано способи надання медичної допомоги полоненим хворим і пораненим військовослужбовцям ворожих армій, порядок їх евакуації через армійські та фронтові госпіталі в тиллові спецгоспіталі, санітарно-гігієнічний стан у місцях утримання. Аналізуючи причини високого рівня смертності, характер захворювань, їх залежність від пори року, місця дислокації таборів, дослідник доходить висновку про відсутність належної та вчасної медичної допомоги на всіх ланках етапування й утримання бранців. Усі турботи про військовополонених чи інтернованих пояснювалися не прагненням дотримуватися міжнародних норм, а страхом перед начальством і спробами збільшити так званий "трудовий фонд" і його працевіддачу. Простежуючи динаміку цих змін, автор указує, за рахунок чого вдалося зменшити смертність полонених з 50 - 60% у 1941-1945 рр. до 0,01 - 3% у 1946-1950 рр.

Розділ "Лабіринтами таємної війни" відкривається наведеними в повному обсязі документами, які відіграють роль своєрідного епіграфа. Ця частина тексту дещо перенасичена документальними матеріалами: принаймні 11 з 12 мо-

гли б увійти до приміток чи додатків, до того ж кілька з них - типологічно схожі. Сам розділ містить реконструкцію апарату й технології оперативно-агентурної роботи в середовищі військовополонених та інтернованих, опис її специфіки й спрямування, конкретних результатів, методів добору та підготовки внутрішньої агентури і її використання, характеристику різних категорій "довірених осіб".

Оперативна робота радянських спецслужб у середовищі полонених та інтернованих спрямовувалася на виконання кількох завдань. У першу чергу відстежувалися настрої табірної контингенту, його реакція на зміни в режимі утримання, скасування грошових виплат офіцерам, викривалися ініціатори акцій протесту проти існуючих порядків. У 1947 р. почалася підготовка до репатріації військовополонених. У зв'язку з цим активізувалися зусилля, спрямовані на виявлення серед них співробітників розвідорганів противника та його агентури, а також зрадників батьківщини.

У книзі розкрито такий цікавий аспект, як "оперативна розробка" військовополонених з метою виявлення колаборантів і методів їх вербування, підготовки та використання. Щоправда й у цій справі далеко не всі наявні можливості використовувалися належним чином. Особливим напрямком роботи стало виявлення радянських громадян, які в роки війни співпрацювали з ворогом.

Автор показує не лише негативні явища в поводженні табірної охорони з полоненими й інтернованими, зловживання, злочини тощо, але й заходи, спрямовані на їх подолання, у тому числі й з використанням агентурної мережі, шляхом звільнення з посад та притягнення до відповідальності. Разом із тим продемонстровано низьку ефективність адміністративних заходів впливу на порушників, які зводилися до паперової тяганини та відписок.

Зовсім новим для сучасного читача є матеріал, присвячений технології агентурно-слідчої роботи з контингентом табірних військовополонених і інтернованих, оскільки доступ до нього для широкого загалу істориків залишається обмеженим.

Окремий фрагмент праці присвячено розшуку й покаранню військовослужбовців іноземних армій, які вчинили злочини проти громадян СРСР. порушується питання про правомірність кримінального переслідування військовополонених з огляду на чинні міжнародні акти, закони та звичаї війни, а також про позасудові репресії щодо цього контингенту. Відкриті показові процеси над військовими злочинцями 1944-1946 рр. були поодинокими на тлі масових закритих судових засідань, "особливих нарад", що виносили вироки навіть за відсутності обвинувачуваного. При цьому судові інстанції лише зрідка використовували міжнародні правові норми (наприклад, закони Контрольної ради в Німеччині), керуючись в основному внутрішнім законодавством.

Автор зауважує, що з 1944 р. основними органами, які розглядали й приймали рішення по слідчих справах військовополонених, стали військові трибунали НКВС, а в "особливих нарадах" НКВС розглядалася лише та частина справ, слідство по яких вели СМЕРШ і 4-те управління НКДБ. Головною метою судового переслідування військовополонених було покарання винних у страхітливих злочинах агресорів на зайнятих ними територіях Радянського Союзу.

Та якщо, скажімо, київський процес мав виразний політичний характер і його вирок було визначено заздалегідь, то рядові слідчо-оперативні справи проти військовополонених та інтернованих і діяльність військових трибуналів відбувалися вже в суто кримінальному напрямку. Однак у цій сфері існувала

маса вад, помилок, суб'єктивних факторів, на яких автор зупиняється в розділі "Таємні лабіринти - 2". Інтенсифікацію роботи по виявленню військових злочинців він пов'язує з весною 1949 р., коли актуалізувалося питання про репатріацію основної маси військовополонених та інтернованих. За даними дослідника, на кінець 1948 р. під слідством перебувало 6180 осіб, а на "особливому обліку" в опервідділах (управліннях) таборів, ВУВІ-УПВІ-ГУПВІ (відділ у справах військовополонених і інтернованих - управління у справах військовополонених і інтернованих - головне управління у справах військовополонених і інтернованих) - 41 297 осіб. Із метою визначення долі табірному контингенту здійснювалася "фільтрація", після чого полонені та інтерновані підлягали або репатріації, або суду військового трибуналу. Крім того, фільтрація давала матеріал для "розробки перспективних справ".

Щоб ущільнити сито, через яке просіювалися бранці, 1949 р. було створено спеціальні міжвідомчі комісії з представників МВС, МДБ та Генпрокуратури в центрі й на місцях.

Оперативно-агентурна робота, окрім іншого, дозволила виявити кілька сотень німецьких агентів у США, Франції, Югославії, Іспанії, Бельгії, Туреччині та багатьох інших країнах світу.

Одну з частин праці присвячено використанню військовополонених та інтернованих як робочої сили. Причому автор показує, яким чином радянське керівництво експлуатувало дешеву працю вже на прикладі полонених військовослужбовців польських збройних сил. Щоправда, не зовсім вдалим у цьому сенсі видається застосування ідеологеми "трудова звершення", яка звично асоціюється з формами організації праці радянських громадян.

У книзі висвітлено умови, інтенсивність, оплату, безпеку та охорону праці, систему заохочень і покарань, медичне обслуговування, харчування, побут зайнятих на різних видах робіт військовополонених, характер їх працевикористання. При цьому автор постійно вказує на невідповідність нормативних положень, які мали регулювати всі питання утримання та працевикористання полонених і інтернованих, реальному стану справ.

Особливу цікавість спецслужб викликали ті військовополонені та інтерновані, які були висококваліфікованими фахівцями й ученими. У монографії розповідається про способи їх виявлення й використання.

На наш погляд, дані про співвідношення витрат на оплату праці військовополонених і вартості вироблених ними матеріальних цінностей (відповідно 2,2 млрд. і 7 млрд. руб.) заслуговують на те, щоб бути вміщеними не в примітках, а в основній частині тексту.

В одному з розділів подано стратифікацію контингенту військовополонених за політичними симпатіями, аналізується перехід більшості німецьких бранців на помірковані й навіть антифашистські позиції, показано діяльність спецслужб та органів пропаганди в цій справі. Окремий сюжет присвячено використанню військовополонених для розкладу ворожих військ.

Як антитеза до реального становища радянських військовополонених сприймається матеріал розділу "Слово на батьківщину", в якому йдеться про листування полонених та інтернованих у Радянському Союзі зі своїми рідними. Аналіз кореспонденції, яка, до речі, підлягала суцільній перлюстрації, дозволив зробити своєрідний зріз настроїв і переживань бранців спеціальних таборів та їхніх адресатів.

Окремо слід наголосити на важливості й актуальності такого напрямку дослідження, як виявлення місць поховань військовополонених та інтернованих, а також осіб, які знайшли останній притулок на землі, яку вони хотіли

завоювати. Громадськість європейських країн і Японії зацікавлена у виявленні, облаштуванні й належному утриманні місць масових поховань своїх співвітчизників. З огляду на це слід прислухатися до заклику автора спільними зусиллями всіх зацікавлених сторін, а також науковців, організувати цю роботу.

Останній розділ присвячено ще одній практично недослідженій проблемі - репатріації військовополонених та інтернованих. У ньому містяться не лише статистичні дані, а й викладено принципи відбору тих категорій контингенту спецтаборів, які вирушали на батьківщину в першу чергу, труднощі цієї складної справи.

Практично кожен фрагмент праці містить критичний матеріал про порушення нормативних приписів у таборах військовополонених та особливих робочих батальйонах (ОРБ) інтернованих. Зловживань зафіксовано так багато (очевидно, автор подав далеко не всі дані, які виявив), що вони могли б скласти окремий розділ монографії. Але й украплені по тексту, вони постійно нагадують, що такою була вся система. Щоправда, залишаючись на позиціях наукової об'єктивності, А.С.Чайковський на конкретних прикладах ілюструє прагнення керівництва УПВІ змінити ситуацію на краще, зміцнити дисципліну й кадровий склад персоналу таборів, покарати винних у злочинах і навмисних порушеннях.

Позитивною рисою праці в цілому є прагнення автора постійно тримати в полі зору людину з її внутрішніми переживаннями, думками, сподіваннями. Перед читачем постають не тільки відомі постаті, роз'єднані колючим дротом, але й рядові учасники історичного дійства, характер і мотивація яких розкриваються через листи, стенограми допитів, повідомлення агентів.

Окремо слід сказати про примітки й додатки до основного тексту. Примітки настільки насичені документами й цікавими фактологічними матеріалами, що сприймаються як своєрідний "паралельний текст". У цьому криються переваги й певні незручності, оскільки для цілісного сприйняття матеріалу потрібно читати два інформаційні ряди одночасно.

Додатки, подані в кінці книги, містять біографічні дані про багатьох високопоставлених військовополонених та керівників радянських спецслужб, карту дислокації спецтаборів на території Союзу РСР, схему структури ГУПВІ МВС СРСР, список стаціонарних таборів для військовополонених та інтернованих, а також іменний покажчик.

Водночас, у праці трапляються окремі огріхи, про які варто сказати. Так, спосіб розміщення розділів (зокрема 1-го) і фрагментів більше відповідає художньо-публіцистичному жанру, оскільки порушує хронологічну послідовність та логіку подій. В окремих місцях створюється враження деякої незв'язаності, калейдоскопічності сюжетів, їх віддаленості від основної лінії оповідання (скажімо, цитування трактату генерала фон Куровського "Міркування щодо продовження бойових дій"). Своєрідністю композиційних засад праці є розпорощення по кількох розділах матеріалу про виявлення серед військовополонених військових злочинців, зрадників батьківщини, розвідників та шпигунів із числа радянських громадян, хоча поряд із цим існують окремі розділи, присвячені даній проблематиці.

Принциповою вадою праці, що претендує на статус наукової монографії, є відсутність посилань на опрацьовані архівні джерела та використану літературу (її перелік міститься в кінці книги). Ця обставина звужує поле для наукової полеміки, постійно актуалізує питання про достовірність статистичних даних та окремих фактів.

У книзі трапляються стилістичні й редакційні погрішності, помилки в написанні прізвищ, власних імен, назв газет тощо. Так, на с. 320 прізвище племінника К.Круппа звучить як Г.Боллен унд Гольбах, на с. 336 - Болен, а на с. 460 - Гальбах. На с. 320 вкралася помилка в написанні імені А.Кобулова, на с. 359 - у прізвищі А.П.Завенягіна, на с. 259 - у назві м. Ченстохова, на с. 409 - у назві газети "Тегліхе рундшау", на с.386 - в абрєвіатурі ГУПВІ.

У примітці 3-й на с. 97 розповідається про знаки розрізнення вищого офіцерського складу органів держбезпеки згідно з наказом НКВС №126 від 1943 р. Очевидно тут ідеться про комісарів відповідно 3-го, 2-го й 1-го рангів.

У примітці 32-й (с.256-257), напевно, замість прізвища Крилов слід поставити Перлов, оскільки в попередньому тексті йдеться саме про нього.

На с. 366 указується, що в кінці 40-х рр. уперше за час перебування військовополонених на території СРСР, "заробіток перевищив витрати на утримання всіх таборів і спецгоспіталів". Певно йдеться не про "заробіток", а про прибуток, отриманий від використання праці полонених та інтернованих.

Трапляються в тексті й окремі українізми ("наявними", "вычерпанными" (с.146), "обговорены" (с.75), "непоодинокими" (с.451) тощо).

Указуємо на ці похибки лише з однією метою, маючи на увазі можливе доопрацювання й перевидання монографії (а в тому, що вона стала своєрідним бестселером, переконують перші місяці продажу книжки).

Насамкінець хотілося б ще раз наголосити, що праця А.С.Чайковського залишається поки що єдиним в Україні солідним виданням з даної тематики. Однак сподіваємося, що порушені науковцем проблеми викличуть не лише жваве обговорення результатів його дослідницьких зусиль, але й прагнення молодих істориків поглиблено вивчати цю тематику.

**О.Є. ЛИСЕНКО (КИЇВ),
О.В. БУЦЬКО (КИЇВ)**

Дудко І.Д.

**Національні інтереси США у постбіполярному світі. - К.: КНЕУ, 2003.
- 208 с.**

Тема, яку досліджує авторка монографії, не є надто новою, але лише зараз набула вигляду цілісного дослідження. Вивчення сутності національних інтересів США є дуже актуальним для наукового аналізу сучасної міжнародної політики й має неабияке значення насамперед для України, адже реалізація українських національних інтересів потребує обов'язкового врахування національних інтересів США: з огляду на окреслені геополітичні орієнтації нашої держави Сполучені Штати виступають тим партнером, від якого певною мірою залежатиме майбутній розвиток України на світовому просторі. Слід особливо наголосити на тому, що книга І.Д. Дудко є українською науковою розробкою, де багато уваги приділено аналізу американо-українських відносин і водночас висвітлено позицію нашої держави в сучасному світі.

Звертаючись до аналізу національних інтересів США, українська дослідниця детально розглядає теоретичний аспект проблеми, простежує процес формування й еволюції концептуальних засад національного інтересу в американській політичній науці. Варто підкреслити, що в монографії представлено

наукову оцінку деяких американських концепцій національного інтересу, виявлено їхню роль в опрацюванні зовнішньополітичних орієнтирів країни, проаналізовано теоретичні підходи таких відомих американських дослідників, як Г.Моргентау, А.Джордж, А.Волферз, Дж.Розенау, Р.Арон, Ч.Біард, Дж.Кеннан, М.Нінчич.

Окремий розділ присвячено аналізу американської політичної думки щодо структурних компонентів та ідейних засад процесу формування національних інтересів США. Авторка передусім вирізняє й характеризує низку джерел (зовнішніх, суспільних, урядових, посадових, індивідуальних) як важливих компонентів процесу формування зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів. Наголошується на тому, що внутрішня складність, як і певна суперечливість структурних компонентів процесу формування зовнішньої політики США, об'єктивно зумовлюють проблему їхньої багатосторонньої взаємодії в процесі прийняття остаточних рішень (с. 36). Авторка довела, що зовнішня політика США має складну структуру впливів і кожен із її компонентів, навіть із урахуванням самостійного змісту, тісно переплетений із іншими, що забезпечує послідовність певних орієнтирів зовнішньополітичного курсу США.

Певну увагу приділено з'ясуванню традиційності американських зовнішньополітичних орієнтирів і ідейним засадам функціонування тих структурних компонентів, що мають соціальну спрямованість і при цьому впливають на процес окреслення національних інтересів країни. На думку І.Д.Дудко, ідейні засади виступають об'єднуючою платформою впливів урядової бюрократії на чолі з президентом або різних груп інтересів чи суспільства в цілому на процес опрацювання зовнішньополітичного курсу, що за умов суперечливості або навіть контрдії структурних компонентів у системі зовнішньої політики дає можливість уніфікувати їхні інтереси як передумови визначення загальнонаціональних цінностей та формування на цій основі певних зовнішньополітичних орієнтирів (с. 37).

Цікавим виглядає проведений авторкою аналіз наукових розробок щодо ідей та національних інтересів, представлених раціоналістичною (Дж.Оделл, К.Сіккінк, Дж. Голдстейн, Р.Кеогейн, Т.Райс-Каппен, Т.Пурвіс, А.Гант) та конструктивістською (Дж.Фіске, М.Лаффей, Дж.Вельдес, А.Ескобар) школами американської політичної думки. І.Д.Дудко виявляє різноплановість їхніх підходів до аналізу та подання проблеми, різноманітність поглядів на шляхи формування ідей і на ідейні засади національних інтересів Сполучених Штатів.

З'ясування теоретичних аспектів із їхньою практичною реалізацією представлено розділом "Зовнішньополітична практика та національні інтереси США: історичні витоки сучасних тенденцій" (с. 45-66). Авторка детально розглядає ізоляціонізм та глобалізм як дві важливі зовнішньополітичні стратегії США, що були провідними на різних етапах формування американської нації. Наголос зроблено на аналізі неоглобалістських орієнтацій американської зовнішньої політики. Переконаливо доведено роль доктрини Монро у формуванні та реалізації зовнішньополітичних курсів за конкретних історичних умов, показано панамериканську спрямованість "14 пунктів" В.Вільсона та антикомуністичну спрямованість доктрини Трумена.

За авторським прогнозом, глобалістські тенденції зовнішньої політики США й надалі чітко виявлятимуться в системі міжнародних відносин (с. 66). Водночас дослідниця відзначає суттєві еволюційні зміни американського глобалізму, що за умов однополярності світу набуває рис відвертого нав'язування світові думки Сполучених Штатів.

Говорячи про світоглядні позиції в системі формування національних інтересів США (с. 67-81), І.Д.Дудко зазначає, що сучасний американський консерватизм і сучасний американський лібералізм різняться розробкою шляхів досягнення певних внутрішньо- та зовнішньополітичних орієнтирів, утворюючи при цьому сталі традиції політичної діяльності американських адміністрацій як у межах країни, так і на міжнародній арені. Особливе місце посідає тенденція щодо лідерства країни в міжнародних справах, пристосування міжнародного середовища до внутрішніх потреб розвитку суспільства й, насамперед, його подальшого економічного прогресу, утвердження американських засад життя у світовому масштабі. Світоглядні позиції суспільства виступають як ідеологічні засади зовнішньополітичного курсу, забезпечуючи не лише його наступність, а й зв'язок із утвердженими ціннісними орієнтирами американської нації.

Сформовані в умовах постбіполярного світу доктрини забезпечення національних інтересів США базуються на ідеї лідерства, яка є провідною у визначенні зовнішньополітичних орієнтирів держави. Це показано в окремому розділі монографії, де І.Д.Дудко представила критичний аналіз сучасних доктрин і підходів, розроблених після розпаду СРСР та краху соціалістичного табору. У цьому зв'язку проаналізовано розробки таких сучасних американських аналітиків, як Дж.Чейс, А.Тонелсон, Д.Гордон, Р.Гантер, Дж.С.Ні, Р.Д.Шульзінгер, З.М.Халізад, Д.Гендріксон, Р.Такер, С.Амброуз, П.Рапкін. Відтак ідея світового лідерства та неоглобалістські підходи в політичній риторичі зумовлені статусом США як єдиної суперпотуги, що, зберігаючи абсолютну першість у системі світових політичних, економічних та мілітарних відносин, здатна накидати іншим країнам своє бачення світового устрою.

Наголошуючи на ролі СНД як важливого геополітичного регіону для реалізації національних інтересів США, І.Д.Дудко зосереджується на трьох проблемах: по-перше, - це політика США щодо кризових ситуацій у країнах СНД; по-друге, - це проблеми національної безпеки США з урахуванням країн СНД; і, нарешті, - проблема підтримки нових демократій на теренах СНД як складова національних інтересів США.

Залучення Сполучених Штатів до кризових ситуацій 1990-х рр., що сприймалися ними як загрозові для власних національних інтересів, продемонструвало їхню готовність застосування сили щодо конфліктогенних регіонів. Це зумовлено концептуальними позиціями "Стратегії національної безпеки на нове століття" (1998 р.), що не залишилося поза увагою авторки монографії. У цьому зв'язку дослідниця намагається визначити, в якому вигляді може виявити себе кризова дипломатія з боку США на теренах СНД у разі виникнення й загострення кризової ситуації. Для цього І.Д.Дудко аналізує низку проблем, зумовлених двома напрямками дослідження: по-перше, - з'ясуванням певної традиційності підходів США в межах кризової стратегії при розв'язанні проблем інших країн; по-друге, - виявленням можливої специфіки формування кризової дипломатії США щодо конфліктних ситуацій у пострадянських країнах із урахуванням як певних тенденцій міжнародних відносин постбіполярного світу, так і особливостей забезпечення країнами СНД своєї внутрішньої стабільності та зовнішньої безпеки. Водночас проаналізовано ситуацію, в якій опинилася Україна, її проміжне геополітичне становище між Заходом, Росією та іншими країнами пострадянського простору.

Загалом дослідниця доходить висновку, що визрівання кризових ситуацій на терені колишнього СРСР не спричинятиме тенденції до їхнього врегу-

лювання силовими методами з боку Заходу, у тому числі США (с. 133). Щодо України, то реакція США на визрівання в ній кризової ситуації, навіть адекватної дестабілізації її політичної системи, обмежуватиметься словесним зауваженням на адресу тих сил, які інспіруватимуть цю ситуацію (с. 136).

І.Д.Дудко окремо розглянула проблему взаємозв'язку національної безпеки США та країн СНД. Підкреслено, що взаємодія Сполучених Штатів і країн СНД стосовно вирішення найгостріших проблем сучасного світового розвитку є передумовою їх розв'язання як на трансатлантичному, так і на світовому рівнях. Це є важливою передумовою досягнення стабільності та миру на євроатлантичному просторі. Протягом постбіполярного часу, підкреслює дослідниця, досягнення консенсусу між США та країнами СНД у сфері стримування ядерного озброєння та розв'язання багатьох інших проблем переважно означене політичною платформою Сполучених Штатів, що виявили здатність у ролі єдиної суперпотуги здійснювати реальне керівництво сучасними політичними процесами.

Водночас Сполучені Штати Америки визначають підтримку нових демократій як один зі своїх зовнішньополітичних орієнтирів. У цьому сенсі, як показує дослідниця, економічна допомога новим демократіям відповідає економічним інтересам США й забезпечує тенденції стабільної взаємодії держав, що посідає особливе місце серед ціннісних орієнтирів американської зовнішньої політики. Незалежна Україна, поряд із суттєвою економічною допомогою, отримує й помітну політичну підтримку з боку Сполучених Штатів. Показовим є те, що 1994 рік проголосив роком України саме американський президент Б.Клінтон.

Головними ж положеннями політики США щодо пострадянських республік залишаються тези, окреслені ще в грудні 1991 р. тодішнім держсекретарем США Дж.Бейкером у його промові в Принстонському університеті (с. 174). Доцільно зазначити, що за часів президентства Б.Клінтона політику американської адміністрації щодо пострадянського простору почали визначати диференційовані підходи. Відтак незалежна Україна посідає особливе місце в системі східноєвропейських орієнтацій США. Ідея всебічної підтримки України активно експлуатується Сполученими Штатами. Вона має слугувати утвердженню демократичних тенденцій розвитку на пострадянському просторі, стабілізації відносин Росії з іншими пострадянськими країнами, запобіганню процесу відродження імперії. Це підтверджує й офіційний візит К.Райс у липні 2002 р., під час якого радник президента США з питань національної безпеки неодноразово наголошувала на "особливій ролі України" в зміцненні стабільності та безпеки Європейського континенту.

При написанні монографії дослідниця опрацювала велику кількість англійських джерел, багато з яких залишалися поза увагою вітчизняних експертів. Сподіваємося на дальшу плідну працю авторки та її цікаві наукові знахідки.

Книга І.Д.Дудко є чудовим подарунком для української науки й освіти з нагоди 100-річчя Київського національного економічного університету, де авторка викладає майже двадцять років. Монографія розрахована на фахівців із проблем міжнародних відносин, викладачів відповідних дисциплін, студентів та широке коло читачів.

Н.Л.ЯКОВЕНКО (КИЇВ)

В.Б.Молчанов

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ НА ТЕМУ "ВЕЛИКА ВІЙНА 1914-1918 рр. і УКРАЇНА" (ДО 90-РІЧЧЯ З ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ)

2004 р. виповнилося 90 років від початку Першої світової війни. У наукових установах та вищих навчальних закладах відбулися заходи, присвячені цій даті. 15 грудня 2004 р. відділ історії України XIX - початку XX ст. Інституту історії України НАНУ організував Всеукраїнський "круглий стіл" на тему "Велика війна 1914-1918 рр. і Україна". У його роботі взяли участь представники академічних інститутів, архівних установ та вищих навчальних закладів із 11 міст України.

Зі вступним словом до присутніх звернувся директор Інституту історії України НАНУ, академік НАН України *В.А.Смолій*. Він привітав учасників заходу й наголосив на значенні цієї події в історії українського народу, її доленосних наслідках.

Головував на форумі заступник директора Інституту історії України, член-кореспондент НАН України *О.П.Реєнт*. У доповіді "Перша світова війна XX століття та українське суспільство" він охарактеризував стан наукової розробки теми, намітив орієнтири для подальших досліджень. У рамках "круглого столу" було здійснено презентацію нових авторських видань: Україна між світовими війнами (1914-1939). Події. Люди. Документи. Нариси історії. Навчальний посібник / Реєнт О.П., Коляда І.А. - К.: Школа, 2004. - 544 с.; Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. - К.: Генеза, 2004. - 465 с.

Із цікавою доповіддю ("Українська проблема в Першій світовій війні: аналіз сучасної російської історіографії") виступив зав. відділу Інституту українознавства ім. І.П.Крип'якевича НАНУ, д-р іст. наук, проф. *М.Р.Литвин* (Львів). Він звернув увагу на однобічне висвітлення російською історичною наукою подій війни, ігнорування російськими дослідниками здобутків української історичної науки.

Стан української історіографії Першої світової війни охарактеризував канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *Б.М.Янишин*, який зосередив увагу учасників "круглого столу" на утвердженні в сучасній українській історичній науці регіональних підходів у дослідженні Великої війни.

Доповідь декана факультету соціально-гуманітарних дисциплін Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, д-ра іст. наук, проф. *Б.І.Андрусишина* була присвячена питанням Першої світової війни на сторінках історичної художньої літератури. Він показав, як вплинула війна на формування сюжетів відомих творів світової й вітчизняної літератури.

Головний редактор видавництва "Генеза", пров. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук, проф. *О.А.Удод* свій виступ присвятив романтизації світових воєн XX ст. Висвітлюючи жахливі наслідки воєн, учений відзначив, що сучасна європейська історична думка до висвітлення історії війн ставиться критичніше, ніж раніше, аналізуючи, передусім, соціально-економічні аспекти.

Цікавим був виступ д-ра іст. наук, пров. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *В.М.Волковинського*, присвячений бойовим діям на українських землях під час Першої світової війни. Учений охарактеризував головні би-

тви, характер бойових дій. Жваву дискусію викликала його теза про окупацію австрійськими військами в перші дні війни центру Подільської губернії Кам'янця-Подільського та факти про характер бойових дій на Буковині. Крім того, у доповіді було висвітлено участь українців у бойових діях з обох боків фронту.

Низку виступів науковців відділу історії України XIX - початку XX ст. Інституту історії України НАНУ було присвячено питанням побуту та життєвого рівня населення України як напередодні, так і під час війни. Так, у повідомленні інженера-дослідника *О.Л.Вільшанської*, побудованому на багатому фактичному матеріалі, було розкрито характер повсякденного життя та суспільних настроїв населення України в роки війни. Дослідниці досить переконливо вдалося описати атмосферу, яка панувала в суспільстві в той час. У виступі наук. співроб. відділу, канд. іст. наук *В.Б.Молчанова* було охарактеризовано матеріальне становище міського населення Правобережжя напередодні війни.

Значна кількість повідомлень, які були озвучені під час дискусії, стосувалися благодійності, адже саме під час Першої світової війни її рівень суттєво зріс. Заступник головного редактора "Українського історичного журналу", ст. наук. співроб., канд. іст. наук *О.М.Донік* переконливо довів, що зростання громадської благодійності під час війни мало масовий характер і проявлялося в усіх сферах суспільного життя. Цікаве повідомлення, присвячене ролі Тетянинського комітету в наданні допомоги цивільному населенню в роки війни, зробила канд. іст. наук *Н.І.Загребельна*. Канд. іст. наук *Т.М.Куріна* (сміт Мліїв, Черкаська обл.) дослідила благодійну та культурно-освітню діяльність православної церкви в перший період війни. Здобувач відділу історії України XIX - початку XX ст. Інституту історії України НАНУ *Т.М.Николаєва* висвітлила проблему опіки підприємницьким класом навчальних закладів у роки війни. Аспірантка *Г.В.Сегеда* своє повідомлення присвятила біженству як соціальному явищу воєнних років.

Під час роботи форуму було заслухано повідомлення, в яких розкривалися різні аспекти життя українського суспільства доби війни. Так, наук. співроб., канд. іст. наук *О.В.Лисенко* та доцент, канд. іст. наук *І.А.Коляда* у своїх виступах акцентували увагу на розколі та ідейному розмежуванні як у середовищі інтелігенції, так і всього українського суспільства напередодні й під час Першої світової війни. Співробітник Житомирського обласного державного архіву *Р.Ю.Кондратюк* у повідомленні, присвяченому участі волинян у війні, виступив із ініціативою створення книги пам'яті всіх учасників цієї війни. Проблемі українського питання у вітчизняній пресі доби Першої світової війни була присвячена промова ст. наук. співроб., канд. іст. наук *О.О.Крижановської*, яка відзначила, що саме газети були дзеркалом суспільних настроїв того періоду. Наук. співроб., канд. іст. наук *О.М.Машкін* охарактеризував правоконсервативний рух в Україні під час війни. Мол. наук. співроб. *В.Б.Любченко* присвятив своє повідомлення діяльності російської окупаційної влади в Східній Галичині та на Буковині. Дослідник звернув увагу на репресії росіян на окупованих територіях.

Увагу учасників заходу привернули питання міжнародної діяльності Союзу визволення України (доповідь д-ра іст. наук, проф. *І.Г.Патера* (Львів) та становище православного парафіяльного духовництва на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 - лютий 1917 р.) (доповідь наук. співроб., канд. іст. наук *Г.В.Степаненко*).

Деякі повідомлення було присвячено Півдню України та діям Чорноморського флоту напередодні й під час війни. Так, канд. іст. наук, доцент *Г.Ф.Турченко* (Запоріжжя) присвятила своє повідомлення становищу південних українських земель у роки Першої світової війни. У виступі ст. наук. співроб., канд. іст. наук *П.Г.Усенка* було детально розглянуто специфіку дій Чорноморського флоту під час Великої війни. У повідомленні доцента, канд. іст. наук *О.Б.Шляхова* (Дніпропетровськ) висвітлюється роль підприємництва в торгівельному флоті Півдня України напередодні війни.

В обговоренні доповідей та в дискусіях узяли участь: д-р іст. наук, проф. *А.В.Бойко* (Запоріжжя), д-р іст. наук, проф. *Ю.І.Терещенко*, д-р іст. наук, проф. *О.В.Добржанський* (Чернівці), д-р іст. наук, проф. *І.В.Довжук* (Луганськ), д-р іст. наук, проф. *П.В.Добров* (Донецьк), канд. іст. наук, доцент *І.С.Монолатій* (Івано-Франківськ), канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *О.В.Сердюк*.

Загалом "круглий стіл" ще раз підтвердив, що в центрі уваги українських істориків перебувають переважно соціальні ознаки війни, а не бойові дії. Це відповідає загальноєвропейським тенденціям розвитку історіографії зазначеної проблеми.

Завершуючи роботу "круглого столу", член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАНУ *О.П.Реєнт* відзначив, що зустріч була надзвичайно цікавою, змістовною й корисною. Загалом виступило понад 30 доповідачів, які порушили актуальні проблеми історії Першої світової війни та поділилися результатами своїх досліджень. Матеріали "круглого столу" будуть опубліковані в науковому збірнику "Проблеми історії України XIX - початку XX ст."

**XI ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
"ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА:
МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ, ІМЕНА, ПОДІЇ"**

15-16 жовтня 2004 р. в Хмельницькому відбулася XI Всеукраїнська наукова конференція "Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події", присвячена 60-річчю звільнення України від нацистських загарбників. Організаторами конференції були Міністерство освіти й науки України, Міністерство культури й мистецтв, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет, Хмельницький університет регіонального управління та права, Всеукраїнська спілка краєзнавців, рада Організації ветеранів України, Хмельницька облдержадміністрація, Хмельницька обласна й міська ради.

Із вітальними словами до присутніх звернулися керівники області та міста, вони передали учасникам конференції привітання від найвищих посадовців країни. У роботі конференції взяло участь понад 200 осіб, які представляли практично всі регіони України. Серед них 2 академіки, 9 докторів наук, 66 кандидатів наук, науковці, викладачі, музеєзнавці, архівісти, бібліотекарі, краєзнавці, учасники Великої Вітчизняної війни, у тому числі Герої Радянського Союзу Олександр Якимчук та Іван Пробитий. Учнівську молодь представляли: Український державний центр туризму й краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти й науки України, Київське територіальне відділен-

ня Малої академії наук "Дослідник", краєзнавчий молодіжно-юнацький клуб "Досвіт". Науковий форум привернув увагу ЗМІ (на конференції були присутні тележурналісти, кореспонденти газет "Голос України", "Президентський вісник", "День" та ін.).

На пленарному засіданні була заслухана доповідь академіка НАН України, Героя України, учасника Великої Вітчизняної війни, голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців *П.Т.Тронька* "Внесок українського народу в Перемогу в роки Великої Вітчизняної війни". У ній наголошувалося, що "наша перемога, яку ми здобували як могли - це ні з чим не порівняна реальна подія, якої не знав світ, це титанічний подвиг воїнів старшого й молодшого поколінь, це рани та смерть братів і сестер, котрі не шкодували життя в ім'я тих, хто живе й трудиться нині. Переосмислюючи епоху II світової війни, слід зазначити, що український народ сприйняв німецьку агресію як страшну загрозу. Мільйони українців захищали від іноземного поневолення передусім власне життя, життя своєї родини, свою рідну оселю, свою Батьківщину. В історії не буває незручних тем, історію потрібно бачити такою, якою вона була, а не переписувати її, що, на превеликий жаль, роблять деякі історики та навіть політики".

Генерал армії, Герой України, народний депутат України, голова головної редколегії "Книги пам'яті України", голова ради Організації ветеранів України *І.О.Герасимов* присвятив свою доповідь "Згадаємо всіх поіменно... (15 років науково-пошукової діяльності з увічнення пам'яті загиблих і створення історико-меморіального серіалу "Книга пам'яті України")" підбиттю підсумків роботи з видання 250 томів "Книги пам'яті України". Доповідач підкреслив, що ця робота "несе великий патріотичний заряд і служить справі патріотичного виховання нинішнього та майбутнього поколінь на високих прикладах служіння Вітчизні".

Із зацікавленням були заслухані доповіді д-ра іст. наук, завідувача відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ *О.Є.Лисенка* "Українське питання в період I та II світових воєн: спроба порівняльного аналізу", а також канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *Г.Г.Денисенко* "Проблеми висвітлення подій II світової війни у "Зводі пам'яток історії та культури України".

На пленарному засіданні виступив ректор Кам'янець-Подільського державного університету *О.М.Завальнюк*, який наголосив на необхідності створення літопису про участь у Великій Вітчизняній війні кожного населеного пункту, де було б правдиво зображено всі три сили, що брали участь у бойових діях.

Начальник обласного управління Служби безпеки України генерал-майор *М.П.Вавринчук* у своєму виступі зробив наголос на втратах, що їх зазнала область під час війни: понад 330 тис. загиблих, тисячі розстріляних, закатованих, вивезених у рабство мирних мешканців.

У діловій, творчій атмосфері проходила робота 4 секцій. У першій ("Джерелознавчі та історіографічні дослідження Великої Вітчизняної війни") брали участь понад 30 осіб - науковці, аспіранти, учнівська молодь. Було заслухано доповідь д-ра мед. наук, учасника параду 1945 р. *М.П.Чорнобривого*, котрий представляв Хмельницький університет регіонального управління та права. Аргументованими, побудованими на широкій джерельній базі, були доповіді докторанта Інституту історії України НАНУ *В.О.Шайкан* ("Політичні настрої української інтелігенції в роки Великої Вітчизняної війни (за документами архіву НКВС)", канд. географ. наук, доц. Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти *М.Ю.Костриці* ("Географічно-краєзнавчі

дослідження в роки II світової війни"), наукових співробітників Інституту української книги Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського *І.І.Цинковської* та *Г.М.Юхимця* ("Український плакат періоду Великої Вітчизняної війни у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського").

Особливими підходами до досліджуваних тем відрізнялися виступи членів Малої академії наук: *Антон Комаровського* ("Контрасти війни в спогадах очевидців"), *Павла Григіля* ("Михайло Кирпонос і оборона Києва"), *Костянтина Омелянчука* ("І в Дунаївцях кувалась перемога"), *Ілони Кириченко* ("Бойовий шлях воїна: Сісевич Адам Григорович").

У роботі другої секції - "Велика Вітчизняна війна в контексті регіональних досліджень" - виявили бажання працювати найбільше учасників конференції. Тематика наукових робіт була надзвичайно широкою. Окремі виступи були присвячені важким умовам життя населення на окупованій території (канд. іст. наук *А.Г.Філінюк* - "Окупаційний режим на Кам'янецьчині та його наслідки (1941-1944 рр.)", наук. співроб. *І.Д.Лиховий* - "Канів у роки німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.)", викладач *В.М.Дудник* - "Діяльність київської міської управи в перші місяці фашистської окупації").

Особливий наголос доповідачі робили на малодосліджених темах, що характеризували боротьбу проти загарбників у різних регіонах України. Д-р іст. наук, учасник Великої Вітчизняної війни *Є.М.Склярєнко* присвятив своє дослідження бойовому шляху 1-ої гвардійської Червонопрапорної армії під час визволення Поділля, канд. іст. наук *В.І.Милусь* - формам партизанської боротьби в початковий період Великої Вітчизняної війни (1941-1942 рр.), канд. іст. наук *П.Я.Слободянюк* - голокосту на Правобережній Україні, канд. іст. наук *С.Д.Гальчак* на нових документальних фактах показав події, що відбувалися на Вінниччині в січні 1944 р. під час контрнаступу німецьких військ.

Тему відновлення економіки в повоєнний період порушили: науковець *Г.А.Вербиленко* ("Визволений Київ: наслідки окупації й завдання відбудови"), викладач *Т.В.Терещенко* ("Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943-1950 рр. (на матеріалах Центральної України)") та ін.

Робота третьої секції присвячувалась увічненню подій війни. З доповідями виступили: канд. іст. наук *Л.П.Маркітан* ("Події Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. у кінофотодокументах"), канд. іст. наук *Т.І.Катаргіна* ("Збереження пам'яток історії II світової війни на теренах зарубіжних країн"), музеєзнавець *Т.О.Євстаф'єва* ("До історії встановлення пам'ятників у Бабиному Яру"), д-р іст. наук *П.П.Панченко* ("Жертовність українського народу (за підсумками створення історико-меморіального серіалу "Книга пам'яті України)"), керівник пошуково-видавничого агентства "Книга пам'яті України" *Р.І.Вишневський* ("Енергія пам'яті (про особливості пошукової роботи по створенню "Книги пам'яті України", "Книги скорботи України", "Книги пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубезжем)"). Було заслухано інші доповіді й повідомлення з названої теми. Доповідачі наголошували на активізації пошукової роботи, залученні до неї молоді, необхідності фінансової підтримки з боку держави.

У роботі четвертої секції - "Актуальні аспекти регіональної історії" - взяли участь 16 науковців із Києва, Кам'янця-Подільського, Полтави, Чернігова, Хмельницького. У доповідях і повідомленнях порушувались актуальні питання регіоналістики. Велике зацікавлення викликали доповіді канд. іст. наук, пров. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *Ю.З.Данилюка* ("Усна історія в контексті реалізації державних програм підготовки "Історії міст і сіл

України", "Зводу пам'яток історії та культури", науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією"), канд. іст. наук, завідувача кафедри Київського міського педагогічного університету ім. Б.Грінченка *О.І.Боня* ("Військова біографія Леоніда Брежнєва: міфи та реальність"), канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *В.І.Дмитрука* ("Закриті листи ЦК КПРС як один із шляхів формування громадської думки щодо подій 1968 р. в Чехословаччині"), канд. іст. наук, завідувача кафедри Хмельницького філіалу МАУП *С.В.Білошицького* ("Діяльність РКП(б) - КП(б)У по розколу та ліквідації єврейських політичних партій і організацій (1918 - середина 1920-х рр.).

Цікавими та змістовними були повідомлення аспірантів: *Валентини Парадній* про національну еліту Правобережної України XVIII-XIX ст., *Олени Шиманської* про культурно-освітню діяльність В.В.Зінківського за часів гетьманату, *Вадима Стецюка*, який зробив спробу аналізу діяльності військових комісаріатів напередодні Великої Вітчизняної війни (на прикладі кол. Кам'янець-Подільської області), мол. наук. співроб. *Т.В.Пастушенко*, яка здійснила історико-статистичний та джерелознавчий аналіз долі остарбайтерів Київщини.

На заключному засіданні було підбито підсумки конференції й ухвалено рекомендації, в яких ішлося про необхідність дальшого розгортання досліджень, присвячених подіям війни, вивчення малодосліджених аспектів, відображення в наукових працях історичної правди, ліквідацію "білих плям" і перекручень. Наголошувалося на активізації нагромадження джерельної бази методом усної історії, публікації документальних матеріалів із українських та закордонних архівів. Учасники конференції підтримали ініціативи щодо необхідності видання багатотомної історії Великої Вітчизняної війни та удостоєння авторського колективу історико-меморіального серіалу "Книга пам'яті України" Державної премії України. До Міністерства освіти й науки звернулись із пропозиціями щодо створення експертної комісії з розгляду підручників із історії України для загальноосвітніх шкіл, активізації розробки та впровадження до шкільної програми курсу "Краєзнавство", надання матеріальної підтримки шкільним музеям, пошуковим загонам, заохочення юних істориків-пошуковців, що досліджують історію Великої Вітчизняної війни.

У зверненні до дослідників рідного краю, учених, викладачів вищих навчальних закладів, музейних та архівних працівників, ветеранів війни та праці учасники конференції наголосили, що XI Всеукраїнська наукова конференція проходить у знаменний рік - рік звільнення України від окупації, що була одним із найжахливіших періодів історії українського народу. Було звернуто увагу на проблему догляду за військовими похованнями. Наголошено на необхідності якнайскорішого поновлення зв'язків українських дослідників із державними архівами Російської Федерації (особливо щодо допуску науковців нашої держави до відомчого архіву міністерства оборони Росії). У зверненні висловлено заклик до створення всеукраїнського центру усної історії з обласними, міськими, селищними й сільськими відділеннями. У його фондах могли б зберігатися безцінні свідчення учасників славетних і трагічних подій нашої історії. Учасники конференції закликали науковців, викладачів вузів, учителів шкіл, ветеранів докласти максимальних зусиль щодо збереження правди про вистраждану народом перемогу.

За підсумками конференції було опубліковано 3 збірники доповідей і повідомлень, загальним обсягом 87,52 арк.

Т.В.Заболотна, М.К.Лобода

ДРУГА МІЖНАРОДНА ЛІТНЯ ШКОЛА МОЛОДИХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ Й РОСІЇ

2-16 серпня 2004 р. на базі Кам'янець-Подільського державного університету діяла II літня школа молодих істориків України та Російської Федерації. Організували науковий захід Інститут історії України НАНУ на чолі з академіком В.Смолієм та Інститут всесвітньої історії РАН, очолюваний академіком О.Чубар'яном, а гостинно прийняв його у своїх стінах Кам'янець-Подільський державний університет (ректор - професор О.Завальнюк). Літня школа присвячувалась актуальній темі - "Україна, Росія й Захід. 1991 - 1999 рр.", яка досить активно дискутується в наукових колах та серед громадськості обох країн.

Серед учасників школи були молоді науковці, викладачі, аспіранти, студенти багатьох вузів та наукових установ Росії та України: Інституту історії України НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Рівненського державного гуманітарного університету, Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, Державного університету гуманітарних наук при РАН, Інституту історії й археології Уральського відділення РАН (Скатеринбург), Пермського університету, Пермського філіалу з вивчення політичних інститутів і процесів Інституту філософії й права Уральського відділення РАН, Липецького державного педагогічного університету, Уральського державного університету ім. О.М.Горького.

Відкривали та координували роботу наукового заходу канд. іст. наук, заступник директора Інституту всесвітньої історії РАН *В.Іщенко*, д-р іст. наук, професор, заст. директора Інституту історії України НАН України *С.Кульчицький*, канд. іст. наук, професор, проректор із наукової роботи Кам'янець-Подільського державного університету *А.Філінюк*.

Із лекціями виступили провідні науковці та викладачі. Д-р іст. наук, професор, заст. директора Інституту історії України НАНУ *С.Кульчицький* у своїх доповідях ("Розпад імперій у ХХ ст.", "Радянський Союз: механізм розпаду", "Україна між Америкою та Росією") зосередився на передумовах розпаду світових імперій, специфіці дезінтеграції Російської імперії й відмінності цього процесу від розпаду СРСР, передумовах повалення комуністичного ладу. Доповідач виклав основні напрями й проблеми стосунків України з Російською Федерацією та США.

Д-р іст. наук, професор, завідувач відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАНУ *Г.Касьянов* у лекціях "Україна між Росією й Заходом", "Націоналізація історії" зауважив, що Україну, Російську Федерацію, ЄС та США поєднує взаємозв'язок внутрішніх і зовнішніх впливів. У стосунках між Росією та Заходом Україна виступає "третьім зайвим". Лектор звернув увагу на те, що в сучасній політології сформувалася низка міфів щодо взаємодії цих держав, а також розкрив різні вектори зовнішньої політики України, основні результати пошуку власного місця в сучасній геополітичній системі координат.

Проблемам пошуку російським суспільством основ ідентичності, глобалізації, взаємовідносинам Росії й СНД (прогнози на майбутнє, варіанти розвитку СНД, зовнішня політика Російської Федерації) присвячено лекції д-ра іст. наук, професора, завідувача кафедри теорії та історії міжнародних відносин Уральського державного університету ім. О.М.Горького *В.Михайленка*.

Д-р іст. наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ *С.Віднянський* під час лекцій "Україна в постмодерній системі міжнародних відносин", "Українсько-російські відносини в контексті європейської інтеграції й становлення нової системи міжнародних відносин. 90-ті рр. ХХ ст." та "Інтереси Росії й України на пострадянському просторі: геополітичний аналіз" проаналізував місце й роль України на міжнародній арені в умовах глобалізації, перешкоди на шляху інтеграції Української держави в Європейський Союз, виокремив декілька етапів у розвитку українсько-російських відносин та проблемні питання стратегічного партнерства.

Досить цікавими та змістовними були лекції д-ра іст. наук, професора Національного університету "Києво-Могилянська академія" *Ю.Павленка* ("Сучасні підходи до розуміння цивілізаційного розвитку людства й проблеми глобалізації"), д-ра іст. наук, професора, пров. наук. співр. Інституту всесвітньої історії РАН *О.Філітова* ("Український фактор радянської зовнішньої політики", "Закінчення холодної війни й розпад Радянського Союзу"), канд. іст. наук, ст. наук. співр. Інституту історії України НАНУ *В.Головка* ("Інтеграційні фобії української зовнішньої політики"), д-ра іст. наук, професора кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету *В.Газіна* ("США, ЄС, Росія та Україна в системі становлення нового світового порядку"), д-ра іст. наук, професора, завідувача кафедри всесвітньої історії цього ж університету *В.Степанкова* ("Переяслав 1654 р. в історії України: міф та реальність"), д-ра іст. наук, професора, ст. наук. співроб. Інституту російської історії РАН *С.Яковенка* ("Церква в Україні ХХ ст. в умовах державної самостійності").

Окремі слухачі літньої школи, зокрема канд. іст. наук, доцент Пермського університету *А.Борисов* та канд. філос. наук, ст. наук. співроб. Пермського філіалу з вивчення політичних інститутів і процесів Інституту філософії й права Уральського відділення РАН *Ю.Василенко*, одночасно виступили і як лектори.

Обговорювалися лекції у жвавій, доброзичливій атмосфері. Отримана інформація дала змогу глибше пізнати та зрозуміти перспективи інтеграції України в міжнародне співтовариство. Цікавими були погляди на цю проблему російських істориків та сприйняття ними політики багатовекторності, яку з самого початку становлення незалежної України намагалися проводити українські дипломати на міжнародній арені.

Слухачі школи брали активну участь у дискусіях, ділилися враженнями. Особливо слід відзначити влучні запитання й виступи викладача Рівненського державного гуманітарного університету *Таміли Герасимчук*, яка завершує написання кандидатської дисертації в Інституті історії України НАНУ.

Життя учасників II міжнародної літньої школи молодих істориків України й Росії було цікавим і насиченим. Робочий день поділявся на дві частини: перша присвячувалася лекціям та дискусіям, а друга - екскурсіям.

Завдяки господарям - адміністрації та професорсько-викладацькому складу Кам'янець-Подільського державного університету - учасники наукового форуму мали змогу побачити чудові краєвиди Поділля та Буковини. Для слухачів і лекторів було проведено оглядову екскурсію по університету, якому нещодавно виповнилося 85 років, у стінах якого діє музей закладу, етнологічна лабораторія, де зібрано цікаві експонати даного регіону України. Присутні побували на кафедрах і лабораторіях історичного факультету, ознайомилися з їхньою діяльністю, науковими виданнями.

У рамках культурної програми було організовано екскурсії. У Чернівцях, зокрема, особливо вразила пам'ятка архітектури - резиденція митрополитів, у приміщенні якої знаходиться Чернівецький національний університет. А в Кам'янці-Подільському, місті, яке називають "квіткою на камені", слухачі школи ознайомилися з експонатами музеїв, картинної галереї, а також із перлиною Національного історико-архітектурного заповідника "Кам'янець" - фортецею. Незабутні враження подарувало відвідання Хотинської фортеці, Кривчанської кристалічної печери, подорож по Дністру в межах Національного парку "Подільські Товтри", заїзд у Бакоту, яка вразила мальовничими краєвидами.

Учасники школи з користю провели час, познайомилися з колегами з інших міст. Захід не лише залишив у пам'яті слухачів приємні спогади, але й став важливим фактором у налагодженні міжнародних наукових контактів.

Організаційні питання взяла на себе українська сторона, зокрема Кам'янець-Подільський державний університет. Для роботи школи було створено якнайкращі побутові умови та, найголовніше, забезпечено високий науковий рівень. Усі учасники залишилися задоволені й відзначили особливу атмосферу, створену в стінах навчального закладу, який має високий науковий потенціал. Висловлюємо щирі подяки ректорові Кам'янець-Подільського державного університету, професорові О.Завальнюку, який прийняв слухачів та викладачів II міжнародної літньої школи й забезпечив належну організацію її діяльності.

Г.І.Костаков (Харків)

СЛУЖІННЯ ВІТЧИЗНІ ТА ОBOB'ЯЗКУ. НАРИСИ ПРО ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ РЕКТОРІВ ХАРКІВСЬКИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ (1805-2004 рр.)

Книга з такою назвою (Служение Отечеству и долгу: Очерки о жизни и деятельности ректоров харьковских вузов (1805-2004 гг.). / Под общей редакцией В.И.Астаховой, Е.В.Астаховой. - Х., 2004. - 748 с.) вийшла у видавництві Харківського гуманітарного університету "Народна українська академія". Робота над нею тривала протягом декількох років і була дуже цікавою й захоплюючою, складною й відповідальною, адже автори усвідомлювали, що пишуть про людей-подвижників, які є гордістю й славою міста - про ректорів вищих навчальних закладів, чиє життя та діяльність були й залишаться яскравим прикладом самовідданого служіння Вітчизні. Робота є однією з найважливіших складових проекту "Історія харківської освіти в особах", що виконується в ХГУ "Народна українська академія" з 1995 р. й містить нариси "Видатні педагоги вищої школи міста Харкова" (1998) й чотири томи "Учитель, перед іменем твоїм...", що почали виходити з 1999 р. й розповідають про кращих учителів Харківщини 2-ї пол. ХХ ст.

Завтрашній день планети визначить не рівень розвитку промисловості або сільського господарства, не окремі досягнення в галузі науки й техніки, а рівень інтелекту людей. Інтелект формується вищою школою, а лідером у ВНЗ завжди є ректор. Звідси - відповідальність ректора за якість і результати роботи очолюваного ним колективу, за оптимальне розв'язання проблем, що все більше ускладнюються.

Самі ректори до найбільш актуальних питань вузівського життя початку ХХІ ст. відносять скорочення державного фінансування, неможливість підтримувати на належному рівні матеріальну базу, старіння наукових кадрів, загострення конкуренції, тиск ринку, а також масифікацію вищої освіти й багато інших принципових проблем.

Зараз виникла необхідність по-новому подивитися на весь двохсотлітній шлях розвитку освіти в найбільшому вузівському центрі країни. Життя висунуло безліч неоднозначних питань, розкрило "білі плями", породило суперечки щодо ролі окремих осіб в історії, а також подій, фактів, дат.

Автори книги про ректорів харківських ВНЗ аж ніяк не передбачали брати участь у дискусійних баталіях або нав'язувати свій погляд. Своє завдання вони вбачали насамперед у тому, щоби звернути увагу вузівської громадськості міста на необхідність відновлення послідовного ланцюга подій та імен, на поновлення діяльності музеїв історії ВНЗ і формування у вузівських колективах не тільки знання своєї історії, але й почуття пошани до людей, що її творили. 2003 р. було видано колективну працю "Невичерпне джерело духовності" (нарис про діяльність музеїв історії вищих навчальних закладів Харкова), що дозволило залучити співробітників цих музеїв до створення ректорських портретів.

На початок ХХІ ст. в Харкові функціонує 81 вищий навчальний заклад, серед яких 45 - першого й другого, а 36 - третього й четвертого рівнів акредитації. 10 вищих навчальних закладів мають статус національних, 15 перебувають на недержавному фінансуванні. У ВНЗ міста за 330 спеціальностями навчається понад 240 тис. студентів. Очолюють весь цей величезний інтелектуальний потенціал ректори, більшість із яких працюють на своїй посаді по 10, 20 і більше років.

Робота над книгою була складною, адже історія вищої освіти на Слобожанщині містить чимало драматичних і навіть трагічних сторінок: процес становлення освіти в ХІХ ст., украй суперечливі його оцінки з боку сучасників, діаметрально протилежні характеристики найвидатніших діячів (таких, наприклад, як В.Н.Каразін або Д.І.Багалій). Повною мірою випробувала на собі харківська вища школа всі перипетії першої російської революції, жовтневих подій 1917 р. й громадянської війни, а після цього - десятиліття реорганізацій і перетворень, що надовго загальмувало просування вперед.

Непоправної втрати зазнала вища школа в період репресій, коли знищувалася не тільки людина, але й будь-які згадки про неї. Звідси наявність "білих плям" у портретах ректорів 1930-х рр., заповнити які з кожним днем стає все складніше, оскільки покоління соратників, людей, що знали ректорів, що працювали поруч із ними, невблаганно відходить.

Велика Вітчизняна війна, окупація Харкова й евакуація більшості ВНЗ на схід - це ще одна важка сторінка в історії харківської вищої школи. Архіви або загублені, або знищені. Учасникам тих грізних подій було не до літописів. Багато очевидців не повернулися з фронту, для багатьох найголовнішим стало повоєнне відродження рідного міста, свого навчального закладу, тож багато що втрачено назавжди. Однак відновити історичну картину ми зобов'язані. Нинішньому поколінню треба поспішати, допоки ще є ті, хто може хоча б розповісти, поділитися своїми спогадами або особистими архівами. Новий етап розвитку - і нові втрати. Ідеться про емігрантські хвилі 60-х, 70-х, 80-х, 90-х рр. минулого століття. Вони так боляче вдарили по професорсько-викладацькому складу вищої школи, по вузівській науці! І знову все лягло на плечі ректорів, які продовжували вірою й правдою служити своїй справі, тому що

знали: вищий навчальний заклад - це майбутнє, це завтрашній день країни. І ось що показово: виїжджали в далеке й у близьке зарубіжжя сивочолі академіки і юні кандидати наук, виїжджали від мізерної зарплати й неможливості займатися улюбленою справою, але жоден харківський ректор за ці роки не покинув свій пост, не здав своїх позицій і не зрадив своїх студентів. Система освіти в умовах кризи 80-х - 90-х рр. вистояла завдяки цим людям, їхній самовідданості й вірності обов'язку. Так було на всіх етапах розвитку харківської вищої школи, яка, незважаючи на всі перипетії, рік від року зростала, розвивалася й міцніла.

Ось чому нашим обов'язком є розповісти про кожного з ректорів, дати не просто біографічну довідку, а нарис про ректора як про людину, відзначену найбільшою честю - очолити вищий навчальний заклад саме в Харкові - студентській столиці України.

Звичайно, удалося далеко не все, що було задумано. Ми раді з того, що вдалося відновити хронологічну послідовність перебування людей на посаді ректора харківських ВНЗ. Подеколи це не вимагало великих зусиль (у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна, наприклад, такий літопис ведеться практично протягом усіх 200 років його існування), а десь цю роботу довелось починати з нуля, але сьогодні вже відновлено імена, прізвища й роки ректорства всіх.

Окремі портрети вийшли досить повними, багатобарвними, яскравими (у першу чергу там, де ще живі ці люди, їхні найближчі родичі й соратники, де збереглися вузівські архіви). У деяких випадках автори були змушені обмежитися дуже скупими рядками архівних даних, спогадів, та навіть словесними описами зовнішності для створення портрета на комп'ютері.

Роботу жодною мірою не можна вважати завершеною, але початок зроблено. У кожному ВНЗ проведено величезну пошукову роботу. Нею займалися викладачі, студенти, співробітники вузівських музеїв і, звичайно ж, самі ректори. Ініціаторами й координаторами цієї роботи стали викладачі й співробітники Харківського гуманітарного університету "Народна українська академія". Пошуки здійснювалися в архівах і бібліотеках Києва, Москви, Львова, Варшави, дуже допомогли Харківський обласний архів і архів СБУ, Комісія з відновлення пам'яті про репресованих при Харківській облдержадміністрації та багато інших закладів і організацій. Удалося скласти 329 портретів наших видатних земляків, але щодо десяти ректорів дати якісь відомості поки що неможливо.

Ми віримо в те, що, нехай крихтами, але відомості про цих визначних людей поповнюватимуться. Ті, хто прийдуть після нас, доповнять золоті сторінки нарисів про тих, хто самовіддано служив найшляхетнішій справі - справі освіти.

Л.О.Зашкільняк (Львів)

XVII З'їзд польських істориків у Кракові

15-19 вересня 2004 р. у Кракові пройшов черговий XVII з'їзд польських істориків, традиційно організований Польським історичним товариством у співпраці з Польською академією наук і під патронатом численних урядових та громадських інституцій, включаючи Президента Польщі. Господарями-організаторами виступили Ягеллонський університет і Педагогічна академія в

Кракові за участю Інституту національної пам'яті й низки інших товариств та організацій. У його роботі взяли участь понад 1800 істориків, архівістів, музейних працівників, учителів, любителів історії, студентської і шкільної молоді. Були присутні також зарубіжні вчені із 22-х країн, переважно запрошені для виголошення тематичних доповідей. Україну представляли два доповідачі - академік *Я. Ісаєвич* і проф. *Л. Зашкільняк* (обидва зі Львова). У роботі з'їзду взяла участь також група молодих істориків із різних міст нашої держави. Незважаючи на таку велику кількість учасників, робота форуму була організована так вміло і чітко, що не відчувалося жодних незручностей. Значною мірою це слід віднести на рахунок викладачів і співробітників двох краківських вищих навчальних закладів, очолюваних співголовами Оргкомітету з'їзду, відомими польськими істориками, професорами *А. Хвальбою* і *Ф. Кіриком*.

В обмеженій інформації про з'їзд неможливо охарактеризувати всю багатоманітність тем, дискусій і зустрічей, які там відбулися. Тому з більшістю документів, включаючи доповіді, можна ознайомитися на його веб-сторінці (<http://jazon.hist.uj.edu.pl>). Невдовзі повинні з'явитися й друковані матеріали.

Провідним гаслом краківського з'їзду було обрано "традицію і сучасність - ідентичність". Програма форуму передбачала проведення чотирьох головних тематичних засідань, 13 симпозіумів і 7 дискусій. На першому пленарному засіданні, яке пройшло в приміщенні краківської філармонії, окрім різного роду офіційних привітань і організаційних моментів (у тому числі від Президента *А. Кваснєвського* і присутнього у залі голови Сейму *Ю. Олексі*), було заслухано три доповіді. Проф. *В. Вжесінський* із Познані окреслив сучасний стан польської історіографії, песимістично зазначивши, що її вплив на свідомість поляків помітно знизився порівняно з минулими роками. Британський історик *Н. Дейвіс* зупинився на проблемі ідентичності у сучасному світі, навівши численні приклади дезорієнтації людей під впливом політичних подій, ідеологій, глобальних процесів. Третю невелику доповідь зробив відомий американський історик польського походження *П. Вандич* після вручення йому пам'ятної книги з нагоди його 70-річчя, присвятивши свій виступ проблемі вивчення історії Центрально-Східної Європи (нещодавно з'явився український переклад однієї з найважливіших праць цього автора: *Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до наших днів. - К., 2004.*)

Перше тематичне засідання було присвячене "часу великого перелому" - 1989 - 1990 рр., у рамках якого пройшло дві дискусії: "1989 рік у Центрально-Східній Європі" та "Історична пам'ять через 15 років після упадку комунізму". У дискусіях взяли участь відомі польські історики, проф. *Т. Гонсовський*, *А. Пачковський*, *А. Фрішке*, *В. Рошковський*, *А. Дудек*, *А. Ейслер*, *П. Махцевич* та ін. Дискусії учасників велися навколо причин кризи в СРСР і країнах т.зв. соціалістичного табору, які спричинили крах комуністичної системи. Цікаві результати історико-соціологічного дослідження стану історичної свідомості сучасних поляків навів соціолог *П. Квятковський*, який показав, що кожна з історичних епох залишила свій слід у пам'яті поляків, але ставлення до епох та її героїв зазнає сильного впливу політичної кон'юнктури. У зв'язку із цим у дискусіях було порушено низку гострих проблем щодо впливу різних джерел інформації на формування історичної свідомості.

Друге головне тематичне засідання торкалося проблеми європейської ідентичності та її різновидів упродовж віків. Доповідь знаного французького історика, проф. *М. Демуліна* висвітлила зміну підходів до визначення "євро-

пейської ідентичності" від 1900 р. до сучасності. Інші доповідачі навели приклади формування національної ідентичності поляків (професори *Т. Шрамм* і *Є. Лаптос*), білорусів (проф. *Б. Дрвеський*), естонців (проф. *Є. Левандовський*).

Третьою головною темою була "Історія та її представлення раніше і сьогодні: від усної традиції до цифрового запису". В її обговоренні активну участь взяли теоретики історії й історіографи, а також численні присутні. Виголошені доповіді дали добрий ґрунт для тривалої дискусії з методологічних проблем історичної нарації та її соціальних функцій. Частина істориків (професори *Я. Поморський*, *К. Заморський*, *Е. Доманська*, *В. Вжосек*, *А. Радомський* та ін.) виступили прибічниками комп'ютеризації й аудіовізуалізації історичного переказу, який, хоча й не відтворює реального минулого, але викликає інтерес у суспільстві, повертаючи історії впливи на громадянську свідомість. Інші історики виступили на захист традиційних методів історичного представлення (проф. *Я. Помян*). Дискусія розгорнулася навколо питань культурної зумовленості сприйняття і переказу історії в суспільстві, поставлених на порядок денний постмодерністами. Багато місця було відведено також проблемі створення комп'ютерних баз даних історичних документів і літератури. Професори *А. Стемпнік* і *Р. Стобецький* проаналізували методологічні дискусії на всіх попередніх з'їздах польських істориків, показали, що польська історіографія, всупереч ідеологічному тиску правлячої компартії, активно реагувала на зміни теоретичних засад історичного пізнання у світовій науці, зберігала наукові засади історичної нарації.

Четвертою головною темою була "Історія Польщі в поглядах зарубіжних істориків". Усі доповіді тут представили запрошені закордонні вчені. Проф. *М.Г. Мюллер* із Німеччини докладно показав зростання інтересу до історії Польщі з боку німецьких істориків, яке вилилося в низку досліджень окремих проблем та періодів минулого, плідне співробітництво німецьких і польських істориків з узгодження змісту шкільних підручників історії. Усе це засвідчує значний інтерес із боку німців до східного сусіда і нового члена ЄС. Цілком протилежну картину висвітлення історії Польщі американською історіографією представив проф. *Д. Кульчицький* (Чикаго), зауваживши, що за останні десять років з'явилося друком тільки одне дослідження історії Польщі, але і те спільно з історіями Росії, Німеччини та Нігерії (!). Через доповідь проф. *С. Фалькович* (Москва) червоною ниткою проходила думка про переоцінку багатьох проблем минулого Польщі в російській історіографії. Відомий і шанований у Польщі французький історик проф. *Д. Бовуа* зупинився на наукових працях нечисленної групи французьких істориків, які досліджують минуле Польщі. У доповіді литовського історика проф. *А. Нікжантайтіса* йшлося про "спільну" і "поділену" історію Польщі і Литви, в якій нині більше уваги приділяється останній. Проф. *Л. Зашкільняк* (Львів) розповів про збереження багатьох застарілих стереотипів щодо історії Польщі в сучасній українській історіографії, зосередженій на конструюванні насамперед національної історії й її відокремленні від російської та польської, а також звернув увагу на позитивні зміни у ставленні до поляків в історичній свідомості українців. Проф. *І. Ковач* (Будапешт) зупинився на польській тематиці в угорській історіографії, а проф. *І. Викоукал* (Прага) - у чеській. Білоруська дослідниця доц. *О. Горбачова* (Мінськ) у короткому виступі висвітлила здобутки білоруських істориків у вивченні історії Великого Литовського князівства. У дискусії йшлося, зокрема, про причини і чинники зростання або зменшення інтересу до історії Поль-

щі у різних країнах, підкреслювалося, що на Заході відчувається інтерес з боку молодих істориків до "екзотичних" східних держав, зокрема Польщі, а на Сході історики в основному зайняті конструюванням національних історій і менше уваги приділяють сусідам.

Одними з найцікавіших були доповіді і дискусія на симпозіумі "Центрально-Східна Європа - єдність чи різноманітність від X до XVIII ст.", на якому головували професори *Є. Ключовський* і *К. Бачковський*. Традиційно для такого роду міжнародних наукових форумів у центрі уваги знаходилися питання територіального і цивілізаційного визначення регіону "Центрально-Східна Європа". Доповідь *Є. Ключовського* містила аргументи на користь ототожнення цього регіону з історичними Річчю Посполитою, Чехією й Угорщиною як пограничної зони між західною (латинсько-католицькою) і східною (візантійсько-православною) моделями суспільства. У такому плані прозвучали також виступи професорів *Г. Самсоновича* (Варшава), який навів цікаві демографічні й соціально-економічні показники, які повинні свідчити на користь виокремлення центрально-східноєвропейського регіону, принаймні, до кінця XVIII ст., *А. Грицькевича* (Мінськ), *В. Іваньчака* (Вроцлав), *М.Б. Топольської* (Познань), *К. Ожуга* (Краків), котрі розглянули соціально-економічні і культурні аспекти взаємодії цивілізаційних впливів з особливим підкресленням ролі Польщі і поляків у "просуванні" на схід континенту західних взірців суспільного устрою, способу життя та ідей. Спірним залишається питання про включення чи не включення до Центрально-Східної Європи Литви, Білорусії та України. *Я. Ісаєвич* (Львів) наголосив на тому, що Україна є неодмінною складовою цього регіону, принаймні, та її частина, котра перебувала у складі Речі Посполитої і Великого Литовського князівства, а еліта й освітні центри України були тою проміжною ланкою, через яку європейські ідеї проникали на схід - до Московщини.

Проф. *А. Подраза* (Краків) запропонував дещо іншу картину регіонального поділу Європи у різні історичні епохи, поклавши в її основу три великі цивілізаційні поділи (Рим - варвари, захід - схід, міський капіталізм - аграрна периферія). За такого підходу, на його думку, чітко виокремлюється "Центральна Європа" як регіон, натомість із неї випадають частина Німеччини на заході і Білорусь та Україна - на сході. Хоча в цілому і перша, і дві другі в історичному плані більшою мірою демонструють тяжіння, відповідно, до Західної і Східної частин континенту. Проф. *Ю. Кіаупене* (Вільнюс) відстоювала думку про відмінні риси історичного розвитку Великого Литовського князівства від Німеччини, Польщі, Чехії, Угорщини, принаймні, до Люблінської унії 1569 р., яка фактично перервала формування "литовської політичної нації", але не скасувала відмінності розвитку земель ВЛК від центрально-європейських. Таким чином, проблема Центрально-Східної Європи залишилася далеко не розв'язаною і дискусія буде продовжена на наступному всевітньому форумі істориків (з'їзді МКІН) улітку 2005 р. у Сіднеї.

Серед низки інших симпозіумів і дискусій, що пройшли на з'їзді, зупинимось на окремих з них. Антропологічними вимірами відзначався симпозіум "Родина - приватність - інтимність. Історія родини в європейському контексті". Зрозуміло, що в центрі обговорення були порівняння розвитку родинного життя в Польщі та інших європейських країнах. Проф. *Ц. Кукльо* (Білосток) показав, що родинне життя відбивало суспільно-політичні умови розвитку держав і народів, а його вивчення допомагає краще зрозуміти зміни, які відбува-

лись у суспільствах. На його думку, порівняння демографічних складових родинного життя не виявляє великої розбіжності між польськими землями і західно-європейськими країнами наприкінці XVIII ст. і в першій третині XIX ст. У спільній доповіді двох відомих варшавських дослідниць професорів *А. Жарновської* і *К. Сєраковської* було простежено, як у другій половині XIX ст. і у XX ст. інтелігенція країн Центрально-Східної Європи не без сильного опору формувала нову, відмінну від традиційної модель родини із рівноправним розподілом ролей між чоловіком, жінкою і дітьми. Проф. *В. Менджецький* (Варшава) розглянув сферу інтимності і приватності у житті польської сільської родини у XIX ст. і XX ст., зауваживши розгортання поступового процесу емансипації родини від роду, а потім індивідуальності - від родини, який був характерний для міських моделей. В інших доповідях ішлося про взірці родинного життя та їх відображення в художній літературі, мистецтві, кінематографії.

Економічна історія була представлена на симпозіумі "Розтратність і скупість у культурній традиції й реальності". Доповідачі розглядали переважно ставлення до лихварства та ощадливості в давній, середньовічній і модерній Польщі, намагаючись знайти причини переростання лихварства і кредиту у засіб збагачення за рахунок інших людей (проф. *Я. Тазбір*, проф. *В. Молік*, кс. проф. *Я. Крацік*, проф. *М. Дроздовський* та ін.). Зокрема *В. Молік* (Познань) у своїй доповіді навів цікаві приклади скромного й ощадливого життя польських аристократів XIX ст. (Рачинських, Дзялинських, Потоцьких та ін.), котрі вирізнялися своєю доброчинною і меценатською діяльністю на користь національно-культурних потреб громади. Проф. *А.К. Банах* (Краків) розглянув таке явище як особлива скупість краків'ян у XIX ст., що спричинила появу численних напівжартівливих-напівсерйозних прізвиськ, зокрема "центусів" (тих, які рахують кожний цент).

Нарешті, слід згадати симпозіум "Ідея об'єднаної Європи в історичній освіті Польщі", яким керували професори *Є. Матерніцький* і *Ч. Новарський*. Доповідь проф. *Є. Центковського* (Варшава) пригадала присутнім етапи і зміст формування європейської моделі історичної освіти, відображені в низці рекомендаційних документів ЄС і Європейської комісії, знаних також українським освітянам. Їх основними засадами залишаються формування на уроках історії критичності, відкритості, толерантності, демократичних цінностей. Проте, як показали проф. *М. Куявська* і др. *В. Юльковська* (Познань), розробка і впровадження польської моделі історичної освіти ще зустрічаються з великими труднощами, зокрема в аспекті поєднання індивідуальної та національної ідентичності з рисами європейської культури (демократією, правами людини, толерантністю і солідарністю). Проф. *А. Сухонський* (Варшава) подав результати власного аналізу підручників з історії європейських країн на предмет висвітлення в них історії Польщі і дійшов висновку, що у читачів формується уявлення про поляків, як "неспокійну націю", яка добре радить у боротьбі і губиться в мирній праці; у них майже не відображено вклад поляків у європейську культуру та інтелектуальний розвиток.

На з'їзді проводилися й інші пізнавальні симпозіуми і дискусії, зокрема, про переселення й етногенезис європейських народів, драму насильства в історії, людину сміху і забави, іконографію як історичне джерело, діалог між іудаїзмом, християнством та ісламом, архівістику і краєзнавство. Студенти дискутували на симпозіумах про роль історика у формуванні суспільної свідомості, міфи й історичну дійсність, тероризм.

Немає сумніву, що участь істориків у роботі такого форуму, як всепольський з'їзд є повчальною і корисною з багатьох точок зору. Проте викликає добру заздрість різноманітність тематики і нових напрямів історичних студій, до яких причетні польські фахівці. Від раніших часів польська історіографія не замикалася на національній історії, а намагалася включити її в європейський і світовий контексти. Нині це прагнення має добрий суспільно-політичний ґрунт, і це створює сприятливі можливості для гідної відповіді польських дослідників минулого на головні інтелектуальні виклики сучасності.

А.Г.Плахонін

ЕЛЕКТРОННІ ПРОЕКТИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Кінець ХХ ст. означений широким взаємопроникненням методів досліджень суспільних та природничих наук. Інформаційна революція не оминула й історичну науку. Якщо в 60-х рр. ХХ ст. найбільш актуальним було питання про застосування квантитативних методів у історичних дослідженнях, переважно в економічній історії, то 90-ті рр. ХХ ст. стали добою справжньої комп'ютерної революції. Спершу звичайний замітник друкарської машинки, у наші дні комп'ютер увійшов у творчу лабораторію дослідника як незамінний інструмент у складній справі систематизації та опрацювання масових джерел, швидкого доступу до інформаційних ресурсів у найвіддаленіших куточках світу, наукової комунікації. Ба більше, - комп'ютер став потужним засобом поширення наукових знань завдяки всесвітній мережі Інтернет.

Від січня 2002 р. в Інституті історії України Національної академії наук України діє робоча група з наукової інформації суспільних наук. Перше завдання, яке було покладено на цю групу, - створення електронної версії "Українського історичного журналу", що здійснювалося за фінансової підтримки Міжнародного фонду "Відродження". Завдяки сучасним електронним технологіям журнал став доступним для користувачів Інтернет в усьому світі. Із кінця 2003 р. з ним ознайомилися майже 9 тисяч читачів із 64 країн світу.

Електронна версія журналу розміщена за адресою:

<http://www.history.org.ua/journal/index.htm>

У вільному доступі тут розміщено архів журналів починаючи з 1998 р. Формат *.pdf дозволяє зберегти всі особливості друкованого видання при використанні програми AcrobatReader; до того ж ця програма є вільнопоширюваним програмним забезпеченням. Уже в найближчому майбутньому на сайті журналу з'явиться база статей за 1992-2005 рр., оперативно оцифровуються нові випуски.

За умов недостатнього фінансування науки багато наукових видань виходять мізерними тиражами (100-300 примірників), тож є малодоступними для читачів. Єдиний вихід із цієї проблеми - Інтернет. Саме тому робочою групою постійно ведеться робота з оцифровки періодичних видань Інституту історії України НАН України.

Зокрема на сайті інституту (<http://www.history.org.ua>) розміщено архіви альманахів "Ruthenica" (<http://www.history.org.ua/ruthenica/index.htm>), "Соціум: соціальна історія" (<http://www.history.org.ua/socium/contents.htm>), "Україна в Центральній-Східній Європі" (<http://www.history.org.ua/Ua/index.htm>);

збірника наукових праць "Проблеми історії України: факти, судження, пошуки" (<http://www.history.org.ua/zbirnyk/index.htm>).

Із часом з'являться нові проекти. Зокрема розпочато роботу над електронними проектами "Україна: хроніка XX століття" (формат: цей день в історії), "Електронна енциклопедія історії України". Усе це - справа на кілька років, але історична наука в Україні все ж таки завойовує своє місце в інформаційному просторі.

